

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 65 | 2011 | št. 1-2 (143) | str. 1–239

Peter Štih, *Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled zgodovinarja)* • Stanislav Južnič, *Učna leta filozofa Karpeta* • Vladislav B. Sotirovic, *Serbia's Diplomatic Preparations for the Creation of the First Balkan Alliance, 1861–1864* • Andrej Rahten, *Geneza knezoškofove stranke na Kranjskem. Vprašanje trojne kandidature na nadomestnih volitvah v državni zbor leta 1896* • Gašper Mithans, *Sklepanje jugoslovanskega konkordata in konkordatska kriza leta 1937* • Viljenka Škorjanec, *Italijanske metode pri izpustu iz koncentracijskih taborišč*

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 65 | 2011 | št. 1-2 (143) | str. 1–239

Zgodovinski časopis | letnik 65 | leto 2011 | številka 1-2 (143)

1-2

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 65 | 2011 | št. 1-2 (143) | str. 1–239

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec, dr. Bojan Balkovec (tehnični urednik),
dr. Borut Batagelj, dr. Rajko Bratož, dr. Ernst Bruckmüller, dr. Ivo Goldstein,
dr. Žarko Lazarevič, dr. Dušan Mlacovič (namestnik odgovornega urednika),
dr. Božo Repe, dr. Franc Rozman, Janez Stergar, dr. Peter Štih (odgovorni
urednik), dr. Marta Verginella, dr. Peter Vodopivec, dr. Marija Wakounig

Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo
vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. aprila 2011

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), Neva Makuc (italijanščina),
Stanislav Južnič (angleščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2011: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE,
AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA
Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

Sofinancirajo: Javna agencija za knjigo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport

Prelom in tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, maj 2011

Naklada: 1250 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
baza: International Bibliography of the Social Sciences, Historical Abstracts,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies,
European Reference Index for the Humanities (ERIH)

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

Zgodovinski
časopis

HISTORICAL REVIEW

ISSN 0350-5774

UDK
UDC 949.712(05)

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: dr. Tina Bahovec, dr. Bojan Balkovec (Technical Editor),
dr. Borut Batagelj, dr. Rajko Bratož, dr. Ernst Bruckmüller, dr. Ivo Goldstein,
dr. Žarko Lazarević, dr. Dušan Mlacović (Deputy Editor-in-Charge), dr. Božo
Repe, dr. Franc Rozman, Janez Stergar, dr. Peter Štih (Editor-in-Charge),
dr. Marta Verginella, dr. Peter Vodopivec, dr. Marija Wakounig

Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with
explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 15th 2011

Translated by: Nives Sulič Dular (English), Neva Makuc (Italian),
Stanislav Južnič (English)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/1, phone: +386 1 241-1200,
e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2011): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €,
retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE,
AŠKERČEVA CESTA 2, 1000 LJUBLJANA
Nova Ljubljanska banka, d.d., Ljubljana, Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

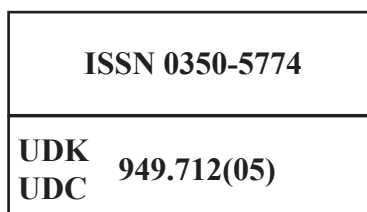
Co-Financed by: National book agency, The Ministry of Education and Sport

Printed by: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, May 2011

Print Run: 1250 copies

Historical Review is included in the following international databases:
International Bibliography of the Social Sciences, Historical Abstracts,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies,
European Reference Index for the Humanities (ERIH)

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Peter **Štih**, Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled zgodovinarja)..... 8–51
Slavic, Alpine Slavic, or Slovene? A Historian's Perspective on the Language of the Medieval Slavic Population Living in the Area between the Danube and the Adriatic
- Stanislav **Južnič**, Učna leta filozofa Karpeta..... 52–86
Student years of the Philosopher Karpe
- Vladislav B. **Sotirovic**, Serbia's Diplomatic Preparations for the Creation of the First Balkan Alliance, 1861–1864 88–103
Serbia's Diplomatic Preparations for the Creation of the First Balkan Alliance, 1861–1864
- Andrej **Rahten**, Geneza knezoškofove stranke na Kranjskem. Vprašanje trojne kandidature na nadomestnih volitvah v državni zbor leta 1896..... 104–119
The Genesis of the Party of Prince Bishop in Kranjska:
The Question of the Triple Candidacy for the 1896 By-Election to the National Assembly
- Gašper **Mithans**, Sklepanje jugoslovanskega konkordata in konkordatska kriza leta 1937 120–151
Preparations for the Yugoslav Concordat and the Concordat crisis of 1937
- Viljenka **Škorjanec**, Italijanske metode pri izpustu iz koncentracijskih taborišč..... 152–175
Methods Applied by Italian Authorities in the Process of Releasing Slovene Prisoners from Italian Concentration Camps

Zapisi – Notes

- Danijela **Trškan**, Državljanstvo v slovenskih učnih načrtih za zgodovino od 1945 do 2005..... 178–194

Kongresi in simpoziji – Congresses and Symposia

- Strokovni posvet ob 390 letnici železarstva v Mežiški dolini,
Ravne na Koroškem 9. 12. 2010 (Vinko Skitek) 196–197
390 years of iron production in Meža valley

Ocene in poročila – Reviews and Reports

- Peter Štih, The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern
Adriatic. Select Papers on Slovene Historiography
and Medieval History (Miha Kosi)..... 200–202
- Egon Boshof, Königtum und Königsherrschaft im 10. und 11. Jahrhundert
(Peter Štih) 203–204
- Rainer Murauer, Die gestliche Gerichtsbarkeit im Salzburger
Eigenbistum Gurk (Peter Štih)..... 205–207
- Zlata Blažina Tomić, Kacamorti i kuga: Utemeljenje i razvoj
zdravstvene službe u Dubrovniku (Ignacij Voje)..... 208–211
- Benedikt Kotrulj: Libro del arte dela mercatura. Knjiga o vještini trgovanja
(Ignacij Voje) 212–215
- Ante Gulin, Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia Dalmacije,
Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Istre
(Jože Maček)..... 216–219
- Desanka Schwara, Unterwegs. Reiseerfahrung zwischen Heimat
und Fremde in der Neuzeit (Anja Paulič) 220–222
- Nataša Podgoršek, Slovensko-hrvaška vzajemnost. Zgodovina
slovensko-hrvaških političnih odnosov v drugi polovici
19. stoletja (1848–1903) (Marko Žuraj) 223–225
- Milica Kacin Wohinz, Alle origini del fascismo di confine:
Gli sloveni della Venezia Giulia sotto l'occupazione
italiana 1918–1921 (Enzo Colotti)..... 226–228
- Luciano Monzali, Massimo Bucarelli (ur.), Italia e Slovenia fra passato
presente e futuro (Branko Marušič)..... 229–230

Bogdana Marinac, Med valovi in oblaki, Iz spominov mornariškega častnika, hidroletalca in profesorja Ivana Konteja (Ljudmila Bezljaj Krevel).....	231–234
---	---------

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	236–239
Instructions for authors	

Razprave

Peter Štih

Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled zgodovinarja)*

UDK 808.1(091)

UDC 808.1(091)

ŠTIH Peter, dr., red. prof., Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

Slovansko, alpskoslovansko ali slovensko? O jeziku slovanskih prebivalcev prostora med Donavo in Jadranom v srednjem veku (pogled zgodovinarja).

Zgodovinski časopis, Ljubljana 65/2011 (143), št. 1-2, str. 8–51, cit. 157

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Razprava najprej ugotavlja, da je moderno razumevanje srednjeveških jezikovnih oz. govornih praks odločilno zaznamovalo 19. stoletje, ko se je z nacionalizacijo zgodovine zgodila tudi nacionalizacija jezika. Obstoj modernih jezikov je bil podaljšan daleč nazaj v zgodovino in v tem smislu se je npr. izraz *lingua Sclavonica*, če se je nanašal na vzhodnoalpski prostor, razumelo kot slovenski jezik, čeprav ni takšno razumevanje pri sodobnikih nikoli izpričano. V njihovem predstavnem svetu je obstajal samo en, slovanski jezik, ki je bil skupen različnim slovanskim ljudstvom.

Ključne besede: srednji vek, alpsko-jadranski prostor, jezikovna identiteta slovanskih prebivalcev

Avtorski izvleček

ŠTIH Peter, PhD., Full Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si

Slavic, Alpine Slavic, or Slovene? A Historian's Perspective on the Language of the Medieval Slavic Population Living in the Area between the Danube and the Adriatic

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 65/2011 (143), No. 1-2, pp. 8–51, 157 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The modern understanding of medieval language practices had a critical impact upon the 19th century, which was the period in which the nationalization of history brought about the nationalization of language as well. As a result, the existence of modern languages was suddenly extended far into the past. The term *lingua Sclavonica* was thus perceived as denoting the Slovene language if it referred to the territory of East Alps although no sources have confirmed that the people living in that period perceived it as such. Medieval East Slavs had the concept of but one, namely Slavic, language that was common to a number of Slavic peoples.

Key Words: Middle Ages, territory between the Alps and the Adriatic, language identity of the Slavic population

Author's Abstract

* Misli in teze v tej razpravi so bile v precej skromnejšem obsegu in v nemščini prvič predstavljene v referatu *Slawisch, Alpenslawisch oder Slowenisch zwischen Donau und Adria im Frühmittelalter* na mednarodnem simpoziju *Sprache und Identität*, Dunaj, 15.–17. 1. 2009, ki ga je v okviru Avstrijske akademije znanosti (*Österreichische Akademie der Wissenschaften*) organiziral njen Inštitut za srednjeveške raziskave (*Institut für Mittelalterforschung*). Za dragocena opozorila in dopolnila sem hvaležen dr. Katji Škrubej in dr. Borisu Golcu.

Podlage moderne percepcije starih jezikovnih praks

Vprašanje o tem, kakšen jezik so govorili Slovani, ki so v zgodnjem srednjem veku poselili in nato živeli na ozemlju med avstrijsko Donavo in severnim Jadranskim morjem, je dvojne narave in ima dve plati. Na eni strani gre za to, kako gleda na to vprašanje moderna znanost, znotraj katere je potrebno izpostaviti zlasti jezikoslovje, kot tudi za to, kako je vprašanje časovno zelo oddaljenih jezikovnih in govornih praks ter jezikovnih identitet percipirano v sodobnih zgodovinskih predstavah, ki so na splošno kolektivnem nivoju praviloma precej nacionalno determinirane in (že zaradi tega) tudi precej poenostavljene. Na drugi strani se postavlja nič manj oziroma še bolj pomembno vprašanje o tem, kakšne predstave so o jeziku, ki so ga govorili sami ali njihovi sosedje ali pa še bolj oddaljene skupnosti, imeli takratni ljudje. Nanj se seveda navezuje tudi vprašanje o razmerju med jezikom in etnično identiteto; vprašanje torej, koliko je jezik opredeljeval posamezno ljudstvo in koliko je bila njegova identiteta odvisna od jezika.

Na tem področju je predstave srednjeveškega človeka vsekakor najbolj zaznamovalo Sveto pismo. Starozavezni zgodbi o vesoljnem potopu in z njo pozvezana Noetova genealogija na eni strani ter o gradnji babilonskega stolpa na drugi strani (1Mz 9–11), ki je prisposodba ključnega trenutka človeške komunikacijske odtujitve, sta dajali ton srednjeveškemu diskurzu o etnični in jezikovni raznolikosti sveta.¹ Ko Izidor Seviljski v svojih Etimologijah, ki so zopet imele izjemno srednjeveško recepcijo, ugotavlja, da so »iz jezikov nastala ljudstva in ne iz ljudstev jeziki«, ne počne nič drugega, kot da izraža svojo trdno zakoreninjenost v tradicijo Svetega pisma.² Tako kot za njim npr. Regino iz Prüma³ je tudi Izidor pripisal vsakemu jeziku svoje ljudstvo in s tem izpostavil njegov pomen za etnično identiteto in etnično diferenciacijo. Toda hkrati si tudi ni mogel zatiskati oči pred neskladnostjo svetopisemskih predstav z realnostjo življenja, ki mu je vendarle kazala drugačno sliko, v kateri med etničnostjo in jezikom le ni bilo tako usodnega razmerja in na katero je opozarjal že sv. Avguštin s tem, da je vendarle precej več ljudstev kot

¹ O vplivu, ki sta ga imeli zgodbi v srednjem veku, je izjemno obsežno dokumentacijo zbral v svojem monumentalnem delu Borst, *Der Turmbau von Babel*.

² Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* 9, 1, 14: *Ideo autem prius de linguis, ac deinde gentibus posuimus, quia ex linguis gentes, non ex gentibus linguae exortae sunt.*

³ Regino, *Libri duo de synodalibus causis, praefatio*: */.../ diversae nationes populorum inter se discrepant genere, moribus, lingua, legibus /.../.*

jezikov.⁴ Izidor je – ne edini – skušal nasprotje med avtoriteto božje besede in lastnim opažanjem premostiti na način, da je razločeval med izvornim in razvojnim. V tem smislu »je bilo na začetku (ob gradnji babilonskega stolpa, op. P. Š.) toliko jezikov kot ljudstev, kasneje več ljudstev kot jezikov, saj so iz enega jezika izšla številna ljudstva.«⁵ Vsekakor je percepcija, ki jo lahko opazujemo tudi pri drugih srednjeveških avtorjih latinskega zahoda, da je svet sestavljen iz različnih ljudstev, ki se med seboj jasno razlikujejo po zanje specifičnih značilnostih, zahtevala precejšnjo abstrakcijo pa tudi poenostavljanje.⁶

A srednjeveške predstave, po katerih se jezikovne skupnosti pokrivajo z etničnimi in da pripada vsakemu ljudstvu svoj jezik, ki je tako eden glavnih kriterijev za določanje etničnosti, so značilne tudi za svet modernih narodov. Še več. Rečemo lahko, da so ga odločilno zaznamovale in ga v veliki meri celo vzpostavile. Jezik je namreč postal eden od centralnih pojmov nacionalnega diskurza.⁷ Moderni narodi so bolj ali manj vsi opredeljeni tudi oziroma celo predvsem z jezikom. Da sta jezik in narod (ljudstvo) kongruentna pojma in da govori vsak narod (ljudstvo) en – namreč svoj – jezik, sodi med znanstvena prepričanja jezikoslovja in tudi drugih ved 19. stoletja.⁸ Eden najbolj vplivnih in pomembnih nemških jezikoslovcev tistega časa, Jakob Grimm, je npr. to prepričanje izrazil v kratkem stavku, da je ljudstvo (*Volk*) »zapadek ljudi, ki govorijo isti jezik« in tudi v znanstvenem svetu še bolj vpliven in pomemben naravoslovec Alexander von Humboldt je govoril o »nacionalni obliki jezikov«,⁹ medtem ko je bil nekoliko starejšemu Johannu Gottfriedu Herderju jezik ogledalo individualnosti vsakega ljudstva in izraz njegove bitnosti.¹⁰ Njegov sodobnik, Johann Gottlieb Fichte, pa je v znamenitih Govorih nemškemu narodu sploh menil, »da je brez dvoma res, da je vsepovsod, kjer je naleteti na poseben jezik, prisoten tudi poseben narod (*Nation*), ki ima pravico samostojno skrbeti za svoje zadeve in si sam vladati.«¹¹

Takšni nazori, ki so postali del splošne izobrazbe in predstav,¹² so imeli kar najbolj daljnosežne posledice za pogled na zgodovino, saj so odprli pot razumevanju,

⁴ Aurelius Augustinus, *De civitate Dei* 16, 6: *Ex illis igitur tribus hominibus, Noe filiis, septuaginta tres, uel potius, ut ratio declaratura est, septuaginta duae gentes totidemque linguae per terras esse coeperunt / ... / auctus est autem numerus gentium multo amplius, quam linguarum; nam et in Africa barbaras gentes in una lingua plurimas novimus.*

⁵ Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* 9, 1, 1: *Initio autem quot gentes, tot linguae fuerunt, deinde plures gentes quam linguae; quia ex una linguae multae sunt gentes exortae.*

⁶ Gl. Pohl, *Telling the difference*, str. 17–69.

⁷ Prim. Koppelman, Naton, *Sprache und Nationalismus*; Gardt (Hg.), *Nation und Sprache*.

⁸ Gl. Burke, *Wörter machen Leute*, str. 179 sl.

⁹ Citata po Gardt, *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland*, str. 307, 308.

¹⁰ Gl. Löchte, Johann Gottfried Herder, str. 83.

¹¹ Fichte, *Zwölf Rede an die deutsche Nation*, str. 453.

¹² Tako ima npr. Herders *Conversations-Lexikon* 5, str. 293 v geslu o jeziku tudi naslednjo trditev: »Sprache ... im engsten Sinne das bestimmte und ausgebildete Mittheilungsmittel eines Volkes. ... Die Sprache ist also das getreueste Abbild des geistigen Lebens eines Volkes als das Erzeugniß seiner gesammten geistigen Thätigkeit.« Na isti liniji je na mednarodnem statističnem kongresu v St. Petersburgu leta 1872 sprejeto mnenje nemškega statistika Richarda Böckha, da je jezik edini ustrezeni kazalec nacionalnosti; gl. Kosi, *Je bil proces formiranja*, str. 166.

da je *Sprachgeschichte* hkrati tudi *Volksgeschichte*; da torej z metodami primerjalnega jezikoslovja ni možno rekonstruirati samo starih jezikov (leksik), ampak hkrati tudi njim pripadajoča ljudstva. Kasnejša kritika takšnega pristopa, ki je »pseudoljudstva lingvistike«, kot jih je poimenoval Wilhelm Mühlmann,¹³ vzpostavil kot realne historične entitete in ki je bil med drugim ena od pomembnih korenin takrat vzpostavljajočega se in v času nacizma tako uničujoče usodnega germanskega mita,¹⁴ je upravičeno opozorila na problematičnost zgolj jezikovnoteoretično opredeljenih ljudstev. Tu je več kot problematičen že sam pojem ljudstva, če ni iz zgodovinskih virov znanega nič o njegovem socialnem ustroju in političnem življenju in se ga določa zgolj na podlagi jezika in/ali arheoloških artefaktov.¹⁵ Poleg tega jezik in ljudstvo nista identična pojma in da pripada vsakemu ljudstvu svoj jezik oziroma v biblijski perspektivi vsakemu jeziku svoje ljudstvo, je zgodovinsko gledano kvečjemu bolj izjema kot pravilo. V metodološkem oziru si z jezikom kot orodjem identifikacije posameznih ljudstev torej ni kaj dosti pomagati, kajti, kot je to npr. izpostavil Jürgen Untermann, »jezik ni nujno korelat etnični individualnosti, niti v pozitivnem smislu – da je vsaki 'etnijski' lasten nezamenljiv jezik – niti v negativnem – da bi bilo dva različna jezika nujno potrebno smatrati kot simptom za dve med seboj različni ljudstvi. Prav tako ni nujno izenačevati jezikovnih sprememb z etničnimi spremembami.«¹⁶

Da so jezik, narod in kultura pojmi z različnimi vsebinami in da se jezikovne, narodne in kulturne skupnosti ne pokrivajo med seboj, spada danes med uveljav-

¹³ Mühlmann, *Ethnogenie und Ethnogenese*, str. 5.

¹⁴ Gl. Wiwjora, *Der Germanenmythos*.

¹⁵ Podrobneje in obširno gl. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung*, str. 113 sl.; Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*, str. 11 sl.

¹⁶ Untermann, *Ursprache und historische Realität*, str. 154. V tem smislu že Wenskus, *Die slavischen Stämme in Böhmen*, str. 32. Poleg znanih primerov iz sodobnega sveta (da pač ni vsakdo, ki govori angleško že Anglež ali francosko Francoz, da govorijo nemško trije narodi, srpsko(-hrvaško) pa najmanj dva, če ne že štirje narodi in da so na drugi strani Švicarji narod, ki govori tri jezike itd.) in iz zgodovine (npr. Goti, Langobardi in galski Franki so celo zamenjali svoj jezik, pa so kljub temu ostali Goti, Langobardi in Franki; gl. tudi zaključni ekskurz o pomenu jezika za slovanske etnične identitete), ki dobro ponazarjajo citiran stavek, naj opozorim še na sicer znamenite »strassburške prisege« iz leta 842 (Nithard, *Historiarum libri IV*, III 5), ki veljajo za prve spomenike nemškega in francoske jezika in ki hkrati odlično ilustrirajo nujnost razlikovanja med jezikovnimi in etničnimi skupnostmi. Nastale oz. izgovorjene so bile, ko sta Ludvik Nemški in Karel Plešasti, sinova 840 umrlega Ludvika Pobožnega in vnuka Karla Velikega, obnovila v znotrajdinastičnem boju za očetovo dediščino zavezništvo proti najstarejšemu bratu in cesarju Lotarju, ki je bilo inscenirano kot javni akt, v katerem sta sodelovali tudi zbrani vojski obeh kraljev. Najprej se je Ludvik obrnil na vojsko svojega brata in v »romanskem jeziku« (*Romana lingua*) prisegel »*Pro Deo amur et pro Christiano populo et nostro commun saluament...*« (itd.); nato je isto prisego, sedaj namenjeno vojski Ludvika, ponovil še Karel v »nemškem jeziku« (*Teudisca lingua*) »*In Godes minna ind in thes Christianes folches ind unser bedhero gealtnissi...*« (itd.). Nato sta prisegli še obe vojski, vsaka v svojem jeziku in vsak njen pripadnik zase: »*Si Lodhuuigs sagrament, quae son fradre Karlo iurat, conservat, et Karlus meos sendra de suo part non lostanit, si io returnar non l'int pois...*« (itd.) oz. »*Oba Karl then eid, then er sinemo bruodher Ludhuuige gesuor, geleistit, indi Ludhuuig min herro, then er imo gesuor, forbrichit, ob ih inan es ituuenden ne mag...*« (itd.). Čeprav so bili pripadniki obeh vojska Franki, niso govorili istega jezika, niti so se med seboj razumeli.

ljena spoznanja.¹⁷ A ob dejstvu, da so ta in podobna splošnoveljavna teoretska in metodološka opozorila šla v glavnem neopažena in neupoštevana mimo večine tistih, ki pri nas še vztrajajo, da začetek slovanskega jezika v vzhodnoalpskem prostoru pomeni *eo ipso* tudi začetek Slovencev kot posebnega ljudstva, se je strinjati s Konradom Koernerjem, da še na koncu 20. (oziroma na začetku 21.) stoletja v glavnem ne reflektiramo in posledično ne razumemo, kaj se je na tem področju dogajalo v 19. stoletju, ko se je moderna znanost vzpostavljala v neдрjih in tudi v službi nacionalnih ideologij in gibanj.¹⁸

Navezava na jezik, izenačitev jezika in ljudstva, je bila še posebej pomembna za t. i. nezgodovinske narode, kajti predstava in željeni ideal hkrati, da so jezikovna območja navzven ostro zamejeni in navznoter homogeni prostori, je bila eden od glavnih argumentov v njihovem »osvobodilnem boju«. Jezik je tako dobil vlogo ene glavnih argumentativnih podlag v prizadevanjih za politično samostojnost in neodvisnost skupnosti njegovih govorcev.¹⁹ Pogoji, da je jeziku lahko pripadla ta vloga, pa je bila njegova predhodna kodifikacija in standardizacija, ki ga je sploh šele vzpostavila kot »narodni« jezik; najprej seveda zgolj v okviru knjižnega in ne govorjenega jezika. Sprva kot knjižna in nato kot govorna norma je moral biti jezik torej najprej ustvarjen iz obstoječih govorov in v tem kontekstu je jezik lahko razumljen kot umeten konstrukt in v tem kontekstu je bila tudi mišljena večkrat izražena misel, da so številni jeziki, med njimi tudi slovenščina, pravzaprav precej mladi.²⁰ Nenazadnje smo tem procesom priča še danes in zelo ilustrativen primer nam ponuja že kar naša neposredna sosesčina: srbsko-hrvaški jezik, ki je v povojni Jugoslaviji uradno veljal za en jezik, danes ne obstaja več. Razpadel je na kar štiri samostojne jezike, pri čemer je nastala milo rečeno paradoksalna situacija, da je ta jezik uradno mrtev, njegovi govorniki so pa še živi.²¹ Da gre pri teh procesih danes in da je šlo pri podobnih procesih v preteklosti, ko je bil iz množice govorov, ki so jih ljudje dejansko govorili, izbran eden med njimi in določen za standard, s čimer je bil povzdignjen na raven jezika, ostali govori pa degradirani na raven dialektov – da ne govorimo o tem, da so bile na takšen način ustvarjene jezikovne meje, ki

¹⁷ Med slovenskimi zgodovinarji je že Vilfan, *Kulturregion in Nation*, str. 91 sl., opozoril na problematičnost priljubljenega in poenostavljenega izenačevanja med kulturnimi pokrajina-mi (krogi) in narodi (»se praviloma ne pokrivajo«), ki je v veliki meri pogojeno s fiksacijo na samo en narod brez vsakršnega primerjalnega konteksta. Tako imenovane narodne kulture so precej bolj heterogene kot sugerirajo njihova imena in v njih se stekajo zelo različne tradicije in vplivi. V tem smislu bi jih prej lahko imeli za hibridne kulture. Gl. Borgolte, *Migrationen als transkulturelle Verflechtung*, str. 266 sl.; Borgolte, Schneidmüller, *Hybride Kulturen im mittellaterlichen Europa*.

¹⁸ Koerner, *Ideology in 19th and 20th century study of language*, str. 3. Prim. Geary, *Mit narodov*, str. 19–47.

¹⁹ Gl. Hroch, *Das Europa der Nationen*, str. 178 sl.

²⁰ Gl. Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem*, str. 67 sl.; Geary, *Mit narodov*, str. 36 sl. Gl. tudi op. 75.

²¹ Prim. Greenberg, *Jezik i identitet na Balkanu*. O nacionalizaciji hrvaškega jezika in o naziranju, da gre za poseben, od srbsčine drugačen jezik, je v zadnjih letih večkrat kritično razpravljala Kordić, *Sprache und Nationalismus*; ista, *O naciji, povijesti i jeziku*; ista, *Jezična povijest i formiranje nacija*; ista, *Jezik i nacionalizam*.

jih prej ni bilo – za arbitrarne in v veliki meri tudi politične odločitve, je več kot na dlani.²² »Vprašanja jezika so«, kot je to formuliral Noam Chomsky, v resnici »konec koncev vprašanja moči«, ali kot je bilo to še bolj radikalno povedano: »jezik je dialekt z vojsko in floto.«²³ Vsekakor je mogoče pritrditi Ericu J. Hobsbawmu, da so moderni nacionalni jeziki ravno nasprotje tistega, za kar jih imajo narodne ideologije in mitologije, namreč za prvobitne temelje narodne kulture in okvirje narodne biti.²⁴

Med tiste moderne evropske narode, pri katerih je korelacija med jezikom in njihovo narodno identiteto še posebej izrazita, sodijo tudi Slovenci. Pri tem se je potrebno zavedati, da je pojem *Slovenci* šele v 19. stoletju dobil današnjo narodno vsebino in je ob svoji pojavitvi v 16. stoletju in v kontekstu, ki so ga uporabljali slovenski protestanti, lahko, vendar ne nujno, pomenil jezikovno skupnost tistih ljudi, ki so živeli v različnih (notranjeavstrijskih) deželah, ki so se razlikovali po svojih običajih in navadah²⁵ in ki so tudi govorili različne idiome,²⁶ a katerim so bile namenjene knjige, ki so jih v *slovenskem jeziku* – še enem prvič zabeleženem pojmu takratnega časa²⁷ – zanje prevedli in natisnili domači protestantski pisci s Primožem Trubarjem na čelu. Po nemškem vzoru kulturnega naroda in zlasti pod vplivom Herderjevega razumevanja ljudstva (*Volk*), ki je tako močno vplivalo na narodna

²² O standardizaciji jezikov v evropskem kontekstu gl. Burke, *Wörter machen Leute*, str. 101 sl.; o standardizaciji južnoslovanskih jezikov v primerjalnem kontekstu pa gl. Peti-Stantič, *Jezik naš i/ili njihov*.

²³ Za oba citata gl. Grewendorf, Hamm, Sternefeld, *Sprachliches Wissen*, str. 24.

²⁴ Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem*, str. 67.

²⁵ Primož Trubar je v nemškem predgovoru k hrvaškemu prevodu v glagolici tiskanega prvega dela Nove zaveze leta 1562 tiste pokrajine notranjeavstrijskih dežel, ki so bile poseljene s slovanskim prebivalstvom (=die obere Windische Länder), opisal s sledečimi besedami: *Der oberen Windischen Ländern / gemeines Volck / als die Windischen Märcker / die in Mätlinger Boden / vnnd vmb Newenstatt / Türckfeld [=Gürckfeld, op. P. Š.] vnnd in derselbigen Gegendt wonen / seind schier auch der Art vnd Sitten / wie die Crobaten vnd Sürffen / die vor den Türcken / vnd auß der Türckey zu jnen geflohen seind. Die am Kharst / vnd in der Graueschafft Görtz vnd Histerreich sitzen / der ein thail halt sich auff Crobatisch / der ander auff Wällisch / mit Sitten vnd Glauben. Wölche aber in Lands Crain / Vndersteyer vnd Kernten sitzen vnnd jr Wohnung haben / die halten sich nach Art vnd Aigenschafft der Teutschen / klaiden sich auch auff teutsch / allein das die Weiber tragen besondere lange Schlayer am Kopf; Truber, Deutsche Vorreden*, str. 210. Gl. tudi Katičić, *Ein Ausblick auf die slawischsprachige Völkerwelt*, str. 95 sl.

²⁶ Različne do te mere, da je Jurij Dalmatin dodal svojemu prevodu Svetega pisma zaradi lažjega oz. pravilnejšega razumevanja poseben sinonimni slovar, ki ga je sam sestavil (*REGISTER Nekaterih beféd, katére, Crajnſki, Coroſhki, Slovénski ali Besjázhki, Hervázki, Dalmatinſſki, Ifrianſki, ali Crajhki, ſe drugázhi govore*), da bi se »le-ta Slovenſka Biblia le tém bujle inu dajle mej vſemi Slovenci mogla ſe ſaſtopiti.« Besede je razvrstil v štiri stolpce z oznakami: [1] *Crajnſki*, [2] *Coróſhki*, [3] *Slovénski oli Besjázhki*, [4] *Harvazhki, Dalmatinſki, Ifſtranſki, Crajhki*. Gl. Orožen, *Dalmatinov register*, str. 196 sl.

²⁷ Vendar seveda v semantičnem oziru tudi vsebina pridevnika *slovenski* (tako kot že omenjenega samostalnika *Slovenci*) ne sovпада s tisto, ki jo ima ta pojem danes. Müller, *Temelji slovenskega knjižnega jezika*, str. 168 sl., je upravičeno opozoril, da se je izraz *slovenski jezik* v 16. stol. lahko uporabljal v zelo različnih pomenih in obsegih. K vprašanju pomena izrazov *Slovenci* in *slovenski* gl. tudi Müller, *Raba imena Slovenci*, str. 21 sl.; Makarovič, *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke*, str. 48 sl.

gibanja pri Slovanih²⁸ in v središču katerega je ideja o jeziku kot o bitnostnem izrazu naroda, o živi priči oddaljene narodove preteklosti in najmočnejši združevalni in oblikovalni sili naroda, je postal jezik glavno identitetno sidro nacionalizirajočih se Slovencev in njihova glavna identifikacijska koda hkrati: Slovenec je tisti, ki govori slovenski jezik in obratno, kdor govori slovenski jezik, je Slovenec.

Splošno prepričanje, da ima vsako ljudstvo svoj jezik, in Herderjeva ideja o jeziku kot temelju narodne kulture in zrcalu narodove zgodovine, sta imeli v povezavi s takrat uveljavljajočo se jezikovno-primerjalno metodo, po kateri so Slovenci že pred koncem 18. stoletja veljali v takratnem znanstvenem svetu za slovansko ljudstvo,²⁹ še eno pomembno posledico. Kontinuiteta jezika je bila hkrati razumljena tudi kontinuiteta ljudstva in na tej podlagi jezikovne kontinuitete, ki je povezovala jezik alpskih Slovanov z jezikom modernih Slovencev, je lahko Anton Tomaž Linhart († 1795) podaljšal narodno zgodovino Slovencev v zgodnji srednji vek in povezal njene začetke s slovansko naselitvijo v porečja vzhodnoalpskih rek ter s slovansko Karantanijo.³⁰ S tem so Slovenci dobili svojo narodno, to je kolektivno in nepretrgano zgodovino, ki je segala v čas, ki so ga tudi drugi evropski narodi (s podobno konstruiranimi zgodovinami) smatrali za svojo zibelko. S tako vzpostavljeno zgodovino pa so – nič manj pomembno – dobili zgodovinsko legitimacijo za svoje nacionalno oblikovanje in svoj narodni obstoj. Posledica tega novega nacionalnega pogleda na zgodovino, ki je zaradi svojega legitimacijskega pomena za nacionalno ideologijo v slovenskih percepcijah preteklosti še vedno dominanten (ima vlogo, ki jo danes v zgodovinopisju označuje pojem *master narrative* oz. *Meistererzählung*), je bila retrogradna nacionalizacija zgodovine, kar seveda ni nobena slovenska posebnost, ampak splošen pojav mitizirane zgodovine.

Toda pogled z novimi nacionalnimi očali ni projiciral v preteklost samo narodove zgodovine, ampak tudi jezik. Tudi tu smo priča, kot se je izrazil Peter Burke, »nacionalizaciji jezika«,³¹ po kateri naj bi že v zgodnjem srednjem veku, ali pa še prej, obstajali tisti jeziki, ki so imeli v 19. stoletju narodotvorno vlogo.³² In kot je bil zgodovini z retrogradno nacionalizacijo nadet nacionalni korzet, ki jo je preoblikoval po predstavah nacionalnih ideologij, je projekcija povsem arbitrarno standardiziranih in homogeniziranih jezikov v preteklost povzročila uniformiran in skrajno poenostavljen pogled na množico idiomov, ki so bili dejansko govorjeni in med katerimi je s filološkimi metodami in orodji objektivno nemogoče razlikovati med jeziki in dialekti – ker razlika med jezikom in dialektom pač ni utemeljena v jeziku samem, ampak je determinirana z arbitrarno določenimi pogoji zunaj jezika samega³³ – ter (posledično) tudi vleči jezikovne ali pa dialektalne meje in jih s

²⁸ Sundhaußen, Der Einfluß der Herderschen Ideen; Drews, Herder und die Slaven.

²⁹ Tako je Schlözer, Vorstellung seiner Universalhistorie, na katerega se sklicuje Kopitar, Grammatik der Slavischen Sprache, str. VI, že razločeval med *Wenden* v severni in vzhodni Nemčiji ter *Winden* »im südlichen Deutschland, in Krain, Kärnten, Steyermark und Friaul«.

³⁰ Gl. nazadnje Štih, Linhart kot zgodovinar, str. 291–310.

³¹ Burke, Wörter machen Leute, str. 185.

³² Hroch, Europa der Nationen, str. 60.

³³ Gl. op. 22. Da gre pri razumevanju, kaj je dialekt in kaj jezik, res za arbitrarne odločitve, zelo jasno priča npr. tudi dejstvo, da so še Šáfrík, Kopitar, Čop in celo še kasnejši Miklošič videli

tem klasificirati na način, kot to počnemo danes.³⁴ Pred uveljavitve splošne šolske obveznosti v 18. stoletju kolikor toliko enotnih govorjenih »nacionalnih« jezikov, ki so nekaj drugega kot knjižni jeziki, pač ni moglo biti in jih tudi ni bilo.³⁵

Na podlagi tega na kratko skiciranega idejnega in miselnega ozadja evropske (in znotraj nje zlasti nemške) romantike in nacionalizma, ki ga je slovenska intelektualna elita v habsburški monarhiji zelo hitro recipirala in ga aplicirala na svoje razmere, so bili alpski Slovani brez kakršnih koli težav in v skladu s takrat uveljavljajočimi se znanstvenimi metodami razumljeni kot Slovenci, njihov jezik pa kot slovenski. V izven vsakršnega dvoma vzpostavljenem prepričanju, ki je že v zgodnjem srednjem veku videlo v Slovencih jasno zamejeno, od ostalih razlikujočo se zgodovinsko, etnično, jezikovno in kulturno skupnost z nesporno kontinuiteto, se je zdelo znanstveno povsem oportuno, da se je iste pojme virov razumelo in prevajalo različno. Kjer je bilo iz konteksta razvidno, da se npr. pojma *Sclavi* ali pa *lingua Sclavanisca* nanašata na vzhodnoalpski prostor, sta bila prevajana in razumljena kot Slovenci in slovenski jezik, drugje pa kot Slovani in slovanski jezik.

Najbolj konsekventno je bil ta pristop uporabljen v zbirki virov Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, ki sodi med klasična in temeljna dela slovenskega zgodovinopisja in katerega vpliv na razumevanje slovenske srednjeveške zgodovine je bil temu primeren. V svoji težnji, da se podoba nacionalne zgodovine opre na zanesljive in preverljive vire in s tem dokončno znanstveno legitimira, je imela ta zbirka virov za Slovence podoben pomen kot Monumenta Germaniae Historica za Nemce.³⁶ Ustvarila je možnost, da se na zgodovino pogleda »s slovenskimi očmi« in dobi posledično o njej »slovenski odgovor«.³⁷ Za objavo jo je v prvih desetletjih 20. stoletja pripravil Franc Kos, ki je sicer na Dunaju študiral zgodovino pri takšnih avtoritetah, kot sta bila Theodor Sickel in Ottokar Lorenz, ter slavistiko pri nič manj pomembnem Franu Miklošiču. V Kosovih vzporednih prevodih so tako npr. *Sclavi* Pavla Diakona, ki so se konec 6. in na začetku 7. stoletja bojevali v dolini Drave z Bavarci, prevedeni s Slovenci, medtem ko so *Sclavi* istega pisca in v istem delu, ki so okrog 642 pripluli z vzhodnojadranske obale v Benevent v Italijo, razumljeni kot Slovani.³⁸ Prav tako so npr. bili *Sclavi*, do katerih meje je bavarski vojvoda Tasilo III. leta 769 podaril posest novoustanovljenemu samostanu v Innichenu, prevedeni s Slovenci, tisti *Sclavi*, ki se omenjajo v ustanovni listini

v tem, kar mi danes imenujemo slovanske jezike, zgolj dialekte enega slovanskega jezika; gl. Müller, Raba imena Slovenci, str. 38 sl.

³⁴ Kot dodaten ilustrativen primer lahko navedemo danes kánonsko delitev slovanščine na tri skupine, ki se nam zdi pogojena v naravi stvari same, v resnici pa je le ena od možnih klasifikacij, o katerih so se prerekali v 19. stoletju in je bila dokončno sprejeta šele v 20. stoletju. Gl. Kamusella, The Triple Division of the Slavic Languages.

³⁵ Hobsbawm, Nacije in nacionalizem, str. 65 sl.

³⁶ O pomenu Monumenta Germaniae Historica za oblikovanje pogleda na nemško zgodovino gl. Geary, Mit narodov, str. 33.

³⁷ Tako Hauptmann, Milko Kos, str. 506.

³⁸ Gradivo za zgodovino Slovencev 1, št. 112, 116, 147, 170 (Paulus Diaconus, Historia Langobardorum IV 7, 10, 39, 44).

taistega vojvode za samostan v Kremsmünstru iz leta 777, pa s Slovani.³⁹ Na enak način je bila *lingua Sclavanisca*, ki se omenja v darovnici Otona I., s katero je cesar 970 podelil salzburški cerkvi obsežno posest okrog Lipnice na Štajerskem, razumljena kot slovenski jezik, *Sclavinica lingua*, v kateri je papež Janez VIII. leta 880 dovolil Metodu slovansko bogoslužje, pa je Kos prevedel s slovanskim jezikom itd.⁴⁰

A takšno početje ni bilo omejeno samo na srednji vek in nanj ni bila imuna tudi še precej kasnejša slovenska humanistična znanost, ki je nereflektirano tradirala naprej stare – oziroma ob nacionalizaciji Slovencev novo vzpostavljene – miselne vzorce in je moderno vzpostavljeno pojmovno diferenciacijo in njen semantični pomen (s pojmovnimi pari Slovani/Slovinci in slovanski jezik/slovenski jezik), ki v prednacionalnem obdobju ni obstajala, prenašala nazaj v preteklost.⁴¹ Prevodi starih latinskih ali nemških besedil tako niso bili (samo) prevodi, ampak so dobili že značaj interpretacij, vzpostavljenih ali pa zamejenih z modernimi miselnimi vzorci in predstavami. Naj za ilustracijo povedanega navedem tri dobro poznane primere, nanašajoče se na 16. stoletje.

Prvi je Sigismund (Žiga) Herberstein, ki je v svoji avtobiografiji zapisal, da se je v Vipavi naučil *Windisch*.⁴² Ker gre za kraj, ki ga od 19. stoletja pokriva pojem Slovenija in kjer živijo Slovenci, ki govorijo slovenski jezik, se je zdelo povsem samoumevno, da se je Herberstein v svojem rojstnem kraju naučil slovenščine in tako je bilo to mesto njegove avtobiografije tudi razumljeno in prevajano.⁴³ Toda če pogledamo njegove »Moskovske zapiske«, vidimo, da je Herberstein s pojmom *Windische Sprache* (in z latinsko sopomenko *Slavonica lingua*) razumel jezik, ki so ga govorila najrazličnejša slovanska ljudstva.⁴⁴ Temu jeziku v današnji slovenščini

³⁹ Gradivo za zgodovino Slovencev 1, št. 239, 256 (Die Traditionen des Hochstifts Freising 1, št. 34; Niederösterreichisches Urkundenbuch 1, št. 1).

⁴⁰ Gradivo za zgodovino Slovencev 2, št. 260, 436 (Iohannis VIII. papae registrum, št. 255; D. O. I., št. 389).

⁴¹ Prim. Müller, Raba imena Slovinci, str. 33 sl.; Makarovič, Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke, str. 57 sl. Gl. tudi Kosi, Je bil proces formiranja, str. 154 sl.

⁴² Selbst-Biographie Siegmunds Freiherrn von Herberstein, str. 70: *Da zw Wippach hab ich Teutsch vnnd Windisch, baid Sprachen gelernnet*. Gl. Wakounig, »... hab ich teutsch und windisch gelernnet ...«, str. 45 sl.

⁴³ Npr. Herberstein, Moskovski zapiski, str. 188; Žiga Herberstein, str. 19 (v tem delu, str. 12 sl., kot tudi Tersch, Österreichische Selbstzeugnisse, str. 209 sl., glej o različnih Herbersteinovih avtobiografijah oz. njihovih različnih redakcijah).

⁴⁴ Herberstein, *Rerum Moscoviticarum Comentarii*, str. 32 sl.: *Die Slavonisch / das ist / die Windisch sprach / welche jetzo gemeinlich aber nit recht Slavonisch genent wird / geht seer weit / Dann derselben sprach gebrauchen sich die Dalmatiner / Bossner / Chrabaten / Isterreicher / zeucht sich lang nach dem Adriatischen Mör / hintz an das Friauler Land / Dise sprach reden auch die Carster / so Lateinisch Carni und Venedigisch oder Wälhisch Carssy genentt werden / Item die Crainer / Khärner untz an die Traa / deßgleichen die Steyrer vier meil unterhalb Grätz / dann nach der Muer hinab / biß an der Donaw / darnach uber die Traa und Saw / Die Mysy / Servy / Bulgary welche wir jetzo in gemain die Sirven und Rätzen nennen / und andere völcker biß gar gen Constantinopl / Darnach die Beham / Lausitzer / Schlesier / Mährer / die Winden an der Waag / uund vil der völcker von der Waag hindan in Hungern / die Poln / die Reissen / dartzue die Circassen / in fünff pergen gennant / am Schwartzten Mör /*

odgovarja pojem slovanski jezik oz. slovanščina⁴⁵ in zato bi bilo treba tako prevesti tudi zadevno mesto v njegovi avtobiografiji, čeprav bi bilo v vsebinskem oziru nemara najbolj točno reči, da se je znameniti diplomat v Vipavi naučil lokalnega govora slovanskega jezika. Podoben je drugi primer, ki ga predstavlja Jurij Dalmatin in njegov prevod Svetega pisma iz 1584. Že iz omenjenega sinonimnega slovarja, ki ga je dodal svojemu monumentalnemu prevodu, je razvidno, da njegova *Slovenkſa Biblia*, ki naj bi bila razumljena med *ſſemi Slovenci*, ne odgovarja današnji vsebini teh dveh pojmov,⁴⁶ in tudi njegova *Windische Sprache* v nemškem predgovoru nima enkrat pomena slovenski, drugič pa slovanski jezik, kot so ji ga arbitrarno pripisovali moderni prevajalci,⁴⁷ saj je Dalmatin podobno kot Herberstein povsem jasno definiral njegovo vsebino, ki se v bistvenem pokriva z diplomatovo.⁴⁸ Istega leta kot Dalmatinov prevod Svetega pisma so izšle tudi Zimske urice Adama Bohoriča, ki so naš tretji primer in kjer se srečujemo s popolnoma identično situacijo, le da tu namesto nemškega nastopa latinski izraz *lingua Slavica* (*Slavonica*), ki ga je Bohorič prav tako nedvoumno opredelil.⁴⁹

so man Lateinisch Pontum nennt / wonhafft / Noch sein etliche nach der Elb ab / die zersträet liegen / und Dörffer haben als uberbleibling der Wenden / die derselben ortn etwan gewont haben / die alle bekennen sich Slaven sein. Die Teutschen aber haben im brauch / alle die / so die Slavonisch sprach reden / Wenden / Winden / oder Windische on unterschied zu nennen / so gebrauchen sich auch diser sprach in schriftten und im Gottesdienst die Moldauer und andern anraynenden Wallachen / wiewol dieselben ain andere sprach in gemein haben. Vil wöllen mit schriftten darbringen / das Macedonia auch die Slavonische sprach / die man Syrvisch der orten nent / für jr Muetersprach ye gebraucht und noch brauchen. [v latinski izdaji pa: Slavonica porro lingua, quae hodierno die corrupto nonihil vocabulo Sclavonica appellatur; latissime patet: ut qua Dalmatae, Bosnenses, Chroati, Istrii, longoquoque secundum mare Adriaticum tractu Forumiulii usque, Carni, quos Veneti Charsos appellant, item Carniolani, Carrinthii, ad Dravum fluvium usque: Stirii vero infra Gretzium, secundum Mueram Danubium tenus, indeque Mysri, Servii, Bulgari, aliique Constantinopolim usque habitantes: Bohemi praeterea, Lusacii, Silesii, Moravi, Vagique fluvii in regno Hungariae accolae: Poloni item, & Rutheni latissime imperantes, & Circasi Quinquemontani ad Pontum, denique per Germaniam ultra Albim in septentrionem Vuandalorum reliquiae sparsim habitantes utuntur. Hi etsi omnes se Slavos esse fatentur; Germani tamen a solis Vuandalis denominatione sumpta, omnes Slavonica lingua utentes, Vuenden, Vuinden, & et Vuindisch, promiscue appellant.]

⁴⁵ Tako je seveda *die Windisch sprach* v gornjem odlomku prevedel tudi prevajalec Moskovskih zapiskov v slovenščino: Herberstein, Moskovski zapiski, str. 8.

⁴⁶ Gl. op. 26.

⁴⁷ Rupel, Slovenski protestantski pisci, str. 334 sl.; Pisma slovenskih protestantov, str. 293.

⁴⁸ *Welches vmb desto mehr zubeklagen gewest, das die Windische Sprach, nit in ein winckel verborgen: sondern durch gantze mächtige und viel Königreich (Gleichwol in etliche Dialectos abgetheilt) heutstags im schwung geht. Denn der Windischen sprach nit allein die, so in gantzen Crinland, vnder Steyr vnd Kärnten, sambt den angrentzenden Landen, als Crabaten, Dalmatien, vnd Windischer March, Carst, Metling vnd Ysterreich gessesen, sondern auch Behemen, Polacken, Moscouiten, Reussen, Bosnaken vnd Walachen, vnd auch schier der meiste theil der Völcker, so vnser Erbfeind der Türck, der Christenheit abgedrungen, dieser zeit gebrauchen: Also das auch am Türckischen Hoff, zwischen den andern, in der gantzen Turkey, in gemein, vnd auch in Cantzleyen gebreüchigen sprachen, die Windische auch ein Hauptsprach ist.* Citirano po ponatisu v: Pisma slovenskih protestantov, str. 283.

⁴⁹ Bohorizh, Arcticae horulae succisivae, str. 13 sl. (z vzporednim slovenskim prevodom; prim. Rupel, Slovenski protestantski pisci, str. 356 sl.): *Quantum vero ad amplitudinem Slavicae*

Če se hočemo torej približati predstavnemu svetu ljudi v 16. (ali katerem koli drugem) stoletju, potem je jasno, da ni mogoče iti po poti, ki jo ilustrirajo primeri in ki kažejo, kako so moderni prevajalci in razlagalci povsem samoumevno ali pa povsem nezavedno polnili stare pojme s sodobnimi vsebinami oziroma celo iste pojme, ki jih je v enem in istem tekstu uporabljal en in isti avtor, razumeli različno: kjer je bilo iz konteksta razvidno, da so mišljeni prebivalci sedanjih slovenskih pokrajin, so uporabili izraz slovenski jezik in označili govorce tega jezika za Slovence, v drugih situacijah pa so istim besedam dali pomen slovanskega jezika in Slovanov. Miselnost, ki stoji za tem početjem, je, da se takratni avtorji »še niso dokopali do točnih diferencirujočih terminov«;⁵⁰ da vemo torej mi danes bolje od njih, kakšne predstave so imeli o svetu okrog sebe. Namesto da bi pazljivo prisluhnili, kaj nam govorijo, jih učimo, da niso prav razumeli.

Zato ni čudno, da se je v slovenskem zgodovinskem spominu ustalila podoba, po kateri je bila Karantanija razumljena kot država Slovencev, karantanski knezi kot knezi Slovencev, obred ustoličevanja pa je bil razumljen kot izraz slovenske in ne karantanske državnosti. Temu odgovarjajoče je bil tudi tisti prostor, ki so

linguae attinet. Circumferamus nunc licet oculos, et quaqua versum respiciamus, perlustremus Regna, alloquamur gentes ὁμογλώτθς, inueniemus sane, Slavicum dicendi genus, diffundi per maximam mundi partem, si non per vniuersum orbem. Nam, ad Meridiem, totum explerunt illum Sinum Adriaticum, qui etiam ob id sinus Venetus appellatur. ... In Africa ipsa etiam, in qua olim sedem et imperium, Slavi sibi pararunt, non desunt, qui adhuc Slavice loquuntur. In Asia ... Reliqui omnes, tum in Aula Turcici imperatoris, praetoriani videlicet milites, quos Ianizaris appellant, tum quam militant, omnes illi inquam, nostra lingua loquuntur, forma literarum, quam in peculiari tabella expressi et Cyrillicam appelo, omnia prescribunt. ... Ad Arctum et sub Arcto ipso, sunt Moshi seu Moshovitae et Ruteni, omnesque illi, quos Ptolomeus Vendicum Arcticum sinum occupasse scribit. Inter hunc autem sinum Vendicum et Venetum Adriaticum sinum, medii sunt Litvani, Poloni, Bojemi, Lusati vel Wendi, ad utramque Albis ripam: Moravi, Walachi, Rascij et Bulgari plerique. In Austria vero magna pars e sedibus, suis a Tiranno Turca pulsi, vltra citraque Danubium sunt, qui exercent terram et agros. In inferiori Styria magna pars : inde in specie dicti Slavi (vulgo Besjakos appellant) : Et paulo infra, tota Poshega : Tota Carniola nostra, et magna pars inferioris Carinthiae : Chorusci, Histriani omnes, attingentes eam vrbem, quae Pola dicitur, Venetis parens, ab Argonautis, vt Strabo refert, condita. In his inquam omnibus Regnis et eorum partibus populi, Slavi sunt et Slavice loquuntur atque adeo a mari a mare, vno eodemque genere sermonis, Slavico videlicet vtuntur.

Tudi stoletje mlajšemu Valvasorju, Die Ehre, knj. 6, pogl. 1 (2 zv., str. 271 sl.), pomeni »Windische oder Sclavonische Sprache«, ki se je govorila na Kranjskem to, kar nam slovanščina: Jedoch herrschen durchgehends / in allen Theilen derselben [Krain, op. P. Š.] / zweyerley Sprachen / nemlich die Sclavonische (oder Windische) und die Teutsche /.../ es erstreckt sich / in Europa / keine Sprache weiter / als die Windische / oder Sclavonische : angesehen / sie ihren Anfang / von dem Venetianischen Meer nehmend / bis auf die Nord-See / wie auch Seitlings / bis ungefähr an den Portum Euxinum, das ist / biß an das Schwarze Meer (mare maggiore) reicht / und also / in Isterreich / Crabaten / Bosnia / Mähren / Böhmen / Lausnitz / Schlesien / Polen / Littauen / Preussen / Reussen / Moscau / und sy fortan / biß nach Schweden hin / überdas auch in der Bulgarey / und und dort rings umher / ja biß zu Constantinopel geredet werde /.../ Die Windische Sprache wird auch / in Nova Zembla, und andrer Orten / angetroffen. Wie dann Noua Sembla, auf Sclavonisch / oder Crainerisch / so viel heisst / als als Neues Land. In Ungarn / und in der gantzen Türckey / zumal in derjenigen / welche mit Croatien grenzt / und absonderlich auch in Dalmatien / geht diese Sprach / in wollem Schwange.

⁵⁰ Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva, str. 91.

ga v vzhodnih Alpah naselili Slovani in je na severu segal do Donave in še čez, razumljen kot naseljitveno področje Slovencev, jezik, ki so ga govorili, pa je seveda bil opredeljen kot slovenski.

Moderno jezikoslovje o jeziku Slovanov med Donavo in Jadranom

Če pustimo ob strani krajevna in osebna imena, veljajo za najstarejšo in hkrati za najpomembnejšo pričo slovenskega jezika znameniti Brižinski spomeniki. Kot je dobro znano, gre za tri tekste, ki so bili okrog leta 1000 v karolinški minuskuli zapisani v kodeks, ki je bil neke vrste škofovski *vademecum*.⁵¹ Kodeks je dal – vsaj njegovo jedro – za svoje osebno cerkveno delovanje sestaviti freisinški škof Abraham († 994), ki je za svojo škofijo leta 973 pridobil obsežno zemljiško posest (kasnejše Škofjeloško gospostvo) na Kranjskem in bil tudi drugače tesno povezan s prostorom, ki so ga v vzhodnih Alpah, predvsem na Koroškem, naseljevali Slovani. Brižinski spomeniki so najstarejši ohranjeni slovanski teksti v latinski abecedi⁵² in so danes hranjeni v Bavarski državni knjižnici v Münchnu (*clm* 6426), kamor so prišli po sekularizaciji 1803 iz Freisinga. Teksti so bili namenjeni za liturgično uporabo in so bili, kot se zdi, deloma prepisani, deloma pa zapisani po nareku, medtem ko naj bi prvotna besedila izvirala že iz 9. stoletja, njihov nastanek pa je povezovati s tradicijo karolinške misijonske politike, ki je upoštevala jezik novopridobljenega božjega ljudstva.

V dobrih dvesto letih, odkar je znanstveni svet 1806 prvič izvedel zanje, je o Brižinskih spomenikih nastala že skoraj nepregledna bibliografija, v kateri so raziskovalci prihajali do zelo različnih ugotovitev. Njihov nastanek se je iskalo v koroškem, panonskem, moravskem, slovaškem in slovensko-hrvaškem prostoru oglejskega patriarhata ter se jih povezovalo z misijonsko dejavnostjo Salzburga, Freisinga, Ogleja, hrvaškimi glagoljaši in seveda tudi z delovanjem Konstantina in Metoda v Panoniji in na Moravskem. Temu odgovarjajoče se je skušalo vsaj posredno tudi povezovati jezik Brižinskih spomenikov s katerim od današnjih slovanskih jezikov tega prostora, pri čemer se ni mogoče izogniti občutku, da je na mnoge razlage v teh raziskavah vplivala nacionalna pripadnost ali nacionalna motivacija posameznih raziskovalcev. Toda kljub temu opozarja dejstvo, da se je Brižinske spomenike pripisovalo t. i. staroslovenščini, staroslovaščini, staročeščini, starohrvaščini in starobolgarščini (starocerkvenoslovanščini) na to, da gre pri teh tekstih za jezikovno stanje, ki omogoča vrsto različnih jezikovnih določitev.⁵³

⁵¹ Merodajna izdaja: Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia. Za sam kodeks *clm* 6426 gl. tudi Daniel, *Handschriften des zehnten Jahrhunderts*, str. 114 sl.; Kurdorfer, *Zgodovinski in literarni pomen*, str. 7 sl.

⁵² Z izjemo štirih kratkih glos, ki so bile s črtalnikom okrog 880 slepo vpisane v *clm* 14008. Fotografija s transkripcijo: *Slawisch-germanische Beziehungen*, str. 143 sl. Gl. tudi op. 145.

⁵³ Kronsteiner, *Zur Slowenizität der Freisinger Denkmäler*, str. 107.

Stanje raziskav na področju Brižinskih spomenikov je danes takšno, da so z njimi povezana številna odprta vprašanja in zelo različna mnenja.⁵⁴ A ne glede na ta nezadovoljivi položaj je hkrati tudi nesporno, da povezuje največ argumentov – in to tako jezikovnih kot zgodovinskih – Brižinske spomenike z (zgornje)koroškim prostorom in s tem s pokristjanjevanjem Karantancev oziroma s cerkveno prakso pri Karantancih ter z jezikom, ki so ga ti takrat govorili. Izhajajoč iz jezikovne kontinuitete, ki je lastna vsakemu jeziku, se zdi zato upravičena umestitev Brižinskih spomenikov v jezikovno tradicijo današnjih govorcev slovenskega jezika in v razvojno linijo predhodnikov tega jezika, kar je kot prvi storil že nihče drug kot Josef Dobrovský, ki je 1811 obvestil za začetke znanstvene slavistike komaj kaj manj pomembnega Jerneja Kopitarja o najdbi Brižinskih spomenikov in mu ponudil njihovo objavo, kajti »bolj se spodobi, da se z objavo najstarejšega odlomka svojega slovstva ukvarjajo rojeni Kranjci, kakor da bi to storil jaz, Čeh.«⁵⁵

A to še ne pomeni, da je jezik Brižinskih spomenikov slovenski jezik in da so Karantanci govorili slovensko. Vodilni slovenski jezikoslovec 20. stoletja in avtor do sedaj edine zgodovine slovenskega jezika (iz 1936!), Fran Ramovš, je svoje raziskave Brižinskih spomenikov strnil v ugotovitvi, da vsebuje njihov jezik poleg oblik, ki jih je imela praslovanščina, tudi že jezikovne novosti, ki so značilne za slovenski jezik.⁵⁶ Konkretno mu je to pomenilo, da je bil jezik alpskih Slovanov, za katerega je tudi skoval pojem alpska slovanščina, »še vedno praslovanski dialekt, ki se je le v maločem razlikoval od tedanjega slovanskega govora Slovanov ob Donavi, za Karpati in v vzhodni Germaniji, vendar tudi sam v sebi ni bil enoten, kakor nikdar nikjer noben jezik ni. /.../ Praslovanski dialekt alpskih Slovanov (je) polagoma in neposredno prehajal v različne dialekte, ki jih kot skupino zase imenujemo slovenski jezik. Edina kolikor toliko enotna skupna izvorna oblika za sedanje slovenske dialekte je označeni praslovanski dialekt; med njimi in to začetno obliko ni kake mlajše skupne oblike, kake 'praslovenščine'; če že kdaj ta izraz uporabljamo, tedaj nam pomeni ali praslovanski dialekt v Alpah ali pa še njegov razvoj do onih dob, ko postanejo slovenske dialektične poteze in splošno slovenski pojavi že dovolj izraziti (nekako doba od VI. do X. stoletja).«⁵⁷ Ob tem je Ramovš tudi ugotovil, da ni zaznati kakšne bistvene jezikovne razlike med alpsko slovanščino in slovanščino na zahodnem Balkanu, da izpričujeta obe področji iste karakteristične jezikovne poteze in da gre za en in isti praslovanski dialekt, ki je segal od Alp preko Krasa globoko na Balkan. Skratka, »slovanski govor v Alpah, na Krasu in na Balkanu (je bil) en sam organizem, ne le ob času prihoda Slovanov v to novo južno domovino, marveč še tudi več stoletij po tem.«⁵⁸ Prav tako po njegovem mnenju ni mogoče ugotoviti, kakšna je bila razlika med tem

⁵⁴ Celotno bibliografijo raziskav do 2003 prinaša Kranjec, Bibliografija, str. 162 sl. Za zgodovino raziskav gl. Pogačnik, Das Schicksal der Freisinger Denkmäler, str. 3 sl.; Grdina, Oris raziskav, str. 154 sl.

⁵⁵ Pis'ma Dobrovskago i Kopitara, št. 51; Toporišič, Prva slovenska izdaja Brižinskih spomenikov, str. 11, 15.

⁵⁶ Ramovš, Kos, Brižinski spomeniki, str. 11 sl.

⁵⁷ Ramovš, Kratka zgodovina, str. 22 sl.

⁵⁸ Ramovš, Kratka zgodovina, str. 69.

dialektom in tistimi praslovanskimi dialekti, iz katerih so se v kasnejših obdobjih razvili bolgarščina, ruščina in zahodna slovanščina.⁵⁹

Jezik Brižinskih spomenikov in s tem jezik, ki so ga v zgodnjem srednjem veku govorili karantanski in drugi Slovani vzhodnoalpskega prostora, je bil torej po kompetentnem jezikoslovnem mnenju v osnovi še splošnoslovanski jezik, ki je izkazoval določene dialektalne posebnosti fonetične, morfološke in leksikalne narave, ki zopet niso bile omejene samo na vzhodne Alpe. Ramovševe več kot sedemdeset let stare ugotovitve se skladajo z ugotovitvami sodobnega slovanskega jezikoslovja, ki jih je odlično povzela Hanna Popowska-Taborska in po katerem je slovanski jezik presenetljivo dolgo ohranil enotno podobo. Ta enotnost se je kazala na morfološkem in še zlasti na fonetičnem področju, kjer je do glasovnih inovacij in s tem do diferenciacij začelo prihajati šele v drugi polovici 1. tisočletja v času slovanske disperzije, medtem ko so razlike v leksiki razumljivo obstajale že prej, pri čemer se ta zgodnji leksikalni dialektalizem razlaga s stiki praslovanščine z različnimi indoevropskimi jeziki kot tudi z realno različnimi okoliščinami, v katerih so živele različne slovanske skupine in ki so se nujno odrazile tudi v jeziku.⁶⁰

A na drugi strani so prav te leksikalne razlike napeljevale Franceta Bezlaja – ki je kot etimolog posvečal največ pozornosti prav leksiki in onomastiki – na misel, da se je že v slovanski pradomovini razvila določena narečna diferenciacija in »da s stališča leksikologije skoraj ni več mogoče dvomiti, da tako imenovana alpska slovanščina ni bila neki enoten praslovanski dialekt, ampak mešanica različnih plasti, ki pa so bile ves čas izpostavljene južnoslovanskemu vplivu.«⁶¹ Bezljaj na drugem mestu sicer pravi, da je potrebno »rojstvo slovenščine /.../ postaviti v dobo slovanske naselitve v Alpah«, a pri tem misli zgolj to, da je »izrazni fond, ki so ga Slovani prinesli s seboj, ostal temeljni kamen kasnejše slovenščine.«⁶² Kakor je ta dedukcija povsem logična, pa hkrati vendarle ni nujen tudi Bezlajev zaključek (ki je hkrati na splošnem nivoju prevladujoča predstava), da se zgodovina slovenščine začne z naselitvijo Slovanov v vzhodne Alpe konec 6. stoletja: besedišče, ki so ga Slovani prinesli s seboj v vzhodne Alpe, predpostavlja – in nobenega dvoma ni, da je temu bilo tako –, da je obstajalo že pred njihovo naselitvijo v ta prostor. S stališča jezika (ali nemara točneje govorov), ki so ga govorile slovanske skupine v trenutku njihove naselitve v vzhodne Alpe, se ni glede na predhodno stanje spremenilo prav nič. Slovanski izrazni fond, ki je bil uvožen v vzhodne Alpe, je moral obstajati že pred tem, saj ga drugače ne bi bilo mogoče importirati in s sklicevanjem na njega bi torej rojstno uro slovenskega jezika lahko brez težav pomaknili še precej bolj nazaj v preteklost, le njegova kontinuiteta ne bi bila vezana na en sam bolj ali manj točno določen prostor. Ni potrebno posebej poudarjati, da nas takšen način

⁵⁹ Ramovš, *Kratka zgodovina*, str. 58, 69.

⁶⁰ Popowska-Taborska, *Zgodnja zgodovina Slovanov*, str. 88, 102 sl., 105 sl., 119, 136, 158; ista, *The Slavs in the Early Middle Ages*, str. 91–96. Gl. tudi Holzer, *Die Einheitlichkeit des Slavischen*, str. 55–89. Holzer, n. d., str. 57, razlikuje med praslovanščino (Urslavische) in skupno slovanščino (Gemeinslavische); enotnost prve naj bi razpadla okrog 600, enotnost druge pa šele okrog 1200.

⁶¹ Bezljaj, *Slovenščina v krogu slovanskih jezikov*, str. 308.

⁶² Bezljaj, *Predslovanski ostanki v slovanščini*, str. 132.

postavljanja stvari lahko kaj kmalu pripelje do absurdne situacije, da bi, tako kot to počno zagovorniki različnih avtohtonističnih teorij, začetke slovenščine začeli iskati v predzgodovinskih obdobjih.⁶³ Na takšen način začetkov slovenščine ni mogoče opredeliti, niti jih iskati.

Zdi se, da je do Bezlajeve rojstne ure slovenščine ob slovanski naselitvi v vzhodne Alpe kritičen tudi Marc L. Greenberg, ki tedanji jezik alpskih Slovanov označuje zgolj kot »hipotetični konstrukt praslovenščina.«⁶⁴ Greenberg, ki pri svojih raziskavah zgodovinskega glasoslovja slovenskega jezika izhaja iz sodobnih teoretskih in metodoloških pristopov in se v svojih ugotovitvah v mnogočem oddaljuje od tradicionalnih razlag slovenskih glasovnih sprememb,⁶⁵ zagovarja na splošnem nivoju pomembno metodološko stališče, »da je iluzorno pričakovati neposredno povezavo med prajezikom in njegovo moderno obliko, saj se narečja v daljšem zgodovinskem obdobju preuredijo, izumrejo, preoblikujejo, medsebojno vplivajo; posamezne inovacije se lahko začnejo, hitro razširijo ali pa tudi ne, včasih pa se njihov vpliv tudi obrne v nasprotno smer. V najboljšem primeru lahko pridemo do širokih posplošitev o diahroniji določenega jezikovnega področja /.../ pri tem pa se moramo zavedati, da te posplošitve ne morejo zajeti zapletenosti, ki jo jezikovni pojavi izpričujejo.«⁶⁶ Na konkretnem nivoju pa dokazuje, da je bilo »bodoče slovensko ozemlje« poseljeno z govorniki različnih praslovanskih narečij, med katerimi na podlagi različnih izoglos ugotavlja samo eno otipljivo mejo, ki je v grobem presekala slovensko ozemlje po Savi in se je nadaljevala tudi na današnjem hrvaškem ozemlju. Slovenski jezikovni prostor se je nato oblikoval postopoma v dolgoročnem procesu s povezovalnimi spremembami, »ki so imele osnovo v praslovanskih in južnoslovanskih spremembah.«⁶⁷

Tudi Otto Kronsteiner po temeljiti analizi alpskoslovanskih osebnih imen zaključuje, da je v slovanščini vzhodnoalpskega prostora do 11. stoletja mogoče prepoznati le malo tistega, kar bi bilo lahko označeno kot specifično slovensko – in v tem smislu je na drugem mestu označil »staroslovensko jezikovno področje« za *quasi una fantasia* ter opredelil »staroslovenščino« zgolj kot »cerkveni jezik na slovenskem delu salzburške cerkvene pokrajine.«⁶⁸ Hkrati tudi ugotavlja, da je bil vzhodnoalpski prostor v tistem času jezikovno heterogen prostor v smislu, da so se v njem srečevali in brez jasnih meja prepletali nekateri jezikovni elementi, ki so bili v lingvistiki opredeljeni kot zahodno- in južnoslovanski. Nadalje ugotavlja v jeziku tega prostora fonetične, morfološke in imenskotipološke lastnosti, ki druge niso poznane. In samo v tem oziru se mu je vzhodnoalpski prostor tudi kazal kot samosvoj, to je alpskoslovanski jezikovni prostor.⁶⁹ V nobenem primeru pa ni mogoče, kot to ob povzemanju Kronsteinerjevih ugotovitev dodaja Heinz-Dieter Pohl, »videti

⁶³ Gl. pregled pri Štih, *Ej ko goltneš do tu-le, udari po konjih!*, str. 66–80.

⁶⁴ Greenberg, *Glasovna podoba slovenskega jezika*, str. 169.

⁶⁵ Gl. predvsem Greenberg, *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika*.

⁶⁶ Greenberg, *Glasovna podoba slovenskega jezika*, str. 168 sl.

⁶⁷ Greenberg, *Glasovna podoba slovenskega jezika*, str. 173.

⁶⁸ Kronsteiner, *Wem gehören die Freisinger Denkmäler*, str. 4.

⁶⁹ Kronsteiner, *Die alpenlawischen Personennamen*, str. 191 sl.; isti, *Zur Slowenizität der Freisinger Denkmäler*, str. 106.

alpskoslovanski prostor v svoji celoti kot 'slovenski'.« Po mnenju slednjega je tudi anahronistično govoriti v 9. ali 10. stoletju o neki »staroslovenščini«, saj se nekateri za slovenščino tipični refleksi pojavijo šele po letu 1100.⁷⁰

Podobno opozarja v zadnjem času tudi Georg Holzer, da slovanskemu jeziku, ki je bil govorjen v vzhodnih Alpah v zgodnjem srednjem veku, v jezikoslovnem oziru ni mogoče zarisati mej, niti ga zamejiti nasproti drugim slovanskim jezikom oziroma dialektom, ki so bili govorjeni v češko-moravsko-slovaškem ali pa v panonsko-hrvaškem prostoru. Edino možnost za kaj takšnega vidi samo na sociolingvistični ravni, in sicer v smislu, da naj bi slovanski jezik znotraj bavarskega Vzhoda (i. e. Vzhodne prefekture) kot posebne politične entitete in pod vplivom bavarščine in frankovsko-bavarskega oblastnega, pravnega in gospodarskega reda dobil nekatere posebnosti na področju leksike in semantike. Vpeljava bavarskih zemljiških gospostev naj bi ustvarila kulturni prostor, »ki se razteza od Spodnje Avstrije do Istre, ki je slovanskemu jeziku v njemu vtisnil svoj lasten, karakterističen pečat in se izrazil v besednosemantični izoglosi.«⁷¹ Samo na tem nivoju je po Holzerjevem mnenju mogoče meniti, da so Slovani med Waldviertlom in zaledjem istrskih mest govorili isti jezik oziroma dialekte istega jezika – slovanščino bavarskega Vzhoda (*das Slawische des bairischen Ostlandes*), ki bi jo bilo z ozirom na to, da je moderna slovenščina njen edini in zadnji preostanek, možno imenovati staroslovenščina.⁷² K temu je ne glede na zanimivost pristopa pripomniti, da je zelo problematično že Holzerjevo metodološko izhodišče, ki izenačuje politične oziroma celo samo upravne meje z jezikovnimi. Te meje se še danes, v času nacionalnih držav, praviloma ne pokrivajo, toliko manj je to verjetno za zgodnji srednji vek. Tudi ne drži, da je moderna slovenščina edini in zadnji preostanek slovanščine, ki je bila govorjena znotraj bavarskega Vzhoda (*Ostland*). Vanj je bila namreč vključena tudi Slavonija in celo hrvaško ozemlje južno od Save,⁷³ tako da se tudi jezik, ki je danes opredeljen kot hrvaški, v enem delu neposredno navezuje na t. i. slovanščino bavarskega Vzhoda. Poleg tega je nekaj leksikalnih in semantičnih posebnosti, ki se ne kažejo tudi v fonetiki in morfologiji, verjetno še premalo, da bi lahko to slovanščino opredelili že kar kot samostojen jezik; predvsem pa ta »jezik« ni utemeljen v sebi samemu, ampak z ozirom na bavarščino.

Čeprav se mnenja jezikoslovcev ponekod med seboj zelo razlikujejo, je kljub temu na podlagi povedanega možno povzeti, da naziranje, po katerem je bil v zgodnjem srednjem veku v vzhodnih Alpah že govorjen *poseben slovanski jezik*, pa naj ga imenujemo slovenski, praslovenski, staroslovenski ali pa alpskoslovanski, jezikoslovno ni utemeljeno.⁷⁴ V bistvu aplicira takšno razumevanje po eni strani

⁷⁰ Pohl, Die Linguistischen, historischen und juristischen Voraussetzungen, str. 8, 9.

⁷¹ Holzer, Zur Sprache des mittelalterlichen Slaventums, str. 61.

⁷² Holzer, Zur Frage der Nordgrenze, str. 27 sl., zlasti 30 sl.

⁷³ Gl. Wolfram, Grenzen und Räume, str. 218 sl.

⁷⁴ Tu velja še enkrat spomniti na Ramovševo opozorilo (Kratka zgodovina, str. 23), da neke »praslovenščine« ni bilo in da je šel razvoj v slovenske dialekte neposredno iz praslovenskega dialekta, ki je bil govorjen v vzhodnih Alpah (in na zahodnem Balkanu), in da če že uporabljamo izraz »praslovenščina«, tedaj pomeni to ali praslovenski dialekt v Alpah ali pa razvoj tega dialekta »do onih dob, ko postanejo slovenske dialektične poteze in splošno slovenski pojavi že dovolj izraziti.«

v starejša obdobja moderne predstave o jezikih, ki so determinirane z modelom enotnega in geografsko jasno zamejenega knjižnega oziroma »nacionalnega« jezika; ta pa se je začel uveljavljati šele z njegovo kodifikacijo in standardizacijo (ter s tem tudi homogenizacijo) v glavnem od 16. stoletja naprej in je na svoj način umeten konstrukt oziroma invencija ter je v do tedaj obstoječi jezikovni pokrajini lahko pustil tudi skrajno negativne posledice.⁷⁵ Po drugi strani pa gre pri teh aplikacijah poznejših stanj in razmer v zgodnejša obdobja za to, da so bili prvi znaki pojavitve posameznih jezikovnih inovacij, ki so *napovedovale* nastanek določenega jezikovnega ozemlja in so kasneje kot del sistemske celote opredeljevale določen jezik oziroma njegove dialekte, razumljeni že kar kot znaki pojavitve novih jezikov kot takih. V tem smislu so tudi Brižinski spomeniki lahko bili opredeljeni kot najstarejši spomenik slovenskega jezika, čeprav jezik, v katerem so bili zapisani, okrog leta 1000 zagotovo še ni bil slovenski.

Z jezikoslovnega stališča lahko torej v najboljšem primeru rečemo, da so Slovani vzhodnoalpskega prostora govorili poseben dialekt oziroma različne dialekte slovanskega jezika, čeprav je potrebno tudi to izjavo omejiti z opozorilom, da je ta dialekt (dialekte) nemogoče zamejiti nasproti drugim slovanskim dialektom⁷⁶ in da tudi znotraj sebe obravnavani jezikovni prostor ni bil enoten, ampak so se, kot kaže potek posameznih izoglos, ki so na zelo različne načine sekale vzhodnoalpski prostor, jezikovne posebnosti in s tem značilnosti spreminjale od pokrajine do pokrajine, da ne rečemo od kraja do kraja. Gre za pojav, ki je v jezikoslovju opredeljen kot dialektalni kontinuum in označuje kontinuirano, mehko in z jasnimi mejami neopredelljivo prehajanje enega dialekta v drugega.⁷⁷ To pomeni, da je bil vsak

⁷⁵ Stranski učinek oziroma negativna posledica jezikovnega standardiziranja in uniformiranja je namreč bila, da so bili številni govorjeni idiomi, izmed katerih je bil eden (ali več njih) izbran za osnovo knjižnega jezika, degradirani na raven dialektov in da so v skrajnem primeru pod pritiskom »standardne« rabe izginile celotne (ustne) jezikovne tradicije. Prav ta arbitrarnost pri določanju knjižnega jezika je v ozadju oznake Franceta Bezljaja, Eseji o slovenskem jeziku, str. 49, da »je knjižna slovenščina umeten jezik, v katerem se je vse od pisave in izreke do gramatične strukture prilagodilo, lahko bi rekli nekakšnemu idealnemu slovanskemu stanju«, saj načela knjižnega jezika (na splošno) »nislo vedno v skladu z razvojnimi procesi v živem jeziku« (n. d., str. 75).

⁷⁶ To stanje npr. dobro potrjujejo jezikovne raziskave avstrijskega podonavskega prostora, kjer se je poskus opredelitve ohranjenih onomastičnih in toponomastičnih sledov v zgodnjem srednjem veku tam prisotnega slovanskega govora k južno- ali zahodnoslovanski jezikovni skupini izkazal za neizvedljiv. Davne jezikovne realnosti se pač ni dalo stlačiti v moderen model in kalup. Gl. Kronsteiner, Kartographische Darstellungen, str. 13; Holzer, Zur Frage der Nordgrenze, str. 29; Herrmann, Die Slawen in Deutschland, str. 50.

⁷⁷ Pojav je zelo ilustrativno opisal Porzig, Das Wunder der Sprache, str. 220: »Wenn wir aber nun nach den Grenzen dieser engeren Gemeinschaften [Dialekte, op. P. Š.] fragen, stoßen wir auf die merkwürdige Tatsache, daß solche Grenzen in der Wirklichkeit, im Gelände, nicht zu finden sind. Wenn wir zum Beispiel von Thüringen nach Oberbayern wandern, kommen wir durch drei Dialektgebiete, die sich in ihren reinen Formen scharf voneinander abheben: das thüringische, das fränkische und das bayrische. Aber nirgends auf unserer Wanderung kommen wir in ein Dorf, das sich mit seinen Nachbardörfern nicht verständigen könnte oder sich auch nur in seiner Sprachweise für uns merklich von ihnen unterscheidet. Trotzdem merken wir in Nürnberg, daß man dort ganz erheblich anders spricht als in Erfurt, und in München, daß wir uns wieder in einer ganz anderen Sprachgemeinschaft befinden. Offenbar haben sich kleine Unterschiede, die einzeln an Ort und Stelle unserer Aufmerksamkeit entgangen sind, auf größere Entfernungen so gehäuft, daß sich schließlich völlig abweichende Sprachweisen ergeben haben.«

slovanski dialekt hkrati tudi prehodni dialekt med njemu sosednjimi, medsebojno pa nasproti ležečimi dialekti.⁷⁸ Skratka, če za *govore*, ki so jih govorili Slovani v vzhodnih Alpah – in v enem od njih so bili najverjetneje zapisani tudi Brižinski spomeniki – uporabimo pojem *jezik*, potem se zdi z jezikoslovnega stališča gotovo bolj primerno ta jezik označiti za slovanski kot slovenski jezik.⁷⁹

Predstave o jezikovnih razmerah med srednjeveškimi Slovani pri sodobnikih

Sodobne predstave, kjer je še vedno čutiti idejno in miselno ozadje, zraslo iz časa oblikovanja modernih evropskih narodov, ter sodobni jezikoslovni pogledi, ki izpeljujejo svoje velikokrat zelo različne zaključke iz postulatov moderne znanosti, se vprašanja in razumevanja starih jezikovnih razmer in starih jezikovnih praks dotikajo vsaka na svoj specifičen način. Za bolj celovit pogled na obravnavano problematiko pa si je nujno potrebno zastaviti tudi vprašanje, kako so jezikovno situacijo razumeli in dojemali tisti, ki so živeli v času Karantanije ali pa Brižinskih spomenikov. Samo jezikoslovje pravzaprav niti ne more v celoti odgovoriti na vprašanje, kakšne jezike so včasih govorili, ker to ni zgolj filološko vprašanje, ampak tudi ali pa celo predvsem (kulturno)zgodovinsko vprašanje. Pri njem namreč ne gre samo za ugotavljanje in evidentiranje jezikovnih dejstev, ki jih nato lahko na podlagi sodobno vzpostavljenega pojmovnega aparata klasificiramo v kategorije, kot so npr. jeziki in dialekti, ki so nastale šele v novejšem času, ali pa so takrat dobile svoje jasno določene vsebine in so zato za srednjeveško dožemanje sveta irelevantne. Če hočemo bolje razumeti zgodnji srednji vek in takratno jezikovno situacijo, si je potrebno torej zastaviti tudi vprašanje, kakšne predstave in zaznave je imel (zgodnje)srednjeveški človek o jezikovni pokrajini, v kateri je živel in ki ga je obdajala. Vprašanje, ki nas torej zanima, je, kaj nam o tem govorijo zgodovinski in ne jezikovni viri.

Med temi je na prvem mestu spomniti na v literaturi že velikokrat navedeno mesto iz v starocerkvenoslovanščini napisani *Žitje Metodija*, ki govori o začetku bizantinskega poslanstva pri Moravanih. Ko je namreč prosil leta 862 moravski knez Rastislav cesarja Mihaela III., naj mu pošlje škofa in učitelja, ki »bi nam v našem jeziku pravo vero razložil«, ⁸⁰ je bizantinski cesar poslal Konstantina in Metoda z utemeljitvijo: »Vidva sta namreč Solunčana, a Solunčani vsi čisto slovansko govore.«⁸¹ Utemeljitev podrazumeva jezikovno enotnost Slovanov, ki je bila ena od glavnih podlag za misijonsko delovanje solunskih bratov in za njuno zgodovinsko vlogo: omogočila je nastanek enega slovanskega knjižnega jezika.

⁷⁸ Holzer, Zum gemeinslavischen Dialektkontinuum, str. 87–102. Ilustracijo tega pojava na »slovenskem« primeru gl. pri Holzer, Zur Frage der Nordgrenze, str. 28–29.

⁷⁹ Pohl, Die *Slavia submersa* in Österreich, str. 125–150; isti, Unsere slowenischen Ortsnamen, str. 67 sl., 113 sl., meni, da je najbolj upravičeno jezik Brižinskih spomenikov označiti kot karantanska slovanščina oz. karantanščina, v kateri vidi enega od »gemeinslawischen Dialekte« srednjega veka.

⁸⁰ Vita Constantini XIV 3.

⁸¹ Vita Methodii V 8. Gl. Grivec, Slovanska blagovestnika, str. 50 sl.

Ta izjava v *Žitjah Metodija*, v tekstu, ki je nastal kmalu po Metodovi smrti 885 še na Moravskem in katerega avtor je bil Metodov učenec, morda Kliment Ohridski († 916),⁸² je pomembna predvsem zato, ker gre za neke vrsto samoizjavo in lastno oznako, izvirajočo iz kroga tistih ljudi, ki so pripadali slovanskemu jeziku, ga govorili in ga v starocerkvenoslovanščini pisali ter ga zato kar najbolj poznali. To je torej visoko kvalificirana izjava, ki povzema zaznavo tistih, ki so iz lastne izkušnje poznali razmere med različnimi skupinami Slovanov. V izjavi se tako zrcali sočasno dožemanje jezikovnih razmer v slovanskem svetu in to je bilo, da govorijo Slovani en in isti jezik in da se lahko med seboj brez težav sporazumevajo.

Enako percepcijo razkriva tudi le malo mlajši spis *O pismenehъ* (O črkah). V obrambo legitimnosti slovanskega liturgičnega jezika (nasproti trem svetim jezikom hebrejščini, grščini in latinščini)⁸³ ga je na začetku vladavine bolgarskega kneza Simeona okrog 893 sestavil menih Hrabr,⁸⁴ še eden od tistih, ki so jezikovno situacijo poznali od znotraj. V njem piše, da Slovani sprva niso imeli knjig, ampak so kot pogani brali s pomočjo črt in zarež, nato so kot kristjani sprva pisali slovanske besede (*slověnsky řečъ*) z neprimernimi latinskimi in grškimi črkami, dokler jim Bog ni poslal svetega Konstantina Filozofa, ki je ustvaril abecedo, primerno za slovanski govor. In ker je te slovanske črke izumil svetnik, so bolj svete od grških, ki so jih izumili poganski Grki. Vsi vedo, da se je to zgodilo v času grškega cesarja Mihaela, bolgarskega kneza Borisa, moravskega kneza Rastislava in kneza Koclja iz Blatenskega kostela leta 863. In še vedno živijo ljudje, ki so videli Konstantina in njegovega brata Metoda, ki sta na podlagi teh črk prevedla slovanske knjige.⁸⁵ Slovanske črke, slovanske knjige in slovanski jezik je Hrabru nekaj, kar je skupno vsem Slovanom ne glede na njihovo politično divergentnost.

Tudi vêlik spomenik staroruske kronistike *Povest' vremennyh let*, katere prvo redakcijo naj bi na začetku 12. stoletja kompiliral kijevski menih Nestor (t. i. Nestorjeva kronika), na več mestih poudarja, da imajo Slovani, čeprav se različno imenujejo, en jezik, ki je skupen vsem. Ko na začetku svoje pripovedi govori o izvoru Slovanov od Noetovega sina Jafeta, kronika podrobno opiše, kako so se iz Podonavja razselili po svetu in si nadeli različna imena, vendar imajo en, slovanski jezik.⁸⁶ V obsežnem poročilu k letu 6406 po stvaritvi sveta (898 po Kr.) piše kronika tudi o apostolu Pavlu, ki da je deloval v Iliriji, kjer so prvotno prebivali Slovani. Iz tega izpelje zaključek, da je bil apostol Pavel tudi učitelj Rusom, kajti tudi Rusi so Slovani. »A slovanski jezik in ruski je eno. Od Varjagov so bili imenovani Rusi, vendar so najprej bili Slovani. Imenovali so se tudi Poljani, toda govorili so slovansko. Poljani so se imenovali, ker so prebivali na polju, a jezik so imeli en – slovanski.«⁸⁷

⁸² Grivec, Slovanska blagovestnika, str. 228 sl.

⁸³ »Izumitelj« nauka o treh svetih jezikih je Izidor Seviljski: kjer ima Avguštín še *linguae principales*, je pri Izidorju že *linguae sacrae*. Gl. Borst, Turmbau von Babel II/1, str. 454.

⁸⁴ O njem gl. Hannick, Chrabr, str. 1895–1896.

⁸⁵ O pismenehъ črtnorizca Hrabra, str. 188–191 (najstarejši, Lavrentijev prepis iz 1348). Gl. Fine, The Early Medieval Balkans, str. 134–136.

⁸⁶ Povest' vremennyh let, str. 6.

⁸⁷ Povest' vremennyh let, k letu 898.

Poldrugo stoletje starejši Konstantin Porfirogenet pa nasprotno okrog srede 10. stoletja še vedno loči med Rusi in njimi podrejenimi Slovani. V njegovem času ime normanskih gospodarjev iz Skandinavije še ni prešlo na Slované, katerim so vladali od druge polovice 9. stoletja in od katerih so bili nato Rusi v daljšem procesu, ki je bil za časa Nestorja v začetku 12. stoletja očitno že zaključen, slovanizirani. Ko v 9. poglavju *De administrando imperio* piše o Rusih, ki so z drevaki po Dnepru in Črnem morju pluli iz Kijeva v Carigrad, jasno loči od njih podrejene Slované, ki so imeli različna imena. Prav tako razlikuje med ruskim in slovanskim jezikom: imena brzic na dneprski vodni cesti, ki so jih morali premagati na svoji poti do Črnega morja, navaja z dvojnimi imeni, v ruskem in slovanskem jeziku. Pri tem pripadajo imena, za katera pravi Konstantin Porfirogenet, da so ruska, nordijskim jezikom in v tem okviru še najbolj švedščini; imena, ki jih označuje kot slovanska, pa slovanskemu jeziku.⁸⁸ Zato pa mu je identičen jezik, ki so ga govorili Slovani ob Dnepru, z jezikom sklavinij ob vzhodnojadranski obali, v katerih so živeli Slovani različnih imen: oboje mu je »jezik Slovanov« oziroma »slovanski jezik« in v svojem nagnjenju k etimologiziranju razlaga z njim tako pomen imen dneprskih brzic kot tudi pomen imen vzhodnojadranskih sklavinij.⁸⁹ Tako kot pri slovanskih piscih je bil tudi v očeh zunanjega, grškega opazovalca slovanski jezik eden in enoten.

Dragocen pogled na Slované nasploh in na njihov jezik nudijo tudi arabski viri. Opisi trgovskih poti in severnih ter severovzhodnih dežel, ki jih prinašajo arabski, pa tudi judovski trgovci v arabski službi, različni odposlanci kot tudi arabski geografi, so tako že zelo zgodaj postali predmet zanimanja in proučevanja orientalistov in posledično tudi zgodovinarjev.⁹⁰ Za čas od 9. do 12. stoletja prinašajo pisci, kot so bili Ibn Hurdādbih, Ibn Rusta, Al-Mas'ūdi, Ibrahim ibn Ya'kūb, Gardizi, Al-Idrīsī in drugi, celo vrsto najrazličnejših informacij o Slovanih (arab. *Saqāliba*), ki pomembno dopolnjujejo naše védenje o najzgodnejših slovanskih državnih tvorbah in njihovih vladarjih, politično-etnografski geografiji ter sploh o življenju in navadah Slovanov.⁹¹ Informacije o jeziku Slovanov, ki je predmet našega zanimanja, prinašata dva: Ibn Hurdādbih in Ibrahim ibn Ya'kūb. Ibn Hurdādbih († 912), musliman iz aristokratske perzijske družine, ki je bil visok uradnik v službi abasidskih kalifov, zaznamuje s svojim delom »Knjiga o trgovskih poteh in kraljestvih« začetek arabskih potopisno-administrativno-zemljepisnih priročnikov. V tem delu – napisano

⁸⁸ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* c. 9. Za razlago imen brzic gl. komentar k nemškemu prevodu *De administrando imperio* v Belke, Soustal, *Die Byzantiner und ihre Nachbarn*, str. 79–83.

⁸⁹ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio* c. 29, 33, 34, 36.

⁹⁰ Na zahodu je pozornost na te vire prvi usmeril Fraehn, Ibn Fozslan's und andere Araber Berichete. Dober pregled teh raziskovanj prinaša Pauliny, *Arabské správy o Slovanoch*.

⁹¹ Tako je npr. dobro poznano za zgodnjo zgodovino Poljske nadvse dragoceno pričevanje Ibrahim ibn Ya'kūba o prvem poljskem knezu Miešku († 992), »kralju severa«, katerega moč je temeljila na družini treh tisoč oklepnikov, ki jih je sam vzdrževal s sredstvi, ki jih je dobival s pobiranjem davkov. Nič manj znamenito je poročilo Ibn Ruste o moravskem Svetopolku, »vladarju vladarjev«, ki da pije kobilje mleko, medtem, ko je pri nas še najbolj poznan Al-Idrīsījev opis Istre oziroma njene obale; gl. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streizüge*, str. 253 sl.; Hauptmann, *Nastanek in razvoj Kranjske*, str. 81 sl.

je bilo okrog leta 846, vendar ga je avtor leta 885 dopolnil in razširil – govori Ibn Hurdādbih tudi o poteh posebne skupine judovskih trgovcev, ki so trgovali med azijskim vzhodom in evropskim zahodom, ter pravi, da govorijo arabsko, perzijsko, grško, frankovsko, andaluzijsko in slovansko (*as-saqlabīja*).⁹²

Več informacij o jeziku Slovanov prinaša Ibrahim ibn Ya'kūb, Jud iz muslimanske Španije. Za razliko od Ibn Hurdādbiha, ki je svoje informacije o Slovanih črpal iz danes izgubljenega dela Al-Garmīja o Bizantincih, Slovanih, Bolgarih in Kazarih ter od Sallām at-Tarġumāna, prevajalca na dvoru bagdadskega kalifa, je Ibrahim ibn Ya'kūb leta 965/966 po naročilu kordobskega kalifa osebno potoval po deželah zahodne, srednje in vzhodne Evrope in se je v Magdeburgu tudi srečal s cesarjem Otonom I. Njegove vesti o Slovanih vzhodno od Labe veljajo za zanesljive, čeprav zelo verjetno osebno ni obiskal dežel vzhodno od Češke.⁹⁴ O jeziku Slovanov poroča na več mestih svojega »Poročila o Slovanih, njihovih naselbinah, njihovih vladarjih in plemenih«. Tako poroča, da govori večina severnih ljudstev »po slovansko«, da imajo Prusi svoj lastni jezik in (zato) ne razumejo svojih sosedov (Rusov in Poljakov), da imajo Bolgari »jezikovno znanje« (znajo pisati?) in da zato, ker so kristjani, prevajajo evangelij v »slovanski jezik«. V splošnem etnografskem opisu Slovanov pa med drugim tudi poroča, da živi v »slovanskih deželah« posebna ptica, ki ima zelena krila in oponaša ljudske in živalske glasove. V »njihovem jeziku« se imenuje *sbā* in Slovani jo lovijo. V njihovih krajih živi tudi divja kokoš, ki se »po slovansko« imenuje *tetrā*.⁹⁵ Dvoje lahko zaključimo na podlagi Ibn Hurdādbihovih in Ibrahim ibn Ya'kūbovih poročil: da so Slovani, čeprav razdeljeni na različna ljudstva in državne tvorbe, govorili en, skupni slovanski jezik (*as-saqlabīja*) in da jih je ta jezik razlikoval od neslovanskih sosedov.⁹⁶

Enako razumevanje jezikovne situacije pri različnih slovanskih ljudstvih lahko opazujemo tudi pri piscih latinskega zahoda. Ena najzgodnejših prič je Pavel Diakon, ki že pred koncem 8. stoletja, vendar za dogodke, ki so se zgodili okrog 642, poroča, da je ob napadu dalmatinskih Slovanov na beneventansko obalo Langobard Radoald govoril z njimi v njihovem jeziku.⁹⁷ Radoald je bil sin lango-

⁹² Arabské správy o Slovanoch, str. 90 (slovaški prevod); MMFH 3, str. 327 (češki prevod). Ibn Hurdādbih je prvi arabski avtor, ki omenja slovanski jezik.

⁹³ Arabské správy o Slovanoch, str. 89.

⁹⁴ Labuda, Ibrahim ibn Ya'kūb, str. 321 sl.

⁹⁵ Arabské správy o Slovanoch, str. 117–119 (slovaški prevod); MMFH 3, str. 411–420 (češki prevod).

⁹⁶ Gl. tudi Pauliny, Arabské správy o Slovanoch, str. 38.

⁹⁷ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 44: *Qui Aio cum iam annum et mensibus quinque Beneventanorum ducatum regeret, venientes Sclavi cum multitudine navium, non longe a civitate Seponto castra posuerunt. /.../ Quod cum Radoald nuntiatum fuisset, cito veniens, eisdem Sclavis propria illorum lingua locutus est.* O tem slovanskem napadu na Sipont 642 poroča tudi Montekasinska kronika, napisana verjetno 867, ki pa je poročilo nemara povzela po Pavlu Diaconu, ki je proti koncu svojega življenja živel na Monte Cassinu in tam tudi napisal svojo Zgodovino Langobardov (gl. Wattenbach, Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen. Vorzeit und Karolinger* IV, str. 436): *Chronica Sancti Benedicti Casinensis* § 26: *Aio sedit ann. 1, mens. 5. Iste dimicavit cum Sclavis ad Aufidum, et interfecerunt illum per ingenium* (za informacijo se zahvaljujem Francescu Borriju, Benetke/Dunaj).

bardskega vojvode Gisulfa II., ki je bil 611 ubit ob avarskem napadu na Čedad v Furlaniji in je nato nekaj časa preživel kot avarski ujetnik v Panoniji, preden se je uspel rešiti.⁹⁸ Slovanskega jezika, v katerem je nato v južni Italiji govoril s Slovani, ki so z ladjami pripluli z vzhodnojadranske obale, se je lahko naučil v domačem Čedadu, kateremu se je slovanska naselitev približala na nekaj kilometrov, čeprav ni nemogoče, da tudi v avarskem ujetništvu.⁹⁹ Vsekakor izpričuje tudi ta zgodba enostavno sporazumevanje med zelo oddaljenimi skupinami Slovanov, kar podra-zumeva, da so govorili isti jezik oziroma, da med njihovimi govori ni moglo biti velike razlike.

Enako percepcijo glede jezika Slovanov srečamo tudi pri Einhardu v *Vita Karoli Magni* iz drugega ali tretjega desetletja 9. stoletja.¹⁰⁰ V petnajstem poglavju svoje znamenite biografije Karla Velikega, v katerem je Einhard na kratko povzel vojne, ki jih je ta frankovski kralj in (rimski) cesar vodil v skoraj pol stoletja svoje vladavine, med drugim pravi, da je pokoril *omnes barbaras ac feras nationes* Germanije med Renom in Vislo ter med Baltikom in Donavo. S temi barbarskimi in divjimi ljudstvi je Einhard očitno mislil zgolj na Slovane, saj kot najpomembnejše med njimi našteva Velatabe, Sorabe, Abodrite in Čehe (s katerimi se je vojskoval, medtem ko so se mu ostala, še bolj številna, podredila prostovoljno); prav tako pa je še pred tem odstavkom iz tega kroga barbarskih in divjih ljudstev izključil različna germanska ljudstva Germanije, ki so bodisi že pred Karlom spadala v okvir frankovskega kraljestva (Vzhodni Franki in Turingijci med Saško, Renom, Salo in Donavo, poleg tega še Alamani in Bavarci) bodisi jih je sam pokoril (Sasi).¹⁰¹ Za ta barbarska slovanska ljudstva Einhard pravi, da govorijo skoraj isti jezik, po običajih in načinu življenja pa se precej razlikujejo.¹⁰²

Da govorijo različna slovanska ljudstva en jezik, poroča tudi dobro obveščeni in izobraženi Adam iz Bremna. Kot stolni kanonik in *magister scholarum* je okrog leta 1075 dokončal zgodovino svoje bremensko-hamburške nadškofije, katere

⁹⁸ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 37; gl. Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter*, str. 39 sl.

⁹⁹ Bodisi med Slovani, ki so živeli pod oblastjo avarskega kagana, ali pa tudi od Avarov samih, v kolikor bi držala teza, da je bila slovanščina *lingua franca* v avarskem kaganatu. Gl. nazadnje Curta, *The Slavic lingua franca*, str. 125–148.

¹⁰⁰ Podrobneje o tem znamenitem tekstu gl. Wattenbach, Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen. Vorzeit und Karolinger II*, str. 272 sl. Za najnovejše diskusije in literaturo gl. McKitterick, *Karl der Große*, str. 19 sl.

¹⁰¹ Einhard, *Vita Karoli Magni* c. 15: *Nam cum prius non amplius quam ea pars Galliae, quae inter Rhenum et et Ligerem oceanumque et mare Balearicum iacet, et pars Germaniae, quae inter Saxoniam et Danubium Rhenumque ac Salam fluvium, qui Thuringos et Sorabos dividit, posita a Francis qui Orientales dicuntur incolitur, et praeter haec Alamanni atque Baioarii ad regni Francoium potestatem pertineret: ipse per bella memorata [...] tum Saxoniam, quae quidem Germaniae pars non modica est et eius quae a Francis incolitur duplum in lato habere putatum, cum ei longitudine possit esse consimilis [...] in deditionem suscepit.*

¹⁰² Einhard, *Vita Karoli Magni* c. 15: *deinde omnes barbares ac feras nationes, quae inter Rhenum ac Visulam fluvios oceanumque ac Danubium positae, lingua quidem poene similes, moribus vero atque habitu valde dissimiles, Germaniam incolunt, ita perdomuit, ut eas tributarias efficeret; inter quas fere praecipuae sunt Welatabi, Sorabi, Abodriti, Boemani – cum his namque bello confligit –; ceteras, quarum multo maior est numerus, in deditionem suscepit.*

naloga je bil tudi misijon med pribaltskimi Slovani, kar je s seboj prineslo tako zanimanje kot tudi védenje o slovanskem svetu vzhodno od Labe.¹⁰³ V opisu Sklavinije, ki je »zelo velika pokrajina Nemčije (Germanije)«, Adam piše, da je desetkrat večja od »naše Saške«. To utemeljuje s tem, da je potrebno k Sklaviniji šteti tudi Češko in vzhodno od Odre živeče Poljane, ki se ne ločijo »ne po načinu življenja ne po jeziku« od Vinulov (i. e. Slovanov med Labo in Odro). Po širini se Sklavinija razteza od juga proti severu od Labe do Skitskega (Baltskega) morja, po dolžini pa se začenja pri hamburški dijecezi in se čez brezmejna ozemlja širi vse do Bavarske, Ogrske in Grčije. V njej živijo med Labo in Odro številna slovanska ljudstva, od katerih jih Adam izrecno našteva kar štirinajst, med njimi Obodrite, Polabe, Rugijce, Rane, Linone, Stodorane itd.¹⁰⁴

Jezikovno enotnost različnih slovanskih ljudstev izpostavlja še en znan pisec s severa Nemčije in s same meje takratnega slovanskega sveta: Helmold iz Bosaua v vzhodnem Holsteinu. Helmold je v Bosauu, misijonskem središču na ozemlju obodritskih Vagrijcev, deloval kot župnik in je tam okrog 1167 napisal delo z naslovom *Cronaca Sclavorum*. V tem »najpomembnejšem pisnem viru spodnje Nemčije v 12. stoletju« je, tudi kot očevidec, opisal pokristjanjevanje zahodnih Slovanov in temu sledečo nemško kolonizacijo.¹⁰⁵ Svojo kroniko uvaja z opisom prostora, na katerem živijo »številna ljudstva Slovanov«. Ta poseljujejo južne obale Baltskega morja, in sicer tako, da so na vzhodu najprej Rusi, nato sledijo Poljaki, na katere mejijo na severu Prusi, na jugu pa Čehi in tisti, ki se imenujejo Moravani oziroma Korošci kot tudi Sorabi. Vsa ta slovanska ljudstva govorijo en jezik in živijo na enak način, kajti Helmold ugotavlja, da če štejemo, kot hočejo nekateri, k deželi Slovanov še Ogrsko, ker se od nje »ne razlikuje ne po jeziku ne po načinu življenja«, potem obsega »slovanski jezik tako velik prostor, da ga skoraj ni mogoče oceniti.«¹⁰⁶

¹⁰³ Wattenbach, Holtzmann, Deutschlands Geschichtsquellen. Die Zeit der Sachsen und Salier 2/III. u. IV, str. 566 sl.

¹⁰⁴ Adam von Bremen, Gesta Hammenburgensis ecclesiae pontificum II 18: *Sclavania igitur, amplissima Germaniae provinciae, a Winulis incolitur, qui olim dicti sunt Wandalii. Decies maior esse fertur, quam nostra Saxonia, praesertim si Boemiam et eos qui trans Oddaram sunt Polanos, quia nec habitu nec lingua discrepant, in partem adieceris Sclavaniae. [...] Eius latitudo es a meridie usque in boream, hoc est ab Albia fluvio usque ad mare Scythicum. Longitudo autem illa videtur, quae initium habet ab nostra Hammaburgensi parrochia et porrigitur in orientem, infinitis aucta spatiis, usque in Beguariam, Ungriam et Graeciam. Populi Sclavorum multi, quorum primi sunt ab occidente confines Transalbanis Waigri, eorum civitas Aldinburg maritima. Deinde secuntur Obodriti, qui nunc Reregi vocantur, et civitas eorum Magnopolis. Item versus nos Polabingi, quorum civitas Razispurg. Ultra illos sunt Lingones et Warnabi. Mox habitant Chizzini et Circipani, quos a Tholosantibus et Retheris separat flumen Panis, et civitas Dimine. Ibi est terminus Hammaburgensis parrochiae. Sunt et alii Sclavaniae populi, qui inter Albiam et Oddaram degunt, sicut Heveldi, qui iuxta Habolam fluvium sunt et Doxani, Leubuzzi, Wilini et Stoderani cum multis aliis.*

¹⁰⁵ Ehbrecht, Helmold v. Bosau, str. 2125; Wattenbach, Schmale, Deutschlands Geschichtsquellen. Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnum I, str. 427 sl.

¹⁰⁶ Helmold von Bosau, Cronica Slavorum I 1: *De distinctione Slavorum. [...] Slavorum igitur populi multi sunt habitantes in litore Balthici maris. [...] Hoc mare multae circumsedent nationes. Dani siquidem ac Sueones, quos Northmannos vocamus, septentrionale litus et omnes*

Tudi sedem desetletij mlajši Bartholomaeus Anglicus, angleški minorit in *baccalaureus biblicus* v Parizu, ki je leta 1231 prišel v Magdeburg, kjer je dokončal svojo nato široko recipirano enciklopedijo *De proprietatibus rerum*,¹⁰⁷ ki je bila eden od virov izobrazbe v poznem srednjem veku, prinaša za našo temo dragocene informacije in hkrati že poznano simptomatično percepcijo o jezikovnih razmerah pri Slovanih. Tako v petnajsti knjigi, ki je namenjena različnim pokrajinam sveta (*De provinciis*), najprej v kratkem poglavju *De Ruthia* (Rusija ali Rutenija) pravi, da je to dežela, ki se v jeziku ujema s Čehi in Slovani, nato pa piše še v poglavju o deželi Slovanov (*De Sclavia*), da spadajo med Slovane Čehi, Poljaki, Moravani (?), Vandali (i. e. Vinedi, polabski Slovani), Ruteni (Rusi?), Dalmatinci in Korošci in da se med seboj vsi razumejo in so si v marsičem podobni glede jezika in običajev, različni pa glede vere, kajti nekateri so ostali pogani, nekateri se drže grškega, nekateri pa latinskega obreda.¹⁰⁸

Čeprav ne tako eksplicitno, je zaznati predstavo o enem, nediferenciranem slovanskem jeziku, ki je skupen vsem Slovanom ne glede na njihovo razdelitev na posamezna ljudstva še pri nekaterih visokosrednjeveških piscih latinskega zahoda. Tako npr. poroča Widukind iz Corveyja v svoji znameniti Saški zgodovini, ki jo je napisal okrog 970, da je cesar Oton I. znal govoriti tudi v »romanskem in slovanskem jeziku«, vendar se mu je hkrati zdelo le redkokdaj primerno, da bi ju uporabljal.¹⁰⁹ V Kroniki Čehov, ki je sploh prvo na Češkem napisano delo kronikalne narave, je opisal Kozma iz Prage okrog leta 1120 najzgodnejšo zgodovino Češke in Čehov. Toda čeprav nastopajo v kroniki Čehi kot posebna politična in etnična skupnost pod svojimi premyslidskimi knezi, je bila oznaka za jezik, ki so ga govorili – slovanski (in ne češki). Tako sta bila saška meniha Dietmar in Theodag izbrana za prvega in četrtega škofa leta 973 ustanovljene praške škofije tudi zato, ker sta odlično znala »slovanski jezik«. ¹¹⁰ Ko se je češki knez Břetislav

in eo continent insulas. At litus australe Slavorum incolunt nationes, quorum ab oriente primi sunt Ruci, deinde Polani, habentes a septentrione Pruzos, ab austro Boemos et eos qui dicuntur Marahi sive Karinthe atque Sorabi. Quod si adieceris Ungariam in partem Slavaniae, ut quidam volunt, quia nec habitu nec lingua discrepat, eo usque latitudo Slavicæ linguae succrescit, ut pene careat estimatione.

¹⁰⁷ Hünemörder, Mückshoff, Bartholomaeus Anglicus, str. 1492 sl. Delo je bilo poznano tudi v slovenskem prostoru in je naštet med knjigami, ki jih je ljubljanski škof Sigismund (Žiga) Lamberg 1484 podaril ljubljanskemu stolnemu kapitlju; gl. Bernhard, Die Bibliothekschenkung, str. 189.

¹⁰⁸ Bartholomaeus Anglicus, *De proprietatibus rerum* XV 131: *Terra quidem [i. e. Ruthia sive Ruthenia] est maxime concordans cum Bohemis et Sclavis in ydiomate et lingua.*; XV 140: *Nam Sclavi sunt Bohemi, Poloni, Metani et Vandali, Rutheni, Dalmate et Carinthe, qui omnes mutuo se intelligunt et in multis sunt similes quo ad linguam et quo ad mores, dispares tamen quo ad ritum. Nam quidam adhuc cultum paganorum tenent, quidam vero retinent ritum Grecorum, quidam autem Latinorum.*

¹⁰⁹ Widukind, *Res gestae Saxonicae* II 36: *Preterea Romana lingua Sclavonicaque loqui scit; sed rarum est, quo earumque dignetur.*

¹¹⁰ Cosma Pragensis, *Chronica Boemorum* I 23: *Igitur quidam de Saxonia vir mire eloquentie et litaralis scientie, nomine Diethmarus, presbiter promotione, monachus professione, olim in antea diebus causa orationis venerat Pragam. /.../ Et quoniam Sclavonicam perfecte linguam sciebat, hunc per suos legatos dux advocat, clerum, primates terre et populum convocat atque*

I. leta 1021 odločil, da bo raje ugrabil svojo nevesto Judito, kot pa za njeno roko zaprosil njenega očeta mejnega grofa Henrika iz Schweinfurta, je to storil zaradi arogance in domišljavega zavračanja, ki so ga Nemci kazali nasproti Slovanom in njihovemu jeziku.¹¹¹ Enako situacijo, le v drugačnem primeru, srečamo tudi v Herbordovem opisu življenja bamberskega škofa sv. Otona: ko je ta »apostol Pomeranije« potoval 1124/25 k poljskemu knezu Boleslavu III., ki je škofa poklical, da bi misijonaril v komaj osvojeni Pomeraniji, ga je Boleslav spoštljivo sprejel v Gneznu in mu dal izmed svojega ljudstva na razpolago ljudi, ki so govorili tako nemško kot slovansko, da se mu zaradi nepoznavanja jezika ne bi zgodila kakšna neprijetnost pri tujem ljudstvu.¹¹² Tako kot so bili v Kozmovi kroniki akterji dogajanja Čehi, so bili v Herbordovem delu to Poljaki, vendar jezik, ki so ga govorili eni in drugi, ni bil označen kot češki ali poljski, ampak slovanski.

Sliko, ki se kaže v historiografskih virih, zelo dobro dopolnjujejo tudi papeška pisma iz 9. stoletja v zvezi z delovanjem Metoda na Moravskem¹¹³ in vladarske listine 10. in 11. stoletja.¹¹⁴ V njih je jezik, ki se je govoril na Moravskem ali kje

suis precibus et monitis efficit, ut eum sibi in episcopum omnes communi assensu eligant. Postera autem die, ut duci placuit, favorabili acclamatione ab omnibus in episcopum Diethmarus eligitur.; I 31: Sepe memoratus dux Boleslaus videns Pragensem ecclesiam suo pastore viduatam dirigit legatos suos ad imperatorem tercium Ottonem rogans, ut Boemiensi ecclesie sponsum meritis dignum daret, ne grex Christo noviter mancipatus redeat ad pristinos vanitatis ritus et ad iniquos actus; quippe profitetur non haberi in tota Boemia tunc temporis clericum episcopatu dignum. Mox cesar augustus Otto, sicut erat in divinis humanisque rebus prudentissimus, annuens petitioni eorum cepit curiosius cogitare, quem de suis potissimum in hoc tam arduum opus dirigeret clericum. Forte aderat in regali curia capellanus nomine Thegdagus, actibus probis et moribus decoratus, liberalibus studiis adprime eruditus, genere de Saxonia, lingua perfecte imbutus Sclavonica. Hunc quia sors obtulerat, omnis regie aule senatus et ipse cesar valde letificatus in pontificem Pragensis ecclesie eligit et collaudat et mittens ad Magontinum archipresulem, quo eum celeriter in episcopum consecrat, mandat. Opis umestitve Dietmarja vsebuje tudi zelo zanimivo sociolingvistično informacijo, po kateri so ob umestitveni maši duhovniki v stolnici sv. Vida uporabljali latinski, knez in velikaši nemški, običajno ljudstvo pa slovanski jezik: Tunc presul mitra redimitus novus novam redit letus tocius Boemie in parrochiam atque ut ventum est metropolim Pragam, iuxta altare sancti Viti intronizatur ab omnibus clero modulante: Te Deum laudamus. Dux autem et primates resonabant: Christus keinado, et cetera; simpliciores autem et idiote clamabant Krlessu, et sic secundum morem suum totam illam diem hylarem sumunt. Gl. Zagiba, »Krlēš« und »Christe Keinâdo, str. 123 sl.

¹¹¹ Cosma Pragensis, Chronica Boemorum I 40: *Igitur Bracizlaus, iuvenum pulcherrimus, heros acerrimus, multis referentibus audiens de nimia pulchritudine et morum probitate ac generositate parentele supra dicte puellae, ultra non habebat spiritum et intra semetipsum cepit cogitare, utrum eam vi rapere temptet an dotalibus conubia paret. Sed maluit viriliter agere quam supplicando colla submittere. Perpendit enim innatam Teutonicis superbiam et, quod semper tumido fastu habeant despectui Sclavos et eorum linguam.*

¹¹² Herbord, Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis II 9: *Dux [i. e. Boleslaus] ergo tali hospite laetissimus et gloriosus, per dies 7 eius fruens praesentia, multa nobis exhibita humanitate et benignitate, omnia etiam viae necessaria sollerti cura institit praeparare, deditque domino meo [i. e. Ottoni] de gente illa tam Sclavicae quam Teutonicae linguae gnaros satellites ad diversa eius ministeria, ne quid incommoditatis per linguae ignorantiam in gente externa pateretur.*

¹¹³ Iohannis VIII. papae registrum, št. 201, 255; Stephani papae V. fragmenta registri, št. 33; Stephani papae V. epistolae passim collectae, št. 1.

¹¹⁴ Npr. DD. O. I. št. 65, 389, 455; DD. O. II., št. 174, 185; D. O. III., št. 402; D. H. IV., št. 184.

drugje v slovanskem svetu, označen s splošnim pojmom *lingua Sclavorum*, *lingua Sclavani(s)ca*, *Sclavinice* ipd. Tako npr. papež Janez VIII. v znamenitem pismu *Industrie tue*, ki ga je 880 poslal Svetopolku in v katerem mu sporoča, da je posvetil Wihinga za škofa v Nitri in da je Metodovo učenje spoznal za pravoverno, izrecno dovoljuje bogoslužje v slovanskem jeziku (*Sclavinica lingua*) in zapoveduje, da naj se v vseh cerkvah Svetopolkove dežele zaradi večje častitljivosti evangelij najprej bere po latinsko in naj se nato preveden v slovanski jezik oznanja ljudstvu, ki ne razume latinskih besed.¹¹⁵ Ko je Oton I. podaril leta 945 mejnemu grofu Geru I., eni od najbolj markantnih figur na vzhodni meji države, neko posest, ki se je nahajala vzhodno od Saale na ozemlju Sorabov, je v listini rečeno, da leži *in pago lingua Sclavorum Zitice nominato*.¹¹⁶ 56 let kasneje, leta 1001, je Oton III. podaril oglejskemu patriarhu Johannesu obsežno posest ob srednji Soči na današnji slovensko-italijanski meji, med drugim tudi polovico vasi, ki se *Sclavorum lingua vocatur Goriza*.¹¹⁷ Ti in drugi primeri kažejo, da so v zaznavah in predstavah papeške kurije ter vladarske pisarne različne skupine Slovanov, ki so nosila tudi različna etnična imena in so se razprostirala takorekoč od Baltika pa do Jadrana, govorile en in isti jezik.

Naziranje, da so različna slovanska ljudstva govorila en, slovanski jezik, ni zamrlo niti potem, ko so se začeli okvirno od začetka 13. stoletja naprej v virih omenjati posamezni slovanski jeziki, kot so bili npr. poljski, češki ali pa moravski, in ko je postal pri nekaterih skupnostih jezik – kot npr. pri Čehih od t. i. Dalimila iz začetka 14. stoletja in še zlasti od husitskega gibanja v 15. stol. naprej – eden od centralnih pojmov novo opredeljenih in vzpostavljenih identitet, v katerih imaginariju se je politična entiteta pokrila z jezikovno.¹¹⁸ Takšne predstave so bile seveda povezane z idejo o skupnem izvoru Slovanov – tega so povezovali bodisi z bibličnima zgodbama o Noetu in sinovih oziroma o gradnji babilonskega stolpa bodisi so ga izvajali od legendarnega praočeta Slava, ki je bil torej slovanski *heros eponymos* – ki so se v poznem srednjem veku vedno bolj širile v učenih in izobraženih krogih.¹¹⁹ Lep primer takšnega miselnega toka iz tistega časa, v katerem je enotnost Slovanov utemeljena na skupnih prednikih in s tem na isti krvi ter na jeziku, je »manifest« Otokarja II. Přemysla, naslovljen na Poljake. V tem nenavadnem pismu, nastalem verjetno le malo pred usodno bitko češkega kralja z Rudolfom Habsburškim na Moravskem polju 1278, je Otokar apeliral na poljsko-slezjske kneze, naj mu pridejo na pomoč zoper tevtonsko nevarnost, ki da ogroža tudi njih. Prošnjo po zavezništvu v orožju pa ni utemeljeval samo z grozečo nemško nevarnostjo, ampak v nič manjši meri s tem, da so si Poljaki in Čehi med vsemi ljudstvi sveta med seboj najbolj sorodni po jeziku, krvi in izvoru.¹²⁰ Podobno je

¹¹⁵ Iohannis VIII. papae registrum, št. 255.

¹¹⁶ D. O. I., št. 65.

¹¹⁷ D. O. III., št. 402. K tej listini gl. Štih, »Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza«.

¹¹⁸ Gl. Graus, Nationenbildung, str. 93, 161, 173, 189.

¹¹⁹ Graus, Nationenbildung, str. 21 sl.

¹²⁰ Scriptores Rerum Polonicarum 12, št. 9 (z izčrpnim komentarjem): *Perquirentes rationis circumspecte scrutinio gentium diuersarum inuenimus, quod nobis magis est conformis spaciose Polonie nacio, et inter universas orbis provincias nostris, quas auctore deo gubernamus, regi-*

cesar Karel IV. v pismu iz leta 1355 izpostavljal med stvarmi, ki ga bratsko vežejo s srbskim carjem Štefanom Dušanom, prav jezik, ki ga deli z njim.¹²¹

Kot pričo splošnoslovanske jezikovne percepcije Karla IV. (oziroma kroga ljudi, ki je sodeloval pri njeni formulaciji in ki je bil vsaj blizu, če že ne pod vplivom jezikovne miselnosti humanizma, s katerim je Karel IV. prišel v stik preko Petrarke in ki je izpostavljala načelno enakovrednost živih jezikov¹²²) lahko pritegnemo tudi znamenito Zlato bulo iz leta 1356; zakon torej, s katerim je bila dokončno regulirana volitev rimsko-nemškega kralja. Iz razloga, ker živijo v Cesarstvu ljudstva, ki se med seboj razlikujejo po običajih, načinu življenja in jeziku in ker so volilni knezi stebri Cesarstva in nosijo del vladarskih skrbi, odreja Karl IV. v zadnjem, 31. poglavju Zlate bule, da se sinovi oziroma dediči in nasledniki posvetnih volilnih knezov (i. e. češkega kralja, renskega palatinskega grofa, saškega vojvode in brandenburškega mejnega grofa), katerim je nemščina prirojena, učijo od svojega sedmega pa do štirinajstega leta (latinsko) slovnico, ital(ijan)ski in slovanski jezik. Znanje teh jezikov v Zlati buli ni opredeljeno samo kot koristno, ampak kot nujno, saj so ti jeziki najbolj uporabni za rabo in potrebe Cesarstva, v njih pa se obravnavajo tudi najpomembnejše državne zadeve.¹²³

onibus eadem, cuiusdam proprietate similitudinis magis eciam est affinis; ipsa enim in lingue consonancia nobis convenit, ipsa proxima loci contiguitate nullius intersecta distancie spacio terris nostris coniungitur; ipsa et unione glutinatur sanguinis, et affinitatis nobis conectitur vinculo /.../.

¹²¹ Srbski car Štefan Dušan naj bi bil Karlu IV. kot dragi brat, *quem preter humane paritatis consorcium nobis regie dignitatis honor fraternali dileccione parificat et eiusdem nobilis Slavici ydiomatis participis facit esse communem. Cum eiusdem generose lingue sublimitas nos /.../ pertremuerit* (citat po Graus, Nationenbildung, str. 132 in op. 324).

¹²² Gl. Simoniti, Med humanisti in starimi knjigami, str. 164.

¹²³ Die Goldene Bulle [c. XXXI]: *Cum sacri Romani celsitudo imperii diversarum nationum moribus, vita et ydiomate distinctarum leges habeat et gubernacula moderari, dignum est cunctorum sapientium iudicio censetur expediens, quod electores principes, ipsius imperii columpne et latera, diversorum ydiomatum et linguarum differentiis instruantur; ut plures intelligent et intelligantur a pluribus, qui plurimorum necessitatibus relevandis cesaree sublimitati assistant in partem sollicitudinis constituti. Quapropter ut illustrium principum, puta regis Boemie, comitis palatini Reni, ducis Saxonie et marchionis Brandenburgensis electorum filii vel heredes et successores, cum verisimiliter Theutonicum ydioma sibi naturaliter inditum scire presumantur et ab infancia didicisse, incipiendo a septimo etatis sue anno in gramatica, Italica ac Slavica lingwis [v skoraj sočasnem nemškem prevodu: in Latiner, Lamparter und Slefener Zünge] instruantur, ita quod infra quartum decimum etatis annum exsistant in talibus iuxta datam sibi a deo gratiam eruditi. Cum illud non solum utile, ymmo ex causis premissis summe necessarium habeatur, eo quod ille lingue ut plurimum ad usum et necessitatem sacri Romani imperii frequentari sint solite et in hiis plus ardua ipsius imperii negotia ventilentur.* Trditve, katere je moč zaslediti v literaturi, da naj bi se sinovi volilnih knezov učili slovenski oziroma češki jezik (npr. Rupel, Slovenski protestantski pisci, str. 114; Die Goldene Bulle. Prachthandschrift, str. 142; Hirschi, Wetkampf der Nationen, str. 157), nimajo podlage v viru, saj je v vseh sedmih latinskih izgotovitvah listine govora le o *Slavica* (oz. *Sclavica*) lingua. Ta pojem lahko pomeni z ozirom na državni okvir, na katerega se je Zlata bula nanašala in v katerega so bile takrat vključene različne slovanske skupine, živeče na prostoru od južnega Brandenburga in vzhodne Saške do češkega in moravskega prostora ter tedanjih habsburških vzhodnoalpskih dežel, ter z ozirom na *Theutonicum ydioma* in *Italica lingua*, s katerima stoji *Slavica lingua* v tekstu v opoziciji, le slovanski jezik. Tudi sekundarni srednjeveški nemški prevodi Zlate bule ne dajejo

Iz obsežnega repertorija predstav o jezikovni enotnosti Slovanov, v katerega sodi npr. tudi kuriozni, v poznem srednjem veku sfabricirani privilegij Aleksandra Makedonskega, s katerim naj bi podelil »slavnemu rodu Slovanov in njihovem jeziku« vso severno hemisfero do južnih meja Italije, in ki je bil v 16. stoletju poznan tudi pri nas,¹²⁴ velja opozoriti še na anonimni opis vzhodne Evrope iz leta 1308. Delo je bilo verjetno napisano za brata francoskega kralja Filipa, Karla Valoiškega, v povezavi z njegovimi načrti, da bi obnovil Latinsko cesarstvo v Konstantinoplu. V te načrte je bil pritegnjen tudi srbski kralj Uroš II., katerega hči naj bi se poročila s Karlovim sinom. V tem kontekstu je nemara iskati tudi prihod po imenu neznanega francoskega klerika, verjetno dominikanca, v Srbijo, ki je tam zbral veliko informacij o Balkanu in ki naj bi tudi napisal *Descriptio Europae orientalis*.¹²⁵ V njem opisuje različne dežele od bizantinske Grčije do Poljske in pri opisu Češke pravi, da govorijo na Češkem in Moravskem slovanski jezik.¹²⁶ To je povsem v skladu z njegovim opozorilom v poglavju o Bolgariji in Ruteniji (Rusiji?), kjer poudarja, da govorijo Ruteni (Rusi?), Bolgari, Raščani (Srbi), (etnično nediferencirani) Slovani¹²⁷, Čehi, Poljaki in Prusi en in isti slovanski jezik, ki je tako večji in bolj razširjen od vseh drugih jezikov na svetu.¹²⁸

V bistvu enako trdi tudi grško pišoči Laonik Halko(ko)ndil (Laonikos Chalko(ko)ndyles). Pri nas je ta učeni Atenčan in humanist iz 15. stoletja, ki je doživel padec Carigrada in je svoja stara leta preživel v Italiji ali pa na beneški Kreti, v glavnem nepoznan, čeprav omenja tudi Ulrika Celjskega in njegov umor v Beogradu ter se nanj v Slavi vojvodine Kranjske sklicuje že Valvasor.¹²⁹ Halko-kondilovo zgodovinopisno delo v desetih knjigah velja za enega najpomembnejših zgodovinskih virov za zadnje poldrugo stoletje Bizantinskega cesarstva.¹³⁰ V njem prinaša tudi dragocene etnografsko-geografsko-zgodovinske opise številnih ljudstev,

nobene opore za »slovensko« ali »češko« tolmačenje. Isto velja za trditev (Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva, str. 92), da naj bi bila v Zlati buli zahteva, da naj se učijo »slovanski principi slovanskih jezikov« (sic!, množina).

¹²⁴ *Ilustri prosapiae et linguae eorum Slauorum*; citat po objavi pri Simoniti, Med humanisti in starimi knjigami, str. 173 sl., kjer gl. tudi podrobneje o poznavanju tega »privilegija« pri Francu Thurnu, Sigismundu (Žigi) Herbersteinu in seveda Adamu Bohoriču.

¹²⁵ Anonymi descriptio Europae orientalis, str. 253; Elsie, Albania in the 'Anonymi descriptio, str. 24 sl.

¹²⁶ Anonymi descriptio Europae orientalis, 59: *linguam sclavicam loquuntur in utraque parte prouincie [scilicet] in boemia et pomorania*.

¹²⁷ Glede na mesto, ki ga ti Slovani zavzemajo med naštetimi skupinami, se zdi, da so tu mišljeni Slovani v slovaškem, slavonskem in hrvaškem delu Ogrske, kot tudi »notranjeavstrijski« Slovani.

¹²⁸ Anonymi descriptio Europae orientalis, 41: *Notandum autem hic quod ruchenii, bulgari, Rasenses, sclauii, bohemiae, poloni, et pruzeni locuntur vnam et eandem linguam scilicet sclauoniam, ex quo patet quod lingua sclauica maior est et diffusior omnibus [linguis] mundi*.

¹²⁹ Gamillscheg, Die Grafen von Cilli, str. 419 sl.; Mlinar, Podoba Celjskih grofov, str. 143 sl.; 303; Valvasor, Die Ehre, knj. 6, pogl. 4 (2 zv., str. 292): *Sie selbst nennen sich in ihrer Sprache Vlahen oder Lahe: gleichwie sie unter den Griechischen Keysern Blachi genannt wurden als wie man bey Laonico findet*.

¹³⁰ Gl. Ivánka, Europa im XV. Jahrhundert, str. 13 sl.; Kazhdan, Chalkondyles Laonikos, st. 1655 sl.

za katera pa, posnemajoč Herodotovo shemo, velikokrat uporablja neadekvatna stara, arhaična oz. antikizirana imena, ki predvsem odslikavajo humanistični duh časa. A ne glede na to potezo njegovih opisov, prinaša delo sliko velikega dela takratne Evrope, kot je bila videna iz bizantinske perspektive, oziroma vsebuje predstave, ki so jih topogledno imeli bizantinsko-grški humanisti. Za našo temo je seveda najbolj zanimivo Halkokondilovo razpravljanje o slovanskih ljudstvih. Tu med drugim govori tudi o tem, kako ve, da so ta ljudstva med seboj različna po imenu, ne pa tudi po svojih običajih in da uporabljajo enak jezik. Na drugem mestu zopet izpostavlja svoje lastno védenje o tem, da govorijo Tribali (Srbi), Misi (Bolgari), Iliri (balkanski Slovani), Poloni (Poljaki) in Sarmati (Rusi) isti jezik; pri omembi Bosne, pa dodaja, da uporabljajo Dalmati, Misi (Bolgari), Tribali (Srbi) in Sarmati (Rusi) en jezik in se lahko zaradi majhnih razlik brez težav sporazumevajo.¹³¹

Drugače kot s Halkokondilom je seveda s poznavanjem nekega drugega humanističnega pisca tiste dobe – Eneja Silvija Piccolomini, »apostola humanizma« v avstrijskih deželah. Zaradi njegove velike avtoritete so Piccolominijeva dela dosegla izjemno recepcijo in predvsem zaradi tega je opis ustoličevanja koroških vojvod v njegovem delu *De Europa* postal že v 16. stoletju sestavni del kánona humanistično-kozmodrfske učenosti in njegovo poznavanje je že pred koncem 18. stoletja npr. doseglo celo Ameriko.¹³² Piccolomini je prav zaradi opisa ustoličevanja še posebno zanimiv za našo temo, saj piše, da je ustoličevalec na knežjem kamnu govoril *sermo Sclauonico*, kajti *sunt enim et ipsi Carinthiani Sclaui*.¹³³ Vprašanje, ki se seveda postavlja, je, kaj je Piccolomini razumel s *sermone Sclauonico*, pri čemer ni nezanimivo, da je npr. Bogo Grafenauer ta izraz prevedel s »slovansko govorico«, medtem ko je vsebinsko v bistvu identičen *Sclavice proclamabit* pri starejšem Janezu Vetrinjskemu, po katerem je Piccolomini sploh povzel svoj opis ustoličevanja, prevedel z »zaklical v slovenščini«.¹³⁴

Predstave, ki jih je imel Piccolomini o jeziku Slovanov oziroma o jeziku posameznih slovanskih ljudstev, se nam razkrivajo na več mestih njegove kozmografije. Tako v opisu Istre pravi, da so Istrani »dandanes« Slovani, razen primorskih mest, kjer govorijo ital(ijan)ske, pa še tam znajo oba jezika (poleg ital(ijan)skega očitno še slovanskega, čeprav ni ta nikjer neposredno omenjen).¹³⁵ Tudi za Kranjce, ki jim v najboljši humanistični maniri nadeva staro ime Karni, pravi, da so Slovani in da njihov govor prevladuje v pokrajini.¹³⁶ Da so tudi Korošci Slovani, ki govorijo

¹³¹ Laonicus Chalcocondylas, *Historiarum Libri I* (str. 35, latinski prevod): */.../ attamen scio, quamvis populi isti nominibus sint discreti, non tamen moribus quicquam inter se differunt: idem linguae usus iisdem etiam hodie est /.../ Triballos Mysios Illyrios Polonos et Sarmatas eadem inter sese lingua uti; X (str. 530): /.../ Dalmatae, Mysii, Triballi, etiam Sarmatae, eadem fere untuntur lingua, aut non multum dissimili, ut non difficulter se mutuo intellegant.*

¹³² Puntchart, *Herzogseinsetzung*, str. 78 sl.; Kehnel, *Toren Spil*, str. 487.

¹³³ Eneja Silvija Piccolomini *De Europa* c. 20.

¹³⁴ Grafenauer, *Ustoličevanje*, str. 100, 101, 129.

¹³⁵ Eneja Silvija Piccolomini *De Europa* c. 18: *Histri hodie Sclaui sunt, quamuis maritime urbes italico sermone utuntur, utriusque linguae peritiam habentes.*

¹³⁶ Eneja Silvija Piccolomini *De Europa* c. 19: *Carni, inter quos lapides enumerantur, Histros sequuntur, Sclaui tamen, quorum sermo regionem obtinet.*

sermo Sclauonico, je bilo že povedano, medtem ko je prebivalstvo na Štajerskem v mestih zvečine nemško, Slovani pa živijo na podeželju južno od Drave.¹³⁷ Poleg slovanskega jezika pozna Piccolomini tudi češki in poljski jezik,¹³⁸ ki pa sta mu očitno le del slovanskega jezika, kajti pri opisu Litve pravi, da je jezik tamkajšnjih ljudi *sermo Sclauonicus*, ki je zelo razširjen in razčlenjen na več delov. Predstavo o tem, kje vse je razširjen, pa daje že naslednji stavek, da se namreč Slovani delijo na katoličane, kot so Dalmat(inc)i, Hrvati, Karni (Kranjci) in Poljaki, pravoslavce, kot so Bolgari, Ruteni (Rusi) in mnogi Litovci, drugi, kot Čehi, Moravci in Bosanci, so krivoverci, del pa jih je še poganski.¹³⁹ V Piccolominijevih predstavah je torej obstajal en slovanski jezik, ki so ga govorili različni Slovani – med njimi tudi tako oddaljeni, kot so bili Litovci in Korošci, saj je jezik pri obeh označil enako: *sermo Sclauonicus*. A hkrati se je tudi že dobro zavedal, da ta jezik ni enoten, saj je izpostavil njegovo razčlenjenost, in v tem smislu je razumeti tudi njegovo omenjanje češkega in poljskega jezika. V Piccolominijevem pogledu na jezik slovanskih ljudstev se tako zrcali nova in za prihodnje percepcije slovanskega jezika bistvena komponenta: da je ta jezik razčlenjen na več delov; da gre torej za eden, vendar ne enoten jezik, ki je sestavljen iz več jezikov, govorov ali narečij, kot so različni pisci v naslednjih obdobjih poimenovali to divergentnost.

Zaključek

Historiografski teksti različnih zvrsti, napisani v stari cerkveni slovanščini, in od tistih, ki jih lahko štejemo za Slovane, kot tudi od njihovih zahodnih in grških sosedov ter arabskih potopiscev – torej od notranjih in zunanjih opazovalcev – dajejo skupaj s sodobnimi filološkimi ugotovitvami dovolj jasen odgovor na vprašanje, kakšne predstave so imeli srednjeveški ljudje o jeziku (jezikih) slovanskih ljudstev in posledično tudi o tem, kakšen jezik so govorili Slovani med Donavo in Jadranom v zgodnjem srednjem veku in tudi še kasneje. To je bil slovanski jezik. Seveda to še ne pomeni, da je bil ta jezik enoten in da se je enako govorilo ob Dnepru in v vzhodnih Alpah ali pa na obalah Baltskega in Egejskega morja. Jezikovnih razlik, ki jih moderno jezikoslovje ugotavlja na fonetični, morfološki in leksikalni ravni, so se zavedali tudi že nekateri sodobniki, ki govorijo o podobnosti – in ne enakosti – govorov različnih slovanskih skupin, ki pa je bila tako velika, da je omogočala dobro medsebojno razumevanje. V današnjem jeziku in na podlagi modernega

¹³⁷ Enee Silvii Piccolominei De Europa c. 21: *Urbium populi plerumque Theutones. Sclau, qui citra Drauum rura colunt, imperium australis familie obseruant.*

¹³⁸ Enee Silvii Piccolominei De Europa c. 23: *Sermo genti* (prebivalcev Moravske) *mixtus est thetonicus ac bohemicus*; c. 24: *Sermo gentis* (prebivalcev Šlezije) *maiori ex parte thetonicus est, quamvis trans Oderam polonica lingua preualet.*

¹³⁹ Enee Silvii Piccolominei De Europa c. 26: *Sermo gentis sclauonicus est; latissima est enim hec lingua et in uarias diuisa sectas. Ex Sclauis enim alii romanam ecclesiam sequuntur ut Dalmata, Croatini, Carni, ac Poloni; alii Grecorum sequuntur errores ut Bulgari, Rutheni at multi ex Lituanis; alii proprias haereses inuenire ut Bohemi, Moraui et Bosnenses, quorum magna pars Manicheorum imitatur insaniam; alii gentili adhuc cecitate tenentur [...].*

kategorialnega aparata bi te razlike verjetno še najbolj točno opredelili kot razlike med dialekti enega in istega jezika. V času, ki tega razlikovanja še ni poznal,¹⁴⁰ pa je bil v predstavah in zaznavah takratnih ljudi to predvsem en in isti jezik, *języкъ словѣньскы*, *lingua Sclavanisca*. Torej pojem, ki je enako kot *lingua Teutonica* prekrival vse realno obstoječe razlike, za katere se zdi, da so bile med nemškimi dialekti še večje kot med slovanskimi,¹⁴¹ in hkrati ustvarjal podobo jezikovne enakosti in enotnosti. Vsekakor dialektalna divergentnost ni bila nobena ovira zavesti in predstavi o jezikovni enotnosti.¹⁴²

Kaj so torej imeli v mislih pisci, kot so bili Pavel Diakon, Helmold iz Bosaua, Bartholomaeus Anglicus, Janez Vetrinjski, Otokar iz Geule, Enej Silvij Piccolomini, Tomaž Ebendorfer, Jakob Unrest, in mnogi drugi, poznani in anonimni, ki so v svojih besedilih in v povezavi z vzhodnoalpskim prostorom uporabili izraze, kot so: *lingua S(c)lavorum*, *lingua Sclavanisca*, *Sclavice*, *Sclauonice*, *sermo Sclauonico*, *windische Sprache*, *windische Rede* ipd.? Izhajajoč iz gornjih opazanj ter ugotovitev kot tudi iz dejstva, da srednjeveški (in tudi kasnejši) viri še ne poznajo razlikovalnega para slovensko/slovansko, je upravičeno zaključiti, da niso imeli v mislih že posebnega slovenskega jezika, kot je običajna percepcija v slovenski zgodovinoisni in drugi literaturi, ampak so jim navedeni izrazi pomenili to, kar nam danes pomeni slovanski jezik, in s tem pojmom je zato potrebno prevajati tudi ustrezna mesta virov. Zavedanje, da je obstajal poseben slovenski jezik, je prvič artikulirano šele pri Trubarju. Pa še tu ne na način, da bi za ta jezik uporabil posebno in specifično (novo) ime, ki bi ga razlikovalo od slovanskega jezika, ampak ga je opredelil bodisi geografsko z naštevanjem pokrajin, kjer je bil govorjen, ali na kakšen drugačen način, ki je dal razumeti, da gre za poseben jezik znotraj slovanskega.¹⁴³

¹⁴⁰ Gl. Burke, *Wörter machen Leute*, str. 44 sl. V nemškem prostoru se šele okrog 1300 pojavi naziranje, da nemščino sestavlja več enakovrednih *lantsprächen*: Wiesinger, *Regionale und überregionale Sprachausformung*, str. 332 sl.

¹⁴¹ Na velike razlike med nemškimi govori (dialekti) je na začetku 14. stoletja zelo radikalno opozoril Peter von Zittau z ugotovitvijo, da Sas zavija z usti, Bavarec huka kot vol – in razume saški jezik toliko kot sova srako, čeprav je mogoče oba imenovati Nemca (*Saxo recolligit os, Bavarus loquens boat, ut bos, – quia non intelligit ille linguam Saxonicam sicut nec noctua picam, quamvis Teutonici possunt ambo dici*; Die Königsaalers Geschichts-Quellen, str. 52). Podobno je še Martin Luter ugotavljal, da ima Nemčija toliko dialektov, da se ljudje, ki živijo le trideset milj narazen, med seboj ne razumejo dobro (*Deutschland hat mancehrley Dialectos, Art zu reden, also daß die Leute in 30 Meilen Weges einander nicht wol können verstehen*; Luther, *Tischreden*, str. 671).

¹⁴² Graus, *Kontinuität und Diskontinuität des Bewußtseins*, str. 67.

¹⁴³ Gl. Müller, *Raba imena Slovenci*, str. 21 sl.; isti, *Temelji slovenskega knjižnega jezika*, str. 166 sl.; Makarovič, *Ko še nismo bili Slovenci*, str. 48 sl.

Ekskurz: Pomen jezika za etnično identiteto Slovanov in za razmejitve do drugih

Kako pomemben za slovansko identiteto je bil ta en in enoten slovanski jezik, ki se je s časom iz sprva realno obstoječe kategorije vedno bolj pomikal v področje predstavnega sveta, kaže že dejstvo, da je pojem slovanski jezik lahko pomenil tudi slovansko ljudstvo. To je, kot je poudaril že Radoslav Katičič, še zlasti opazno pri Nestorju.¹⁴⁴ V tem, da je antičnima besedama *ethnos* in *gens* v (stari cerkveni) slovanščini lahko odgovarjala beseda *języкъ*,¹⁴⁵ se kaže pomen, ki ga je imel pri Slovanih jezik za določanje pripadnosti k določenemu ljudstvu. *Gens Sclavorum* je kot celoto, kot kolektivno gentilno ime, v kar največji meri opredeljeval prav slovanski jezik, ki so si ga delila posamezna slovansko opredeljena ljudstva ali pa vsaj njihovi vladajoči sloji. Na to prejkone opozarja tudi etimologija imena *Slověninъ*, mn. *Slověne*. Osnova *slov-* se sicer tolmači na več različnih načinov, od katerih pa je najbolj zastopano mišljenje, da je to koren apelativa *slovo* (beseda). To bi pomenilo, da so *Slověne* ljudje, ki se med seboj razumejo in govorijo isti jezik. Po tej razlagi izvira ime Slovani iz opredelitve skupine na podlagi jezikovne skupnosti.¹⁴⁶

Toda za skupno slovansko identiteto niso bili nič manj pomembni pravni red in običaji, kjer lahko opazujemo isti vzorec kot pri jeziku: poznavanje le-teh pri eni slovanski skupini je podrazumevalo njihovo poznavanje tudi pri drugi(h), saj so, vsaj na nivoju predstav, pravni red in običaji veljali – tako kot jezik – za nekaj, kar je skupno in enako vsem Slovanom. Anali iz Fulde so glede tega popolnoma jasni v svojem poročilu o protifrankovskem uporu Čehov leta 849. Ti so s posredovanjem mejnega grofa sorabske marke Thahulfa, kateremu so zaradi njegovega poznavanja slovanskih zakonov in običajev najbolj zaupali, skušali z obljubami preprečiti grozeč napad frankovskih kontingentov.¹⁴⁷ Po poročilu so torej bili

¹⁴⁴ Katičič, *Die Ethnogenesen in der Avaria*, str. 128.

¹⁴⁵ Prvič je to izpričano že v eni od glos, ki je bila s črtalnikom vpisana nad besedo *gentium* na fol. 28^v münchenskega kodeksa *clm 14008* (gl. op. 52). Gre za kodeks, ki vsebuje zbirko kanonskega prava (*Collectio canonum Dionysio-Hadriana*) in je nastal okrog srede 9. stoletja v Italiji, verjetno v Rimu. 880 naj bi ga papež Janez VIII. poslal Metodu na Moravsko, kjer naj bi tudi dobil omenjene glose, ki so tako najstarejše poznane slovanske besede, zapisane v latinski pisavi. Kasneje je kodeks prišel v roke bavarske cerkve in v posest samostana sv. Emerama v Regensburgu, kjer je ostal do sekularizacije 1803; gl. Wattenbach, Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen. Vorzeit und Karolinger IV*, str. 477. Ob tem je potrebno dodati, da je besedi *gens* v stari cerkveni slovanščini običajneje odgovarjala beseda *rodъ* (od koder je izpeljana tudi beseda *narod*).

¹⁴⁶ Popowska-Taborska, *Zgodnja zgodovina Slovanov*, str. 72–76; gl. tudi: Skok, *Etimološki rječnik 3*, str. 282; Bezlaž, *Etimološki slovar 3*, str. 265 sl.; Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, str. 582.

¹⁴⁷ *Annales Fuldenses ad a. 849: Boemani more solito fidem mentientes contra Francos rebellare moluntur. Ad quorum perfidos motus comprimendos Ernustus, dux partium illarum et inter amicos regis primus, comitesque non pauci atque abbates cum exercitu copioso mittuntur. Barbari vero pro pace et securitate sua obsides se daturos imperata facturos per legatos ad Thachulfum directos promittunt, cui prae ceteris credebant quasi scienti leges et consuetudines Sclavicae gentis; erat quippe dux Sorabici limitis, sed in illa expeditione iam tunc graviter vulneratus.*

Čehi, *Boemani*, ki so tvorili posebno gentilno skupnost z lastno politično voljo in vojaško močjo, tisti, ki so se uprli Frankom. Toda zakoni in običaji, po katerih so živeli, so označeni kot slovanski (in ne češki) in kot nekaj, kar je skupno vsem Slovanom (*leges et consuetudines Sclavicae gentis*). Kdor je (s)poznal te zakone in običaje pri enem slovanskem ljudstvu – v danem primeru jih je mejni grof sorabske marke Thahulf spoznal pri Sorabih in to je bil razlog, da so mu Čehi zaupali bolj kot drugim – jih je poznal pri vseh. Frankovski analist tu ni povzel le predstave, ki so jo imeli tujci o Slovanih, ampak je verno podal naziranje, ki so ga imeli tudi Slovani sami.¹⁴⁸ Ko je namreč dal cesar Mihael III. mlademu Metodu *knaženie slověnsko*, kar je razumeti kot oblast nad eno od sklavinih makedonskih Slovanov, je bilo v očeh pisca *Žitje Metodija* to narejeno zato, da bi se naučil vseh slovanskih običajev (*всѣмъ обѣщаеѣ словѣнскимъ*) in se jim polagoma privadil, saj naj bi cesar takorekoč predvidel, da ga bo nekoč poslal Slovanom za učitelja.¹⁴⁹ Tudi tu je izraženo pojmovanje, da je mogel Metod pri enem od slovanskih plemen na ozemlju bizantinskega cesarstva spoznati ureditev, ki je bila skupna vsem Slovanom in s katero bo imel opravka pri Slovanih severno od srednje Donave.

Tako *leges et consuetudines Sclavicae gentis* analov iz Fulde kot *obvičai slověnskvi* Žitja Metodija predpostavljajo, da je ureditev pri vseh Slovanih enaka in pri srednjeveških piscih, kot so npr. Adam iz Bremna, Helmold iz Bosaua ali pa Bartholomaeus Anglicus, je velikokrat poudarjeno, da se Slovani med seboj ne razlikujejo ne po jeziku ne po običajih in ureditvi, po kateri živijo. Slovanska identiteta in zavest o nadregionalni slovanski skupnosti, ki tvori posebno celoto, sta temeljili prav v zaznavi in predstavi, da imajo različna ljudstva, ki so se razumela kot slovanska, skupen jezik in da živijo na enak način. Enakost oziroma sorodnost jezika in običajev sta bila kriterija, da se je nek posameznik ali pa neka skupina lahko prištevala k Slovanom oziroma da je bila prištevana k njim. Z drugimi besedami povedano, v izrazu *Slověne* oziroma *Sclavica gens* je bila subsumirana predstava o jezikovni povezanosti njenih članov in identičnosti njihovega načina življenja.

Kot sredstvo razmejitve nasproti drugim, kot znak ločevanja med tistim, kar pripada »nam«, in tistim, kar je tuje, pa je imel slovanski jezik ambivalenten položaj. Eno vlogo je igral, ko je šlo za zamejitev celotne slovanske skupnosti navzven, drugo pa, ko je šlo za zamejitev posameznih slovanskih skupin znotraj slovanskega sveta.¹⁵⁰ V prvem primeru je bil jezik jasen znak razmejitve Slovanov od njihovih sosedov. Kot smo videli, so ga tako slovanski pisci kot zunanji opazovalci smatrali za enega primarnih kriterijev, ki je ločeval Slovane kot celoto od drugih. V primeru nemško govorečih zahodnih sosedov je ta na jezikovni ravni opredeljena razlika do tujega še posebej evidentna. Za Slovane so bili ti sosedje *Němьcy* (od nem), torej ljudje, ki jih niso razumeli.¹⁵¹ Pri tem pa ni nič manj pomembno, da niso bili

¹⁴⁸ Gl. Katičić, *Ethnogenesis in Avaria*, str. 127; Mohr, *Das Wissen über die Anderen*, str. 62 sl.

¹⁴⁹ *Vita Methodii II*; gl. k temu Chrysos, *Settlements of Slavs and Byzantine sovereignty*, str. 126.

¹⁵⁰ Podobno stanje ugotavlja Wiesinger, *Regionale und überregionale Sprachausformung*, str. 340 sl., tudi pri nemškem jeziku in njegovi vlogi identitetnega markerja.

¹⁵¹ Gl. Skok, *Etimologijski rječnik 2*, str. 516; Bezljaj, *Etimološki slovar 2*, str. 219.

vsi slovanski sosedje, ki so govorili »nerazumljivo« – npr. Madžari, romanski sosedje v Italiji, Grki ali pa baltska ljudstva – označeni kot »nemi« in da je bilo tu razlikovanje opredeljeno na neki drugi ravni.¹⁵²

Povsem drugačen je bil položaj slovanskega jezika pri razmejevanju številnih, večjih in manjših slovanskih skupin in ljudstev znotraj slovanskega sveta, ki so se med seboj razlikovala po različnih etničnih imenih, ki so jih nosila in ki odražajo njihove specifične, individualne identitete.¹⁵³ Tu neke vloge jezika kot razločevalnega faktorja ni mogoče ugotoviti. Poljaki in Čehi so bili npr. okrog leta 1000 že zelo jasno izoblikovani identitetni skupnosti, ki sta vsaka v svojem sosedu celo že videli najhujšega sovražnika, toda neka jezikovna razlika med obema je v najboljšem primeru komaj obstajala in jezik vsekakor ni bil faktor razmejitve.¹⁵⁴ Jezikovnih razlik tudi ni zaznati npr. med Karantanci in Karnolci ali med Srbi in Hrvati, Moravani in Čehi, da o številnih slovanskih skupinah z različnimi etničnimi imeni med Labo, Salo in Odro ali pri vzhodnih Slovanih sploh ne govorimo. Znotraj istega ali pa vsaj precej homogenega jezikovnega prostora jezik povsem razumljivo ni mogel biti sredstvo razmejitve in meje med posameznimi slovansko opredeljenimi *gentes* so se vlekle na podlagi drugačnih kriterijev in danosti. Kot kažejo naši primeri in kot se kaže tudi drugod po Evropi, se jeziki pač ne začenjajo ali končujejo na političnih mejah.¹⁵⁵ Z drugimi besedami povedano, političnih meja Karantanije ni mogoče povezati z nobenimi notranjimi dialektalno-jezikovnimi mejami slovanščine in isto velja tudi za politične meje Kocljevih panonskih Slovanov, Svetopolkovih Moravanov ali pa Branimirjevih Hrvatov, če naštejemo le nekaj nam najbližjih primerov. Tudi oni še enkrat več potrjujejo, da so jezikovna in etnična identiteta, jezikovna in etnična skupnost, jezikovne in etnične (politične) meje različne stvari. Razmerje med jezikom (jeziki) in ljudstvom (ljudstvi) je bilo v (zgodnjem) srednjem veku preveč kompleksno, da bi ga bilo mogoče zreducirati na preprosto in enoznačno predstavo o jezikovno-narodni uniformiranosti znotraj enih političnih meja, ki nam jo je vcepilo 19. stoletje. Tudi zato se velja na koncu spomniti stavka Františka Grausa, da je vsaka skupnost sicer konstituirana tudi z njenim jezikom, povsem drugo vprašanje pa je, v kolikšni meri je z njim tudi že determinirana.¹⁵⁶

¹⁵² Gl. Graus, *Nationenbildung*, str. 26 in op. 59.

¹⁵³ Gl. npr. Herrmann, *Welt der Slawen*, str. 50 (zemljevid); isti, *Die Slawen in Deutschland*, str. 55 (zemljevid).

¹⁵⁴ Graus, *Nationenbildung*, str. 55.

¹⁵⁵ Gl. Smith, *Europe after Rome*, str. 13–27. Tudi Fried, *Der Weg*, str. 1050, ugotavlja, da niti ena delitev frankovske države ni sledila jezikovnim mejam in da čeprav so se nahajale od Ludvika Nemškega vse nemške pokrajine pod oblastjo enega samega kralja, se njegova oblast nikoli ni končevala na nemških (jezikovnih) mejah.

¹⁵⁶ Graus, *Nationenbildung*, str. 26.

Seznam virov in literature

Kratice

- D. H. IV. Die Urkunden Heinrichs IV.
 D. O. I. Die Urkunden Konrad I., Heinrich I. und Otto I.
 D. O. II. Die Urkunden Otto des II.
 D. O. III. Die Urkunden Otto des III.
 MGH Monumenta Germaniae Historica
 MMFH Magnae Moravae fontes historici

Viri

- Adam von Bremen, Gesta Hammenburgensis ecclesiae pontificum* (ed. Johann Martin Lappenberg, MGH, Scriptores 7, Hamburg 1846), str. 267–389.
Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis (ed. Georg Heinrich Pertz, Friedrich Kurze, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis recusi [7], Hannover 1891).
Anonymi descriptio Europae orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia. Annno MCCCXVIII exarata (ed. Olgierd Gorka, Krakow 1916).
Arabské správy o Slovanoch (9.-12. storočie) (ed. Ján Pauliny, Bratislava 1999).
Aurelius Augustinus, De civitate Dei (ed. Bernhard Dombart, Alfons Kalb, Corpus Christianorum, Series Latina XLVII/XIV 1-2, Turnhout 1955).
Bartholomaeus Anglicus, De proprietatibus rerum (ed. Anton E. Schönbach, Des Bartholomaeus Anglicus Beschreibung Deutschlands gegen 1240, v: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 27 [1906]), str. 69–80.
Bohorizh Adam, Arcticae horulae succisivae / Zimske urice proste (prevod. in spremno študijo napisal Jože Toporišič, Maribor 1987 [reprint izdaje iz 1584 s paralelnim slov. prevodom]).
Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia. Znanstvenokritična izdaja (ur. Darko Dolinar, Jože Faganel, 3. dopolnjena izdaja, Ljubljana 2004).
Chronica Sancti Benedicti Casinensis (ed. Georg Waitz, MGH, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI.-IX., Hannover 1878), str. 467–488.
Constantine Porphyrogenitus, De administrando imperio (ed. Gyula Moravcsik, Romilly J. H. Jenkins [English translation], Corpus fontium historiae Byzantinae 1, Dumbarton Oaks, Washington DC 21967).
Cosma Pragensis, Chronica Boemorum (ed. Bertold Bretholz, MGH, Scriptores rerum Germanicarum, Nova series 2, Berlin 1923).
Die Goldene Bulle vom 10. Januar und 25. Dezember 1356 (ed. Wolfgang D. Fritz, MGH, Constitutiones et acta publica imperatorum et regum 11, Dokumente zur Geschichte des Deutschen Reiches und seiner Verfassung 1354-1356, Weimar 1978-1992), str. 535–635.
Die Königsaal-Quellen mit den Zusätzen und der Fortsetzung des Domherrn Franz von Prag (ed. Johann Loserth, Fontes rerum Austriacarum 1/8, Wien 1875).
Die Traditionen des Hochstifts Freising I (ed. Theodor Bitterauf, Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte NF 4, München 1905).
Die Urkunden Heinrichs IV. (ed. Dietrich Gladiss, MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 6/1, Hannover 21978).
Die Urkunden Konrad I., Heinrich I. und Otto I. (ed. Theodor Sickel, MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 1, München 21980).

- Die Urkunden Otto des II.* (ed. Theodor Sickel, MGH Diplomata regum et imperatorum Germaniae 2/1, München ²1980).
- Die Urkunden Otto des III.* (ed. Theodor Sickel, MGH, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 2/2, München ²1980).
- Einhard, Vita Karoli Magni* (ed. Georg Heinrich Pertz, Georg Waitz, Oswald Holder-Egger, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi [25], Hannover-Leipzig ⁶1911).
- Enee Silvii Piccolominei postea Pii PP. II De Evropa* (ed. Adrianus van Heck, Studi e testi 398, Città del Vaticano 2001).
- Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 1, 2* (izd. Franc Kos, Ljubljana 1902, 1906).
- Helmold von Bosau, Cronica Slavorum* (ed. Johann Martin Lappenberg, Bernhard Schmeidler, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi [32], Hannover ³1937).
- Herberstein Sigismund von, Rerum Moscoviticarum Comentarii*. Synoptische Edition der lateinischen und der deutschen Fassung letzter Hand. Basel 1556 und Wien 1557 (Unter der Leitung von Frank Kämpfer erstellt von Eva Maurer und Andreas Fülberth; redigiert und herausgegeben von Hermann Beyer-Thoma, München 2007).
- Iohannis VIII. papae registrum* (ed. Erich Caspar, MGH, Epistolae 7, Epistolae Karolini aevi 5, Berlin 1928), str. 1–272.
- Herbord, Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis* (ed. Rudolf Köpke, MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum [33], Hannover 1868).
- Isidorus Hispalensis episcopus, Etymologiae sive Originum libri XX* (ed. Wallis Martin Lindsay, Oxford 1911).
- Laonicus Chalcocondylas Athenensis, Historiarum Libri Decem* (ed. Immanuel Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1843).
- Magnae Moravae fontes historici 3: Diplomata, epistolae, textus historici varii* (ed. Dagmar Bartoňková, Lubomír Havlík, Ivan Hrbek, Jaroslav Ludvíkovský, Radoslav Večerka, Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas philosophica 134, Brno 1969).
- Nithard, Historiarum libri IV* (ed. Ernst Müller, MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum [44], Hannover 1907).
- Niederösterreichisches Urkundenbuch 1; 777 bis 1076* (Unter Mitarbeit von Dagmar Weltin, Günther Marian und Christina Mochty-Weltin bearbeitet von Maximilian Weltin und Roman Zehetmayer, St. Pölten 2008).
- O pismenehъ černorizca Hrabra* (ed. Kujo M. Kuev, Černorizec Hrabъr, Sofija 1967), str. 188–191.
- Paulus Diaconus, Historia Langobardorum* (ed. Georg Waitz, MGH, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum 48, Hannover 1878).
- Pis'ma Dobrovskago i Kopitara v' povremennom porjadkě* (izd. Vatroslav Jagić, Istočnik dlja istorii slavjanskoj filologii 1, Sanktpeterburg 1885).
- Pisma slovenskih protestantov* (izd. Jože Rajhman, Korespondence pomembnih Slovencev 11, Ljubljana 1997).
- Povest' vremennyh let* (ed. Dmitrij Tschizewskij, Die Nestor-Chronik, Slawistische Studienbücher 6, Wiesbaden 1969).
- Regino abbas Prumiensis, Libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis* (ed. Hermann Wasserschleben, Leipzig 1840).
- Scriptores Rerum Polonicarum 12* (Archiwum Komisji Historycznej 4, Krakow 1888).
- Selbst-Biographie Siegmunds Freiherrn von Herberstein 1486–1553* (Hg. Theodor Georg von Karajan, Fontes rerum Austriacarum I/1 Graz ²1969), str. 67–396.

- Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm. Ein Quellenbuch mit Erläuterungen* (Hg. Erwin Herrmann, Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 17, München 1965).
- Stephani papae V. fragmenta registri* (ed. Erich Caspar, MGH, Epistolae 7, Epistolae Karolini aevi 5, Berlin 1928), str. 334–353.
- Stephani papae V. epistolae passim collectae, quotquot ad res Germanicas spectant* (ed. Gerhard Laehr, MGH, Epistolae 7, Epistolae Karolini aevi 5, Berlin 1928), str. 354–365.
- Truber Primus, Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk* (Hg. Oskar Sakrausky, Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte V/1, Wien 1989).
- Vita Constantini* (ed. Franc Grivec, Franc Tomšič, Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes [Radovi Staroslovenskog instituta 4], Zagreb 1960), str. 95–143.
- Vita Methodii* (ed. Franc Grivec, Franc Tomšič, Constantinus et Methodius Thessalonicenses. Fontes [Radovi Staroslovenskog instituta 4], Zagreb 1960), str. 147–167.
- Widukind, Res gestae Saxonicae* (ed. Georg Waitz, MGH, Scriptores 3, Hannover 1839), str. 408–467.

Literatura

- Belke Klaus, Soustal Peter (Red.), *Die Byzantiner und ihre Nachbarn. Die De administrando imperio genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos für seinen Sohn Romanos* (Byzantinische Geschichtsschreiber 19, Wien 1995).
- Bernhard Günther, Die Bibliothekschenkung des Bischofs Sigismund von Laibach (1484). Ein Beitrag zum Humanismus in Innerösterreich, v: Darja Mihelič (ur.), *Ad fontes. Otorepčev zbornik* (Ljubljana 2005), str. 187–196.
- Bezljaj France, *Eseji o slovenskem jeziku* (Ljubljana 1967).
- Bezljaj France, *Etimološki slovar slovenskega jezika* 2 (Ljubljana 1982), 3 (Ljubljana 1995).
- Bezljaj France, Predslovanski ostanki v slovanščini, v: isti, *Zbrani jezikoslovni spisi 1* (ur. Metka Furlan, Ljubljana 2003), str. 128–147.
- Bezljaj France, Slovenščina v krogu slovanskih jezikov, v: isti, *Zbrani jezikoslovni spisi 1* (ur. Metka Furlan, Ljubljana 2003), str. 305–313.
- Borgolte Michael, Migrationen als transkulturelle Verflechtung im mittelalterlichen Europa. Ein neuer Pflug für alte Forschungsfelder, v: *Historische Zeitschrift* 289 (2009), str. 261–285.
- Borgolte Michael, Schneidmüller Bernd (Hg.), *Hybride Kulturen im mittellaterlichen Europa / Hybrid Cultures in Medieval Europe* (Europa im Mittelalter 16, Berlin 2010).
- Borst Arno, *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, 4 Bde. (Stuttgart 1957–1963).
- Brather Sebastian, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen* (Erganzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 42, Berlin-New York 2004).
- Burke Peter, *Wörter machen Leute. Gesellschaft und Sprachen im Europa der frühen Neuzeit* (Berlin 2006).
- Chrysos Evangelos, Settlements of Slavs and Byzantine sovereignty in the Balkans, v: Klaus Belke, Ewald Kislinger, Andreas Külzer, Maria A. Stassinopoulou (Hg.), *Byzantina Mediterranea. Festschrift für Johannes Koder zum 65 Geburtstag* (Wien-Köln-Weimar 2007), str. 123–135.
- Curta Florin, The Slavic *lingua franca* (Lingustic Notes of an Archeologist Turned Historian), v: *East Central Europe* 31 (2004), str. 125–148.

- Daniel Natalia, *Handschriften des zehnten Jahrhunderts aus der Freisinger Dombibliothek. Studien über Schriftcharakter und Herkunft der nachkarolingischen und ottonischen Handschriften einer bayerischen Bibliothek* (Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung 11, München 1973).
- Die Goldene Bulle. Nach König Wenzels Prachthandschrift* (Die bibliophilen Taschenbücher 84, Dortmund ³1989).
- Drews Peter, *Herder und die Slaven. Materialien zur Wirkungsgeschichte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts* (Slavistische Beiträge 267, München 1990).
- Ehbrecht Wilfried, Helmold v. Bosau, v: *Lexikon des Mittelalters* 4 (1999), st. 2125.
- Elsie Robert, Albania in the 'Anonymi descriptio Europae orientalis' (1308 A. D.), v: *Zeitschrift für Balkanologie* (1990), str. 24–28.
- Fichte Johann Gottlieb, Zwölf Rede an die deutsche Nation, v: *isti, Sämtliche Werke* 7 (Hg. Immanuel Hermann Fichte, Berlin 1846).
- Fine John V. A. Jr., *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century* (Ann Arbor-Michigan 1991).
- Fraehn Christian Martin, *Ibn Fozslan's und andere Araber Berichete über die Russen älterer Zeit* (St. Petersburg 1823).
- Fried Johannes, *Der Weg in die Geschichte. Die Ursprünge Deutschlands bis 1024* (Berlin 1998).
- Gamillscheg Ernst, Die Grafen von Cilli in griechischen Quellen, v: Rolanda Fugger Germadnik (ur.), *Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja. Zbornik mednarodnega simpozija* (Celje 1999), str. 419–421.
- Gardt Andreas, *Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland. Vom Mittelalter bis ins 20. Jahrhundert* (Berlin-New York 1999).
- Gardt Andreas (Hg.), *Nation und Sprache. Die Diskussion ihres Verhältnisses in Geschichte und Gegenwart* (Berlin 2000).
- Geary Patrick J., *Mit narodov. Srednjeveški izvori Evrope* (Ljubljana 2005).
- Grafenauer Bogo, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev* (Dela Slovenske akademije znanosti in umetnosti I/7, Ljubljana 1952).
- Graus František, *Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter* (Nationes 3, Sigmaringen 1980).
- Graus František, Kontinuität und Diskontinuität des Bewußtseins nationaler Eigenständigkeit im Mittelalter, v: *isti, Ausgewählte Aufsätze (1959–1989)*, Hg. von Hans-Jörg Gilomen, Peter Moraw, Reiner C. Schwinges (Vorträge und Forschungen 55, Stuttgart 2002), str. 65–72.
- Grdina Igor, Oris raziskav, v: *Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia. Znanstvenokritična izdaja* (ur. Darko Dolinar/Jože Faganel, 3. dopolnjena izdaja, Ljubljana 2004), str. 154–162.
- Greenberg Marc L., Glasovna podoba slovenskega jezika skozi čas, v: *Slavistična revija* 54 (2006) [Posebna številka: Slovensko jezikoslovje danes], str. 167–175.
- Greenberg Marc L., *Zgodovinsko glasoslovje slovenskega jezika* (Maribor 2002).
- Greenberg Robert D., *Jezik i identitet na Balkanu. Raspad sprsko-hrvatskoga* (Zagreb 2005).
- Grewendorf Günther, Hamm Fritz, Sternefeld Wolfgang, *Sprachliches Wissen. Eine Einführung in moderne Theorien der grammatischen Beschreibung* (Taschenbuch Wissenschaft 695, Frankfurt am Main ⁶1993).
- Grivec Franc, *Slovanska blagovestnika sv. Ciril in Metod 863-1963* (Celje 1963).
- Hannick Christian, Chrabr, v: *Lexikon des Mittelalters* 2 (1999), st. 1895–1896.
- Hauptmann Ljudmil, (ocena knjige) Milko Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije* (Ljubljana 1933), v: *Jugoslovenski istoriski časopis* 1 (1935), str. 506–509.

- Hauptmann Ljudmil, *Nastanek in razvoj Kranjske* (Ljubljana 1999).
- Herberstein Sigismund, *Moskovski zapiski* (preved. in z op. opremil Ludovik Modets Golia, Ljubljana 2001).
- Herders Conversations-Lexikon* Bd. 5 (Freiburg im Breisgau 1857).
- Herrmann Joachim (Hg.), *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert* (Veröffentlichungen des Zentralinstituts für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR 14, Berlin 1985).
- Herrmann Joachim (Hg.), *Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur* (Leipzig-Jena-Berlin 1986).
- Hirschi Caspar, *Wettkampf der Nationen. Konstruktionen einer deutschen Ehrgemeinschaft an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit* (Göttingen 2005).
- Hobsbawm Eric J., *Nacije in nacionalizem po letu 1780* (Ljubljana 2007).
- Holzer Georg, Die Einheitlichkeit des Slavischen um 600 n. Chr. und ihr Zerfall, v: *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 41 (1995), str. 55–89.
- Holzer Georg, Zum gemeinslavischen Dialektkontinuum, v: *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 43 (1997), 87–102.
- Holzer Georg, Zur Frage der Nordgrenze des slowenischen Sprachgebiets im Mittelalter, v: *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 53 (2007), str. 27–35.
- Holzer Georg, Zur Sprache des mittelalterlichen Slaventums in Österreich. Slavisch unter bairischem Einfluss, v: *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 48 (2002), str. 53–73.
- Hroch Miroslav, *Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich* (Synthesen: Probleme europäischer Geschichte 2, 2005).
- Hünemörder Christian, Mückshoff Meinolf, Bartholomaeus Anglicus, v: *Lexikon des Mittelalters* 1 (1999), st. 1492–1493.
- Ivanka Endre (Hg.), *Europa im XV. Jahrhundert von Byzantinern gesehen* (Byzantinische Geschichtsschreiber II, Graz-Wien-Köln ²1965).
- Kamusella Tomasz, *The Triple Division of the Slavic Languages: A linguistic finding, a product of politics, or an accident?* (IWM Working Paper 1, Vienna 2005).
- Katičić Radoslav, *Ein Ausblick auf die slawischsprachige Völkerwelt im Südosten* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung 37, Wien 1996).
- Katičić Radoslav, Die Ethnogenesen in der Avaria, v: Herwig Wolfram, Walter Pohl (Hg.), *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern* 1 (Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 12, ÖAW, Denkschriften der phil.-hist. Kl. 201, Wien 1990), str. 125–128.
- Kazhdan Alexander, Chalkondyles Laonikos, v: *Lexikon des Mittelalters* 2 (1999), st. 1655–1656.
- Kehnel Annete, *Toren Spil* und Geltungsmacht. Die Geschichte der Symbole der Kärntner Herzogseinsetzung, v: Gert Melville (Hg.), *Institutionalität und Symbolisierung. Verfestigungen kultureller Ordnungsmuster in Vergangenheit und Gegenwart* (Köln-Weimar-Wien 2001), str. 477–491.
- Kidrič France, *Zgodovina slovenskega slovstva. Od začetkov do Zoisove smrti* (Ljubljana 1929–1938).
- Kodrič Snježana, *Jezik i nacionalizam* (Zagreb 2010).
- Kodrič Snježana, Jezična povijest i formiranje nacija (odgovor Z. Pandžiću i T. Maroeviću), v: *Književna republika* 6/5-7 (2008), str. 257–281.
- Kodrič Snježana, O naciji, povijesti i jeziku (odgovor A. Kovačecu), v: *Književna republika* 6/1-2 (2008), str. 186–208.

- Kodrić Snježana, Sprache und Nationalismus in Kroatien, v: Bernhard Symanzik (Hg.), *Studia Philologica Slavica. Festschrift für Gerhard Birkfellner zum 65. Geburtstag* 1 (Berlin 2006), str. 337–348.
- Koerner Konrad E. F., Ideology in 19th and 20th century study of language: A neglected aspect of linguistic historiography, v: *Indogermanische Forschungen* 105 (2000), str. 1–26.
- Kopitar Barholomäus, *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark* (Laibach 1808).
- Koppelman Heinrich L., *Naton, Sprache und Nationalismus* (Leiden 1956).
- Kosi Jernej, Je bil proces formiranja slovenskega naroda v 19. stoletju res zgolj končni nasledek tisočletne slovenske kontinuitete?, v: *Zgodovinski časopis* 64 (2010), str. 154–175.
- Krahwinkler Harald, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien-Köln-Weimar).
- Kranjec Marko, Bibliografija, v: *Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia. Znanstvenokritična izdaja* (ur. Darko Dolinar/Jože Faganel, 3. dopolnjena izdaja, Ljubljana 2004), str. 162–191.
- Kronsteiner Otto, *Die alpenlawischen Personennamen* (Österreichische Namenforschung Sonderreihe 2, Wien 1975).
- Kronsteiner Otto, Kartographische Darstellungen der Grenzen zwischen dem West- und Südslawischen auf österreichischem Gebiet, v: *Österreichische Namenforschung* 1/74 (1974), str. 10–18.
- Kronsteiner Otto, Wem gehören die Freisinger Denkmäler heute?, v: *Die Slawischen Sprachen* 53 (1997), str. 4.
- Kronsteiner Otto, Zur Slawenizität der Freisinger Denkmäler und der alpenlawischen Orts- und Personennamen, v: *Die Slawischen Sprachen* 21 (1990), str. 105–114.
- Kurdorfer Dieter, Zgodovinski in literarni pomen rokopisa z »Brižinskimi spomeniki«, v: *Zgodovinski časopis* 59 (2005), str. 7–21.
- Labuda Gerard, Ibrahim ibn Ya'kūb, v: *Lexikon des Mittelalters* 5 (1999), st. 321–322.
- Löchte Anne, *Johann Gottfried Herder: Kulturtheorie und Humanitätsidee der Ideen, Humanitätsbriefe und Adrastea* (Epistemata. Reihe Literaturwissenschaft 540, Würzburg 2005).
- Luther Martin, *Tischreden oder Colloquia* (Leipzig 1847).
- Makarovič Gorazd, *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke. Novoveške ednitvene identitete pred slovensko narodno zavestjo* (Ljubljana 2008).
- Marquart Josef, *Osteuropäische und ostasiatische Streizüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts* (Leipzig 1903).
- McKitterick Rosamond, *Karl der Große* (Darmstadt 2008).
- Mlinar Janez, *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih* (Historia 11, Ljubljana 2005).
- Mohr Andreas, *Das Wissen über die Anderen. Zur Darstellung fremder Völker in den fränkischen Quellen der Karolingerzeit* (Studien und Texte zum Mittelalter und zur frühen Neuzeit 7, Münster 2005).
- Mühlmann Wilhelm E., Ethnogenie und Ethnogenese. Theoretisch-ethnologische und ideologiekritische Studie, v: *Studien zur Ethnogenese* (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 72, Opladen 1985), str. 9–27.
- Müller Jakob, Raba imena Slovenci v 16. stoletju, v: *Škrabčeva misel* 4 (2002), str. 21–41.
- Müller Jakob, Temelji slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju, v: *Slavistična revija* (= *Trubarjeva številka*) 56/57 (2008/2009) str. 165–187.
- Orožen Martina, Dalmatinov register – prvi sinonimni slovarček slovenskega knjižnega jezika, v: *Jezik in slovstvo* 29/6 (1984), str. 196–201.

- Pauliny Ján, *Arabské správy o Slovanoch (9.-12. storočie)* (Bratislava 1999).
- Peti-Stantić Anita, *Jezik naš i/ili njihov. Vježbe iz poredbene povijesti južnoslavenskih standardizacijskih procesa* (Zagreb 2008).
- Pogačnik Jože, Das Schicksal der Freisinger Denkmäler in der Slawistik, v: Jože Pogačnik (Hg.), *Freisinger Denkmäler/Brižinski spomeniki/Monumenta Frisingensia. Literatur-Geschichte-Sprache-Stilart-Texte-Bibliographie* (Geschichte, Kultur und Geisteswelt der Slowenen 2, München 1968), str. 3–17.
- Pohl Heinz-Dieter, Die Linguistischen, historischen und juristischen Voraussetzungen der Zweisprachigkeit in Kärnten, v: Otto Kronsteiner, *Die slowenischen Namen Kärntens. Mit einer Einleitung von Heinz Dieter Pohl* (Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 1, Wien 1982), str. 5–43.
- Pohl Heinz-Dieter, Die *Slavia submersa* in Österreich: ein Überblick und Versuch einer Neubewertung, v: *Linguistica* 45 (2005), str. 125–150.
- Pohl Heinz-Dieter, *Unsere slowenischen Ortsnamen / Naša slovenska krajevna imena* (Klagenfurt/Celovec 2010).
- Pohl Walter, Telling the difference – Signs of ethnic identity, v: Walter Pohl, Helmut Reimitz (eds.), *Strategies of Distinction. The Construction of Ethnic Communities 300-800* (The Transformation of the Roman World 2, Leiden-New York-Köln 1998), str. 17–69.
- Popowska-Taborska Hanna, *Zgodnja zgodovina Slovanov v luči njihovega jezika* (Ljubljana 2005).
- Popowska-Taborska Hanna, The Slavs in the Early Middle Ages from the Viewpoint of the Contemporary Linguistics, v: Przemysław Urbańczyk (ed.) *Origins of Central Europe* (Warsaw 1997), str. 91–96.
- Porzig Walter, *Das Wunder der Sprache. Probleme, Methoden und Ergebnisse der Sprachwissenschaft* (Tübingen – Basel 1993).
- Paul Puntschart, *Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten. Ein verfassungs- und kulturgeschichtliches Beitrag* (Leipzig 1899).
- Ramovš Fran, *Kratka zgodovina slovenskega jezika I* (Ljubljana 1995).
- Ramovš Fran, Kos Milko, *Brižinski spomeniki* (Ljubljana 1937).
- Rupel Mirko (ur.), *Slovenski protestantski pisci* (Ljubljana 1966).
- Schlözer Avgust Ludvig, *Vorstellung seiner Universalhistorie* (Göttingen 1771).
- Simoniti Primož, *Humanizem na Slovenskem* (Ljubljana 1979).
- Simoniti Primož, *Med humanisti in starimi knjigami* (Ljubljana 2008).
- Skok Petar, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 2 (Zagreb 1972), 3 (Zagreb 1973).
- Smith Julia M. H., *Europe after Rome. A new Cultural History 500–1000* (Oxford-New York 2005).
- Snoj Marko, *Slovenski etimološki slovar* (Ljubljana 1997).
- Sundhaufen Holm, *Der Einfluß der Herderschen Ideen auf die Nationsbildung bei den Völkern der Habsburger Monarchie* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 27, München 1973).
- Štih Peter, Ej ko goltnes do tu-le, udari po konjih! O avtohtonističnih in podobnih teorijah pri Slovencih in na Slovenskem, v: *Zgodovina za vse* 3 (1996) št. 2, str. 66–80.
- Štih Peter, Linhart kot zgodovinar, v: *Anton Tomaž Linhart. Jubilejna monografija ob 250 letnici rojstva* (Ljubljana 2005), str. 291–310.
- Štih Peter, »*Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza*«. Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412) (Nova Gorica 1999).

- Tersch Harald, *Österreichische Selbstzeugnisse des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit (1400–1650). Eine Darstellung in Einzelbeiträgen* (Wien-Köln-Weimar 1998).
- Toporišič Jože, Prva slovenska izdaja Brižinskih spomenikov (Ob korespondenci Kopitar – Dobrovski – Köppen), v: *Obdobje srednjega veka v slovenskem jeziku, književnosti in literaturi* (Obdobja 10, Ljubljana 1989), str. 11–34.
- Untermann Jürgen, Ursprache und historische Realität. Der Beitrag der Indogermanistik zu Fragen der Ethnogenese, v: *Studien zur Ethnogenese* (Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften 72, Opladen 1985), str. 133–164.
- Valvasor Johann Weichard, *Die Ehre des Herzogthums Crain* (Laybach 1689).
- Vilfan Sergij, Kulturregion und Nation. Gemeinschaften und Gemeinsamkeiten, v: Manfred Prišchnig (Hg.), *Identität und Nachbarschaft. Die Vielfalt der Alpen-Adria-Länder* (Studien zu Politik und Verwaltung 53, Wien-Köln-Graz 1994), str. 91–113.
- Wakounig Marija, »...hab ich teutsch und windisch gelernt...« O poreklu in kulturnih koreninah Žige Herbersteina, v: *Zgodovinski časopis* 59 (2005), str. 45–55.
- Wattenbach Wilhelm, Levison Wilhelm, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger, II. Heft: Die Karolinger vom Anfang des 8. Jahrhunderts bis zum Tode Karls des Grossen* (bearb. Wilhelm Levison und Heinz Löwe, Weimar 1953).
- Wattenbach Wilhelm, Levison Wilhelm, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger, IV. Heft: Die Karolinger vom Vertrag von Verdun bis zum Herrschaftsantritt der Herrscher aus dem sächsischen Hause. Italien und das Papsttum* (bearb. Heinz Löwe, Weimar 1963).
- Wattenbach Wilhelm, Holtzmann Robert, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier, 2. Teil, III. und IV. Heft: Das Zeit des Investiturstreits (1050–1125)* (Neuausgabe besorgt v. Franz-Josef Schmale, Darmstadt 1967).
- Wattenbach Wilhelm, Schmale Franz-Josef, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnum, I. Bd.* (Von Franz-Josef Schmale unter der Mitarb. von Irene Schmale-Ott und Dieter Berg, Darmstadt 1976).
- Wenskus Reinhard, Die slavischen Stämme in Böhmen als ethnischen Einheiten, v: František Graus, Herbert Ludat (Hg.), *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit* (Wiesbaden 1967), str. 32–41.
- Wenskus Reinhard, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes* (Köln-Graz 1961).
- Wiesinger Peter, Regionale und überregionale Sprachausformung im Deutschen vom 12. bis 15. Jahrhundert unter dem Aspekt der Nationsbildung, v: Joachim Ehlers (Hg.), *Ansätze und Diskontinuität deutscher Nationsbildung im Mittelalter* (Nationes 8, Sigmaringen 1989), str. 321–343.
- Wiwjora Ingo, *Der Germanenmythos. Konstruktion einer Weltanschauung in der Altertumsforschung des 19. Jahrhundert* (Darmstadt 2006).
- Wolfram Herwig, *Grenzen und Räume. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung. Österreichische Geschichte 378–907* (Wien 1995).
- Zagiba Franz, »Krléš« und »Christe Keinâdo bei der Begrüssung Thietmars als ersten Bischof von Prag in Jahre 1076, v: *Millenium dioeceseos Pragensis 973–1973. Beiträge zur Kirchengeschichte Mitteleuropas im 9.-11. Jahrhundert* (Annales instituti Slavici 8, Wien-Köln-Graz 1974), str. 119–126.
- Žiga Herberstein, *odkritelj Rusije. XVI. stoletje v Rusiji in slovenskih deželah* (Razstavni katalog, Ljubljana 1999).

SUMMARY

Slavic, Alpine Slavic, or Slovene? A Historian's Perspective on the Language of the Medieval Slavic Population Living in the Area between the Danube and the Adriatic

Peter Štih

Ideas and theses on the subject dealt with in this article were first presented in a paper titled *Slawisch, Alpenlawisch oder Slowenisch zwischen Donau und Adria im Frühmittelalter* that was presented at the international conference *Sprache und Identität*. Taking place in Vienna between January 15 and 17, 2009, the conference was organized by the *Institut für Mittelalterforschung* of the *Österreichische Akademie der Wissenschaften*. As a shorter version of the afore-mentioned paper yet much more extensive than this summary, the study will be published in German in the *Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* series published by the Institute.

The first part of the treatise looks at the causes for the modern perception of old language practices. Most of such perceptions originated in the 19th century and were largely influenced by the rapidly growing nationalistic movement that perceived the language as one of the central concepts of the national discourse. Scholars of that time firmly believed that the language and the nation (people) were congruent concepts, and therefore each nation (people) spoke its own distinctive language. Slovenes are among the modern European nations in which the correlation between the nation and national identity is particularly pronounced. A perceived continuation of the language of modern Slovenes with the language of the Slavs who had settled the area of East Alps at the onset of the Middle Ages made it possible to extend the national history of Slovenes to the Early Middle Ages. Such nationalization of history and language provided Slovenes with a historically legitimate confirmation of their national existence. There was absolutely no doubt that even in the Early Middle Ages Slovenes were already a clearly defined ethnic and language community with an incontestable continuity. In view of this, it was not scientifically controversial that identical concepts in sources were perceived and translated in different ways. Wherever the context made it clear that the notions of, for example, *Sclavi* or *lingua Sclavanisca* referred to the area of East Alps they were translated and understood as meaning the Slovenes and the Slovene language whereas in other instances they were interpreted as the Slavs and the Slavic language.

The second part of the text deals with the views of modern linguistics on the question of the language spoken by the Slavs living in the territory between the Danube and the Adriatic. Even though some linguists have voiced different opinions on the subject it is nevertheless possible to conclude that the belief that the people living in the area and period in question already spoke a specific Slavic language – be it called Slovene, pre-Slovene, Old Slovene, or Alpine Slavic – has not been adequately substantiated from a linguistic point of view. At best it can be said that the Slavs of the East Alps spoke a special dialect, or different dialects, of the Slavic language. Yet even in this case it needs to be said that it is impossible to establish the boundaries separating this dialect, or these dialects, from other Slavic dialects. Furthermore, the area in question was by no means linguistically homogenous. If the vernaculars of the Slavs of the East Alps, one of which was probably used in the Freising Manuscripts (*Brižinski spomeniki*), can be characterized as language it seems linguistically appropriate to classify this language as the Slavic language.

The third part focuses on how this linguistic situation was perceived by others living in that period. It was possible to draw upon numerous references written in Old Church Slavonic, Latin, Greek, and even Arabic. They indicate that their authors believed that different Slavic (ethnic) groups spoke the same, namely Slavic, language. Including all (probable) linguistic differences, this concept conveyed the image of linguistic equality and uniformity. The undisputably existing dialectal differences of that period could obviously not challenge the notion of linguistic uniformity.

The last part of the article examines the significance of language for the ethnic identity of the Slavs. According to this author's findings, the Slavic identity and an awareness of the existence of a transregional Slavic community that represented a specific whole were based on the notion that different peoples that were perceived as Slavic had a common language and a shared lifestyle. A uniformity, or similarity, of language were the criteria according to which an individual or a group were perceived as the Slavs. In other words, the terms *Slověne* and *Sclavica gens* subsumed the notion about the linguistic uniformity of their members and their shared lifestyle.

Stanislav Južnič

Učna leta filozofa Karpeta

UDK 271.5(497.4 Ljubljana):53(091)

JUŽNIČ Stanislav, dr. zgodovinskih ved, ZDA Oklahoma 73019-3106-Norman; SI-1336, Fara, Občina Kostel; stanislav.juznic@kostel.si

Učna leta filozofa Karpeta

Zgodovinski časopis, Ljubljana 65/2011 (143), št. 1-2, str. 52–86, cit. 101

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Izvleček: Opisana sta ljubljanski in graški pouk fizike po prevladi Boškovičeve in nato Newtonovega nauka. Izpostavljen je ljubljanski profesor Biwald, ki je po odhodu v Gradec odigral eno vodilnih vlog pri širjenju Boškovičevih naukov. Raziskane so nove ideje v slovenskem prostoru v povezavi s poukom Asclepija, Boškovičevega naslednika na rimskem kolegiju. Med najbolj blestečimi študenti ljubljanskega profesorja Pogrietschniga je bil poznejši kritik Kantovega nauka, Karpe. Edini jezuitski profesor fizike iz vrst najmočnejše kranjske družine Turjačanov, Herbert, je prav tako podpiral nove Boškovičeve ideje med jezuiti in pozneje napredoval v enega najvišjih kranjskih cerkvenih dostojanstvenikov. Razcvet ljubljanske jezuitske fizike in astronomije je spodkopala prepoved jezuitskega reda leta 1773, po kateri so jezuiti resda izgubili bogoslovne katedre, ne pa tistih, povezanih z matematičnimi vedami.

Ključne besede: Ljubljana, jezuiti, zgodovina filozofije in fizike, Boškovič, Biwald, Franc Samuel Karpe, Pogrietschnig, Turjačani.

Avtorski izvleček

UDC 271.5(497.4 Ljubljana):53(091)

JUŽNIČ Stanislav, PhD., USA Oklahoma 73019-3106-Norman; SI-1336, Fara, Občina Kostel; stanislav.juznic@kostel.si

Student years of the Philosopher Karpe

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 65/2011 (143), No. 1-2, pp. 52–86, 101 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

Abstract: The physics lectures after the introduction of Boškovič's way of Newtonian physics in Ljubljana and Graz was described. Ljubljana professor Biwald played very important role at the introduction of Boškovič's physics after he left for Graz. The new ideas in Slovenian lands were connected with Asclepi, Boškovič's successor at Roman College. The philosopher Karpe was among the best Pogrietschnig's Ljubljana students. The only Jesuit professor of physics of the strongest Carniolian noble family Auersperg, Herbert, also supported new ideas and later made an extraordinary success as Carniolan church official. The development of Ljubljana Jesuit physics and astronomy did not suffer much after the suppression of the Jesuit order because just Jesuit theology professors lost their positions, but the chairs connected with the mathematical sciences were occupied by Jesuits for next three decades.

Key Words: Ljubljana, Jesuits, History of Philosophy and Physics, Boškovič, Biwald, Franc Samuel Karpe, Pogrietschnig, Auerspergs.

Author's Abstract

Uvod

Po Boškovičevih obiskih v habsburških deželah in njegovem prevzemu katedre v habsburški Pavii so Boškovičeve ideje v naših krajih hitro sprejeli. Pri tem so pomembno vlogo igrali ljubljanski profesorji, predvsem Biwald in Pogrietschnig,¹ ki sta svoje izpitne teze vezala v poglavitno Boškovičevo delo, medtem ko je Pogrietschnigov pozneje najbolj slavni študent Karpe za privez izbral knjigo Boškovičevega naslednika na rimski matematični katedri, Asclepija.

Preglednica 1: *Poglavitni Karpetovi ljubljanski učni pripomočki za Boškovičev nauk v prvih petih letih po zadnjem Boškovičevem obisku v Ljubljani (1763)*

Katedra	Naslov, kraj, čas rokopisa/tiska	Ime avtorja	Nahajališče	Strani
Pavia, matematika	<i>Theoria</i> , Benetke, 1763	Bošković (brez Pogrietschnigovih izpitnih tez)	NUK-8179; NM 12262	311
Dunaj, fizika	<i>Institutiones</i> , Dunaj, 1763	Karl Scherffer	NUK-8485	468 + 651
Terezijanišče, fizika	<i>Annotationes</i> , 1763	Raigersfeld s Schöttlovo razlago Makove knjige	ARS, Zbirka rokopisov in urbarjev, 149r	130 listov A ₃
Terezijanišče, matematika	<i>Compendiaria</i> , Dunaj, 1766	Mako	NUK-8190	2 dela
Gradec, fizika	<i>Physica</i> , Gradec, 1768	Biwald	NUK-8188, 8158	435+403 (21 cm)
Ljubljana, fizika	<i>Assertiones</i> , Ljubljana, 1768	Pogrietschnig	PMK-705; NUK-8180	6

Biwaldovi učbeniki in izpitne teze

Biwald je morda med vsemi jezuiti najbolj skrbel za uveljavitev Boškoviča in tako dal odločilen pečat Karpetovi filozofiji. Biwald je po dveh letih dunajskega noviciata leta 1750 študiral humanitetne predmete na gimnaziji v Györu, kjer se

¹ Janez Krstnik Pogrietschnig (Pogričnik, * 6. 11. 1722 Radiše na Koroškem; SJ 31. 10. 1745 Trenčín na Slovaškem; † po 1773).

je naslednje leto rodil poznejši ljubljanski fizik in rektor Ambschell. Med letoma 1751–1753 je Biwald študiral filozofijo pri Weissu v Trnavi; Weiss je bil izvrsten astronom in poznejši učitelj Gabrijela Gruberja.

Katehet Biwald je med letoma 1754–1755 poslušal dunajska predavanja iz matematike. Od 23. 10. 1755 do leta 1757 je v Ljubljani kot magister vodil kongregacije, obenem pa poučeval v gramatikalnih in v zaključnih gimnazijskih razredih.

Biwaldovo delovanje v Ljubljani je zgodovinar kolegija še posebej izpostavil dne 26. 11. 1756, ko je Biwald vodil večerno molitev² kot magister v prvem letniku nižjih študijev leta 1755/56. Gostje so bili patra Zanchi³ in Urbani ter brata Mayr in Michelazzi.⁴ Govoril je pater Anton Wolf(f), katehet kolegija in uršulink, skupaj z redovnim sobratom Francem Präselom, ki je poučeval poetiko v petem letniku nižjih študijev in vodil knjižnico. Štirje gostje so ostali na kolegiju dva dneva; nato so Urbani, Mayr in Michelazzi odpotovali v Gorico, Zanchi pa na Reko, kjer je bil ravnatelj konvikta. Dne 27. 11. 1756 sta večernice molila profesorja nižjih šol Hohenwart⁵ in Karl Kirchstetter skupaj z gosti, patroma Bosizio⁶ in Julianijem in z bratom Herbertom⁷ in Plindendorferjem. Naslednji dan 28. 11. so vsi štirje po zajtrku opoldne zapustili kolegij in odšli proti Trstu.⁸ Michelazzi je naredil dober vtis na Ljubljančane, tako da ga je Linhart leta 1786 in 30. 4. 1787 predlagal za profesorja astronomije na višjih študijih v Ljubljani.⁹

Biwald je leta 1756/57 v Ljubljani poučeval retoriko v zadnjem letniku nižjih študijev, ki so ga dijaki zaključili s končnim izpitom. Čakala so ga še štiri leta študija teologije v Gradcu, kjer je vodil še knjižnico. Leta 1762 je bil na duhovnem letu v Judenburgu, pozneje pa je štiriinštirideset let poučeval fiziko v Gradcu, čeprav so jezuitsko univerzo leta 1773 degradirali v licej. Tudi pozneje je ostal v tesnem stiku s Kranjci, saj je po ukinitvi ljubljanskih filozofskih študijev po letu 1786 podpiral Jurija Dolinarja (* 16. 2. 1784 Vovča v Poljanski dolini; † 21. 10. 1858 Ljubljana) pri študiju drugega letnika filozofije v Gradcu.¹⁰ Dolinar je bil med letoma 1798–1838 profesor cerkvenega prava in cerkvene zgodovine v Ljubljani. Postal je tesen prijatelj in celo krstni boter (11. 9. 1814) ljubljanskega profesorja matematike, krščenega Žida Leopolda Gunza (Samuel Gientz, Guentz, * 1782 ali 1785 Praga).

² *Venerunt Vesperi M. Biwald hic docturus parvam* (ARS, *Diarium Ministri*, 1713').

³ Josip pl. Zanchi (* 23. 8. 1710 Reka; SJ 1. 11. 1725 Dunaj; † 1786 Gorica) naj bi bil Notranjec (Sodnik-Zupanec, *Izbrani filozofski spisi*, str. 180).

⁴ Naravoslovec Augustin Michelazzi (Michelazi, * 14. 9. 1732 Reka; SJ 17. 10. 1750 Dunaj; † 20. 5. 1820 Dunaj) je tedaj v Gorici poučeval gramatiko.

⁵ Sigmund Anton Hohenwart (* 2. 5. 1726 Kolovec; SJ 3. 11. 1744 Reka; † 30. 6. 1820 Dunaj).

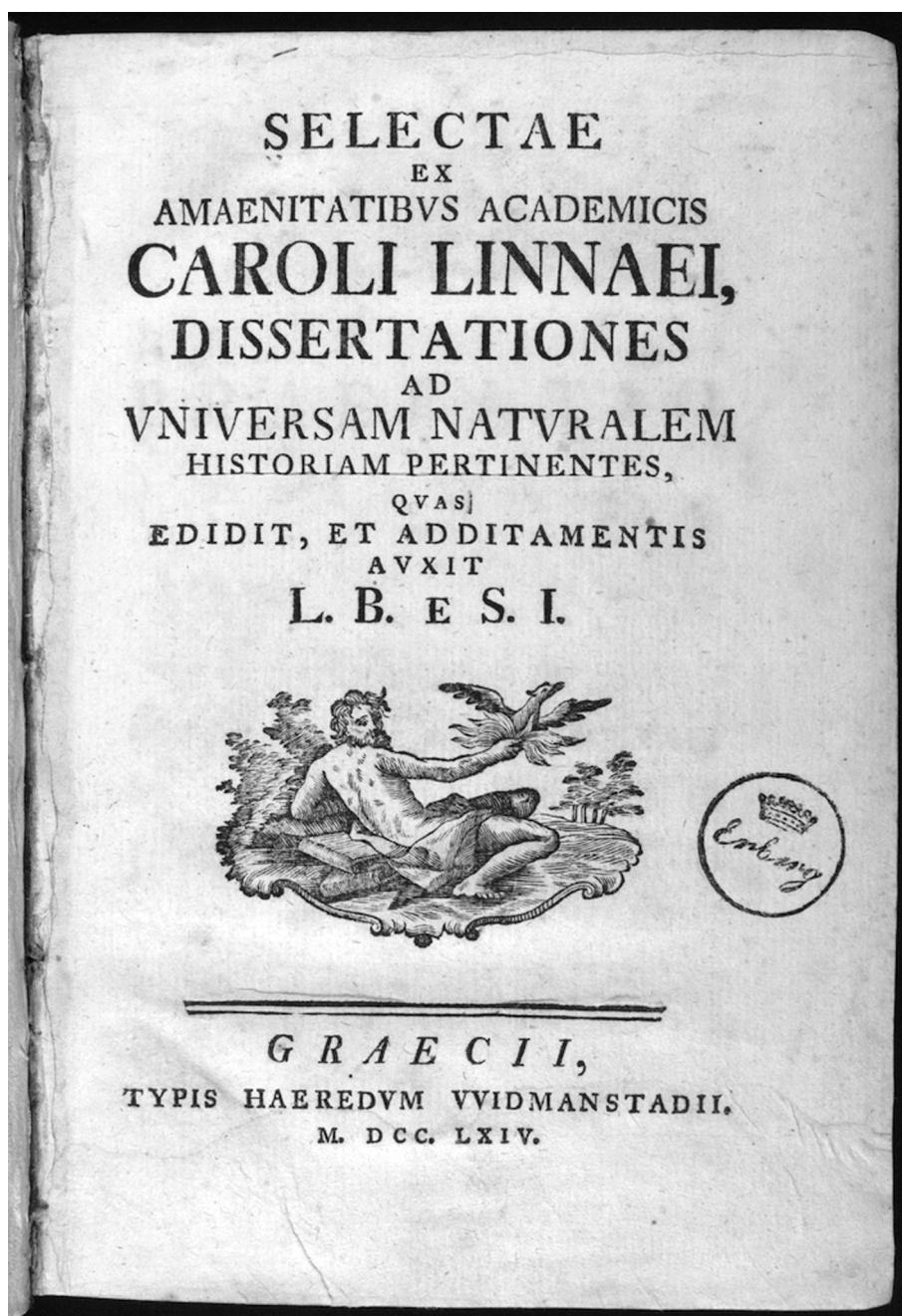
⁶ Anton Bosizio (Bozizio, * 1719 Gorica; SJ 27. 10. 1734 Gorica; † 9. 1. 1801 Gorica) (Lukács, *Catalogus generalis*, str. 145).

⁷ Morda pozneje znameniti fizik Herbert iz Celovca.

⁸ *M. Leop. Biwald, Parv. Praef. Hosp. Hab. Cur. Cub. Com.* (ARS, *Diarium Ministri*, 1716') je leta 1756 poučeval v prvem letniku gramatike. *M. Leop. Biwald, Rhet. Pros. Congr. Min. Stud.* (ARS, *Diarium Ministri*, 1727') je leta 1757 poučeval retoriko v tretjem letniku humanistike.

⁹ Korade, *Rad Družbe Isusove*, str. 252; Martinović, *Ljetopis filozofskih*, str. 93, 94.

¹⁰ Glonar, *Jurij Dolinar*, str. 142.

Slika 1: Biwaldov graški ponatis raziskav Linnéja in njegovih doktorandov iz leta 1764 ima pečat knjižnice kranjskih baronov Erbergov, vendar knjigo danes hrani zbirka za zgodovino znanosti knjižnice Bizzell univerze v Oklahomi, čeravno se je doslej smatralo da so nekoč Erbergove knjige v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani (z dovoljenjem profesorja dr. Kerryja Magruderja, kustosa zbirke za zgodovino znanosti knjižnice Bizzell univerze v Oklahomi).

Biwald je aprila 1757 v Ljubljani spoznal Boškovića. Njegova fizika ga je dovolj navdušila, da je v naslednjih letih izdal številne knjige za njeno promocijo. V zrelih letih se je zanimal za botaniko in pogosto pisal prijateljema Linnéju in Wulfnu,¹¹ prvemu predavatelju Newtonove fizike v Ljubljani. Biwald je zaslovel s prvim strelovodom na Štajerskem;¹² seveda je izbral zašiljeni strelovod Boškovičevega prijatelja Franklina. Cesar Franc II. (* 1768; † 1835) je Biwalda tik pred smrtjo leta 1805 nagradil z zlato medaljo za znanstveno in pedagoško delo.

Leta 1764 je Biwald v Gradcu ob svojih izpitnih tezah ponatisnil izbor iz Linnéjevih del o sistematizaciji rastlinskih vrst. Pozneje je svoje izpitne teze tudi po večkrat na leto tiskal v skupni vezavi s knjigami slovitih avtorjev. Na ta način je uveljavljal Boškovičevo fiziko v habsburški monarhiji. Najprej je dal leta 1765 ponatisniti beneško izdajo Boškovičeve teorije. Nato je leta 1772 s svojim predgovorom izdal eno leto staro razpravo o mehaniki, ki jo je sestavil zagovornik Boškovičevega nauka Zallinger,¹³ profesor fizike in strokovnjak za urejevanje voda v Innsbrucku.¹⁴ Leta 1773, v letu razpusta Družbe, je ob svojih tezah izjemoma natisnil lastno delo, sestavljeno iz treh pisem v odgovor berlinskim kritikom Boškovičevega sistema.¹⁵ Posebno je poudaril zasluge, ki sta jih za razvoj Boškovičeve fizike imela habsburška profesorja Mako in Horvath.¹⁶

Biwald je kot profesor fizike na univerzi v Gradcu objavil učbenik Boškovičeve inačice Newtonove fizike. Prve ohranjene izpitne teze iz fizike je dal leta 1768 vezati pred razpravo Beccarija o fosforju oziroma luminiscenci iz leta 1731. Leta 1771 je Biwald za devetimi filozofskimi tezami objavil še trinštirideset fizikalnih tez.¹⁷

Leta 1771 je Biwald prevedel iz francoščine v nemščino peterburško akademijsko poročilo profesorja fizike F. Aepinusa o podobnosti med električno in magnetno silo. Naslednje leto je Žigov brat Karel Zois dal vezati svoja izpitna vprašanja pri Biwaldu v Aepinusovo knjigo. Aepinus je raziskavo objavil kot del razprave o novih poskusih z električnostjo turmalina iz leta 1756, v kateri je poročal o odkritju piroelektričnosti. Piroelektričnost sta leta 1880 ponovno odkrila brata Curie.¹⁸ S tlakom deformiramo kristal turmalina, obenem pa v njem povzročimo električno napetost. Podobno opazimo tudi pri drugih kristalih brez središča simetrije, ki jih še danes uporabljamo v radiotehniki.

V istem letu 1771 je Biwald svoje teze vezal še v prevod razprave člana londonske kraljeve družbe Williama Lewisa, avtorja pomembnih knjig o kemiji. V letu ukinitve Družbe je prevedel iz francoščine v nemščino trinajsti zvezek berlinskih akademijskih spisov o raziskovanjih platine, ki so jo Evropejci spoznali po odkritju Amerike, vendar je niso takoj priznali za posebno kovino. Prvi je njene kovinske

¹¹ Franc Ksaver Wulfen (* 5. 11. 1728 Beograd; SJ 14. 10. 1745 Košice; † 17. 3. 1805 Celovec).

¹² Kunitsch, *Leopold Gottlieb Biwald*, str. 27.

¹³ Johann Batista Zallinger (* 1735; † 1813), *De Incremento frugum*.

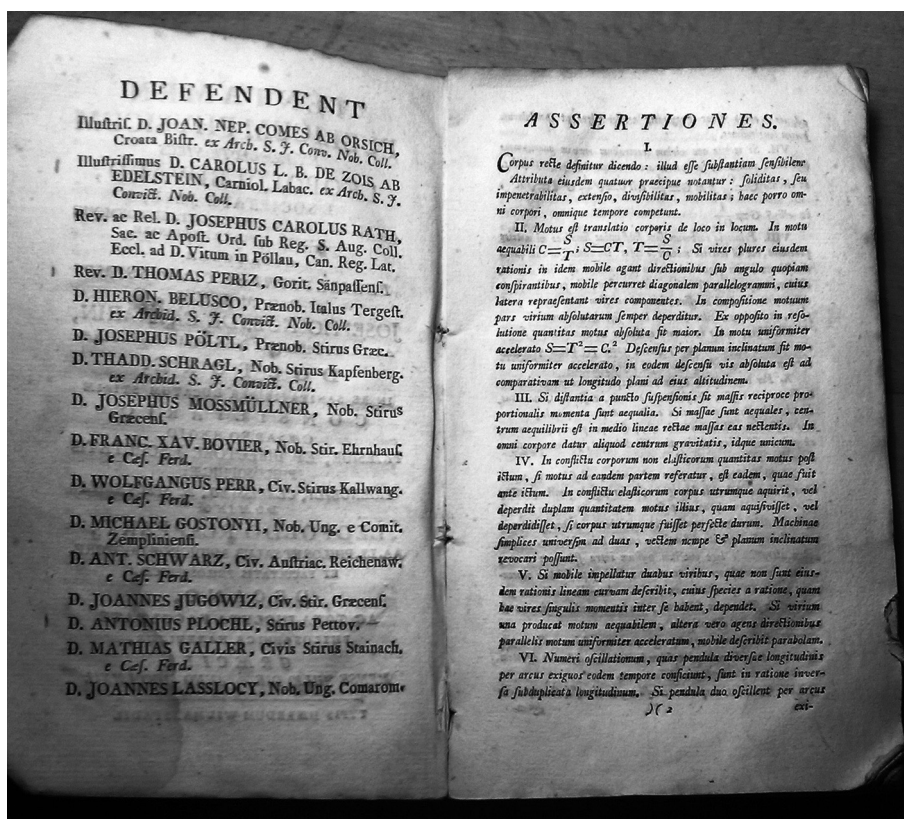
¹⁴ Markovič, *Ruđe Boškovič*, str. 458.

¹⁵ Kunitsch, *Leopold Gottlieb Biwald*, str. 13, 19.

¹⁶ Biwald, *Boscovichische System*, Uvod, str. 2.

¹⁷ Biwald, *Universa philosophia 1771*, teze 10–52.

¹⁸ Jacques (* 1855; † 1941) in Pierre Curie (* 1859; † 1906).

Slika 2: Naslovna stran in začetek izpitnih vprašanj barona Karla Zoisa in sošolcev pri profesorju Biwaldu leta 1772, vezana v Aepinusovi petrograjski razpravi o elektriki z magnetizmom. Doslej neznan dokument hrani ljubljanski frančiškanski samostan pod signaturo 2 h 99 (z dovoljenjem profesorja dr. Mirana Špeliča OFM).

lastnosti opisal J. Scaliger leta 1557, za njim Anton de Ulloa leta 1748, Anglež William Watson leta 1750, švedski kemik Heinrich Teophile Scheffer leta 1752 in končno naš Hacquet leta 1777 v Bornovem prostozidarskem glasilu.¹⁹

Leta 1777 si je Biwald izpitne teze ponatisnil vezane v dve leti staro Cronstedtovo²⁰ knjigo. Cronstedt je leta 1758 opisal nov način razvrščanja mineralov. Biwald je pozneje ponatisnil še popis strupenih švabskih rastlin Johanna Friedricha Gmelina, začetnika dinastije kemikov, ki sta jo nadaljevala njegova sinova in nato vnuka.²¹

Biwald je učil o štirih lastnostih teles: trdnost ali nepredirnost, razteznost, deljivost in gibljivost. Pri gibanju kot premiku telesa iz kraja v kraj je pravilno zapisal hitrost enakomernega gibanja. Če na telo delujeta dve sili, se telo giblje vzdolž diagonale paralelograma, katerega stranici predstavljata sili. Tedaj še niso računali z vektorji sil. Brez vektorjev so obravnavali sestavljanje sil, trke dveh

¹⁹ Hacquet, *Weise Gold Platina*, str. 337–349.

²⁰ Šved Axel Frederik Cronstedt (* 1722; † 1765).

²¹ Leopold Gmelin (* 1788; † 1853) in Christian Gottlieb Gmelin (* 1792; † 1860).

teles, gibanja po krivuljah, gravitacijsko silo oziroma polje, pritisk in vzgon v tekočinah. Študentje so morali natančno obdelati mehaniko, čeprav so po tedanjih navadah navajali le malo enačb, ki jih je Biwald zapisal le tam, kjer drugače ni šlo. Tudi fizikalne količine je razložil z besedami, npr. lego težišča, frekvenco nihala ali gravitacijsko silo.

Biwald je vedel, da je pot sorazmerna kvadratu časa pri enakomerno pospešenem gibanju; vendar je, po tedanji navadi, sorazmernost ponazoril kar z enačajem. Kot primer je opisal gibanje po klancu. Vsako telo ima eno samo težišče; pojasnil je tudi težišče sistema dveh točkastih mas. Z uporabo gibalne količine je opisal prožen in neprožen trk. Gibanje po trku je obravnaval podobno kot Pogrietschnig v Ljubljani (1768). Biwald je delovanje preprostih strojev ponazoril z vzvodi in klanci. Sile še ni definiriral na sodoben način, saj je zapisal, da sila povzroči enakomerno gibanje; bržkone je mislil na začetni impulz pri metu.

Poznal je frekvenco nihanja v odvisnosti od dolžine matematičnega nihala. Izračunal je centripetalni pospešek kroženja. Sile so privlačne in odbojne, odvisno od medsebojne razdalje teles. Vse sile v naravi naj bi temeljile na enem samem, enostavnem naravnem zakonu ponazorjenem z Boškovićevo krivuljo. Ta naj bi dobro razložila nepredirnost, razteznost, deljivost, kohezijo, prožnost in gibljivost teles. Zagovarjal je Boškovićevo notranjo zgradbo telesa iz osnovnih delcev, ne da bi se spuščal v podrobnosti. Vztrajnost telesa pri mirovanju oziroma enakomernem gibanju ni neka posebna vztrajnostna sila, kot so nekateri tedaj trdili; vse pojave, povezane z vztrajnostjo, se da razložiti z Newtonovimi zakoni. To je bila seveda Boškovićeva teorija o eni sami naravni sili.

Biwald je pravilno opisal silo teže; le-ta pada s kvadratom razdalje zunaj polne homogene krogle, znotraj pa linearno narašča z razdaljo od središča. V votli krogli ni nobene težnostne sile. Težnost se polagoma zmanjšuje od ekvatorja proti severnemu ali južnemu tečaju.

Po Biwaldu je svet skupnost nebesnih teles, zvezd stalnic in premičnic ali planetov. Zvezde stalnice imajo lastno svetlobo; zdijo se kot Sonca z lastnimi sončnimi sistemi. Nastajanja in narave novih zvezd ter meglic še ni dobro poznal. Lastnosti kometov si je seveda napačno predstavljal, vendar v duhu tedanjega znanja. Planete je delil na prvotne in sekundarne; k slednjim je štel komete kot trdna, neprozorna telesa, podobna Zemlji. Predvsem na primarnih planetih lahko živijo prebivalci. Ideja o naseljenosti drugih planetov je bila vseč tudi Tauffererju leta 1760 in drugim ljubljanskim fizikom.

Biwald je repe kometov opisal kot hlapenje iz njihovih teles. K planetom je štel Zemljo, ki je na tečajih nekoliko sploščena krogla. Trditev je zapisal kot domnevo, saj se mu je zdelo, da z meritvami razmerja med osjo skozi pola in pravokotnico nanjo še ni povsem dokazana sploščenost Zemlje.²² Čeprav je pisal v pogojniku, je gotovo že verjel v sodobno pravilno Newtonovo in Boškovićevo razlago sploščenosti geoida za razliko od svojega mladostnega ljubljanskega sodelavca Tauffererja (1760).

²² Biwald, *Cronstedts Versuch, ... universa philosophia*, 1777; Biwald, *Gmelins, ... universa philosophia*, 1780, teza 15.

Biwald je priznaval heliocentrični sistem, kar je bilo od leta 1757 dovoljeno; vendar pa se je za vsak primer previdno izogibal Kopernikovemu imenu. Ogromno, deloma goreče telo Sonca, je primerjal z drugimi zvezdami, ki imajo prav tako planete okoli sebe. Po Hiru²³ je pravilno opisal Sončeve pege kot vdolbine delov trdnega Sončevega jedra med bolj navzven štrlečimi deli. S premikanjem peg je Galilei dokazoval vrtenje Sonca okoli osi; temu je Biwald rad potrdil. Sončeva atmosfera je svetel obroč, ki se lepo pokaže med mrkom.²⁴

Biwald je vrtenje Lune okrog Zemlje dokazoval z njenimi menami. Pravilno je opisal medsebojne lege Sonca, Zemlje in Lune med mrki. Astronomska opazovanja so kazala, da je sredi našega sistema Sonce, okrog njega kroži Merkur, nato Venera, Zemlja, Mars, Jupiter in Saturn. Okoli planetov krožijo sateliti, z velikih razdalj pa svetijo zvezde stalnice. Kometi naj bi se gibali v območju planetov, nikoli bliže od Lune in komaj kdaj dlje od Saturna. Planeti okoli Sonca in sateliti okoli planetov krožijo po elipsah s Soncem v gorišču. Gibanje planetov pod vplivom centralne sile je opisal z zveznico Sonca in planeta, ki v enakih časih pokrije enake ploščine. Tako je s Keplerjevimi zakoni iz leta 1609 nadomestil Kopernikove krožne orbite planetov. Podobno obliko Keplerjevih zakonov je zapisal tudi Pogrietschnig v Ljubljani ob Karpetovem izpitu (1768).

Po Biwaldu na nebesna telesa v sončnem sistemu delujeta dve sili: centripetalna privlačna sila Sonca in sila v smeri gibanja, kot pri topovski krogli. Ni omenil, da v smeri tangente po začetnem impulzu ni stalne sile. V gibanju Lune okrog Zemlje je zasledil nepravilnosti zaradi neenakega delovanja Sonca na Luno in Zemljo. Navidezno gibanje zvezd je seveda pojasnil brez izvirov fine materije in vrtincev etra Newtonovih nasprotnikov.

Privlačnost Lune vpliva na plimovanje morja. Biwald od študentov ni izrecno zahteval poznavanja dodatnega manjšega vpliva Sonca na plimovanje ali podrobnosti v zvezi z višino plime.

Voda je tekoče telo brez vonja in barve, ki hlapi že ob majhni toploti. V ognju ne gori, temveč ga gasi. Delci vode naj bi se, po Boškovičevi krivulji, v najmanjših razdaljah odbijali, v malo večjih po privlačili. Voda je sestavina domala vseh teles; redko jo najdemo čisto, saj so ji primešani razni delci. Biwald jo je predstavil kot neprožno tekočino in ni omenil njene pravkar izmerjene stisljivosti, ki sta jo v tistem času obelodanila Korošec Herbert in njegov nekdanji študent, ljubljanski profesor Ambschell.²⁵ Opisal je hidrostatski tlak, enak v vseh smereh. Tlak na vodoravno dno je sorazmeren produktu površine dna in višine tekočine, ne glede na obliko posode. Boljše študente je rad spraševal o homogenih in heterogenih tekočinah ali o vzgonu.

Biwald je v začetku 1770ih let že slutil dosežke pnevmatske kemije in tehnik merjenja plinov, s katerimi je dunajski cesarski zdravnik Ingenhousz določil

²³ Philippe de la Hire (* 1640 Pariz; † 1718 Pariz).

²⁴ Biwald, *Universa philosophia* 1771, teza 25; Biwald, *Gmelins, ... universa philosophia*, 1780, teza 16.

²⁵ Herbert, *Dissertatio de Aqvae & Federkraft des Wassers*.

produkte fotosinteze v petsto poskusih med junijem in septembrom 1779.²⁶ Kljub temu pa je Biwald pri pouku vse pline opisoval kot zrak in hlape; z besedo »zrak« je namreč označeval pline nasploh. Zemlja je do neke višine obdana z atmosfero iz zraka in raznovrstnih hlapov. Lastnosti zračnega tlaka pojasnijo delovanje barometra, umetnih vodnjakov, črpalk in drugih naprav.

Zvok nastane pri valovanju zraka, ki ga povzročijo trdna, prožna telesa z zelo hitrim nihanjem. Biwald je zvoke in tone ločeval po različnih hitrostih nihanja. Pomotoma je vse značilnosti zvoka in ne zgolj višino tona pripisal razlikam v frekvencah, podobno kot B. F. Erberg (1754) in Taufferer (1760) v Ljubljani. Po Biwaldu se zvok običajno širi enakomerno in premočrtno po navadnem zraku z nihajočimi molekulami, pa tudi po drugih telesih, trdnih ali tekočih. Na trdni oviri se odbije kot odmev, ki ga je med svojimi mladostnimi popotovanji raziskoval že Valvasor. Biwald je pomotoma učil, da slišimo zvok zaradi vibracij akustičnega živca, razpršenega po očesu.

Uporabil je kinetičen opis delcev snovi in ni pripisal snovnih lastnosti niti ognju po tedaj veljavni flogistonski teoriji niti toploti po novi Lavoisierjevi teoriji kalorika. Ogenj naj bi bil zelo močno vrenje notranjih delcev telesa, ki zmanjšuje molekule in jih izloča iz celotne goreče mase s sevanjem. Toplota je zmernejše gibanje delcev, saj iz teles požene manj delcev kot ogenj. Plamen naj bi tvorili zmanjšani delci gorečega telesa, ki z veliko hitrostjo iztekajo iz njega; ne morejo pa se bolj razpršiti zaradi tlaka zraka. Mraz je samo manjša količina toplote in ne posebna veličina, kot so pomotoma menili nekateri starejši misleci v nasprotju z Boškovičevo idejo o enotni naravni sili. Za oblikovanje ledu nikakor niso potrebni slani delci, ampak se da brez njih razložiti zmrzovanje, njegovo raztezno silo in izhlapevanje.

Svetloba se iz svetil ne širi vstran, temveč postopno in enakomerno po ravni črti, s prav izredno hitrostjo. Jakost svetlobe pada s kvadratom razdalje od vira. Pri vstopu v sredstvo drugačne gostote se svetloba lomi poševno od prejšnje smeri. Beli svetlobni žarek je sestavljen iz nešteti žarkov »vlaknen«. Vsak žarek ima drugačno barvo in lomljivost. Žarki, ki se lažje lomijo, naj bi se tudi lažje odbijali, kot je zapisal že Newton v svoji optiki (1704). Okrog svetlečega telesa je eter. Iztekanje svetlobe iz telesa povzroči tlak v etru, zaradi katerega svetloba ne more kar obmirovati, temveč se vedno giblje. Nekatere molekule telesa naj bi se zmanjšale in uhajale ven iz telesa kot svetloba. Ideja je bila seveda napačna, vendar zanimiva v okvirih tedanje Newtonove teorije svetlobnih delcev; njene odmeve bi morda lahko našli tudi v sodobni kvantni teoriji sevanja.

Svetloba se lomi zaradi prevlade privlačnih sil novega sredstva nad silami sredstva, iz katerih svetloba prihaja. Odboj svetlobe naj bi povzročile odbojne sile zrcala. Te sile naj bi uničile pravokotno vpadno hitrost in povzročile hitrost v nasprotni smeri. Biwald je pravilno razlagal zvok kot nihanje delcev telesa oziroma zraka in toploto kot notranje gibanje molekul telesa. Ovrigel je napačno mnenje o potrebnosti soli za tvorbo ledu. Vendar je zgrešeno oziroma poenostavljeno mehansko

²⁶ Beale, *Ingen Housz*, str. 20.

razlagal gorenje in plamen, saj še ni poznal kemičnih sprememb med oksidacijo pri gorenju. Tudi tu je uporabil kinetičen opis, ki ne pripisuje snovnih lastnosti niti ognju po flogistonski teoriji niti toploti po Lavoisierjevi teoriji kalorika.

V nasprotju z drugimi pisci izpitnih tez Biwald ni obravnaval elektrike in magnetizma; podrobno pa je obdelal optiko. Odboja, loma in drugih optičnih pojavov ni le opisal, temveč je iskal tudi njihove vzroke. Gotovo tedaj še ni mogel vedeti, da je svetloba elektromagnetno valovanje. Zato jo je pojmoval mehansko; napačno oziroma poenostavljeno jo je opisal kot iztekanje zmanjšanih molekul iz svetlečega se ali gorečega telesa, v katerem naj bi bilo gotovo notranje gibanje. Z domnevo, da je svetloba iz »zmanjšanih« atomov snovi, je Biwald še stopnjeval Newtonovo teorijo delcev in se približal poldrugo stoletje poznejši Einsteinovi teoriji fotona. Odboj in lom svetlobe je napačno razlagal z odbojnimi oziroma privlačnimi silami teles. Tudi prozornost telesa je pripisoval določenim silam, upravičeno pa je zavračal naivne razlage s »porami v vseh smereh«, ki naj bi omogočale prehajanje svetlobe.

Prozornost teles ne omogočajo dolge pore v vseh smereh, temveč zgradba prozornih teles, zaradi katere na homogeno svetlobo delujejo sile. Neprozornost teles nastane zaradi heterogene zgradbe delov in neenakomerne porazdelitve trdnih delov in praznih prostorov. Zato telesa prepuščajo neznatne količine svetlobe, njen največji del pa se bodisi odbije od površja, ali znotraj neprozornega telesa povsem ugasne, ali pa polagoma uhaja iz telesa v obliki fosforescence oziroma luminiscence. Vsako telo nekatere žarke prepušča in vsrka vase, druge prepušča skozi, ostale pa odbije. Telo lahko prepušča ali odbije večjo količino enih barv v primerjavi z drugimi. Barve teles naj bi nastale zaradi tankih lističev, ki zaradi svoje različne debeline odbijajo večjo količino žarkov nekaterih barv, prepuščajo pa večjo količino žarkov druge vrste. S tem je Biwald sprejel Newtonovo teorijo barv tankih plasti, ne da bi izrecno uporabil njegove »točke visoke odbojnosti/lomljivosti«, ki jo je resda uporabil ob razlagi loma in odboja.

Delci svetlobe se lažje lomijo in odbijajo zaradi različnih hitrosti, še bolj pa zaradi različnih sil znotraj delcev. Biwald ni izpostavil znanega dejstva, da se hitrost svetlobe ne spreminja v istem sredstvu, čeprav jo je prvi dobro izmeril že Roemer²⁷ leta 1672. V Boškovičevi teoriji sil Biwald prav tako ni dovolj upošteval že Newtonu znanih povezav med barvo, frekvenco nihanja in lomom svetlobe.

Svetlobni žarki se ob robovih teles uklonijo, kar se je Biwaldu zdelo kakor nepopoln odboj ali lom. Resničnega vzroka za uklon fizika osemnajstega stoletja še ni poznala pred T. Youngovimi ali Fresnelovimi raziskovanji interference v 19. stoletju, čeprav je Ricciolijev prijatelj, jezuit Grimaldi,²⁸ odkril uklon že stoletje pred Biwaldovim pisanjem. Grimaldijeva dognanja so objavili po njegovi smrti leta 1665.

Z izjemo vprašanja o barvah so Biwaldovi študentje v štiriinštiridesetih tezah iz fizike leta 1777 skoraj dobesedno ponatisnili teze iz leta 1771. Leta 1771 so fi-

²⁷ Olaus Christianson Roemer (Römer, * 25. 9. 1644 Aarhus na Jutlandu; † 19. 9. 1710 Köbenhavn).

²⁸ Francesco Maria Grimaldi (* 2. 4. 1618 Bologna; SJ; † 28. 12. 1663 Bologna).

zikalne teze razvrstili za devetimi filozofskimi, leta 1777 pa je bilo tezam iz fizike posvečeno samostojno poglavje. Leta 1777 so vsako tezo objavili v lastnih odstavkih, kar je bilo bolj pregledno. Leta 1777 so ponekod vstavili manjše popravke, tako v triinštirideseti tezi: »nekatera telesa odbijajo ali prepuščajo določene barve bolj kot druge«. Zadnji odstavek o barvah, sicer enak kot leta 1771, je dobil leta 1777 lastno vrstno številko kot zadnja, štiriinštirideseta teza, ki jo je Biwald s tem veliko bolj poudaril v duhu novih odkritij. Te spremembe kažejo napredek Biwaldove optike, gotovo predvsem pod vplivom Boškovičevih in Eulerjevih²⁹ raziskav ter Lambertove³⁰ fotometrije iz 1760ih let.

Preglednica 2: *Izpitne teze Biwaldovih študentov (1780), v katerih so ponatisnili dvainštirideset fizikalnih tez iz leta 1777, zapisanih v samostojnem poglavju z vsako tezo v svojem odstavku. Leta 1780 so izpustili dve tezi iz leta 1771, ki sta govorili o Luni, o njenem kroženju, velikosti in neenakomernostih v gibanju.*³¹

Področje	Teze
Logika in metafizika	I–X
Moralna filozofija	I–X
Fizika: – Zgradba snovi	I
Mehanika	II–XII
Astronomija	XIII–XX
Kapljevine	XXI–XXIII
Zrak in zvok	XXIV–XXVIII
Ogenj, toplota	XXIX–XXXI
Svetloba	XXXII–XLIV
Matematika	I–X

Leta 1771 je Biwald matematiki posvetil deset tez o stožnicah. Študentje so morali odgovoriti na vprašanja: kaj je stožnica, kdaj je ta krivulja elipsa, kdaj hiperbola, parabola, krožnica, premica; kolikšen je premer stožnice, od česa je odvisna njena dolžina. Kaj je konjugiran premer, ki ga pri paraboli ni? Poznati so morali izreke o lastnostih stožnic. Nadaljne teze so vsebovale predvsem načrtovalne naloge: določiti oziroma narisati stožnico, če je dana vodnica, gorišče, teme; pri istih podatkih ugotoviti, če ima krivulja neskončno os; narisati tangento na stožnico v dani točki; če je dan le del stožnice, je treba določiti njen tip in lego osi. Teze oziroma naloge so bile precej zahtevne; Biwald je zahteval dobro poznavanje stožnic zaradi njihovega pomena za fiziko in astronomijo.

V izdajah iz leta 1777 in 1780 sta imela Biwaldova matematična izpita prav tako deset tez, vendar povsem različnih od tistih iz leta 1771. Obsegale so kratek pregled vse geometrije. Izreki so govorili o kotih ob vzporednicah, o vsoti kotov v trikotniku, o kotu med tangento in tetivo. Navedel je Pitagorov in sinusov izrek. V vprašanjih oziroma nalogah je zahteval razlago skladnosti trikotnikov, določitev

²⁹ Leonhard Euler (* 15. 4. 1707 Basel; † 18. 9. 1783 Sankt Petersburg).

³⁰ Johann Heinrich Lambert (* 26. 4. 1727 Mulhouse; † 25. 9. 1777 Berlin).

³¹ Biwald, *Cronstedts Versuch, ... universa philosophia, 1777*, tezi 17, 21.

vsote kotov mnogokotnika, izračun ploščine trikotnika, paralelograma, trapeza, kroga, izračun površine prizme, valja, piramide in stožca. Biwald je Pitagorov in druge izreke zapisoval poenostavljeno, da si jih je bilo lažje zapomniti. Geometrijske teze so bile precej lažje od onih o stožnicah iz leta 1771, saj so obsegale osnovno splošno znanje geometrije po standardih tedanjih šol. Tako so, vsaj kar se matematike tiče, študentje prišli lažje skozi preizkus znanja leta 1777 ali 1780 kot njihovi starejši kolegi leta 1771.

Pogrietschnigov študent Karpe

Biwaldov devet let starejši kolega, Korošec slovenskega rodu Pogrietschnig, je prvo leto noviciata opravil v Trenčinu, drugo leto pa na Dunaju. Na jezuitskem zahodno-koroškem posestvu Millstatt je leta 1748 in 1749 poučeval v gramatikalnih razredih. To jezuitsko posestvo je delovalo od leta 1600 do 1773 pod upravo kolegija v Gradcu. V tistih časih je na millstattskem območju živel okoli štiri tisoč prebivalcev. Jezuiti so tam izjemoma prevzeli še osnovno šolstvo, saj omenja jezuitska kronika tri tamkajšnje razrede osnovne šole že leta 1630.

Pogrietschnig je leta 1750 poučeval v gramatikalnih razredih v Celovcu, naslednje leto pa v humanitetnih razredih v Judenburgu, kjer je vodil tudi kongregacije. Teologijo je študiral v Gradcu med letoma 1752–1755. V duhovnem letu je bil leta 1756 v Judenburgu. Od 1757 do 1762 je bil slovenski pridigar in misijonar v Celovcu, kjer je naredil zadnje redovne zaobljube dne 2. 2. 1760. V Celovcu je pet let predaval moralno teologijo in bržkone sodeloval pri izdaji Bohoričeve slovnice leta 1758. Avgusta 1763 je prispel v Ljubljano in naslednje leto začel s petletnim poučevanjem splošne in posebne fizike. Tako je postal jezuitski profesor fizike z najdaljšim stažem v Ljubljani. Leta 1769 se je vrnil v Celovec in je tam pričakal prepoved jezuitskega reda.³²

Ohranjene so teze za izpit pri Pogrietschnigu leta 1766 in dve po vsebini enaki izdaji dve leti pozneje. Vsakič so zapisali po štirideset fizikalnih tez. Prednje je postavil še teze iz logike in metafizike, za njimi pa teze iz moralne filozofije in matematike. Teze so bile vsakič vezane v knjige znamenitih avtorjev. Leta 1766 so jih vezali v Izvlečke iz topografije Ljubljane, ki so bile del knjige jezuita Karla Granellija, profesorja matematike in zgodovine na dunajski univerzi.

Avgusta 1768 je Pogrietschnigov študent Peter Anton Modesti³³ iz Ljubljane dal vezati tri strani posvetil na dveh listih in šest strani Pogrietschnigovih izpitnih tez na treh listih v beneško izdajo Boškovičeve teorije iz leta 1763. Boškovičev nauk je bil tisti čas že osnova ljubljanskih predavanj. Pouk po Boškovičevi fiziki na kolegiju v Ljubljani je izpričan nekaj let prej kot na Akademiji v Zagrebu, kjer je po Boškovičevi teoriji poučeval šele Franjo Volković med letoma 1769–1771.

³² Po drugih virih naj bi Pogrietschnig ostal profesor fizike v Ljubljani tudi po letu 1773 (Lukman, *Pogrietschnig*, str. 414).

³³ Peter Anton pl. Modesti (* 1750 Ljubljana) je bil modre krvi in je leta 1766 v Ljubljani študiral retoriko star 16 let (Črnivec, *Ljubljanski klasiki*, str. 275, 446).

Ohranjeno je sedemintrideset Volkovičevih izpitnih tez iz leta 1771,³⁴ ki so bile podobne graškim in ljubljanskim.

Modesti je zapisal posvetilo turjaškemu knezu Henriku,³⁵ nekdanjemu gospodarju kočevskega fidejkomisa med letoma 1713–1761, v katerega knjižnici se je delo bržkone ohranilo. Teze se ne razlikujejo od tistih, ki sta jih prav tako avgusta leta 1768 Karpe³⁶ in Franc Svetic dala vezati ob petintrideset strani dolgo Asclepijevo astronomsko delo, prvič izdano v Rimu leta 1765. V privezu k Boškovičevi knjigi je bila vsaka Pogrietschnigova teza v lastni vrstici, v privezu k Asclepiju pa ne. Enakost tez v različnih izdajah dokazuje, da je bil njihov pisec profesor Pogrietschnig, študentje in njihovi mecenarji pa so oskrbeli natis. Boškovičeva *Theoria* s Pogrietschnigovimi tezami je bila vezana v temno rjavo usnje. Hrbet je bil razdeljen v sedem z zlatimi rožami posutih pravokotnikov. Drugi pravokotnik, štet od zgoraj, je bil pozneje preplepljen z belim papirjem, ki danes nima več razločnih znakov. V tretji pravokotnik, štet od zgoraj, je bilo vpisano z zlatimi črkami »*THEORIA*« in pod tem še šest težko čitljivih črk. Izvod knjige brez ekslibrisov hranijo v Pokrajinskem muzeju Kočevje, morda kot del nekdanje knjižnice knezov Turjaških, ki so bili obenem še kočevski vojvode. Ena Boškovičevih beneških izdaj (NUK-8180) ima enako vezano posvetilo in teze, vendar ovitek velikosti 186 x 233 mm ni usnjen, temveč iz kartona, okrašenega z rdečimi in zelenimi cvetlicami. Druga (NUK-8179) ima ovitek iz temnega usnja velikosti 157 x 224 mm; podobna je izvodu v Kočevju, vendar brez posvetila in tez. Hrbet je razdeljen na šest pravokotnikov. Zgornji pravokotnik je preplepljen z nalepko, pravokotnik pod njim pa ima vtisnjen napis: »Boscov. / Theor. / Philos (sic!)« v roza barvi, tretji pa »Natu / ralis« v zeleni barvi. Spodnji trije pravokotniki imajo v sredi vtisnjeno stilizirano zlato rožo. Boškovičeva teorija iz Erbergove knjižnice je danes v Narodnem muzeju pod signaturo 12262.

Sočasno s Pogrietschnigom je Biwald v Gradcu ponatisnil Asclepijevo knjigo skupaj s svojimi izpitnimi tezami leta 1768. Boškovičevo teorijo je ponatisnil že tri leta pred Ljubljančani; istega leta 1765 pa so Boškovičevo poglavitno delo na podoben način objavili tudi v Parizu.³⁷

Meščanski sin Karpe in Svetic sta privezala svoje izpitne teze pri Pogrietschnigu v Asclepijevo knjigo, za razliko od Modestija pa nista vključila posvetila svojim mecenom, bržkone Lichtenbergom. Karpe je svoja filozofska razmišljanja pozneje utemeljil predvsem na Boškovičevi teoriji, ki jo je postavil v nasprotje vedno bolj priljubljenemu Kantu. Karpe je zgodaj osirotel, tako da je bil vzgojen v družini Lichtenbergov (Liechtenbergov) predvsem v Ortneku. Sigismund grof Lichtenberg (Liechtenberg, * 25. 4. 1688 Ortnek; SJ 27. 10. 1703 Ljubljana; † 26. 1. 1765

³⁴ Volkovič, *Universa philosophia*; Zenko, *Aristotelizam*, str. 120, 123 in 141; Vanino, *Povijest filozofijske*, str. 65–74; Fejér, *Theoriae*.

³⁵ Henrik Auersperg (* 1696; † 1783).

³⁶ Franc Ksaver (Samuel) Karpe (* 17. 11. 1747 Ljubljana; † 19. 9. 1806 Dunaj) in Suetiz naj bi leta 1766 v Ljubljani študirala retoriko stara sedemnajst let ob leto dni mlajšem sošolcu Modestiju (Črnivec, *Ljubljanski klasiki*, str. 275, 276, 439, 459), kar se ne sklada s Karpetovim datumom rojstva.

³⁷ Varičak, *Boškovičeva djela*, str. 198–199.

Ljubljana) je leta 1718 volil 4000 fl jezuitskemu kolegiju v Ljubljani ter z darili povečal fizikalni kabinet in filozofsko knjižnico. Sigismund Lichtenberg je delal na ljubljanskem kolegiju med leti 1726–1735, 1737–1743 in 1749–1765, od tega skoraj deset let kot rektor.³⁸ Rojen je bil na gradu Ortnek v družini Franca Bernarda Barona Lichtenberga († 1693), ki je prav tedaj leta 1680 postal grof in je opustil dotedanji del priimka Schwab. Ortnek je bil last Mosconov, ki so ga prodali Stiškemu samostanu. Janez Jurij Lichtenberg († 1667), brat Franca Bernarda, je bil poročen s hčerko nekdanjih lastnikov Regino Uršulo Moscon in je leta 1650 odkupil Ortnek od samostana. Njegov sin Volf Andrej (Wolfgang), slušatelj ljubljanske filozofije leta 1760/61, je graščino 20. 5. 1675 prodal stricu Francu Bernardu Lichtenbergu, ki je kupoval tudi druge posesti na Kranjskem. Maksimilijan Ferdinand Lichtenberg († 1776),³⁹ nečak jezuita Sigismunda Lichtenberga, je vzgajal Karpeta na Ortneku; graščino mu je oče Jurij Gotfrid Lichtenberg (* 1665; † 1720) zapustil poleg Kočje vasi. Štiri leta mlajši Karpetov sošolec Benjamin Lichtenberg (* 1751; † 1839), vnuk Maksimilijana Ferdinanda in sin Ludvika Dizme († 1808), je leta 1820 Ortnek prodal dunajskemu trgovcu, Kočevarju Janezu Kozlerju. Benjamin Lichtenberg je imel kot študent retorike v Ljubljani govor o glavnem habsburškem vojskovodji Leopoldu Josefu grofu Daunju, knezu Thiano (* 24. 9. 1705 Dunaj; † 5. 2. 1766).

Karpe se je izkazal že ob koncu nižjih študijev, ko je bil pohvaljen za govor o Spreminjanju šolstva na Kranjskem *Metamorphosis Scholae equestris in theatrum publicum, aere Statuum Ducatus Provinciae Carniolae, conversae*.⁴⁰ Seveda je hvalil terezijanske van Swietenove reforme in se tako že zgodaj usmeril v pedagogiko, ki jo je dobro desetletje pozneje predaval v Brnu. Ljubljanska predavanja matematike je poslušal pri Jožefu Kauffmannu, filozofijo in fiziko pa pri Pogrietschnigu. Po koncu ljubljanskih filozofskih študijev leta 1768 je Karpe študiral pravo na dunajski univerzi do prepovedi jezuitskega reda. Kot strokovnjak za Boškovičev, Leibnizov in Wolfov nauk si je pridobil tolikšen ugled, da je lahko izkoristil pomanjkanje učnih moči po prepovedi jezuitskega reda in je leta 1774 prevzel katedre za logiko, metafiziko in moralno filozofijo na dotlej jezuitski univerzi v Olomucu. Tam je postal prisednik akademijskega sodišča, leta 1777 pa začasni vodja filozofskih študijev. Leta 1778 se je skupaj z univerzo preselil v bližnje Brno in tam do leta 1782 poučeval pedagogiko. Leta 1781 je postal rektor univerze v Brnu, leta 1786 pa je prevzel filozofsko katedro na dunajski univerzi, kamor je nekaj mesecev prej prišel tudi dotedanji ljubljanski rektor fizik Ambschell, ki je bil po svojih filozofskih stališčih soroden Karpetu; tudi Ambschell je prisegal na Boškovića.

Karpe je bil med letoma 1792–1802 nadzornik dunajskih filozofskih študijev. V Ljubljani je spoznal Boškovičev nauk in ga je v svojih številnih knjigah⁴¹ razvil v ostro kritiko Kanta. Med ljubljanskim študijem Karpe še ni mogel poznati idej 23

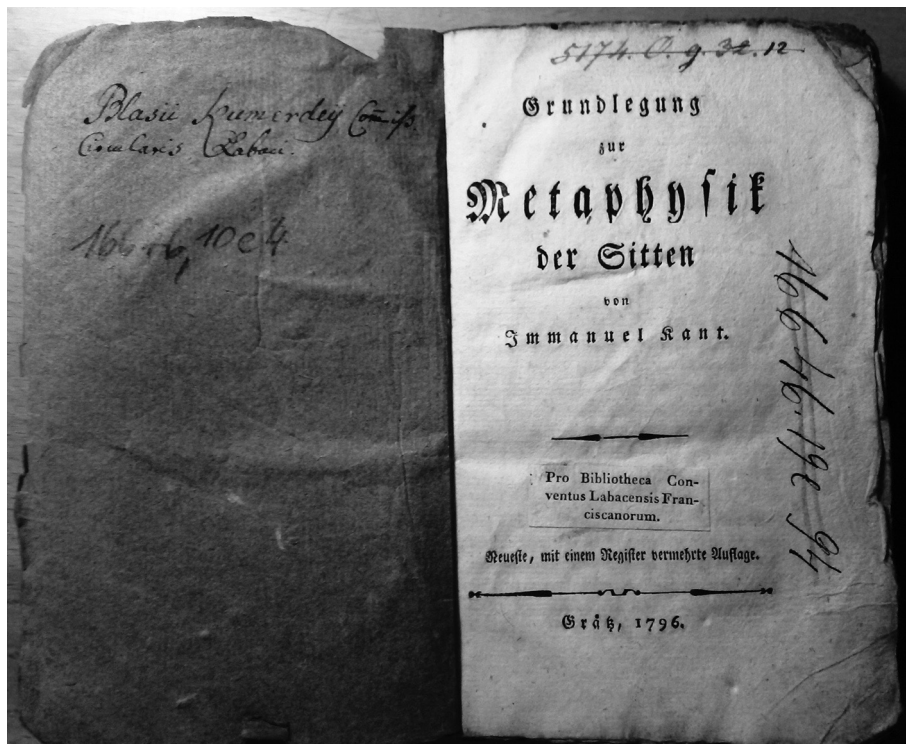
³⁸ Glonar, *Li(e)chtenberg*, str. 662 (dan smrti 17. 3. 1765 (sic!)); Kovačič, *Pogrietschnig*, str. 100–102; Smole, *Graščine*, str. 640–641.

³⁹ Smole, *Graščine*, str. 641. Po drugih virih Marko Ferdinand (Slana, *Snežnik na Notranjskem*, str. 31).

⁴⁰ Črnivec, *Ljubljanski klasiki*, str. 273, 275.

⁴¹ Slana, *Snežnik na Notranjskem*, str. 31; Sodnik-Zupanec, *Vpliv Boškovičeve*, str. 32–36; Sodnik-Zupanec, *Boškovičs Naturphilosophie*, str. 286; Glonar, *Karpe*, str. 430.

let starejšega Kanta, ki je po Karpetovem odhodu na Dunaj prevzel matematično katedro v Königsbergu leta 1770. Zavaljo podpore pruskega kralja Friderika II. se je Kantov nauk hitro širil tudi v dunajskih prostozidarskih krogih, prav v letu Friderikove smrti in Karpetove dunajske profesure (1786) pa je Dunajčan Reinhold⁴² v Weimarju Kantove misli priredil tudi za bralce habsburške monarhije. Reinhold je bil sprva jezuit, po prepovedi reda in uspešnem komentarju Kanta pa je leta 1787 dobil katedro filozofije v Jeni in nato v Kielu (1794), kjer je do smrti poskušal dopolniti Kantov sistem.

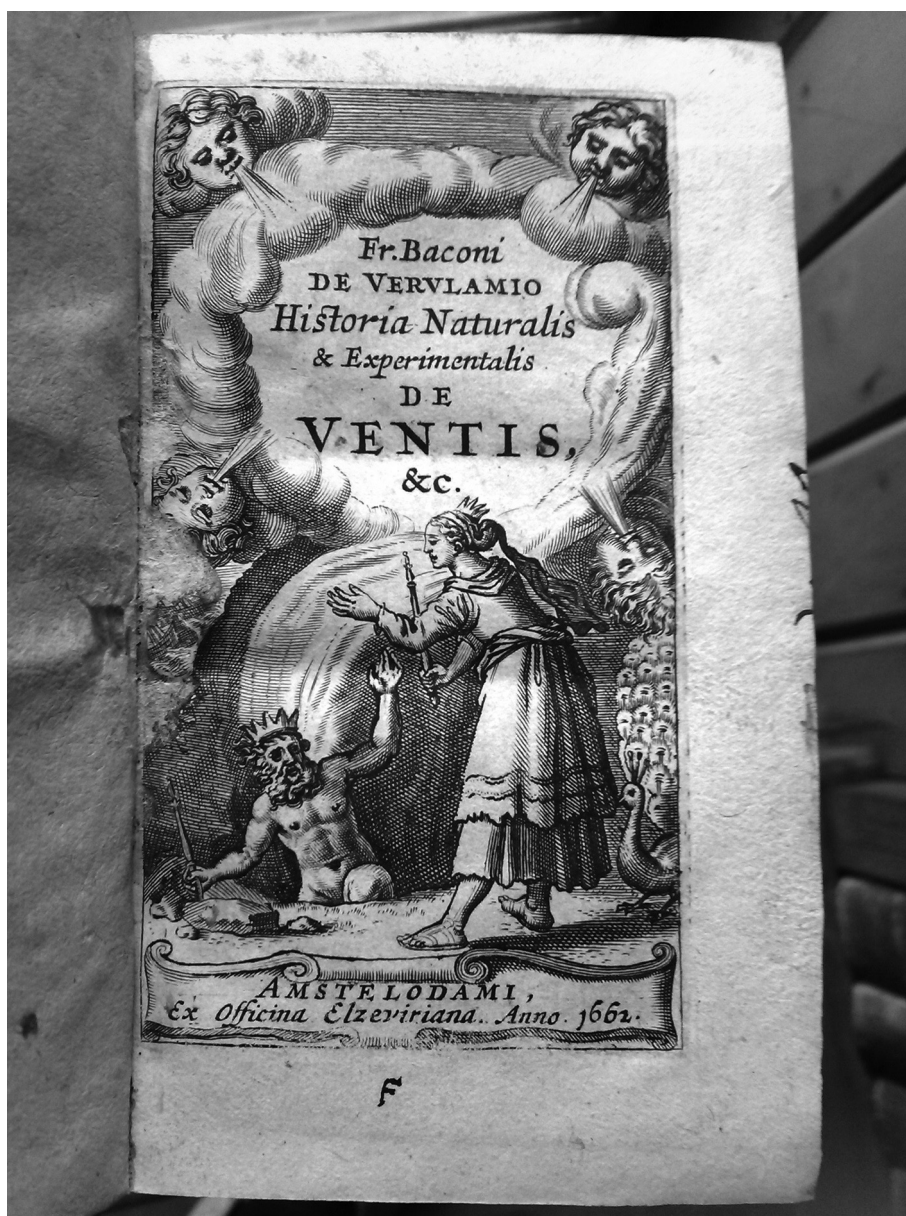

Slika 3: Kantova graška metafizika (1796) z lastniškim vpisom Zoisovega sodelavca, okrožnega šolskega komisarja (*Comiss. Circularis*) Blaža Kumerdeja (* 1738; † 1805). Nedavna najdba te knjige kaže izjemno zanimanje kranjskih šolnikov za filozofske novosti tedanjih dni. Danes jo hranijo v ljubljanski frančiškanski knjižnici pod signaturo 19 e 94 (z dovoljenjem profesorja dr. Mirana Špeliča OFM).

Kmalu se je o Kantu razpravljalo vseprek tudi v Gradcu leta 1796 in Celovcu; graško izdajo je kupil Blaž Kumerdej, danes pa jo hranijo ljubljanski frančiškani. Ljubljanski odvetnik, Zoisov prijatelj Janez Repič, je v svoji filozofski knjižnici zbiral tudi Kantova dela.⁴³ Reinhold je bil član dunajske prostozidarske lože Resnična sloga, v katero je nekaj tednov pred objavo komentarjev Kanta vstopil

⁴² Karl Reinhold (* 1758 Dunaj; SJ; † 1823), *Kantische Philosophie*, 1786.

⁴³ Sodnik-Zupanec, *Izbrani filozofski spisi*, str. 184.

Slika 4: Baconovo eksperimentalno naravoslovje o vetrovih iz leta 1662 v knjižnici ljubljanskih frančiškanov s signaturo 22 e 52 (z dovoljenjem profesorja dr. Mirana Špeliča OFM).

Jurij Vega.⁴⁴ Gruberjev prijatelj in izdajatelj Gruberjevih del v reviji *Journal der Physik*, Friedrich Albrecht Carl Gren (* 1760; † 1798), je takoj za tem leta 1787 Kantov nauk uporabil v priročniku fizike in kemije, objavljenem v mestu Halle.⁴⁵ Gren je izdajal revijo *Journal der Physik* med letoma 1790 in 1794, pozneje pa

⁴⁴ Košir, *Brat Vega*, str. 81, 89.

⁴⁵ Solovjev, *Stanovljenje himii*, str. 399; Lind, *Physik im Lehrbuch*, str. 318, 364–365, 375.

Neues Journal der Physik do leta 1798. To sta bili predhodnici *Annalen der Physik*, vodilne nemške fizikalne revije devetnajstega stoletja.

Karpe je postal naš poglavitni laični racionalistični filozof pred 20. stoletjem. Svoje razlage je povezoval z Aristotelom, C. Wolffom, Lockom in Leibnizom, pri čemer je spoštoval predvsem Huma, F. Bacona,⁴⁶ Lockov prosvetljeni deizem⁴⁷ ter angleško asociacijsko psihologijo. Navezanost na Baconove angleške naslednike je imela na Kranjskem že tradicijo, saj je ljubljanski knez Janez Vajkard Turjaški plačal prvi prevod F. Bacona v nemščino, njegov brat Volf Engelbert Turjaški,⁴⁸ Zois⁴⁹ in ljubljanski frančiškani pa so nabavili Baconova dela.

Karpe je avtoritete odklanjal in je prav zato svoj osrednji spis naslovil »Filozofija brez priimkov«: ⁵⁰ domneval je, da gre za občečloveške resnice, za katere citati niso potrebni. »Liberalni filozof« Karpe je filozofske discipline razvrstil po Wolfovem načinu, vendar je v izhodišče postavil psihologijo in ne logike. Kanta je odklonil vračajoč se k Aristotelovim izhodiščem,⁵¹ namesto Kantovega dinamizma je sprejel Boškovićevo strogo ločevanje med duševnostjo in snovjo znotraj dualističnega dinamizma,⁵² ki je bil načrtno usklajen s sholastično tradicijo. Karpe je Boškovića citiral z imenom,⁵³ večkrat pa je uporabil njegov priljubljeni nauk z eno samo silo in delovanjem na razdaljo, medtem ko je Kant zahteval privlak in odboj.⁵⁴ Nasprotje je bilo posebno ostro pri teoriji elektrike, kjer je Boškovičev prijatelj, prostožidar Benjamin Franklin, ob podpori Georgesa Luisa Leclerca grofa Buffona (* 1707; † 1788) uveljavil enotno silo v nasprotju s pariškim akademikom Abbé Jean-Antoine Nolletom (* 1700; † 1770). Franklinova zmaga je bila hitro potrjena tudi v Ljubljani, kjer so Jurij Vega in sošolci svoje izpitne teze pri G. Shöttlu, Antonu Tschoklu (Čokl) in Maffeiju privezali ob Makovo knjigo o Franklinovih strelovodih, ki jo je v nemščino prevedel pozneje vodilni dunajski prostožidar in iluminat, Joseph Friedrich von Retzer (Retler, * 25. 6. 1754 Krems; † 15. 10. 1824 Dunaj).⁵⁵

Karpe se ni zapisal prostožidarjem v nasprotju z Jurijem Vego in številnimi drugimi dunajskimi učenjaki. Karpe je svoje osnovno delo posvetil blagemu spominu na Marijo Terezijo in Jožefa II. Karpe je ostal na ožjo domovino Kranjsko vezan vse življenje, čeravno se ni dovolj ogrel za prenovljeno Akademijo operozov.⁵⁶

⁴⁶ Karpe, *Darstellung der Philosophie*, 1: 40, 47; Sodnik-Zupanec, *Izbrani filozofski spisi*, str. 185.

⁴⁷ Sodnik-Zupanec, *Izbrani filozofski spisi*, str. 204.

⁴⁸ *HHStA, FAA*, str. 141, 369.

⁴⁹ Bacon, *Opera omnia*, (NUK-5022; NUK, MS 667, str. 3); Bacon, *Novum Organum Scientiarum* (NUK-4628; Zois *Posebno udejstvovanje*, katalog iz leta 1812, nevezani listi. knjige folio formata, knjiga št. 52).

⁵⁰ Karpe, *Darstellung der Philosophie*, str. 14, 15. Karpe, *Institutiones philosophiae*, 1: 10; Sodnik-Zupanec, *Izbrani filozofski spisi*, str. 185.

⁵¹ Sodnik-Zupanec, *Izbrani filozofski spisi*, str. 186–187, 189, 190, 194.

⁵² Sodnik-Zupanec, *Vpliv Boškovićeve*, str. 8–9.

⁵³ Karpe, *Erklärung der Logik*, str. 200; Sodnik-Zupanec, *Izbrani filozofski spisi*, str. 201.

⁵⁴ Karpe, *Erklärung der Logik*, str. 45; Sodnik-Zupanec, *Izbrani filozofski spisi*, str. 202.

⁵⁵ Mako, *Dissertatio physica & Eigenschaften des Donners*.

⁵⁶ Sodnik-Zupanec, *Filozof F. S. Karpe*.

Leta 1725 je Akademija prenehala delovati, zato so jo skušali ponovno oživiti⁵⁷ med letoma 1781–1785. K sodelovanju so povabili celo zamejske uspešneže, kot je bil F. S. Karpe; žal pa je bila prav njegova nedejavnost v obnovljeni akademiji eden povodov za njen neuspeh. Domala stoletje po Karpetu je Luka Lavtar (* 20. 10. 1846 Železniki na Gorenjskem; † 9. 3. 1915 Maribor) v Ljubljani objavil teorijo gravitacije, ki je temeljila na vrtincih in je imela elemente Boškovićeve enotne sile.⁵⁸

Karpetove izpitne teze pri Pogrietschnigu

Ljubljanski profesorji so radi vezali izpitne teze v strokovne razprave, med njimi B. F. Erberg (1754) in Ambschell (1778, 1779, 1780). G. Schöttl je teze za leta 1771, 1772 in 1773 dal objaviti v posebnih knjižicah, medtem ko je teze za leto 1775 tudi on dal vezati v Makov opis strelvodov.

Dne 4. 6. 1768 je novi profesor eksperimentalne mehanike, Gruber, prišel iz Judenburga na ljubljanski kolegij, samo nekaj tednov pred Karpetovim končnim izpitom. Karpe in Svetic sta dala v knjigo vezane Pogrietschnigove izpitne teze natisniti pri jezuitih v Gradcu in ne v Ljubljani, kot so to počeli drugi ljubljanski profesorji. Pogrietschnig ni nikoli služboval v Gradcu; vendar je tam študiralo veliko Kranjcev, njihov profesor Biwald pa je svojim nekdanjim ljubljanskim sodelavcem rad pomagal pri tisku, ki so ga plačali Sveticovi in Karpetovi mecen. Leta 1747 najdemo v graškemu ponatisu knjige Paula Casatija o žarečih plinih podatke o štirih Kranjcih med približno petdesetimi promoviranimi člani jezuitskega reda. Od desetih promoviranih slušateljev, ki niso bili jezuiti, so bili kar trije Kranjci; vendar nobeden ni zagovarjal izpita iz fizike.⁵⁹

Karpe in druga Pogrietschnigova študenta (Modesti, Svetic) so avgusta 1768 zagovarjali eno stran z desetimi tezami iz logike in metafizike, štirideset tez iz fizike ter po deset tez iz moralne filozofije in matematike. V tretji tezi iz logike so se sklicevali na Aristotela, veliko pa so navajali božje čudeže in trdnost krščanskega verovanja (10 teza). Pri moralni filozofiji so poudarili, da so naravni zakoni absolutni in večni (3. teza). Tako so moralno filozofijo opredeljevali zakoni narave (teze 8–10), niso pa navajali nobenih referenc razen Aristotela prav na začetku tez o logiki. Taufferer je v svojem osem let starejšem ljubljanskem izpitu postregel z večjo bero citatov, denimo iz Descartesovega atomizma, Gassendijevih kombinacij elementov, peripatetične čiste materije in iz pogledov jezuitskega patra Bougeanta.⁶⁰ Bougeant se je norčeval iz Descartesove domneve, da so živali podobne avtomatom, kar je

⁵⁷ Dimitz, *Geschichte Krains*, 4: 112–115; Štih, Simoniti, *Slovenska zgodovina*, str. 249; Schmidt, *Zgodovina šolstva*, str. 140.

⁵⁸ Lavtar, *Vse prikazni*, str. 71–88.

⁵⁹ NUK-8295.

⁶⁰ Taufferer, *Dissertatio Cl. Mairani... Universa Philosophia*, teza 23 (Ex Pneumatologia); Guillaume Hyacinthe Bougeant (* 4. 11. 1690 Quimper; SJ; † 7. 1. 1743 Pariz), *Amusement philosophiques*.

Tauffererju očitno še posebej ugajalo. Bougeantova knjiga (1739) je povzročila tolikšen škandal, da je bil Bougeant izgnan v La Flèche. Objavil je številne komedije in zgodovino vestfalskega miru (1744, 1751).

Karpe in sošolci so morali o fiziki najprej povedati, da molekule v telesih premagujejo sile pri medsebojnem približevanju. Sledilo je bolj filozofsko vprašanje za nadobudne študente: če v naravi obstajajo sile, kako preizkušamo njihove spremembe in kako opazovanja opišemo s pomočjo indukcije?

Sile obstajajo v naravi v določenih razmerjih, ki se ponavljajo v naravnih zakonih. Osnovni zakon je bil seveda Boškovičev. Sile med zelo majhnimi molekulami se prilagajajo Boškovičevi krivulji, ki ponazarja opazovane lastnosti teles: neprebojnost, razteznost v prostoru, kohezijo, zaznavno obliko, elastičnost, mobilnost in izpostavljeno površino. Odbojna sila pri večjih razdaljah preide v splošni Newtonov gravitacijski zakon. Ko gre razdalja proti nič, raste odbojna sila proti neskončnosti. Vztrajnost telesa je posledica vztrajnosti posameznih molekul. Sile med delci določajo velikost, obliko, zgradbo in različne lastnosti teles. Pogrietschnig ni priznaval obstoja vrtinčnemu gibanju etra, s katerim itak ni bilo mogoče pojasniti tlaka; kartezijanski vrtinci torej niso bili več priljubljeni.

Iz Newtonovih zakonov sledi, da na točko zunaj homogene krogle deluje enaka težnostna sila proti središču, kot da bi bila celotna masa krogle zbrana v središču. Težišče izračunamo na enak način za vsa telesa. Točka v krogli ali v elipsoidu je v ravnovesju. Sistem je v ravnovesju, če so razdalje od točk podprtja nasprotno sorazmerne masam, kar je bil dovolj sodoben opis statike navorov.

Pri raziskovanju sprememb položaja resničnih teles moramo uporabiti nauk o gibanju. Pogrietschnig je zapisal enačbe za enakomerno gibanje z začetnimi latinskimi črkami posameznih veličin. O pomenu posameznih simbolov je gotovo obstajal dogovor na jezuitskih kolegijih; zato jih ni posebej pojasnil. C je bila hitrost, M masa, T čas, S pot in Q gibalna količina, ki jo je imenoval »količina gibanja«.

Pot enakomerno pospešenega gibanja v prostoru je sorazmerna kvadratu časa. Galilejevemu opisu pospešenega gibanja so dodali še sestavljanje sil v paralelogramu.

Po elastičnem trku dveh teles, med katerima telo sprva miruje, dobita obe telesi enaki hitrosti po zakonu o ohranitvi gibalne količine.⁶¹ Neenakost gravitacije v različnih lokacijah na Zemlji je povezana z izbočenostjo Zemlje ob ekvatorju. Pogrietschnig je nihajne čase in dolžine nitnih nihali povezal z enačbo, medtem ko so Engstlerjevi študentje zvezo še opisovali z besedami.⁶² Nihajni čas nihala se spreminja zaradi razlik v sili teže na različnih krajih Zemlje, saj se je Pogrietschnig že znebil Tauffererjeve zmote glede oblike geoida.

Gibanju po paraboli pri vodoravnem metu telesa so dodali še gibanje po krožnici in elipsi pod vplivom centripetalne sile. Drugi Keplerjev zakon so opisali na Biwaldov način, ki je v bistvu enak sodobnemu. Tretji Keplerjev zakon v tedanji ljubljanski inačici pa je zvenel takole: kvadrati obhodnih časov planetov so v enakem razmerju kot kubi njihovih velikih osi.

⁶¹ Asclepi, Pogrietschnig, *Planetarium diametris... Universa Philosophia*, teza 12.

⁶² Engstler, *Incertitudine scientiarum, ... universa philosophia*, teza 50.

Planeti se gibljejo po elipsah zaradi privlaka središčnih sil v nasprotnem razmerju kvadratov. Odstopanje gibanja Lune od Newtonovega gravitacijskega zakona je ugotavljal Clairaut prav v Pogrietschnigovem času leta 1768. Vendar je Buffon kmalu zavrgel Clairautove pomisleke; kljub temu se je Pogrietschnigu še vedno zdelo, da se orbita Lune ne sklada z Newtonovim zakonom. Seveda je vseeno pravilno pojasnil Lunine mene in plimovanje morja zaradi težnosti Sonca in Lune. Bolj se je lovil pri Sončevih pegah, ki jih je precej ohlapno proglasil za »saje, ki se nekako zgostijo«.

Gibanje Zemlje se pri astronomskih opazovanjih popolnoma ujema s teorijo. Vrtenje Zemlje pravilno pojasni dnevno gibanje zvezd. Kometov je več kot planetov. Točno je po Biwaldovem zgledu opisal »kocinaste« repe kometov, ki ne puščajo vidnih sledi, Sonce pa jih izhlapeva in odbija.

Svetlobni tok z zvezd nič ne prispeva k svetlobi in teži Zemlje. Svetloba zvezd je nihanje etra, ki se zaporedno širi v homogenem mediju po skoraj ravnih črtah. Svetilnost pada v nasprotnem razmerju kvadratov razdalj po Lambertovih desetletje starejših meritvah. Šele poldrugo stoletje pozneje je Rus Lebedev⁶³ s prvo meritvijo svetlobnega tlaka dokazal, da Pogrietschnig vendarle ni povsem pravilno učil svojih študentov.

Pogrietschnig je vedel, da ob spremembi sredstva svetloba spremeni hitrost. Poševno padajoči rdeče obarvani žarki svetlobe se lomijo proti pravokotnici ob prehodu iz redkejšega v gostejše sredstvo, ter proč od pravokotnice ob prehodu iz gostejšega okolja v redkejše. Tako je lomni zakon opisal brez enačbe, ki je bila znana že Descartesu leta 1631. Descartesov nauk je v lastni knjižnici prebiral že Valvasor,⁶⁴ jezuiti pa so sprejeli Descartesov nauk šele po hudih bojih v 18. stoletju. Prvi jezuit, ki je na Nemškem poučeval kartezijansko fiziko, je bil Anton Kleinvrodt na univerzi v Ingolstadtu med letoma 1701–1704. Zaradi težav z oblastmi je izgubil profesuro preden je objavil svoj učbenik, to pa je storil njegov študent Johann Adam Morasch v Ingolstadtu leta 1727 in 1731.⁶⁵ V Pogrietschnigovih študentskih letih so jezuiti kartezijanstvo navdušeno zagovarjali predvsem v Wolffovi priredbi Leibniza.

Po Pogrietschnigu nastaneta odboj in lom svetlobe zaradi vzajemnega delovanja svetlobe in odbijajočega telesa. Pravilno je opazil, da prozorna telesa absorbirajo del svetlobe.

Bela barva nastane iz sevanj vseh vrst, ko nobena vrsta ne prevladuje in so vse v ravnovesju med seboj. Mavrične barve v prizmi sestavljajo žarki različnih lomnosti, barve temnih teles pa se spreminjajo z debelinami lističev v intervalih. Oba opisa, razklon barv na prizmi in barve tankih plasti, sta bila tipična primera Newtonove optike, ki jo je Pogrietschnig sprejel, čeravno brez omembe Newtonovega imena.

⁶³ Pjotr Nikolajevič Lebedev (* 8. 3. 1868 Moskva; † 14. 3. 1912 Moskva).

⁶⁴ Magić, *Bibliotheca Valvasoriana*, str. 151; Descartes, Stephan Blankart (* 1650; † 1704), *Gründliche Beschreibung*.

⁶⁵ Lind, *Physik im Lehrbuch*, str. 73, 381.

Pogrietschnig je svetlobo opisal kot zelo fino iztekanje v premočrtni smeri, ko jakost pada s kvadratom razdalje. Homogenost teles je določala njihovo prozornost, z notranjo zgradbo snovi pa je pojasnil barve. Zavrnil je Descartesovo teorijo svetlobe kot tlaka in Huygensovo valovanje »etra« ter sprejel Newtonove delce svetlobe.

Toploto je opisal kot gibanje in nihanje delcev, sol ni potrebna za zmrzovanje, in mraz ni samostojna veličina, kot je vedel tudi Biwald. Toplota je silovito gibanje delcev, mraz pa je pomanjkanje takšnega gibanja. Pogrietschnig je ogenj, ki redči telesa, povezoval s svetlobo in s toploto.⁶⁶

Električni fluid je fina elastična snov, uravnovešena v vseh zemeljskih telesih. Telesa, iz katerih se razliva, dajejo svoj presežek elektrike telesom s primanjkljajem. Zato elektrika z gibanjem svojega fluida obnavlja ravnovesje v Franklinovi enofluidni teoriji, ki jo je zagovarjal tudi Bošković. Zemlja lahko s strelo izravna svoj presežek elektrike z oblaki. Karpe in drugi Pogrietschnigovi študentje so strel vod opisali po Franklinovi teoriji v nasprotju z Nolletom.

Vodo sestavljajo fine, trde in spolzke molekule. Z njimi so opisali razlike med posameznimi agregatnimi stanji in »hidrostatični paradoks«. Ljubljanski Arhimedov zakon tistih dni je pripovedoval o trdnini, ki potopljena v tekočino izgubi težo enako teži tekočine s prostornino trdnine.

Tlak na dnu vodoravne posode je odvisen od višine nad njim stoječe tekočine, ne glede na obliko posode. Fluid se dviguje v kapilarnih ceveh, v vlaknih in v koreninah. Pogrietschnig seveda še ni znal pojasniti kapilarnih sil s površinsko napetostjo, ki je ni poznal niti njegov ljubljanski naslednik, G. Schöttl. Prav tako ni omenil posebnosti (idrijskega) živega srebra, katerega gladina se v kapilari zniža, drugače od večine drugih kapljev.

Zrak je fluid posebne vrste, prozoren in elastičen. Ima čudovito pobarvane heterogene korpuskule. Dvigovanje živega srebra v barometru, brizgalki, črpalki in sifonu je odvisno od ravnovesja fluidov, podobno kot je tri leta pozneje Biwald zapisal v svojih tezah.

Zvok je tresoče gibanje in nihanje majhnih prožnih delcev zraka. Višina zvoka je odvisna od frekvence nihanja in se spreminja s številom nihajev v časovni enoti. Pogrietschnig je uporabljal Newtonovo enačbo, po kateri je kvadrat hitrosti zvoka sorazmeren razmerju med tlakom in gostoto zraka; enačbo je Laplace popravil komaj v 19. stoletju.

Vodni izviri dobivajo vodo od dežja in snega, pa tudi iz morskih hlapov, zajetih v votlinah. Dež, sneg in toča nastanejo z zgostitvijo vodnih hlapov, katerih molekule se združijo. Vodni hlapi so lahek plin, ki se dviga zaradi zračnega tlaka, pogosto pa še zaradi električnih sil. Študentje so morali za nameček znati nekaj biologije in opisati razmnoževanje rastlin s semeni.

⁶⁶ Biwald, *Universa philosophia* 1771, teza 40.

Preglednica 3: *Karpetove izpitne teze iz leta 1768, razvrščene po panogah fizike:*

Panoga	Vrstne številke tez
Sile, uvod	1, 2, 3, 4
Gibanje	6, 7, 8, 9, 10, 11, 12
Gravitacija	5, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19
Astronomija	20, 21, 22, 23, 24
Optika	25, 26, 27, 28, 29, 30
Toplota	31, 23
Elektrika	33, 34
Kapljevine	35, 36, 37, 38
Plini	39
Akustika	40

V Pogrietschnigovih (1768) in Biwaldovih (1771, 1777, 1780) tezah je bilo veliko več enačb kot pri drugih izpitih v Ljubljani. Vendar Pogrietschnig ni navajal svojih vzornikov, niti Boškovića ne, čeprav je v prvih treh tezah o fiziki opisal njegovo silo spremenljive smeri. Morda ni bil dovolj prepričan, da je Boškovićeve fizika že premagala tekmice v katoliških središčih z izjemo Pariza. Poznejši habsburški fiziki so Boškovića seveda veliko bolj citirali. Mako je narisal Boškovićevo krivuljo sile kot prvo med slikami na koncu svojega učbenika, Biwald pa ga je zelo pogosto navajal. Po Biwaldovih in Makovih učbenikih fizike so na Akademiji v Zagrebu poučevali pred in po letu 1773,⁶⁷ na Terezijanišču pa je nekdanji ljubljanski profesor Janez Krstnik Schöttl uporabljal Makov učbenik leta 1763, kot beremo v Raigersfeldovih zapiskih.⁶⁸

V tezah iz filozofije so se Pogrietschnigovi študentje soočali z razvojem idej Descartesa in Leibniza. Največ so razpravljali o mehaniki in za njo o optiki. Poudarek na mehaniki je bil v duhu srede 18. stoletja, optika pa je bila nekoliko bolj poudarjena med ostalimi panogami fizike. Teze so bile razporejene po področjih fizike. Edina izjema je peta teza z zaključkom uvodnih tez o silah, ki v resnici spada k poznejšim tezam o gravitaciji. Teze iz leta 1768 so podajale panoge fizike v enakem vrstnem redu, kot ga najdemo v Makovem dve leti starejšem učbeniku ali v B. F. Erbergovem popisu nabav instrumentov iz leta 1755. Astronomija je sledila mehaniki še znotraj splošne fizike, čeravno teze niso bile izrecno razdeljene na splošno in posebno fiziko kot pri Tauffererju (1760). Svetlobi zvezd je sledila optika, ogenj in z njim toplota. Za elektriko so opisali blisk, nato pa nekaj meteorologije. Posebnih tez o meteorologiji ni bilo, pet tez pa je opisovalo astronomijo. Leta 1768 niso objavili tez o magnetih, ki so jih tudi dve leti prej samo bežno preleteli. Po dve tezi sta obravnavali elektriko in toploto, šest pa optiko.

Med Erbergovimi ljubljanskimi učnimi pripomočki, nabavljenimi leta 1755, sta bili optika in akustika nekoliko bolj poudarjeni; tudi magnetizem in meteorologija

⁶⁷ Mako, *Compendiaria Physicae*; Biwald, *Universa philosophia 1771*, teza 17; Biwald, *Physica generalis*, uvod, str. 177; Dadić, *Povijest*, 2: 8.

⁶⁸ Mihael Amadej Janez Nepomuk Raigersfeld (* 1744; † 1783), *Annotationes*, 149^r.

nista bila povsem zanemarjena. Optika srede 18. stoletja je bila med vsemi panogami fizike pač najbolj eksperimentalno naravnana.

Karpetova ljubljanska izdaja Asclepijevih meritev z mikrometrskim objektivom

Asclepi⁶⁹ je najprej poučeval matematiko, filozofijo in fiziko v Perugii, nato pa v toskanski Sieni humaniteto in retoriko na gimnaziji, na višjih študijah pa filozofijo in eksperimentalno fiziko. Siena je bila že stoletje poprej poglavitna univerza, na kateri so Turjačani in drugi najpomembnejši habsburški plemiči končevali svoje študije, saj jim je bila prav družabnost v Sieni najbolj všeč. Leta 1749 je v Sieni objavil razpravo iz botanike. Naslednje leto je k razpravi o fiziki dišav vezal še izpitne teze. Istega leta je pisal o merjenju časa v Toskani. Leta 1757 je objavil razpravo o priročnem načinu uporabe števila π pri preizkusih množenja in deljenja, ki je gotovo spodbudila Jurija Vego, da je tri desetletja pozneje preračunal π na več decimal. ⁷⁰ Leta 1769 je J. Caracciolo poročal o Asclepijevem postopku reševanja enačb višje stopnje s celoštevilčnimi koeficienti. Caracciolo je v tem času pomagal nadarjenemu torinskemu matematiku Lagrangeu k uveljavitvi v Evropi. Tudi Asclepi je postal tako slaven, da je lahko leta 1760 prevzel Boškovičevo katedro matematike na Rimskem kolegiju in jo obdržal do ukinitve Družbe. Bošković resda Asclepija ni imel za jezuita svoje znanstvene ravni. ⁷¹

Asclepi je v Rimu objavljajl fizikalne, meteorološke in astronomske raziskave, pri katerih so mu pomagali drugi patri. ⁷² Leta 1762 in 1763 je uporabil Galilejevo in Newtonovo domnevo o stalni sili teže pri gibanju teles v vakuumu ter v sredstvu z uporom. Takšne raziskave so bile posebno uporabne v balistiki in jih je pozneje objavljajl Jurij Vega.

Že v Sieni je Asclepi začel meriti padavine; rezultate je objavil pri tamkajšnji Akademiji znanosti po svoji preselitvi v Rim. Meteorologija ga je pripeljala k raziskavam lastnosti živosrebrnega barometra, ki jih je objavil leta 1767 in 1771 z obravnavo zračnega tlaka, vakuuma in lastnosti živega srebra, skopanega v idrijskem rudniku. ⁷³

Asclepi je večinoma pisal o astronomiji; zato so po njem poimenovali del površine Lune. Dne 6. 6. 1761 je v Rimu vodil merjenje paralakse Sonca med opazovanjem prehoda Venere čez ploskev Sonca. Leta 1763 je poročal o meritvah premerov planetov in še posebej Venere z mikrometrskim objektivom v razpravi, ob katero so leta 1768 vezali izpitne teze v Ljubljani in v Gradcu. Dne 1. 4. 1764 je vodil nočne meritve pojemanja svetlobe, podobno kot Lambert v Berlinu. Istočasno

⁶⁹ Sommervogel, *Compagnie de Jésus*, 1: 600–602.

⁷⁰ Asclepi, *Maniera facile*; Zaccaria, *Saggio critico*, str. 26; Vega, *Demi-circonférence d'un cercle*, str. 41–44.

⁷¹ Marković, *Ruđe Bošković*, str. 743.

⁷² Giuseppe Maria Asclepi (Joseph, * 1706 Macerato v osrednji Italiji, 50 km južno od Ancone; SJ 1. 7. 1721; † 21. 7. 1776 Rim).

⁷³ Asclepi, *Elevandi mercurium in tubis*.

je Johann Heinrich Lambert (* 26. 8. 1728 Mulhouse (Mühlhausen) v Alzaciji; † 25. 9. 1777 Berlin) objavil *Neues Organon* po Wolfovi formalni logiki.⁷⁴ Nekaj mesecev pozneje je Asclepi poročal o merjenju paralakse Sonca v Sieni in rezultate ponatisnil v Leipzigu. Septembra 1768 je poročal o meritvah aberacije zvezd. Pojav je prvi sistematično opazoval Molyneux⁷⁵ v okolici Londona leta 1725, kot prvi dokaz za Kopernikovo teorijo vrtenja Zemlje okoli Sonca pa ga je razložil Bradley⁷⁶ z meritvami aberacije tri leta pozneje v Oxfordu.

Septembra 1769 in leta 1770 je Asclepi nadaljeval z meritvami velikosti planetov ter gibanja planetov in kometov. Septembra 1772 je vodil meritve astronomske nutacije, ki jo je odkril Bradley in potrdil Le Monnier⁷⁷ v Parizu. Bradley je leta 1748 v Greenwichu prvič uporabil naziv nutacija, naslednje leto pa je d'Alambert objavil matematično razlago pojava, ki ga povzročajo periodične spremembe privlačnih sil Zemlje in Lune zaradi sploščenosti geoida.⁷⁸ To je bil prvi neposredni dokaz za sploščenost Zemlje; pokopal je Cassinijevo in Tauffererjevo domnevo o raztegnjenosti Zemlje vzdolž polov. Taufferer je zagovarjal zastarelo idejo še desetletje po d'Alambertovih računih, seveda pa še zdaleč ni bil edini. Sploščena pomaranča je zmagala nad limonino obliko geoida, stare ideje pa so pač umirale šele skupaj s starimi profesorji, kot je poldrugo stoletje pozneje posrečeno zapisal Max Planck.

Asclepijevo knjigo je jezuitski profesor F. Orlando nabavil v Trstu leta 1769 skupaj z mikrometrom; očitno se je vneto pripravljajal za opazovanje prehoda Venere čez ploskev Sonca. V ljubljanski izdaji s privezanimi Pogrietschnigovimi izpitnimi tezami Karpe in Svetic nista navedla pisca, vendar uvod v knjigo nakazuje Asclepijevo roko.⁷⁹ Asclepijeva knjiga s privezanimi Karpetovimi in Sveticovimi izpitnimi tezami se je v Ljubljani ohranila v dveh izvodih. Izvod v Narodnem muzeju ima rokopisni ekslibris »Rosenbergen«, ki se verjetno nanaša na Ignaca Rosenbergerja (* 3. 3. 1724 Dunaj; SJ 2. 11. 1742 Trenčín; † 20. 2. 1801 Ljubljana), ljubljanskega in celovškega profesorja matematike (1761–1765), ki je bil v času natisa tez od leta 1767 do prepovedi jezuitskega reda spovednik in profesor teologije v Ljubljani.⁸⁰ Knjiga je bila last Karla Dežmana,⁸¹ ki jo je po smrti zapustil Rudolfinumu.

Dežman je študiral medicino in nato pravo, ukvarjal pa se je predvsem z naravoslovnimi študijami. Kot profesor naravoslovnih predmetov in fizike ter kustos fizikalnega kabineta je leta 1851 in 1852 nabavil med vsemi predhodniki in nasledniki največ astronomskih instrumentov. Zato gotovo ni odveč domneva, da se

⁷⁴ Sodnik-Zupanec, *Izbrani filozofski spisi*, str. 188.

⁷⁵ Samuel Molyneux (* 1689; † 1728).

⁷⁶ James Bradley (* marec 1693 Sherborne; † 13. 7. 1762 Chalford).

⁷⁷ Pierre Charles Lemonier (Le Monnier, * 1715; † 1799).

⁷⁸ Ševarlić, *Kratka zgodovina astronomije*, str. 50.

⁷⁹ Kovačič, *Pogrietschnig*, str. 102.

⁸⁰ *ARS, Diarium ministri*, 1777^v/11, 1784^v/12, 1802^v/13; *NUK, Historia Annua*, str. 349 (leto 1762), 350 (1763) 380 (št. 13); Lukács, *Catalogus generalis*, 3: 1400; Fischer, *Jesuiten-Mathematiker*, str. 159–224. Tu str. 215. Za leto 1764/65 niso popisali profesorjev v *Diarium Ministri ARS*.

⁸¹ Karl Deschmann (Dragotin Dežman, * 1821; † 1889).

je vsaj v mlajših letih aktivno ukvarjal z astronomijo. Številne Dežmanove objave segajo v leposlovje, zgodovino, botaniko, meteorologijo, seizmologijo, arheologijo, antropologijo in še kam; žal pa ni pisal o astronomiji, čeravno je v njegovi zapuščini mogoče najti veliko astronomskega branja.⁸² Predvsem pa se je v znanstveni vnemi priklonil nemški premoči in se odtujil slovenskemu narodu.

Asclepi je razpravljal na strokovni ravni, ki je bila izjemno visoka za kranjsko okolje. Pozoren bralec je moral imeti lastne izkušnje z uporabo mikrometrskega objektiva, saj je pisec dajal praktične napotke astronomu z določenim predznanjem. Osnovne značilnosti merilne metode namreč niso bile opisane v razpravi. Asclepi je popisal mikrometrške meritve različnih raziskovalcev, ki jih je citiral z latiniziranimi priimki, letom in revijo objave. Rezultate meritev je objavil sproti v tekstu in tudi v tabeli na koncu razprave, matematičnim enačbam pa se je previdno izognil.

Preglednica 4: Vsebina Asclepijeve knjige, ki jo je Karpe izdal s privezanimi Pogrietschnigovimi tezami

Poglavje	Stran
Učni načrti za logiko, metafiziko, fiziko, filozofijo, matematiko	1–2
Uvod, razvoj in pomen mikrometrskih objektov	3–8
O resnični in navidezni obliki Sonca (trinajst podpoglavij, I–XIII)	9–22
O premeru Venere (sedem podpoglavij, XIV–XX)	23–32
Asclepijeva opazovanja (XX. podpoglavje)	32–33
O premeru Marsa (štiri podpoglavja, XXI–XXIV)	33–37

Asclepi je poročal o meritvah premerov Sonca, Venere in Marsa na observatoriju Gregorijanske univerze v Rimu. Podrobno je pregledal različne vplive na rezultat meritev, predvsem lom svetlobe ob površini Sonca, v ozračju Zemlje in v lečah daljnogleda. Meril je več mesecev ob različnih urah dneva. Podrobno je preučil rezultate številnih opazovanj, čeprav natančnost meritev ni bila na zavidljivi višini.⁸³

Ljubljanski jezuiti leta 1755 še niso nabavili mikrometrskega objektiva, morda pa so ga nabavili pred letom 1768, ko so privezali izpitne teze v Asclepijevo razpravo. Po Asclepiju z mikrometrskim objektivom ne dobimo vedno enakih rezultatov, saj meritev moti:⁸⁴

- 1) Atmosfera fluida okoli opazovanih teles;
- 2) Razlika premerov planetov;
- 3) Vpliv našega ozračja;
- 4) Vpliv spremembe okularja.

Asclepi je bral Mairana, ki je leta 1733 pri akademiji v Parizu objavil svoja opazovanja ekliptike Sonca.⁸⁵ Asclepi je leta 1761 skušal odpraviti dve poglavitni težavi:

⁸² ARS, *Privatae* Karla Dežmana, fascikel 12, »Kosmographia«.

⁸³ Komentar akademika dr. Petra Gosarja, 2002.

⁸⁴ Asclepi, *Planetarium diametris... Universa Philosophia*, str. 6–7.

⁸⁵ Asclepi, *Planetarium diametris... Universa Philosophia*, str. 6.

- 1) Izbral je teleskope, primerne za opazovanje največjih objektov, in drugačne teleskope za povečevanje majhnih objektov.
- 2) Za opazovanja oddaljenih teles je teleskopu dodal konkavno lečo in popolnoma odpravil barvno aberacijo.

Navidezni premer Marsa so merili: Jacques Cassini leta 1751, Hell leta 1764, Martinus po Whistonovih navodilih in John Flamsteed (* 1646; † 1719) v primerjavi s Soncem.⁸⁶ Dne 22. 8. 1753 sta Short in Bevis merila premer Marsa z mikrometrom. Asclepi je opisal določanje premera Lune,⁸⁷ Venere in Marsa z mikrometri.⁸⁸

Karpe in Svetic, sicer gojenec jezuitskega semenišča, sta si izbrala Asclepijevo astronomijo za privez izpitnih tez zavoljo Biwaldovega zgleda, saj je Biwald svoje teze v Gradcu sočasno oskrbel na podoben način. Pomembno vlogo je gotovo odigral Asclepijev prevzem Boškovićeve katedre v Rimu, predvsem pa Karpetovo mladostno zanimanje za astronomijo, ki je po svoje vplivalo na njegove filozofske usmeritve.

Turjačani med kranjskimi jezuiti

Tudi po Karpetovem odhodu je Boškovičev nauk ostal temelj fizikalnega pouka v Ljubljani. Po Pogrietschnigovi vrnitvi na Koroško je njegovo ljubljansko katedro za fiziko dobil Gregor Schöttl. Vendar ga je v začetku leta 1770 vsaj za en semester nadomestil grof Herbert Turjaški,⁸⁹ brat deda pesnika in politika Anastasiusa Grüna.⁹⁰ Čeravno Herbert ni zapustil objavljenih del, je že s svojimi pomembnimi družinskimi vezmi utrdil veljavo Boškovičevih novosti v Ljubljani tik pred prepovedjo jezuitov.

Ded Herbertovega deda⁹¹ je postal grof dne 16. 9. 1630. Njegova sinova in nečak so razvili tri kranjske veje Turjačanov z glavnimi posestmi na Kočevskem, Šrajbarskem Turnu oziroma Turjaku. Medtem ko so knezi s Kočevske postajali vedno mogočnejši, sta bili drugi dve grofovski veji gmotno in politično šibkejši. Jezuit Herbert Turjaški s Šrajbarskega Turna je bil potomec Herbarda,⁹² starejšega brata vsemogočnega ministra na dunajskem dvoru, kneza Janeza Vajkarda,⁹³ ki je kot prvi kranjski raziskovalec vakuum sodeloval s slovitim Ottom Guerickom.

⁸⁶ Asclepi, *Planetarium diametris... Universa Philosophia*, str. 33 (poglavje 3).

⁸⁷ Asclepi, *Planetarium diametris... Universa Philosophia*, str. 35–36 (poglavje 23).

⁸⁸ Asclepi, *Planetarium diametris... Universa Philosophia*, poglavje 24.

⁸⁹ Herbert Auersperg (Heribertus Ausperg, Herbard Karl Josef Johann Nepomuzen, * 10. 3. 1733 Šrajbarski Turn pri Krškem; SJ 18. 10. 1749 Dunaj; † 21. 3. 1801 Ljubljana, 27. 3. 1801 pokopan pri sv. Krištofu (Miha Preinfalk, *Auerspergi*, str. 197, 446)).

⁹⁰ Anton Aleksander Auersperg (* 11. 4. 1806; † 12. 9. 1876 Gradec (Mesesnel, *Auerspergi-Turjačani*, str. 19; Smole, *Graščine*, str. 491)).

⁹¹ Dietrich Auersperg (* 1578; † 25. 8. 1634).

⁹² Herbard Turjaški (Herward Auersperg, * 8. 11. 1613 Žužemberk; † 28. 4. 1669 Zagreb).

⁹³ Janez Vajkard Auersperg (Johann Weikhard, * 11. 3. 1615 grad Žužemberk; † 13. 11. 1677 Ljubljana).

Oče jezuita Herberta je bil grof Aleksander, prvič poročen z grofico Ano Regino Batthuány Németh-Ujvár.

Jezuit Herbert Turjaški je bil najboljši latinist med študenti nižjih šol v Ljubljani leta 1748.⁹⁴ Leta 1750 in 1751 je bil novic na Dunaju, nato pa je ponavljal snov z dijaki humanističnih nižjih študijev. Med letoma 1753–1755 je študiral filozofijo na Dunaju. Nato je tri leta predaval humanistiko v Linzu in leta 1759 ponavljal predavanja iz matematike z graškimi študenti. Dne 3. 10. 1762 je daroval novo mašo pri kapucinih blizu svoje domačije v Krškem. Leta 1764 in 1765 je bil prefekt Terezijanišča. Svojo nadarjenost za znanost je uporabil šele desetletje pozneje leta 1768 na Dunaju kot prefekt filozofskih in dogmatsko-bogoslovnih študijev ter pomočnik regenta. Nato je za tri leta prevzel filozofsko katedro v Ljubljani in v začetku koledarskega leta 1770 predaval splošno in posebno fiziko ter moralno teologijo. Tako je Herbert Turjaški začel predavati filozofijo v Ljubljani ravno po zaključku Karpetovih ljubljanskih študijev filozofije.

Čeprav ni veliko objavljaj, je bil Herbert Turjaški pomemben za razvoj jezuitske fizike že zaradi svojega rodu. Drugih prirodoslovcev – jezuitskih profesorjev iz te najvplivnejše kranjske rodovine namreč nismo imeli, saj so se Turjačani zvečine raje odločali za najvišje funkcije v deželi. Kot Schöttlov sodelavec v Ljubljani je Herbert močno vplival na zadnja leta ljubljanskih jezuitskih študijev, ki so oblikovala matematični talent Jurija Vege.

Herbert je iz Ljubljane je odšel v Gradec za profesorja dogmatske teologije leta 1772, vendar so bili jezuiti že naslednje leto prepovedani;⁹⁵ zato se je vrnil na Kranjsko pod zaščito svojih mogočnih sorodnikov. Postal je stolni kanonik v Gorici in glavni mestni župnik v Ljubljani. Ob smrti je daroval 177 knjig nečaku Aleksandru, pokopali pa so ga pri sv. Krištofu ob kraju, namenjenem škofom.

Leta 1772 je Herbertov študent in sorodnik, grof Kajetan Turjaški,⁹⁶ javno zagovarjal teze iz etike in metafizike v Ljubljani. Zagovoru je prisostvovalo nad sto visokošolcev, med dvanajstimi gosti modre krvi pa so bili grofi, baroni in nižje plemstvo.⁹⁷ Vsi so si prišli ogledat nastop mladeniča iz najmogočnejše kranjske družine. Kajetan je izhajal iz mokriške veje Turjačanov kot baron Šumberka in Žužemberka, cesarski komornik, gubernijski svetnik, direktor policije v Ljubljani, od 30. 2. 1802 pa prejemnik ogrskega indigenata.⁹⁸ Dne 22. 9. 1779 se je Kajetan v Celju poročil in sklenil kupno pogodbo za dvorca Langenthal in Sv. Jakob ob Savi (Jakobski dol in Lepi dol) z bratom svoje žene,⁹⁹ vnukom zadnjega kostelskega

⁹⁴ NUK, *Historia Annua*, str. 496.

⁹⁵ ARS, *Diarium ministri*, 1837*; NUK, *Historia Annua*, str. 444; Stoeger, *Scriptores Provinciae Austriacae*, str. 42–43.

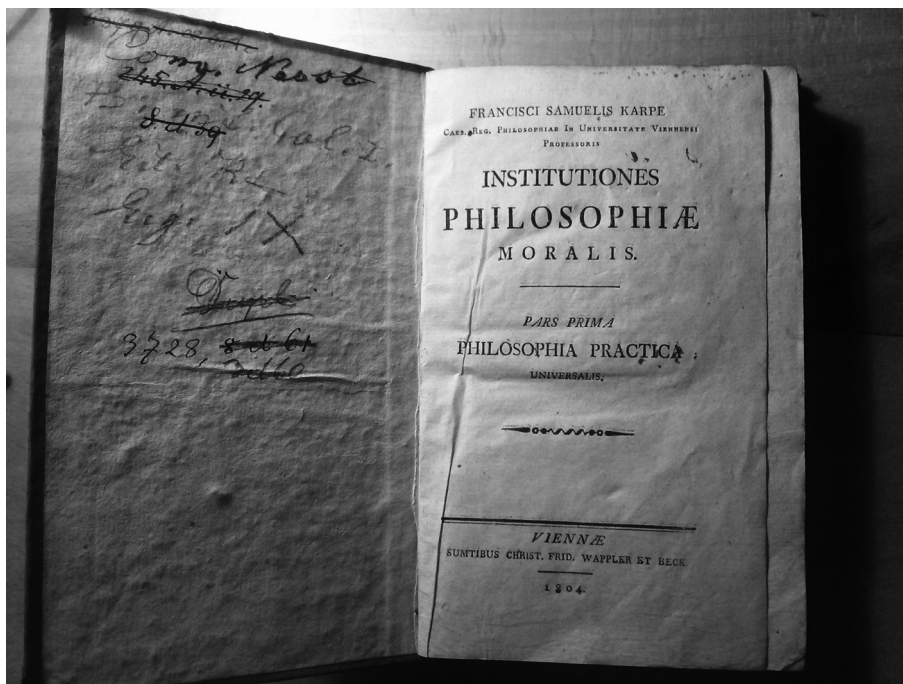
⁹⁶ Kajetan grof Auersperg (* 29. 8. 1754 Novo mesto; † 1818 Ljubljana). Ded Kajetanovega deda je bil bratranec očetu deda Herberta Turjaškega, ki je še leto poprej poučeval filozofijo v Ljubljani.

⁹⁷ NUK, *Historia Annua*, str. 419.

⁹⁸ Preinfalk, *Auerspergi*, str. 167, 464.

⁹⁹ Maria Ana baronica Langenmantl pl. Langenthal (* 1760; † pred 1810 Westerheim?), sestra Jožefa Kajetana barona Langenmantla, hči barona Kajetana in Ane Marije pl. Preamsberg (Smole, *Graščine*, str. 472; Preinfalk; *Auerspergi*, str. 464).

graščaka iz rodu baronov Langenmantlov, ki je leta 1693 študiral pri jezuitih v Ljubljani.¹⁰⁰ Kljub visokim službam in dobri jezuitski izobrazbi je Kajetan Turjaški leta 1786 prišel na boben, čeravno je ostal šef ljubljanske policije in si prizadeval za okrepitev starih plemiških privilegijev v nasprotju s francosko revolucijo, katere idej pa ni bilo več mogoče ustaviti.

Slika 5: Naslovna stran Karpetovega dela v ljubljanski frančiškanski knjižnici (z dovoljenjem profesorja dr. Mirana Špeliča OFM).

Zaključek

Razgledani ljubljanski profesorji so med prvimi sprejeli Boškovičev nauk. Njihova odločitev je še posebej vplivala na razvoj pouka fizike v vsej monarhiji zato, ker so bili številni med njimi pripadniki najvišjega kranjskega plemstva. Najboljši ljubljanski jezuitski dijaki, kot sta bila Vega ali Karpe, so Boškovičeve ideje uveljavljali še dolgo po smrti slovitega Dubrovčana.¹⁰¹ Karpe se je v Ljubljani ukvarjal s pedagogiko, astronomijo in Boškovičevimi novostmi, predvsem slednjim pa je ostal zvest vse življenje.

¹⁰⁰ Franc Adam baron Langenmantl (* 1681/1682; † 16. 5. 1750 (Črnivec, *Ljubljanski klasiki*, str. 126, 237)).

¹⁰¹ Nasprotno mnenje zastopa Baldini (*The Reception*, str. 404).

Zahvala

Zahvaljujem se za pomoč Mellonovemu skladu oddelka za zgodovino znanosti univerze v Oklahomi, žal že pokojnemu dr. Lojzetu Kovačiču DJ, dr. prof. Jožetu Grasselliju, dr. prof. Miranu Špeliču OFM in dr. prof. Bojanu Borstnerju.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv republike Slovenije v Ljubljani.

AS 854, *Privatae a* arhiv Karla Dežmana, fascikel 12, »Kosmographia«.

AS 1052, Žiga Zois, Posebno udejstvovanje, katalog iz leta 1812, nevezani listi. knjige folio formata, knjiga št. 52.

AS 1073, Zbirka rokopisov, *Diarium Ministri.*, I./40r (1754–1772).

AS 1073, Raigersfeld, Mihael Amadej Janez Nepomuk, *Annotationes ... accomodata ad Compendioria Physicis Patrii Pauli Mako S. J. Michaelis Liberi Baronis de Raigersfeld, Philosophia in alterum annum auditor, sub professor R. P. Joanne Schottl In Collegio Regio Theresiano, Anno 1763. Supplementa ad Compendiarium Institutionem Ad Partem Primam...*, 1763.

FSLJ – Frančiškanska knjižnica v Ljubljani.

FSLJ – signature knjig.

HHStA, FAA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Dunaj.

Dep. Fürstlich Auerspergsches Archiv, VII Laibach, A 14/4 conv. 1 Laibach-Fürstenhof 1729–1895. Urkundenreihe 1762 Ljubljana.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

NUK – signature knjig.

Zois, Žiga, *Bibliothecae Sigismundi Liberi Baronis Zois – Catalogius*, Ljubljana 1821, *NUK*, Ms. 667.

Historia Annua, Collegij Labacensis. 1722–1773. Ms 1544.

PMK – signature knjig Pokrajinskega muzeja Kočevje.

Literatura

Asclepi, Giuseppe Maria, *Maniera facile di servirsi del numero π* , Siena, 1757.

Asclepi, Giuseppe Maria, *De nova, et facili metodo elevandi mercurium in tubis ad altitudinem concueta majorem ad Nobilem, et Excelsum Comitem Alamanum Isolanum Senatorem Bononiensem...* Romae: Generosi Salomoni, 1767.

Asclepi, Giuseppe Maria, *Vsv in planetarium diametris metendis: Excercitatio Optico-astronomica habita in Coll P.P.S.J. Romae 1765. Pogrietschnigov ponatis: De Obiectivi Micrometri usu in Planetarum Diametris Metiendis. Excercitatio Optico-Astronomica habita in Collegio Romano a Patribus Societatis Iesu Anno MDCCLXV.III. Non. Sept... Assertiones ex Universa Philosophia, quas in Archi-Ducali, et Academico Societatis Iesu Gymnasio Labaci Anno M.DCC.LXVIII. Mense Augusto, die Publice Propugnandas Susceperunt Eruditus, ac Perdoctus Dominus Franciscus Karpe, Carniolus Labacensis, Eruditus, ac Perdoctus Dominus Franciscus Suetiz, Carniolus Lythopolitanus e Sem. S. J. Ex Praelectionibus R.P. Ioannis Baptistae Pogrietschnig e Societate Iesu, Philosophiae Professoris publici, et Ordinarii. Graecii: Typis Haeredum Widmanstadii, 1768 (FSLJ-18 i 11).*

- Bacon, Francis, *Francisci Baconi Baronis de Verulamio, Vice Comititis P. Albani, Summi Anglice Cancellarii. Opera omnia, qua extant: philosophica moralia, politica, historica. Tractatus nempe de dignitate et augmentis scientiarum. Historia ventorum. Historia vitae et mortis. Scripta de naturali et universale Philosophia. Nova Atlantis. Historia regni Henrici VII. Regis Anglice: opus vere politicum. Sermones fideles, sive Interiora rerum. Tractatus de sapientia veterum. Dialogus de bello sacro. Opus illustre in felicem memoriam Elisabethae Reginae. Imago civilis Julii Caesaris. Imago civilis Augusti Caesaris. In quibus complures Alii Tractatus, quos brevitatis causa raetermittere visum est, comprehensi sunt. Haltenus nunquam conjunctim edita, jam vero summo studio collecta, uno volumine unprehensa, et ab innumeris mendis repurgata. Cum indice rerum et verborum universali absolutissimo. His praefixa est auctoris vita (cum ejus effigie), Francoforti Ad Moenum ((NUK-5022; NUK, MS 667, str. 3).*
- Bacon, Francis, *Francisci Baconis de Verulamii Summi Anglice Cancellarii, Novum Organum Scientiarum. Editio I.-ma Veneta*. Venetiis: Typis Gasparis Girardi, 1762 (NUK-4628; ARS, AS 1052, katalog iz leta 1812, nevezani listi. knjige folio formata, knjiga št. 52).
- Baldini, Ugo, *The Reception of a Theory: A provisional Syllabus of Boscovich Literature, 1746–1800. The Jesuits II. Cultures, Sciences, and the Arts 1540–1773*. (ur. O'Malley, John W., Bailey, Gauvin Alexander; Harris, Steven J.; Kennedy, T. Frank), Toronto, 2006, str. 404–450.
- Beale, Norman & Elaine, *Who was Ingen Housz, Anyway*. Wiltshire: Calne Town Council, 1999.
- Biwald, Leopold Gotlib, *Physica generalis, Graecii*, 1767.
- Biwald, Leopold Gotlib, *Anmerkungen über den Auszug und die Kritik eines Berlinischen Herrn. Recensenten das Boscovichische System betreffend, herausgeben als ... k. k. österreichischen hohen Schule zu Freyburg einiges die Magisterwürde in der Weltweisheit erheilet wurd*, Grätz: Widmanstadii, 1773. *Assertiones ex universa Philosophia ..., Graecii MDCCCLXXIII. Ex praelectionibus Adm. Rev. & Cl. P. Leopoldi Biwald, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. eiusd. Prof. publ. & ord. Adm. Rev. & Cl. P. Antonii Pöller, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. eiusd. Prof. publ. & ord. A. R. & Cl. P. Leopoldi Wisenfeld, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. ac. Phil. Moral. Prof. publ. & ord. Adm. Rev. & Cl. P. Caroli Taupe, e S. I. AA. LL. & Math. Prof. publ. & ord. Graz, 1773.*
- Biwald, Leopold Gotlib, *Assertiones Ex universa philosophia quas autoritate et consensu Plurim. Rev. Eximii Clariss, ac Magnis. D. Univ. Rectoris, Perill. Ac Doctiss. D. Caes. Reg. Inclyt. Fac. Phil. Praesidis & Directoris, Praen. Cosultiss. Ac spectab. Dom. Decani caeterumque Dom. Doctor. Ejusd. Inclyt. Fac. Phil. In alma ac celeberr. Univ. Graec. Anno 1771 Mense aug. die publice propugnandas suscepit, praenob. Ac perdoctus dominis Ioannes Nep. Pollini. Carniol. Labac. Ex Arch. S. I. Conv. Nob. Colleg. Ex praelectionibus Adm. Rev. & Cl. P. Leopoldi Biwald, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. eiusd. Prof. publ. & ord. Adm. Rev. & Cl. P. Antonii Pöller, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. eiusd. Prof. publ. & ord. A. R. & Cl. P. Leopoldi Wisenfeld, e S. I. AA. LL. & Phil. Doct. ac. Phil. Moral. Prof. publ. & ord. Adm. Rev. & Cl. P. Caroli Taupe, e S. I. AA. LL. & Phil. Ac Math. Prof. publ. & ord. Graz, 1771.*
- Biwald, Leopold Gotlib, *Cronstedts Versuch einer Mineralogie. Vermehret durch Brunich. Grätz, gedruckt den Widmanstätterischen Erben, 1775. Illustrissimo domino domino Ludovico, sac. rom. Imp. Comiti a Dietrichstein, libero baroni in Hollenburg et Finkenstein haereditario, aulico, et provinciali rei venatoriae praefecto in Stiria, haereditario pincernae in Carinthia. Sacrarum caesareo-regiarum apostolicarum maiestatum camerario actuali, nec non regiminis Interioris Austriae consiliario, se suasque positiones philosophicas, D. D. D. Clientes infimi Ioannes Nep. Pasquich & Petrus Hoblnigg. Assertiones Ex uni-*

versa philosophia, quas autoritate et consensu Magnifici Domini universitatis rectoris, Perillustis Ac Clarissimi Domini caesareo-regii inclytae facultatis et studii philosophici praesidis et directoris, Admodum Reverendi, Spectabilis Ac Clarissimi Domini Decani, caeterumque Dominorum Doctorum Ejusdem Inclytae Facultatis Philosophicae, in alma ac celeberrima Universitate Graecensi, Anno Salutis MDCCLXXVII. Mense Augusto Die publice propugnandas susceperunt Rev. Dom Ioannes Nep. Pasquich, Nob. Dalm. Segniensis e Caes. Colleg. Et Dom. Petrus Hoblnigg, Stirus Rastensis e Caes. Coll. Sub praesidio Admodum Rev. et Clariss. Domini Leopoldi Biwald, AA. LL. & Philosophiae Doctoris, Physic. Profes. publici & ordinarii. Admodum. Rev. ac Clariss. Domini Joannis Nep. Wolf, AA. LL. & Philosophiae Doctoris, Log. Metaph. Nec non Philosophiae Moral. Profes. publici & ordinarii. Graz, 1777.

Biwald, Leopold Gotlib, Johann Friedrich Gmelins, der Arzneygelahrtheit (sic!) Doctors und öffentlichen Lehrers auf der hohen Schule zu Tübingen, der Römisch-Kaiserlichen Akademie und der Zürichischen Gesellschaft der Naturforscher Mitgliedes, Abhandlung von den giftigen Gewächsen, welche in Deutschland und vornämlich in Schwaben wild wachsen. Grätz, gedruckt den Widmanstatterischen Erben. 1776. *Celsissimo ac revendis-simo domino, domino Rudolpho Iosepho, dei, et apostolicae sedis gratia archiepiscopo goritiensi, sac. rom. imp. Principi e comitibus et dominis ab Edling, domino in Hungersbach, Palla-crucis et S. Georgii, custodi albae regalis, abbati S. Petri de Rosacio, sacrae caesareo-regiae, et apostolicae maiestatis consiliario actuali intimo; se suasque positiones philosophicas. D. D. D. Cliens infimus Antonius Boschi. Assertiones Ex universa philosophia, quas autoritate et consensu Magnifici Domini Universitatis Rectoris, Perillustis, ac Clarissimi Domini Caesareo-Regii Inclytae Facultatis et studii Philosophici Praesidis et Directoris, Admodum Reverendi, Spectabilis Ac Clarissimi Domini Decani, caeterumque Dominorum Doctorum Ejusdem Inclytae Facultatis Philosophicae, In alma, ac celeberrima Universitate Graecensi, Anno Salutis MDCCLXXX. Mense Aug. Die publice propugnadas suscepit, D. Antonius Boschi, e Comit Gorit. E Caes. Sem. Conv. Sub praesidio A. R ac Cl. D. Leopoldi Biwald, AA. LL. & Philos. Doct. Phys. Profess. publ. & ord. A. R. ac Cl. D. Caroli Taupe, AA. LL. & Philos. Doct. Ac Mathes. Prof. publ. & ord. A. R. ac Cl. D. Joannis Nep. Wolf, AA. LL. & Philos. Doct. Log. & Metaph. Nec non Phil. Moral. Profess. publ. & ord. Graz, 1780.*

Bougeant, Guillaume Hyacinte, *Amusement philosophiques sur le langage des bestes*. Paris: Gisse, Borgelet, Gagneau, 1739.

Črnivec, Živka in drugi (ur.), *Ljubljanski klasiki 1563–1965*. Ljubljana: Maturanti klasične gimnazije, 1999.

Dadić, Žarko, *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*. Zagreb, 1982.

Descartes, René, Blankart, Stephan, *Gründliche Beschreibung von Scharbock und dessen Zufällen. Nebenst einem ausführlichen Bericht von der Fermentation oder inwendigen Bewegung der Körper, meistens auf Grund der Renatus des Cartes gerichtet... ins Hochdeutsche gesetzt von D.J.S.*, Leipzig, 1690.

Dimitz, August, *Geschichte Krains, von der ältesten Zeit bis auf das Jahre 1813*. Laibach, 1875.

Engstler, Jožef Matija, *Tractatus de incertitudine scientiarum, recens ex italico latine redditus. Orig. Reflections upon learning Auctore Thoma Baker. In Academia Zagrabienis latinitate donatus a Casimir Bedekovich. Dum Assertiones ex universa Philosophia in aula Academica Societatis Jesu publice propugnarent prae nobilis, ac eruditus Dominus Marcus Krajachich, Croata Gliensis, ex praelectionibus r. p. Joannis Bapt. Simunich ... Anno MDCCLIX Mense Aug. Dum Assertiones ex universa Philosophia in aula Academica Archi-Ducalis Societa-*

- tis Jesu Collegii Labaci Anno Salutis M.DCC.LIX Mense Augusto publico propugnarent prae nobilis, ac eruditus Dominus Anton. Jos. De Zanetti, Carn. Locopolitanus, e Fund. Thalb et Nobilis, ac Eruditus Dominus Jo. Jugoviz, Carn. Crainburgensis Philosophiae in Secundum Annum Auditores, Ex praelectionibus r. p. Jos. Engestler, è Societ. Jesu, A. A. L. L. et Phil. Doct. Ejusdemque prof. publici & ordinarii, et examinatoris, Auditoribus oblatus. Zagrabiae: Cajetani Francisci Härl, 1759.*
- Fejér, Josephus, *Theoriae corpusculares typicae in universitatibus societatis Jesu saec. XVII et monadologia Kantiana*, Romae, 1951.
- Fischer, Karl Adolf Franz, Jesuiten-Mathematiker in der deutschen Assistenz bis 1773. *Archivum Historicum Societatis Jesu*, 47/93, 1978, str. 159–224.
- Glonar, Joža, Li(e)chtenberg, Sigismund (Geslo). *Slovenski biografski leksikon*, Ljubljana, 1, 1932, 662.
- Glonar, Joža, Jurij Dolinar (geslo). *Slovenski biografski leksikon*. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1, 1925, 142.
- Glonar, Joža, Karpe Franc Samuel (geslo). *Slovenski biografski leksikon*. Ljubljana, 1, 1925, str. 430.
- Hacquet, Balthasar, Ueber das weiße Gold, oder die Platina del Pinto. *Abhandlungen einer Privatgesellschaft in Böhmen zur Aufnahme der Mathematik, der vaterländischen Geschichte, und der Naturgeschichte. Zum Druck befördert von Ignaz Edlen von Born*. Prag: Wolfgang Gerle, 3, 1777.
- Herbert, Joseph Edler, R.P. Iosephi Herbert, e S.I. AA.LL. et Philos. Doc. nec non Physices in Academia Vindobonensi Prof. P.O. *Dissertatio de Aqvae, aliorumque Nonnvllovm Flvidorvm Elasticitate*. Viennae: Typ. Ioan. Thomae nob. de Trattner, Saccars. Reg. Maiest. Typogr. at Bibliop., 1773. Nemški prevod Ambschell, Anton, *Josephs v. Herbert des Weltweisheit Doctors, und k.k. öffentlichen, und ordentlichen Lehrers der Physick (sic!) an der hohen Schule zu Wien Abhandlung von der Federkraft des Wassers, und einiger anderen flüssigen Körper. Aus dem Lateinischen ins Deutsche übersetzt von Anton Ambschell, der Weltweisheit Doctors, und k.k. öffentlichen, und ordentlichen Lehrers der Physick an der Akademie zu Laybach*. Ljubljana: mit Egerischen Schriften, 1778.
- Karpe, Franc Ksaver, *Erklärung der Logik, Metaphysik und practischen Philosophie nach Feders Leitfaden und dem Geiste der öffentlichen Vorlesungen an der Wiener hohen Schule*. Wien, 1793–1794.
- Karpe, Franc Ksaver, *Erklärung der Logik, Metaphysik und practischen Philosophie nach Feders Leitfaden und dem Geiste der öffentlichen Vorlesungen an der Wiener hohen Schule*. Wien, 1793–1794.
- Karpe, Franc Ksaver, *Darstellung der Philosophie ohne Beinamen (Beynahmen) in einem Lehrbegriffe, als Leitfaden bey der Anleitung zum liberalen Philosophieren*, Wien, 1802–1803.
- Karpe, Franc Ksaver, *Institutiones philosophiae dogmaticae perpetua Kantianae disciplinae ratione habita*. Viena, 1804.
- Karpe, Franc Ksaver, *Institutiones philosophiae moralis Pars Prima Philosophia Practica*. Viena, 1804 (FSLJ-8 d 61).
- Korade, Mijo, Rad Družbe Isusove. *Isusovačka baština u Hrvata*. Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, 1992, str. 235–274.
- Košir, Matevž, Brat Vega, prostožidar, *Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike* 15/16, 2002, str. 75–111.
- Kovačič, Lojze, Pogrietschnig Janez, slovenski pridigar, profesor fizike in moralne teologije, *Slovenski jezuiti*, Maribor, 28–4/161, 1994, str. 100–102.

- Kunitsch, Michael, *Biographie des Herrn Leopold Gottlieb Biwald, der Weltweisheit und Gottesgelehrtheit Doctor, ehemahliges Mitglied des aufgelösten Jesuitenordens, ordentl. und öffentlicher Professor der Physik, Senior und Director der philosophischen Facultät, und gewesener Rector Magnificus an dem k.k. Lycäum zu Grätz. Von Michael Kunitsch, jubilirten (sic!) Lehrer der k.k. Hauptnormalschule zu Grätz.* Grätz: Gebrüdern Tanzer, 1808.
- Lavtar, Luka (podpisan z začetcnicama), Vse prikazni v naravi so nasledek ene same preproste stvari z eno samo bistveno močjo (s privlačnostjo), *Letopis Slovenske matice*, Ljubljana, 1873, str. 71–88.
- Lind, Gunter, *Physik im Lehrbuch 1700–1850. Zur Geschichte der Physik und ihrer Didaktik in Deutschland.* Berlin: Springer-Verlag, 1992.
- Lukács, Ladislaus, *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Societatis Jesu (1555–1773).* I–III. Romae: Institutum historicum S.I., 1987–1988.
- Lukman, Franc Ksaver, Pogrietschnig (Geslo). *Slovenski biografski leksikon*, 2, 1982, str. 414.
- Magić, Vladimir (ur.), *Bibliotheca Valvasoriana katalog knjižnice Janeza Vajkarda Valvasorja*, Ljubljana/Zagreb, 1995.
- Mako von Kerek-Gede, Paul, *Compendiaria Physicae.* Vindobonae: Trattner, 1766.
- Mako von Kerek-Gede, Paul, *Dissertatio physica de natura et radii Fulguris; de proprietatis Tonitru et mediis contra ictum fulminis.* Vienna 1772. Ponatis: Goritiae, 1773. Prevod: *Physikalische Abhandlung von den Eigenschaften des Donners und den Mitteln wider das Einschlagen. Verfasst von Paul Mako, der S. J. Lehrer der Mathematik und Experimentalphysik in dem k. K. Theresianum und Joseph Edlen von Retzer, seiner Zuhörer in das Deutsche übersetzt, Wien, 1772.* Prevod: Hrn. Mako von Kerek-Gede Prof. apost. Und Lehrer der Mathematischen Wissenschaften in dem k.k. Theresianum und Joseph Edlen von Retzer, seiner Zuhörer in das Deutsche übersetzt, *Physikalische Abhandlung von den Eigenschaften des Donners und den Mitteln wider das Einschlagen*, Ljubljana, 1775.
- Marković, Željko, *Rude Bošković.* Zagreb: JAZU.
- Martinović, Ivica, Ljetopis filozofskih i prirodnoznastvenih istraživanja hrvatskih isusovaca. *Isusovačka baština u Hrvata.* Zagreb: Muzejsko-galerijski centar, 1992, str. 87–97.
- Mesesnel, France, Auerspergi-Turjačani (Geslo). *Slovenski biografski leksikon*. 1, 1925, str. 19.
- Pascoletti, M.M., *Ex universa philosophia. Stampe barocche con le Tesi del Gesuiti di Gorizia.* Gorizia: Edizioni della Laguna, 1998.
- Preinfalk, Miha, *Auerspergi po sledeh mogočnega tura*, Ljubljana, 2005
- Reinhold, Karl Leonhard, Briefe über die Kantische Philosophie. *Die Teutsche Merkur*, avgust 1786, januar–avgust 1787.
- Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*, 1. del, Ljubljana, 1963.
- Slana, Lidija Iz zgodovine gradu in gospodstva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48/1–2, 2000, str. 20–41.
- Smole, Majda, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, Ljubljana, 1982.
- Sodnik-Zupanec, Alma, *Filozof F. S. Karpe in njegov odnos do akademije operozov: odlomek iz zgodovine filozofije pri Slovencih*, Ljubljana, 1939.
- Sodnik-Zupanec, Alma, *Vpliv Boškovičeve prirodne filozofije v naših domačih filozofskih tekstih XVIII. stoletja.* Ljubljana, 1943.
- Sodnik-Zupanec, Alma, Die Einwirkung von Boškovićs Naturphilosophie in einigen philosophischen Texten des 18. Jahrhunderts. *Actes du Symposium international R.J. Bošković.* 1962, 284–286.
- Sodnik-Zupanec, Alma, *Izbrani filozofski spisi.* Ljubljana: Slovenska matica.
- Solovjev, Ju. I. (ur.), *Stanovlenie himii kak nauki.* Moskva, 1983.

- Sommervogel, Carlos, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Première partie: Bibliographie par les Pères Augustin et Aloys de Backer, Nouvelle Édition par Carlos Sommervogel, S. J. Strasbourgeois, Tome I–IX*. Bruxelles–Paris, 1890–1900.
- Stoeger, Joannes Nepomuk, *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora I–III*. Vienna, 1855.
- Ševarlić, Branimir M., *Kratka zgodovina astronomije, 2. del Od Newtona do današnjih dni*. Ljubljana, 1986.
- Štih, Peter, Simoniti, Vasko, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Ljubljana, 1995.
- Taufferer, Inocenc, *Dissertatio Cl. Mairani De Causa Variationum Barometri. Tentamen Publicum ex Universa Philosophia, Quod In Archi-Ducali, & Academico Soc. JESU Collegio Labaci ex praelectionibus r. p. Innocentii Taufferer Soc. Jesu Phil. Prof. Publ. & Ord. Subiverunt Perillust. D. Aloysius Vermati, de Vermesfeld, Carn. Lab. Nobilis D. Antonius Feichtinger, Carn. Locopolitanus. Prolusionis loco Explanabuntur Phaenomena motus Astrorum Systematis Copernicani*. Ljubljana, 1760.
- Vanino, Miroslav, *Povijest filozofjske i teologijske nastave u isusovačkoj Akademiji u Zagrebu 1633–1733*, Zagreb, 1930.
- Varićak, Vladimir, U povodu državnog izdanja Boškovićeve djela »Theoria philosophia naturalis«, *Rad. Zagreb*: JAZU, 69/230, 1925, str. 198–199.
- Vega, Jurij, Détermination de la demi-circonférence d'un cercle, dont le diametre est = 1, exprimée en 140 figures décimales. *Nova acta Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae*. 9, 1795.
- Volković, Franjo, *Assertiones ex universa philosophia*, Zagreb, 1771.
- Zaccaria, Francesco Antonio, *Saggio critico della corrente letteratura Straniera (Modena) 2/1*, 1757, str. 26.
- Zallinger, Johann Batista, *De Incremento frugum Dissertatio ex mechanismo deducta a P. Joa. B. Zallinger S. J. Oeniponti. 1771. Cum Praefatione Biwaldi*. Graecii, 1772.
- Zenko, Franjo, *Aristotelizam od Petrića do Boškovića*, Zagreb, 1983.

SUMMARY

Student years of the Philosopher Karpe

Stanislav Južnič

After the introduction of Bošković's way of Newtonian physics in Ljubljana and Graz the local professors there were among the greatest promoters of Bošković's views in their physics and mathematics lectures. Ljubljana professor Biwald played very important role with his textbooks of Bošković's physics after he left Ljubljana for Graz. The Ljubljana professors also promoted the new ideas in Slovenian lands and even connected them with Asclepi, Bošković's successor at Roman College, although Bošković personally disliked him. The future philosopher Karpe was among the best Pogrietschnig's Ljubljana students and he used Asclepi's book for his graduate work. Karpe was trained in Bošković physics as a young man and kept his sympathy for Bošković's world view all his life. Karpe's connection with Bošković and his followers was the base for his later criticism of Kant's philosophy. Bošković was extremely popular among the Mid-European Jesuits, and his fame did not fade after 1773 when the young Jesuit students Karpe and Jurij Vega became the professors of their own because they still preferred Bošković's ideas.

The only Ljubljana Jesuit professor of physics of the strongest Carniolian noble family Auersperg, Herbert, also supported new Bošković's ideas and later made an extraordinary success as Carniolan church official. The development of Ljubljana Jesuit physics and astronomy did not

suffer much after the suppression of the Jesuit order because just Jesuit theology professors lost their positions, but the Jesuits occupied the chairs connected with the mathematical sciences for next three decades in Ljubljana. The suppression of the Jesuit order obstructed the development of Bošković's ideas but in no way removed them from the scientific scene. The Bošković's followers were able to develop a strong Mid-European school supporting Bošković which kept its great influence even in 19th century and paved the way for the modern use of Bošković's ideas in quantum mechanics.

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred šestimi desetletji?

Sklepov sestanka na Večni poti ni takrat nihče napisal. Vse, kar danes vemo o njih, vemo po spominu navzočih, ki so kasneje po spominu obnovljali potek sestanka ali vsaj nekatere dele. Prvi stavki so bili napisani pol leta po tem sestanku v članku »Pol leta Osvobodilne fronte« v listu »Osvobodilna fronta« (sredi novembra 1941, I, št. 1). Člankar je napisal, da je naslednjih pet ugotovitev ustanovnega sestanka postalo temelj vsega nadaljnjega dela Osvobodilne fronte.

(*France Škerl, Politični tokovi v osvobodilni fronti v prvem letu njenega razvoja, ZČ 5, 1951, str. 31*)

... pred petimi desetletji?

Zanimivo je, da nimamo na področju Karantanskih Slovanov doslej nikakršnih najdb, ki bi pripadale času starejše avarske faze. Ta moment nas postavlja pred vprašanje, ali so Karantanski Slovani takoj po prihodu Avarov v Panonijo padli pod njihov kulturnih vpliv ali pa šele kasneje.

(*Paola Korošec, Poskus delitve slovanske materialne kulture na področju Karantanije, ZČ 15, 1961, str. 190*)

... pred štirimi desetletji?

Zanimivo je, da so skoraj vsi navedeni avtorji črpali iz dnevnika Henrika Coste, o rokopisu samem pa ni specialne študije, čeprav je njegova usoda prav zanimiva. Naš namen je prav študija o njem.

(*Melitta Pivec-Stele, Dnevnik Henrika Coste o ljubljanskem kongresu Svete alianse v Ljubljani 1821, ZČ, 25, 1971, št. 3-4, str. 203*)

... pred tremi desetletji?

Prvi vpogled v urbarialno zemljo z dajatvami podložnikov, tlako in desetino nam daje najstarejši ohranjeni urbar iz leta 1488. Že dejstvo, da nam urbar navaja le štiri urbarialna naselja s tremi kmetijami in da navaja sedemkrat po dve kmetiji in celo desetkrat po eno kmetijo, nam jasno kaže, da gre pri večini gospodarskih enot za samotne kmetije zlasti pod Šipkom in Špilkom (956 m) in Rebrnico (1181 m).

(*Jože Mlinarič, Posest vetrinjskega samostana na Kranjskem, ZČ, 35, 1981, št. 1-2, str. 115*)

... pred dvema desetletji?

V času jožefinskih cerkvenih reform je bilo na domžalskem območju dvoje dekanatov: Mengeš in Dob. Lokalija Rova je spadala pod dekanat v Kamniku. Pod oba dekanata so sodile župnije Mengeš in Dob, Brdo, Ihan, Krašnja in Moravče ter lokalije Blagovica, Česnjice, Šentožbolt, Zlato polje ter vikariat Peče.

(*Ferdo Gestrin, Vaška naselja v domžalski občini v srednjem veku, ZČ, 45, 1991, št. 1, str. 28*)

... pred desetletjem?

Zdi se, da pesnik po odhodu v Galijo ni imel nikakršnih vesti o Akvileji. V času nastanka obeh odlomkov o Akvileji je bil namreč Pavlin že več let pokojni, cerkveno središče pa se je nahajalo v Gradežu. Tam (in ne več v Akvileji) so bile spravljene relikvije mučencev Kancijeve skupine, za relikvijami mučenca Fortunata pa se je začasno izgubila vsaka sled. Langobardska Akvileja v sedemdesetih letih 6. stoletja ni bila in ni mogla biti romarski kraj v takem smislu kot pred 568, saj se je večji del relikvij domačih mučencev nahajal v Gradežu.

(*Rajko Bratož, Venencij Fortunat in shizma Treh poglavij, ZČ, 55, 2001, št. 2, str. 155*)

Vladislav B. Sotirovic

Serbia's Diplomatic Preparations for the Creation of the First Balkan Alliance, 1861–1864

UDC 949(1-924.64)''18''

SOTIROVIC B. Vladislav, PhD., Assoc. Professor, Mykolas Romeris University, Faculty of Politics and Management, Political Science Dpt., Lithuania, Valakupių str. 5, room 57, Vilnius, vsotirovic@mruni.eu.

**Serbia's Diplomatic Preparations for the
Creation of the First Balkan Alliance,
1861–1864**

Zgodovinski časopis (Historical Review),
Ljubljana 65/2011 (143), No. 1-2, pp. 88–103,
44 notes

Language: En., (Sn., En., Sn.)

Our aim in this article is to investigate the case of diplomatic preparations for the creation of the First Balkan Alliance (1866–1868) against the Ottoman Empire by the Principality of Serbia in its initial stage which covers the years of 1861–1864 in the light of territorial requirements of the Balkan states and nations at the expense of the decreasing military and political power of the Ottoman authorities and the territorial integration of the multi-ethnic Ottoman Empire. Methodologically, the investigation is based primarily on the use of the primary archival-historical material from different Serbian and international archives.

Key words: Balkans, Ottoman Empire, Serbia, diplomacy

Author's Abstract

UDK 949(1-924.64)''18''

SOTIROVIC B. Vladislav, dr., izredni profesor, Mykolas Romeris University, Faculty of Politics and Management, Political Science Dpt., Valakupių str. 5, room 57, Vilnius, Lithuania, vsotirovic@mruni.eu.

**Diplomatske priprave srbske kneževine na
ustanovitev Prve balkanske zveze v obdobju
med 1861 in 1864**

Zgodovinski časopis, Ljubljana 65/2011 (143),
št. 1-2, str. 88–103, cit. 44

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik En., (Sn.,
En., Sn.)

Članek obravnava prva leta diplomatskih priprav na ustanovitev Prve balkanske zveze (1866–1868), ki je bila uperjena proti Osmanskemu cesarstvu. Osredotoča se na začetno obdobje med 1861 in 1864 in na ozemeljske zahteve balkanskih držav in narodov, katerih cilj sta bila usihanje vojaške in politične moči turške države in kasnejša ozemeljska integracija večetničnega turškega cesarstva. Metodologija, uporabljena v raziskavi, sloni predvsem na primarnih zgodovinskih virih iz srbskih in tujih arhivov.

Ključne besede: Balkan, Osmansko cesarstvo, Srbija, diplomacija

Avtorski izvleček

“Outline of Serbian-Greek Convention from 1861”

The sources are telling us that the pivotal impetus for the making of the First Balkan Alliance came from the side of Serbia's prince Mihailo I Obrenović whose predominate political task in the Serbian foreign policy was to create a united South Slavic state under Serbian leadership, which would be composed by all South Slavic territories within the Ottoman Empire. For this purpose he needed close cooperation with other Balkan Christian states and people as Serbia was not strong enough to alone defeat the Ottoman Empire on the battlefield. Consequently, the most reasonable solution was to create a joint Balkan military-political defensive-offensive coalition, which would militarily defeat Turkey and expel Ottoman authorities from the Balkans as a fundamental precondition to the creation of the united South Slavic state in the Southeast Europe.

It has to be said that the Second Balkan Alliance (1912–1913), which was put into effect during the First Balkan War 1912–1913 against the Ottoman Empire, was actually to a great extent a revitalization of the First Balkan Alliance (1866–1868). The nucleus of both of these Balkan Alliances for the general Balkan war against the Ottoman Empire can be found in the project from 1861 by the Serbian prime minister and minister of foreign affairs from 1861 to 1867, Ilija Garašanin (1812–1874) – the author of *Načertanije* 1844 (a secret program of Serbian political unification into a single national state) – to make a political-military pact with the Kingdom of Greece. To be more precise, Ilija Garašanin submitted in early March of 1861 a secret memo to Serbia's Prince Mihailo Obrenović (1825–1868, prince from 1839 to 1842 and from 1860 to 1868) in which the author urged the prince that Serbian national interest called for a pact with Greece¹ that would be a foundation for a wider Balkan pact against the Ottoman authority. This memo was based on Garašanin's previous proposal on the Balkan coalition in which he dealt with the Albanian question and relations with the Habsburg Monarchy. The memo was detailed instruction to the chosen Serbian deputy to the Greek court to negotiate with Athens about the creation of bilateral Serbian-Greek military-political alliance that was directed against the Ottoman Empire. The deputy was obliged to investigate the inner political and military situation of Greece with special attention on the questions of: 1) what was the main task of Greek national policy, and 2) which foreign power had the predominant role in Greek foreign policy.

¹ DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Agreement with the Greeks*, 1861.

The deputy was authorized to inform the Greek king that the Serbian prince hoped that Greece was willing to conclude a pact with Serbia for the common Christian interest in the Balkans.

According to the memo, there were crucial reasons for the alliance, firstly between Serbia and Greece and later on among all other Balkan Christians interested in the dissolution of the Ottoman Empire: 1) the common Christian faith of the Serbs and Greeks; 2) the common necessity and desire for freedom; 3) the creation of united national independent states of the Serbs and Greeks; 4) as a good example for the rest of the Balkan Christian nations for their own national liberation from the Ottoman yoke; 5) the fact that if Greece and Serbia did not liberate their brothers who still lived in Turkey both Greece and Serbia would disappear as independent states; 6) both of these countries could lose their independence, which could be prevented by their alliance, otherwise the great European powers could conclude that the Greeks and Serbs were not mature enough to enjoy their own independent national states for the reason that at the time of the memo only a minority of the Serbs and Greeks lived within the borders of their own national states; 7) the creation of a Greek-Serb pact would disrupt the belief and practice that the destiny of the Serbs and Greeks mainly depended on the decisions of the great European powers in their diplomatic cabinets; and 8) the "Eastern Question" had to be resolved by the Balkan peoples themselves but not by the great European powers.

The initial aim of the Greek-Serb pact was to form a joint cooperation, which would be recognized by Europe as a justifiable political-military alliance for the purpose of realization of their national requirements based on Serbian and Greek ethno-historic rights at the expense of the Ottoman Empire. However, the fundamental aim of this pact was territorial dismemberment of the Ottoman European possessions, which would be divided by the signatories of the pact. The signatories had to prevent European diplomacy to support Ottoman territorial integrity or to partition the lands of Turkey among the great European powers without participation of the regional Balkan Christian states whose compatriots lived in the Ottoman Empire. Finally, both Serbia and Greece had to assist their brothers from Turkey to rise in arms against the Ottoman yoke. Serbia's prince Mihailo accepted the ideas from the memo and from that time the main task of Serbia's foreign policy was to create the Balkan political-military alliance.

In the same year (1861) Garašanin was appointed by the Serbian government as a deputy to the Sublime Porte in Istanbul to discuss a delicate problem of the position of the Muslims in the Principality of Serbia.² Garašanin used this diplomatic mission in Istanbul to become more familiar with the inner political conditions within

² AMAE – *Mission de M. Garachanine*, 1861, by Luis Doson (1822–1890), French vice-consul in Belgrade, to Eduard Thouvenel (1818–1866), French ambassador in Istanbul from 1855 to 1860 and minister of foreign affairs from 1860 to 1863; AD – vol. IV, 1861, 148; DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Ilija Garašanin to Filip Hristić*, 1861; *Ibid*, *Ilija Garašanin to Ali-Pasha*, 1861. Filip Hristić (1819–1905) was the prime minister and minister of foreign affairs of Serbia from 1860 to 1861 and the state councillor from 1861 to 1870. Ali-Mehmed Pasha (1815–1871) was five time grand vizier and several times Ottoman minister of foreign affairs from 1856 to 1871.

the Ottoman Empire and to establish many contacts with the foreign ambassadors in the Ottoman capital. Surely, the biggest achievements of Garašanin's diplomatic activity in Istanbul were the very successful negotiations between him and Marco Renieris – the Greek representative in Istanbul (1861–1863) on the creation of the Serbian-Greek alliance.³

The Greek motive for these negotiations was the desire to reestablish the Byzantine Empire (lost to the Turks in 1453 and all the time considered by the Greeks as the Greek national state), while the Serbian vision was the remaking of the Serbian Empire from the mid-14th century and state unification of all Serbs who had been living within the Ottoman Empire. The Greek diplomatic contacts with the Serbs in regard to the creation of the anti-Ottoman political-military alliance dated back to the beginning of the 19th century, i.e. from the time of the existence of the Greek national secret society – *Philiki Hetairia* ("Friendly Society").⁴ However, the main dispute in Greek-Serbian relations and negotiations have been the questions of Macedonia and Albania for the reason that both sides pretended to include major parts of these two Ottoman provinces into their own united national states according to their ethnic and historical rights.⁵ For instance, the whole portion of geographical Macedonia (from Mt. Olympus to Mt. Šara and from Ohrid Lake to Mt. Rhodope), southern Bulgaria (south from the Balkan Mountain), southern Albania and all of Thrace were claimed by the Greek champions of "Megali Idea" who fought for reconstruction of the Byzantine (Greek) Empire.

For the purpose of resolving both the "Macedonian Question" and the "Albanian Question" Garašanin proposed to Renieris that the geographical territory of Macedonia and Albania be divided into Serb and the Greek spheres of influence: I) the Serbian influence was to be established in the districts of Albanian cities of Durrës and Elbasan and the districts of Macedonian cities of Ohrid, Prilep, Veles, Štip, Kratovo and Kyustendil, and II) the Greek influence would dominate in the Albanian districts of Berat and Korçë and in Macedonian districts of Bitola, Demir Kapija, Radović and Razlog. Therefore, according to this proposal, the territories of Albania and Macedonia would be shared into two spheres of influence – northern Serbian and southern Greek. This Garašanin's proposal was accepted in the same year by the Greek diplomacy and Garašanin's proposal was accepted in the same year by Greek diplomats and it became a key point of two documents: the "Outline of Serbian-Greek Convention from 1861" and the "Outline of Contract between Greece, Romania, Serbia and Montenegro from 1861". Both of them later became the basis for the creation of the First Balkan Alliance in 1866–1868.

³ DAY – *Description of the work about general agreement for uprising and unification*, 1876. Atanasije Nikolić (1803–1882) was a member and secretary of Serbia's Council from 1861 to 1868; DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Ilija Garašanin to Filip Hristić*, 1861 and *Ilija Garašanin to Jovan Ristić*, 1867. Jovan Ristić (1831–1899) was a head of Serbia's ministry of foreign affairs from 1858 to 1861 and Serbia's representative in Istanbul from 1861 to 1867.

⁴ Castellan, *History of the Balkans*, pp. 253–255; Јакшић, Вучковић, *Спољна политика Србије*, p. 72; Стојанчевић В., *Милош Обреновић*, pp. 67–71. About Serbia's struggle for national unification in the 1830s see: Љушић Р., *Кнежевина Србија*, pp. 381–394.

⁵ AMAE – *Montero to Walewsky*, 1859, 78. Count Alexander Walewsky (1810–1868) was a French minister of foreign affairs from 1855 to 1860.

According to Article V of the "Outline of Serbian-Greek Convention from 1861", the Principality of Serbia assumed obligations to: 1) increase its regular (standing) army to 12,000 soldiers; 2) organize in the best way its people's (territorial) army; and 3) supply with arms and ammunition the peoples from Bosnia, Herzegovina and Bulgaria for the purpose of armed struggle ("revolution") against the Ottoman Empire. The precise territorial division of the Ottoman Balkan possessions between the Balkan states and reconstruction of Balkan political outlook was fixed in the "Supplement to the Article III" of the same document which states that: 1) the Kingdom of Greece will annex Thessaly, Epirus (including and the northern Epirus what is today southern Albania), Macedonia, Thrace and the Aegean Islands; 2) the Kingdom of Serbia will be established by unification of (at that time) the Principality of Serbia, Bosnia, Herzegovina, Upper (present day northern) Albania and Montenegro (only in the case that the Montenegrin authorities accepted unification with Serbia; if not, Montenegro would be separate and independent state); 3) the Kingdom of Bulgaria will be established and its borders fixed later; and 4) the Principality of Walachia and the Principality of Moldavia will become united into a single Kingdom of Dacia.

Garašanin's proposal on the division of Serbian-Greek spheres of influence in Albania and Macedonia became a part of the "Supplement to the Article III" of the "Outline of Serbian-Greek Convention from 1861" as well. However, in the same convention it was anticipated that if Bulgaria did not join the Balkan alliance and Greece did not occupy Thrace with Constantinople (Istanbul), the central portion of Albania would become part of the Greek sphere of influence as territorial compensation for the lost Thrace and Istanbul, but at the same time Serbia would annex north-western Bulgaria (from Timok River to Isker River) in order to keep the balance of power in the region. Finally, the convention finished with the belief that this Serbian-Greek-Bulgarian-Albanian alliance would prevent partition of the Balkans by Russia and the Habsburg Monarchy.⁶ Therefore, the "Outline of Serbian-Greek Convention from 1861" became the foundation for the "Outline of Contract between Greece, Romania, Serbia and Montenegro from 1861".⁷ The ultimate purpose of both documents was to create the Balkan political-military "alliance on the basis of the ancient historical rights of the Balkan nations and principles of justice and ethnic rights for the ultimate goal to bring happiness and security to the Balkan peoples".⁸

The "Outline of Serbian-Greek Convention from 1861" was a kind of Balkan declaration of national rights drafted on the principles of: 1) making single and free nationally homogenous states of Balkan peoples instead of the multi-national, multi-religious and multi-linguistic heterogenous and oppressive Ottoman Empire; 2) "the

⁶ DAS – Archives of Jovan Ristić, *Outline of Serbian-Greek Convention from 1861*.

⁷ DAS – Archives of Jovan Ristić, *Outline of Contract between Greece, Romania, Serbia and Montenegro from 1861*.

⁸ DAS – Archives of Jovan Ristić, *Konduriotis to Renieris*, 1861, Athens. At that time Konduriotis was Greek minister of foreign affairs. About the Greek-Serbian alliance from the 1860s see: Lascaris, *La première Alliance entre la Grèce et la Serbie*.

Balkans to the Balkan peoples”; 3) self-determination of small nations who lived in multi-national states; 4) independent self-administration of each nation; and 5) non-interference of the great European powers into Balkan affairs. However, both Serbia and Greece excluded the people(s) from Macedonia and the ethnic Albanians from these rights and principles because of the two crucial reasons. Firstly, for both of them a separate Macedonian ethno-nationality did not exist (like for Bulgarians as well) and consequently an independent state of Macedonia as a national state of the “Macedonians” could not be established. Secondly, while Serbia and Greece recognized the existence of a separate Albanian ethno-linguistic nationality they came to the conclusion that an independent state of Albania, as a national state of Albanians, also could not be created for the simple reason: the Albanians were not “mature enough” to be given responsibility of self-government of their own independent state. Therefore, “the best solution” was to divide the territory of Macedonia and Albania between Serbia and Greece: Serbia would rule northern Albania and northern Macedonia, while Greece will do the same with the southern portions of these two Balkan provinces. A demarcation line between Serbian and Greek-administered portions of Albania and Macedonia would run from Durrës on Albanian littoral, south from Albania’s Elbasan, between Macedonia’s Prilep and Bitola and Razlog and Kyustendil to the western slopes of Mt. Balkan.⁹ It has to be stressed that the Balkan allied states of Montenegro, Serbia, Greece and Bulgaria adopted the same attitude in regard to the Albanian and Macedonian questions during the creation of the Balkan Alliance in 1912. On the other hand, at that time neither the Albanians nor the Macedonian Slavs had any ideas and plans for the creation of their own national states. The Albanians did it for the first time only in 1878.¹⁰

Soon after reaching on agreement with Greece about a joint action against the Ottoman Empire Serbia started to arm its military forces and to reform the army. For that purpose the Serbian authorities obtained several loans, but the main problem was with transportation of the armaments and ammunition to Serbia through the territories of the Habsburg Monarchy (from France) or the Ottoman vassal principalities of Walachia and Moldavia (from Russia).¹¹ In mid-August of 1861 Serbia’s People’s Assembly (the national parliament) passed a new law establishing the people’s army of 50,000 soldiers. However, this decision was strongly opposed by both the Ottoman Sublime Porte and Austria as a violation of the sultan’s decrees (*Hatti Sheriffs*) from 1829, 1830 and 1833 regarding Serbia’s autonomy within the Ottoman Empire.¹²

⁹ DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Ilija Garašanin to Filip Hristić*, 1867.

¹⁰ On the Albanian case see: Bartl, *Albanien*.

¹¹ AMAE – *Tastu to Thouvenel*, 1861; *Ibid.*, *Thouvenel to Tastu*, 1861; *Ibid.*, *Tastu to Thouvenel*, 1861. Tastu was a French general consul in Belgrade 1861–1862. Eduard Thouvenel (1818–1866) was a French ambassador in Istanbul from 1855 to 1860. See also: Ристић Ј., *Спољашњи одношаји Србије*, p. 177.

¹² OSH – Rapports von Konstantinopel, *Ludolf to Rechberg*, 1861; *Ibid.*, *Oral protest by Austrian consulate in Belgrade*, 1862. Count Ludolf was an officer in Austrian embassy in Istanbul. Count Johan von Rechberg-Rothenlöwen (1806–1899) was an Austrian foreign minister from 1859 to 1864.

Bombing Belgrade, the crisis of 1862 and the Italian Question

The Ottoman authorities prepared a counter-attack on Montenegro and Serbia in the case of their proclamation of the war against Turkey. The deterioration of bilateral Serbian-Ottoman political relations at that time is evidenced by the following case. In May 1862 the French consul in Belgrade reported to his government that the Turks were ready to bomb the Serbian capital from Belgrade's citadel (Kalemegdan), which was still under Turkish control according to the *Hatti Sheriffs*.¹³ Unfortunately, the Turkish threat to bomb the lower (civil) districts of Belgrade was accomplished on June 17th, 1862 when the Turkish artillery for almost five hours continuously and heavily bombed the Serbian capital from the citadel (Upper Town or Upper Belgrade) regardless of the fact that at the time Serbia was not at war with the Ottoman Empire. All foreign consuls in Belgrade, except for the Austrian one, placed responsibility for this incident on the personality of Belgrade's pasha – a commander of Belgrade's citadel (located on the confluence of the Sava and Danube Rivers) and representative of the Ottoman sultan in Serbia as Serbia's suzerain.¹⁴ For instance, the British consul reported to his foreign minister: "...Pasha has behaved very wrong and in consequence no alternative but to join my colleagues in refusing to treat with him again. The conduct of my Austrian Colleague has left a most painful impression. Admits he was two hours in the Fortress during the Time of Bombardment and yet as he informed... the Consular Body, Pasha desisted from Bombardment as soon as he requested him".¹⁵ This incident was used by prince Mihailo of Serbia to require all Turks to leave the territory of Serbia. In other words, he internationalized the problem of the presence of both the Ottoman authorities and Muslim inhabitants of the territory of the Principality of Serbia and launched the question of the destruction of Ottoman military fortresses in Serbia.¹⁶

Serbia's prince officially raised this question in several appeals to the Russian and French emperors on June 28th, 1862.¹⁷ The answer of the Russian and French diplomats was positive. In their "Memorandum from July 8th, 1862" they agreed that: 1) the Serbian military had to be improved; 2) the number of Serbia's soldiers increased; 3) the Ottoman military fortresses in the inner Serbia had to be destroyed; and 4) the Turkish military presence in Belgrade has to be restricted.¹⁸ Nevertheless, the Turkish bombardment of the lower districts of Belgrade, when two thirds of Belgrade's citizens left the city, became justification for Serbian military preparation and agitation among Balkan Christians against the Ottoman government.¹⁹

¹³ AMAE – *Tastu to Thouvenel*, 1862.

¹⁴ AMAE – *Tastu to Thouvenel*, 1862.

¹⁵ PRO – F O 78 – *Longworth to John Russell*, 1862.

¹⁶ Стојанчевић, *Историја српског народа*, p. 295.

¹⁷ AMAE – *Prince Michael to Napoleon*, 1862; The British "blue book".

¹⁸ Никитин, *Европейская дипломатия и Сербия*, pp. 80, 92, 95; AMAE – *Thouvenel to de Moustier*, 1862. About this problem see more in: Поповић, *Политика Француске и Аустрије*; Попов, *Србија и Турска*; Алексић, *Став Француске према Србији*.

¹⁹ AMAE – *Thouvenel to de Moustier*, 1862; *Ibid.*, *Tastu to Thouvenel*, 1862; Riker, *Michael of Serbia*; OSH – *Reichberg-Rothenlöwen to Prokesch-Osten*, 1862; Ристић, *Бомбардовање Београда (1862. год.)*.

To the foreign diplomats it was obvious that Serbia was preparing for the final struggle against Turkey even before June 1862. For instance, in the spring of 1862 the British foreign minister Earl John Russel informed the Austrian foreign minister Count Johan von Rechberg-Rothenlöwen that the principal aim of Serbian military reform was the dissolution of the Ottoman Empire and division of its territorial possessions in the Balkans.²⁰ These military preparations and political agitation became even more intensive after the bombardment when Serbia continued to work on establishing the Balkan coalition against Turkey. The turning point in this action was when France sided with the Balkan states and revolutionary Balkan movements.

The French policy towards the “Eastern Question” underwent significant changes in the Fall of 1861. In previous years the French had opposed any revolutionary action of the Balkan states or peoples against the territorial integrity of the Ottoman Empire. However, in October and November of 1861 Eduard Thouvenel, the French minister of foreign affairs in 1860, for the first time expressed French sympathies towards the idea of joint activities of Serbia, Walachia, Moldavia, Montenegro and Greece against the Sublime Porte.²¹ The real cause of such change in French Balkan policy was the decision of the French emperor Napoleon III Bonaparte (also known as Charles Louis Napoléon Bonaparte 1808–1873; emperor 1852–1870) “to resolve the Italian Question in the East”.²² Napoleon’s plan was to support revolution of the Christians against the Ottoman authorities in the Southeastern Europe. The revolution was to help Napoleon to realize his political ambitions in this part of Europe. In the course of the anti-Ottoman revolution in the Balkans Napoleon III supported the idea that Bosnia and Herzegovina would be ceded to the Habsburg Monarchy as territorial compensation for the Austrian dominated province of Venice (Venezia) which would be united with Italy.²³ Thus, both Italian nationalists and Austrian imperialists would be satisfied, while Napoleon III would play the leading role in European politics. But above all, the French emperor was convinced that the Italian nationalists, who demanded the integration into Italy of the whole territory of the Papal State (*Patrimonium Petri* or *Stato della Chiesa*, established in 754/756), including and the Vatican City,²⁴ and the French Catholic rightists who fought for political independence of the Papal State would be reconciled by the realization of this plan.

Several French diplomatic reports indicate that Napoleon’s new Balkan policy with its ultimate aim of solving the Italian problem of national unification was beginn-

²⁰ OSH – *Rechberg-Rothenlöwen to Vasić*, 1862; *Ibid.*, *Prokesch-Osten to Vasić*, 1862; PRO – FO 78 – *John Russell to Longworth*, 1862. Vasić was Austrian vice-consul in Belgrade from 1862 to 1864. Baron A. Prokesch-Osten was Austrian representative in Istanbul from 1855 to 1871.

²¹ AMAE – *Thouvenel to Lallemand*, 1861; *Ibid.*, *Thouvenel to Tasta*, 1861; *Ibid.*, *Tasta to Thouvenel*, 1861.

²² Bourgeois, *Manuel Historique*, p. 638.

²³ Христић, *Србија и Енглеска*, p. 126.

²⁴ The period from 1859 to 1870 is known in Italian history as “Il risorgimento e l’unità d’Italia”.

ing to be realized at the end of September 1861. For instance, Montenegrin prince Nikola I Petrović-Njegoš (1844–1921, prince 1860–1910 and king 1910–1918) with French diplomatic support decided in September–October 1861 to give military support to the Orthodox Christian rebels in eastern Herzegovina who rose in arms against the Ottoman government fighting for separation from the Ottoman state. At the same time prince Nikola I demanded that French authorities along with other great powers recognize: 1) *de jure* Montenegrin independence from Turkey; 2) Montenegrin occupation of part of the Adriatic seashore; and 3) the correction of the Montenegrin-Ottoman border.²⁵ At the same time as a part of Napoleon's plan, in which Italian volunteers led by Guisepe Garibaldi (1807–1882) and Hungarian revolutionaries would participate as well, one Italian vessel tried unsuccessfully to reach Albanian littoral carrying 3,000 rifles and 4 cannons in November 1861. Simultaneously, the Italian government prepared diversionary actions in Albania and Dalmatia against both the Ottoman and Habsburg authorities.²⁶

The French government was at that time directly involved in the process of arming the Balkan states. In mid-September 1861 Greece received 20,000 rifles from France, while the Serbian government was promised by Paris armament from France either through the Ottoman territory or via the Russian sea port of Odesa.²⁷ At the same time, the Balkan states had been receiving arms from the other European Great Powers. For example, the Serbian deputy in Bucharest, Kosta Magazinović, reported to his government on March 20th, 1862 that the Romanian prince Alexandru Ioan Cuza (1820–1873, Romanian prince from 1859 to 1866) would permit free passage via Romania of the Russian arms being sent to Serbia.²⁸ Further, the Serbian government in April 1862 was negotiating with one British company for transport of armaments to the Serbian border.²⁹ French major Hippolite Mondain was from 1861 to 1865 Serbia's minister of military affairs helping in the reorganisation and modernisation of Serbia's new people's-territorial army. In the spring of 1862 the Greek government received from the French diplomats a strong confirmation that Paris would pursue a policy of neutrality in the upcoming Balkan war which was a clear sign to Athens that France supported the Balkan action against the Turks.³⁰ The Serbian government signed a contract with Russia for a loan to Serbia for military purposes on March 29th, 1862 in St. Petersburg.³¹

²⁵ AMAE – *Lallemand to Thouvenel*, 1861; *Ibid.*, *Prince Nicholas to the members of the European Commission in Dubrovnik*, 1861; *Ibid.*, *Lallemand to Thouvenel*, 1861.

²⁶ AMAE – *Bourée to Thouvenel*, 1861; *I Documenti Diplomatici Italiani*, № 50, 271, 363, 450. N. Bourée (1811–1886) was French ambassador in Athens from 1859 to 1866, and ambassador in Istanbul from 1866 to 1879.

²⁷ AMAE – *Bourée to Thouvenel*, 1861; *Ibid.*, *Tastu to Thouvenel*, 1861; *I Documenti Diplomatici Italiani*, № 369.

²⁸ DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Garašanin's "Instructions to the deputy to prince Cuza"*, 1862; *Ibid.* *Kosta Magazinović to Ilija Garašanin*, 1862; Archives of Jovan Ristić, *Ilija Garašanin to Jovan Ristić*, 1862, Belgrade.

²⁹ AEME – *Tustu to Thouvenel*, 1862.

³⁰ AEME – *Bourée to Thouvenel*, 1862.

³¹ Јовановић, *Ера страних зајмова*, р. 4; Цвијетић, *Први зајам Кнежевине Србије*, pp. 130–134.

On this occasion Serbia's deputy in Russia, who signed this contract – Milan Petronijević, an assistant to Serbia's minister of justice, revealed to the Russian authorities the Serbian plan to bring Bosnia, Herzegovina and northern Albania into Serbia's sphere of influence.

At that time the Greek king Otto I (1815–1867, king from 1832 to 1862) secretly negotiated with Giuseppe Garibaldi for a joint Greco-Italian action in the Balkans and the organisation of an uprising of Ottoman Christian subjects. The mediator in these negotiations was the Committee of the Ionian Islands. In the spring of 1862 Garibaldi was preparing one military detachment of his volunteers in Naples for the diversion in the Balkans. According to his plan, this detachment would start military action in the area of Preveza in southern Epirus nearby the Ionian Sea. The other option for the place of military invasion was northern Albania or Herzegovina. Nevertheless, Garibaldi's volunteers would after landing on Balkan territory as soon as possible get in touch with the Montenegrins while the Greek irregular troops would cross the border into Turkey waging guerilla warfare.³²

However, Garibaldi's military preparations were not realized because Napoleon cancelled his Balkan plan in mid-1862 for the following reasons: 1) financial, diplomatic and military lack of preparation of the Balkan states for war against the Ottoman empire; 2) disputes among the leaders of Herzegovinian rebels; 3) British support of the Ottoman authorities against Montenegro and London's protest to Belgrade and Athens because of their preparations for the action.³³ Because of these three reasons Napoleon III was compelled to reject the plan of Sardinian-Italian king Vittorio Emanuele II (1820–1878, king of Sardinia and Italy from 1849 to 1878) that simultaneously with the Balkan uprising, Hungarian revolutionaries would rise against the Habsburg Monarchy and that the Italian army would invade the Austrian province of Venice.³⁴ More precisely, according to the plan of Vittorio Emanuele II, Italian and Hungarian revolutionaries, led by Hungarian dissident and emigrant general István Türr (1825–1908), who was in the service of the Italian king as his adjutant officer, would invade Turkey with 8,000 soldiers in May 1862 followed by Garibaldi's invasion of the Austrian Adriatic littoral nearby Senj or Bakar in northern Dalmatia with four divisions of the Italian volunteers. Simultaneously, when general Türr was to invade Turkey either nearby Bar on the present day Montenegrin littoral or Durrës on the Albanian littoral, Montenegrin troops were to attack the city of Scodra (old Montenegrin capital) in northern Albania.³⁵

³² AEME – *Bourée to Thouvenel*, 1862.

³³ Thouvenel, *Thouvenel to Benedetti*, p. 342; AMAE – *Thouvenel to de Moustier*, 1862; PRO – F O 78 – *John Russell to Longworth*, 1861. Marquise Lionel de Moustier (1817–1869) was French ambassador in Istanbul from 1861 to 1866 and minister of foreign affairs from 1866 to 1868. Earl John Russell (1792–1878) was British minister of foreign affairs from 1859 to 1865 and the Prime Minister from 1865 to 1867. Longworth was British general consul in Belgrade from 1860 to 1873.

³⁴ Thouvenel, *Pages de l'Histoire*, p. 342; *I Documenti Diplomatici Italiani*, № 271, 363, 450, 468.

³⁵ *István Türr to prince Nikola and Major Adam Vranešević to prince Nikola* published by Predlog M.

The Italian king and Giuseppe Garibaldi especially championed the so-called "Adriatic plan" of joint Italian, South Slavic, Greek and Albanian military action in the Balkans against Austria. During their conversation in Turin in May of 1866 Vittorio Emanuele II and Garibaldi developed a plan for the participation of 30,000 Italian volunteers in a joint action with the South Slavic frontiersmen from the Austrian Military Border („krajšnici"). After the conversation Garibaldi reestablished neglected relations with the peoples on the eastern Adriatic seashore.³⁶

According to general Türr, the Montenegrin prince Nikola I reached an agreement with Giuseppe Garibaldi for military action against Turkey³⁷ that would also include the Greek king Otto I. However, the Serbian government refused to participate in the Italian plan of "Liberation of the Balkan Christians" drafted in 1861–1862. By supporting the Balkan uprising against the Ottomans as Serbia's prime minister and minister of foreign affairs, Ilija Garašanin saw as the main goal of Italian diplomacy in the Balkans: 1) to make use of Balkan rebels to complete Italian unification by annexation of Venice; and 2) as compensation to Vienna, to allow Austria to occupy Bosnia & Herzegovina (settled primarily by the ethnolinguistic Serbs of Orthodox, Catholic and Muslim faith). Both of these two points (especially the second) were in his view directed against Serbian national interest, i.e. to prevent unification of Bosnia & Herzegovina with Serbia. Finally, he predicted that the Balkan Christians would be the main losers in case the plan was realized. Russian diplomacy also played a great role in the Serbian decision not to establish relations with "Garibaldi, Hungarians and Poles".³⁸ Thus, the mission of Garibaldi's deputy, Marco Antonio Canini, failed in Belgrade for the reason that the Serbian government refused to negotiate with the Italian representative regarding the Serbian-Italian joint cooperation in the Balkan uprising.³⁹

The French Balkan policy in the years of 1863-1864

The Polish uprising against the Russian authorities in 1863 influenced Napoleon III to create a new plan for redrawing European national borders which would have great consequences for Balkan affairs in the case of its implementation. More precisely, in March of 1863 the French emperor informed the Austrian ambassador in Paris, count Metternich, regarding his idea of a new political map of Europe: 1) the historical Kingdom of Poland would be reestablished within the borders which Poland had before its First partition in 1772; 2) the reestablished united Kingdom of Poland (including and Grand Duchy of Lithuania) would be governed by one

³⁶ Garibaldi, *Pro-memoria al generale Cialdini*.

³⁷ Report by general Türr; *I Documenti Diplomatici Italiani*, № 9, 33, 227, 271, 363.

³⁸ DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Milan Petronijević to Ilija Garašanin*, 1862.

³⁹ OSH – Vasić to Rechberg-Rothenlöwen, 1862; Archives of Jovan Ristić, *Ilija Garašanin to Jovan Ristić*, 1862; DAS – Miloje Lešjanin to Ilija Garašanin, 1862; *Ibid.*, Marco Antonio Cannini to Ilija Garašanin, 1862. Miloje Lešjanin (1830–1867) was at that time the head of Serbia's Ministry of Foreign Affairs.

Habsburg archduke; 3) Italy would gain the province of Venice from Austria; 4) Austria would be territorially compensated by annexation of Silesia and Serbia; 5) France would annex the region of Rhine; 6) Prussia would, as territorial compensation, annex the Kingdom of Saxony and the Kingdom of Hanover; and finally 7) the European possessions of the Ottoman Empire would be divided between the Balkan states. However, Franz Joseph I (1830–1916, the emperor of Austria and the king of Hungary from 1848 to 1916) rejected this plan because the British diplomats saw in this plan Napoleon's intention to reestablish French supremacy in Europe.⁴⁰ At the same time, the Serbian government became acquainted with Napoleon's new plan to cede Serbia to Austria in July 1863 through Italian deputy in parliament, Vegezzi-Ruscal.⁴¹ As a consequence of these events Serbia lost any confidence in France's Balkan policy.

As a kind of political answer Belgrade intensified its own propaganda among the South Slavs and developed a network of agencies for the preparation of an anti-Ottoman revolution, especially in Bosnia & Herzegovina. The fundamental task for intensification of the Serbian national work in the Ottoman province of Bosnia & Herzegovina (the so-called Pashalik of Bosnia that also included the territory of Rashka/Sanjak) at the time of Polish uprising 1863–1864 was Garašanin's intention to impede the realization of Napoleon's idea of ceding this Turkish province to Austria as compensation for Austrian evacuation of Venezia Giulia – an idea that was contrary to the Serbian national interests. For this reason, Serbian national propaganda and other activities in the Pashalik of Bosnia were developed to such extent that in February 1864 the governor of this province, Osman-pasha, warned the Sublime Porte in Istanbul that Belgrade had already completed preparing the Bosnian Serbs for the uprising: 1) Serbia had armed them with weapons and ammunition produced in Serbia; 2) Serbia had established a revolutionary network within the whole territory of the province; and 3) Serbia had concentrated its own military forces along its border with Bosnia. By the spring of 1864 the Ottoman authorities were so convinced that the Balkan revolution would soon break that they started concentrating their forces along the Serbian and Romanian borders in Bulgaria, Rumelia and Bosnia. As a part of military preparations against Serbia and Romania the Porte instituted obligatory military service in both Bosnia and Albania. According to Russian diplomatic reports from Albania, the Ottoman policy towards the Albanian tribal aristocracy became softer and many Albanian feudal lords (beys) returned to state offices.⁴² A new number of the Muslim Tatars and the Cherkezs were settled in Bulgaria along the Serbian border as a protective measure against Serbian aggression on Turkey in addition to 150,000 Tatars and Muslim Circassians living in Bulgarian territory after the Crimean War (1853–1856).⁴³ The Ottoman military plan was to have these Muslim settlers, expelled by the Russian

⁴⁰ Seton-Watson, *Les relations de l'Autriche-Hongrie*, p. 433; Bourgeois, *Manuel Historique de Politique Étrangère*, p. 369.

⁴¹ DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Ilija Garašanin to Vegezzi-Ruscal*, 1863.

⁴² DAS – Archives of Ilija Garašanin, *A copy of report of Russian consul*, 1864.

⁴³ Poulton, *The Balkans*, p. 117.

authorities from the Caucasus area, serve as frontiersmen along the Ottoman military frontier in the Balkans. Nevertheless, the Turkish military intervention against Serbia and Romania was finally thwarted only because of the French diplomatic intervention in Istanbul in 1864.⁴⁴

References

Archival sources

• *Diplomatic Archives of Serbia (DAS, Belgrade, Serbia)*

- DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Agreement with the Greeks*, 1861.
- DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Ilija Garašanin to Filip Hristić*, Istanbul, April 3rd, 5th, 9th, 26th, 1861, № 1, 2, 3, 7, concepts.
- DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Ilija Garašanin to Filip Hristić*, May 1st, 1861, Istanbul, and *Ilija Garašanin to Jovan Ristić*, March 16th, 1867, Belgrade.
- DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Ilija Garašanin to Ali-Pasha*, Istanbul, May 1st, 1861.
- DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Ilija Garašanin to Filip Hristić*, March 16th, 1867, Belgrade.
- DAS – Archives of Jovan Ristić, *Outline of Serbian-Greek Convention from 1861*, 1861.
- DAS – Archives of Jovan Ristić, *Outline of Contract between Greece, Romania, Serbia and Montenegro from 1861*, 1861.
- DAS – Archives of Jovan Ristić, *Konduriotis to Renieris*, November 20th, 1861, Athens.
- DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Garašanin's Instructions to the deputy to prince Cuza*”, concept, February 1862, Belgrade.
- DAS – *Kosta Magazinović to Ilija Garašanin*, concept, March 8th, 1862, Đurđevo.
- DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Milan Petronijević to Ilija Garašanin*, April 1862, Belgrade.
- DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Miloje Lešjanin to Ilija Garašanin*, concept, August 29th 1862, Paris.
- DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Marco Antonio Cannini to Ilija Garašanin*, August 29th, 1862.
- DAS – Archives of Ilija Garašanin, *Ilija Garašanin to Vegezzi-Ruscal*, concept, August 27th, 1863, Belgrade.
- DAS – Archives of Ilija Garašanin, Belgrade, *A copy of report of Russian consul in Rumelia and central Albania to the director of the Asiatic Department of the Russian Ministry of Foreign Affairs*, Bitola (Monastir), № 77, March 15th/27th, 1864, (translated from Russian).

• *Archives du Ministère des Affaires Étrangères, (AMAE, Paris, France)*

- AMAE – *Mission de M. Garachanine*, vol. Turquie, Belgrade, April 2nd and 5th 1861, № 13 and 14, 1861, by Luis Doson.
- AMAE – *Montero to Walewsky*, vol. Grèce, March 4th, Athens, 1859, 78.
- AMAE – *Tastu to Thouvenel*, vol. Turquie, Belgrade, № 32, 13, August 13th, 1861.
- AMAE – *Thouvenel to Tastu*, vol. Turquie, Paris, August 21st, 1861.
- AMAE – *Tastu to Thouvenel*, vol. Turquie, Belgrade, № 54, November 16th, 1861.
- AMAE – *Tastu to Thouvenel*, vol. Turquie, Belgrade, № 79, 14, May 3rd, 1862.
- AMAE – *Tastu to Thouvenel*, vol. Turquie, Belgrade, № 83, 14, June 18th, 1862.
- AMAE – *Prince Michael to Napoleon*, appendix № 1 to Tastu's report № 88, 14, June 28th, 1862, Belgrade.

⁴⁴ AMAE – *Botmillian to de Lhuys*, 1864.

- AMAE – *Thouvenel to de Moustier*, vol. Constantinople, July 4th, 1862, Paris, № 56, and July 18th, 1862, 354.
- AMAE – *Thouvenel to de Moustier*, vol. Constantinople, June 20th, 1862, Paris, 354.
- AMAE – *Tastu to Thouvenel*, vol. Turquie, Belgrade, № 84, 14, June 21st, 1862.
- AMAE – *Thouvenel to Lallemand*, vol. Constantinople, № 91, 352, October 4th, 1861.
- AMAE – *Thouvenel to Tastu*, November 13th, 1861, Paris, telegram, 13.
- AMAE – *Tastu to Thouvenel*, № 53, November 16th, 1861, Belgrade.
- AMAE – *Lallemand to Thouvenel*, vol. Constantinople, № 91, 352, October 2nd, 1861, Pera, telegram.
- AMAE – *Prince Nicholas to the members of the European Commission in Dubrovnik*, without date, as appendix to the *Report by Lallemand to Thouvenel*, № 145, October 16th, 1861, Pera.
- AMAE – *Lallemand to Thouvenel*, № 151, October 29th, 1861, Pera.
- AMAE – *Bourée to Thouvenel*, vol. Grèce, № 57, 82, November 26th, 1861, Athens.
- AMAE – *Bourée to Thouvenel*, vol. Grèce, № 41, 82, September 13th, 1861, Athens.
- AMAE – *Tastu to Thouvenel*, vol. Turquie, Belgrade, № 59, December 5th, 1861, Belgrade.
- AMAE – *Tustu to Thouvenel*, vol. Turquie, Belgrade, № 79, 14, May 3rd, 1862, Belgrade.
- AMAE – *Bourée to Thouvenel*, vol. Grèce, 83, April 10th, 1862, Athens.
- AMAE – *Bourée to Thouvenel*, vol. Grèce, 83, March 10th, and April 10th, 1862, Athens.
- AMAE – *Thouvenel to de Moustier*, vol. Constantinople, № 11, 353, February 14th, 1862.
- AMAE – *Botmillian to de Lhuys*, vol. Turquie, Belgrade, № 85, August 23rd, 1864, Belgrade.

• ***Archives diplomatiques (AD, Paris, France).***

AD – vol. IV, 1861, 148.

• ***Diplomatic Archives of Yugoslavia (DAY, Belgrade, Serbia)***

DAY – Archives of Ministry of Foreign Affairs (before 1941), *Description of the work about general agreement for uprising and unification*, manuscript of Atanasije Nikolić, Belgrade, April 20th, 1876.

• ***Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (OSH, Vienna, Austria)***

- OSH – Raports von Konstantinopel, *Ludolf to Rechberg*, Istanbul, September 27th, 1861.
- OSH – Raports von Konstantinopel, *Oral protest by Austrian consulate in Belgrade*, № 4, Belgrade, January 24th, 1862.
- OSH – *Rechberg-Rothenlöwen to Prokesch-Osten*, vol. Konstantinopel, June 22nd, 1862.
- OSH – *Rechberg-Rothenlöwen to Vasić*, April 17th, 1862, Vienna, № 9.
- OSH – *Prokesch-Osten to Vasić*, vol. Konstantinopel, April 23rd, 1862, Istanbul, XII/75.
- OSH – *Vasić to Rechberg-Rothenlöwen*, August 4th, 1862, № 44.

• ***Public Record Office, Foreign Office Records (PRO, London, United Kingdom)***

- PRO – F O 78 – Turkey, London, *Longworth to John Russell*, June 18th, 1862, Belgrade, telegram, 1672.
- PRO – F O 78 – Turkey, London, *John Russell to Longworth*, № 1671, April 8th, 1862, London.
- PRO – F O 78 – Turkey, London, *John Russell to Longworth*, № 1585, December 10th, 1861.
- The British “blue book” *Correspondence relating to the Bombardment of Belgrade, in June 1862* submitted in 1863 to the House of Commons and House of Lords of the British Parliament, № 23. The printed version of this document is: *Correspondence respecting Affairs in Servia, Presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty*, London, 1867.

- Ристић Ј. (anonymous), *Бомбардовање Београда (1862. год.)*, Београд, 1872 in Perović R. collection; The British "blue book" *Correspondence relating to the Bombardment of Belgrade, in June 1862* submitted in 1863 to the House of Commons and House of Lords of the British Parliament, № 22.
- I Documenti Diplomatici Italiani*, Prima serie 1861–1870, vol. 1 (8 gennaio–31 dicembre 1861), Roma, 1952, № 50, 271, 363, 450.
- I Documenti Diplomatici Italiani*, Prima serie 1861–1870, vol. 1 (8 gennaio–31 dicembre 1861), Roma, 1952, № 369.
- I Documenti Diplomatici Italiani*, Prima serie 1861–1870, vol. 1 (8 gennaio–31 dicembre 1861), Roma, 1952, № 271, 363, 450, 468.
- Archives of Jovan Ristić, in family possession, Belgrade, *Ilija Garašanin to Jovan Ristić*, May 28th, 1862, Belgrade.
- Archives of Jovan Ristić, in family possession, Belgrade, *Ilija Garašanin to Jovan Ristić*, July 27th, 1862, Belgrade.
- Thouvenel L., *Thouvenel to Benedetti*, January 25th, 1862 in *Pages de l'Histoire du Second Empire*, Paris, 1903.
- István Türr to prince Nikola*, December 31st, 1861, Turin/Torino, and *Major Adam Vranešević to prince Nikola*, January 24th, 1862, Kotor/Cattaro published by Dr. Milan Predlog in *Riječ*, № 13, Zagreb, 1931.
- Garibaldi G., *Pro-memoria al generale Cialdini*, June 2nd, 1866, Caprera, according to Cleombroto, Il piano di guerra nel '66 tra Vittorio Emanuele II e Garibaldi, *Il Tempo*, Rome, April 3rd, 1918.
- Report by general Türr*, published in article: Cleombroto, Una missione segreta del generale Türr durante la guerra de 1866, *Il Tempo*, April 3rd, 1918, Roma.
- I Documenti Diplomatici Italiani*, Prima serie 1861–1870, vol. 1 (8 gennaio–31 dicembre 1861), Roma, 1952, № 9, 33, 227, 271, 363.

Articles

- Lascaris S. Th., La première Alliance entre la Grèce et la Serbie, *Le Monde slave*, Paris, № 9, 1926.
- Никитин С. А. (and others), Европейская дипломатия и Сербия в начале 60-х годов XIX века, *Вопросы истории*, № 9, Москва, 1962.
- Riker T. W., Michael of Serbia and the Turkish Occupation, *The Slavonic and East European Review*, vol. XII, № 34.
- Цвијетић Л., Први зајам Кнежевине Србије, *Финансија*, vol. 4, Београд, 1957.
- Seton-Watson R. W., Les relations de l'Autriche-Hongrie et de la Serbie entre 1868. et 1874, *Le Monde Slave*, № 2, Paris, 1926.

Books

- Алексић Ј., *Став Француске према Србији за време друге владе Милоша и Михајла (1858–1868)*, Београд, 1957.
- Bartl P., *Albanien: Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Regensburg, 1995.
- Bourgeois E., *Manuel Historique de Politique Etrangère*, III, Paris, 1924.
- Castellan G., *History of the Balkans. From Mohammed the Conqueror to Stalin*, East European Monographs, Boulder, distributed by Columbia University Press: New York, 1992.
- Јакшић Г., Вучковић Ј. В., *Спољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Историјски институт, Београд, 1963.
- Стојанчевић В., *Милош Обреновић и његово доба*, Београд, 1990.

- Стојанчевић В. (ed.), *Историја српског народа. Од Првог устанка до Берлинског конгреса 1804–1878*, V/1, Београд, 1981.
- Љушић Р., *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Српска академија наука и уметности, посебна издања, књига DLXX, одељење историјских наука, књига 12, Београд, 1986.
- Ристић Ј., *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, II, Београд, 1887.
- Поповић В., *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд, 1925.
- Poulton H., *The Balkans. Minorities and States in Conflict*, London, 1994.
- Попов Н., *Србија и Турска од 1861. до 1867. године*, Београд, 1879.
- Христић М. Ф., *Србија и Енглеска пре пола века*, Београд, 1910.
- Јовановић В., *Ера страних зајмова у Србију*, Београд, 1906.
- Thouvenel L., *Pages de l'Histoire du Second Empire*, Paris, 1903.

POVZETEK

Diplomatske pripreme srbske kneževine na ustanovitev Prve balkanske zveze v obdobju med 1861 in 1864

Vladislav B. Sotirovic

V obdobju med 1861 in 1864 je bila politična vloga srbske kneževine v diplomatskih pogajanjih o ustanovitvi balkanske vojaške in politične zveze, ki je bila uperjena proti osmanskemu cesarstvu, odločilenega pomena za dokončno oblikovanje Zveze med letoma 1866 in 1868. Srbija ni bila zgolj pobudnik, pač pa tudi najbolj zagreta udeleženka v zapletenih diplomatskih prizadevanjih za njeno ustanovitev. Končni politični cilj Zveze je bila zmaga nad Turki in poveljna priključitev vseh pokrajin v turškem cesarstvu, ki so bile poseljene s srbskim prebivalstvom. Čeprav zaradi potencialnega negativnega vpliva na balkanske notranje in zunanje zadeve načrt ni bil realiziran vse do leta 1912/1913, so bila diplomatska prizadevanja v omenjenem obdobju ključnega pomena zanj.

Članek se osredotoča prvenstveno na vprašanje teritorialne delitve ozemlja, ki je bilo poseljeno z albanskim prebivalstvom, med Srbijo, Črno goro, Grčijo in Bolgarijo. Ključne diplomatske in politične aktivnosti balkanskih zaveznic so se odvijale na ozemlju ožje Albanije, Epira, Makedonije in Kosova in Metohije.

Andrej Rahten

Geneza knezoškofove stranke na Kranjskem

Vprašanje trojne kandidature na nadomestnih volitvah
v državni zbor leta 1896

UDK 329.3(497.4)''18''

RAHTEN Andrej, izr. prof. dr., višji znanstveni sodelavec, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, andrej.rahten@zrc-sazu.si

Geneza knezoškofove stranke na Kranjskem, Vprašanje trojne kandidature na nadomestnih volitvah v državni zbor leta 1896

Zgodovinski časopis, Ljubljana 65/2011 (143), št. 1-2, str. 104–119, cit. 50

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V članku je osvetljeno vprašanje trojne kandidature v vrstah Katoliške narodne stranke na nadomestnih državnoborskih volitvah leta 1896. Temelji na gradivu iz Nadškofijskega arhiva v Ljubljani, še zlasti na zapuščinah Ivana Šusteršiča, Jožefa Šiške in Janeza Kalana. Predstavljeni so glavni akterji zapleta, ki je odločilno vplival na hierarhijo Katoliške narodne stranke v dveh desetletjih njenega vzpona v slovenskem političnem prostoru. Iz raziskav izhaja, da je izid boja za kandidaturo v državni zbor leta 1896 Ivanu Šusteršiču omogočil vzpon v sam strankarski vrh in posledično med avstrijsko parlamentarno elito, knezoškof Jakob Missia pa je dokončno utrdil vlogo vrhovnega arbitra v Katoliški narodni stranki.

Ključne besede: Jakob Missia, Ivan Šusteršič, Katoliška narodna stranka, krščanskosocialno gibanje, Cerkev

Avtorski izvleček

UDC 329.3(497.4)''18''

RAHTEN Andrej, PhD., Assistant Professor, Senior Research Fellow, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, andrej.rahten@zrc-sazu.si

The Genesis of the Party of Prince Bishop in Kranjska: The Question of the Triple Candidacy for the 1896 By-Election to the National Assembly

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 65/2011 (143), No. 1-2, pp. 104–119, 50 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article investigates the candidacy of three candidates from the ranks of the Catholic National Party for the 1896 by-election to the National Assembly. It is based on the sources from the Archiepiscopal Archives in Ljubljana, and particularly on the legacies of Ivan Šusteršič, Jožef Šiška, and Janez Kalan. It analyzes the activities of the main protagonists in the events that had a critical impact upon the hierarchy within the Catholic National Party during its two decades of political ascent in Slovene politics. As the winner in the struggle for the candidacy to the 1896 National Assembly, Ivan Šusteršič became the leader of the Party and a member of the Austrian parliamentary elite. By supporting the candidacy of Šusteršič, Prince Bishop Missia conclusively secured his position of the Supreme Arbiter of the Catholic National Party.

Key Words: Jakob Missia, Ivan Šusteršič, Catholic National Party, Christian social movement, the Church

Author's Abstract

»Za-me je sicer to žrtev v gmotnem oziru – toda to žrtev polagam na oltar svete stvari, za katero bojevati se mi je dovolil dobrotljivi Bog. Ker pa kandidujem v ime in na program katoliške resnice, ne smem in nočem ničesar storiti brez odobrenja Vaše prevzvišenosti, kot svojega od Boga postavljenega škofa. Zato se usajam svojo kandidaturo naj ponižneje naznaniti Vaši knezo-škofji milosti in prositi višje-pastirskega odobrenja in blagoslova.«

Iz pisma Ivana Šusteršiča knezoškofu Jakobu Missii, 16. avgusta 1896

Vprašanje trojne kandidature v vrstah Katoliške narodne stranke na nadomestnih državnozborskih volitvah leta 1896 je bilo v slovenskem zgodovinopisju v preteklosti že opaženo. To velja tako za klasični pregled zgodovine slovenskega katoliškega gibanja, ki ga je napisal Fran Erjavec, kakor tudi za ključno delo Janka Pleterskega o razvoju slovenskega političnega katolicizma.¹ Vendar so bile dosedanje raziskave oprte predvsem na časopisne vire, v tem prispevku pa bo omenjena epizoda prikazana zlasti na podlagi zapuščin, ki jih hrani Nadškofjski arhiv v Ljubljani.

Na osebni ravni je sicer šlo za znotrajstrankarsko prerivanje treh kandidatov: dr. Ivana Šusteršiča, dr. Ignacija Žitnika in dr. Vinka Gregoriča. A kot ugotavlja Pleterski: »Vsa dogodba daleč presega pomen posameznih oseb v njej.« To ni bil navaden politični boj uspešnega odvetnika, predanega duhovnika in uglednega zdravnika za eno od mest v dunajskem parlamentu: »Šlo je za veliko in načelno vprašanje, ki se je postavljalo pred stranko političnega katolicizma na Kranjskem. Ali je dopustno, da se v njej delavsko krilo politično utrdi, v perspektivi morda celo organizira kot samostojna stranka krščanskega socializma?«² Pokazalo pa se je tudi, da ni šlo samo za spopad med dvema načelnima usmeritvama, kot jih opredeljuje Pleterski, ampak se je poleti 1896 zgodil odločilni preizkus moči, ki je za naslednji dve desetletji določil, kakšna bo hierarhija kmalu najmočnejše stranke na Slovenskem. To ni bil zgolj boj za dediščino prvega načelnika Katoliške narodne stranke kanonika Karla Kluna, ki je s svojo nenadno smrtjo nehote sploh povzročil celotni zaplet, ampak tudi za vprašanje arbitrarne vloge samega knezoškofa v

¹ Prim. Erjavec, Zgodovina, str. 105–106; Pleterski, Dr. Ivan Šusteršič, str. 52–63.

² Pleterski, Pot, 50.

stranki. Takrat je ta čast pripadala Jakobu Missii, ki je bil imenovan na škofovski sedež sv. Maksima v Ljubljani leta 1884.³

Missia je na to mesto prišel iz Gradca, kjer je bil najprej škofov kaplan in tajnik, nato pa stolni kanonik. Večino duhovniških let je preživel na Štajerskem in v Rimu, zato so mu celo njegovi najbolj vneti privrženci na Kranjskem na skrivaj »očitali, da je premalo naroden«. ⁴ Kot ključno nalogo si je zadal povečanje števila duhovnikov v škofiji, kar očitno ni bila lahka naloga. Voditelj kranjskih liberalcev Ivan Tavčar je tako prepričeval nadarjenega dijaka Aleša Ušeničnika, naj ne odide v semenišče, a vseeno ni bili dovolj uspešen. Istega Ušeničnika je nato Missia skupaj z njegovim bratom poslal v rimski Collegium Germanicum in oba sta po vrnitvi močno okrepila vrste kranjskih katoliških narodnjakov. Missiev vpliv je segal daleč preko kranjskih meja, saj je bil tajnik avstrijskih škofijskih konferenc. Leta 1889 se je znašel v središču napadov slovenskega liberalnega časopisja, ker ob smrti prestolonaslednika Rudolfa ni želel razobesiti na škofijskem dvorcu črne zastave in ni dovolil cerkvenega zvonjenja. ⁵ Knezoškofu so očitali nelojalnost do cesarske hiše, a očitno mu omenjena poteza ni škodila, saj je kasneje postal prvi slovenski kardinal.

Prihod Missie v Ljubljano je sovpadel z nastopom bojevitiga goriškega teologa dr. Antona Mahniča, ki je takrat s svojimi znamenitimi pogovori *Dvanajst večerov* v dnevniku *Slovenec* sprožil filozofsko polemiko o umetnostnem skepticizmu v slovenski literaturi. Missia, ki je izdal geslo »Moliti in dobro voliti!«, je vzpodbudil Mahniča, da je leta 1889 začel izdajati revijo *Rimski katolik*. Preko te revije je nato vse do leta 1896 filozofsko utemeljeval razvoj slovenskega katoliškega gibanja. Mahničeva zahteva po »ločitvi duhov« se je kmalu razvila v »kranjski prepir«. ⁶

Rivalstvo med katoliškimi narodnjaki in liberalci se je preneslo tudi v du-najski parlament. ⁷ Na državnozborskih volitvah leta 1891 je pod zastavo narodne »sloge« kandidate še postavil centralni volilni odbor. Toda že na dopolnilnih volitvah istega leta sta samostojne kandidature vložila Katoliško politično društvo in liberalno Slovensko društvo. Okoli obeh društev sta se izoblikovali dve stranki: Katoliška narodna stranka in Narodna stranka oz. Narodna napredna stranka. Ključno prelomnico v razvoju strankarske organizacije katoliških narodnjakov pomeni prvi slovenski katoliški shod leta 1892. Takrat se je stranka sicer večinoma imenovala še konservativna, pri čemer pa je zanimivo, da formalno sploh nikoli ni bila ustanovljena. ⁸ Sredi devetdesetih let 19. stoletja se je dokončno uveljavil naziv Katoliška narodna stranka. ⁹

³ Rajšp, Ozadja, str. 56–75.

⁴ NAL, ZJK, Spomini Janeza Kalana.

⁵ Škerbec, Pregled, I, str. 64–67.

⁶ Podrobno o tem Pelikan, Akomodacija.

⁷ Prim. Rahten, Slovenska ljudska stranka.

⁸ Kljub temu se po tradiciji kot ustanovno leto šteje večinoma leto 1892. O tem priča na primer tudi deklaracija, ki jo je leta 1982 v Buenos Airesu ob 90. obletnici objavilo načelstvo Slovenske ljudske stranke. Tako je v svojem prikazu zgodovine slovenskega katoliškega gibanja Po smernicah slovenskih narodnih tradicij menil tudi France Kremžar. Zahvaljujem se zadnjemu načelniku historične Slovenske ljudske stranke dr. Marku Kremžarju, ki mi je prijazno posredoval omenjeni rokopis svojega očeta.

⁹ Erjavec, Zgodovina, str. 101–102.

Elito Katoliške narodne stranke na Kranjskem in njenih kasneje nastalih sestrskih strank so predstavljali duhovniki, ki pa so bili večinoma kmečkega porekla. To je pomenilo dvoje. Prvič, da so bili voditelji in ideologi te stranke že zaradi svoje provenience posebno občutljivi ravno za socialne probleme kmečkega stanu. Šlo je za povezanost, ki je predstavljala posebnost tudi v širšem evropskem merilu.¹⁰ In drugič, katoliški misleci so prišli do spoznanja, da se je treba v boju proti glavnim ideološkim sovražnikom – liberalcem in socialdemokratom – nasloniti na široke ljudske sloje. Ob deželnozborskih volitvah na Kranjskem leta 1895 je Mahnič ugotavljal, »da je ljudstvo na deželi skoz in skoz katoliško, na strani svojega škofa in duhovnov« in da naj bi bilo v tem ljudstvu »oporišče« Katoliške narodne stranke. Kranjski model bi bilo potrebno po Mahničevem mnenju razširiti tudi na druge slovenske pokrajine in »s pomočjo zdravega, katoliško mislečega in živečega ljudstva« osvojiti mesta, kjer ima sedež liberalna inteligenca.¹¹ S tem je bil krog sklenjen. Katoliški narodnjaki so podpirali socialne zahteve kmetov in delavcev, zato pa so lahko na volitvah računali na podporo ljudskih množic v boju proti liberalcem in socialdemokratom.

Do leta 1896 je bil na čelu stranke Klun, ki je vodil tako katoliške narodnjake v kranjskem deželnem zboru kot tudi slovensko parlamentarno delegacijo v poslanski zbornici na Dunaju. V primeru nesoglasij in sporov med posameznimi člani oz. strujami v stranki je veljal za neke vrste vrhovnega arbitra ljubljanski knezoškof, ki mu je pripadal sedež v kranjskem deželnem parlamentu in dunajski gosposki zbornici. Tudi vsi ideologi stranke so bili duhovniki. Med laiki, ki so se povzpeli v njen vrh, sta najpomembnejši funkciji zasedala kmetijski ekspert Fran pl. Povše in Ivan Šusteršič. Povše je bil politik povprečnih sposobnosti in previdnega značaja. V stranki so ga sicer naslavljali kot »vodjo«,¹² vendar se je kmalu znašel povsem v senci ambicioznega Šusteršiča, ki se je izkazal kot odličen organizator.

Za razliko od Kluna, ki je vse do svoje smrti ostal zvest tradiciji katoliškega konservativizma, je bila v tem času večina duhovnikov v stranki že pod močnim vplivom krščanskosocialnega nauka. Pri svojem političnem delovanju so se krščanskosocialno orientirani duhovniki na Kranjskem, med katerimi so izstopali dr. Janez Evangelist Krek,¹³ dr. Ignacij Žitnik, Andrej in Janez Kalan, zgledovali po krščanskih socialcih Karla Luegerja. To, kar je slednjim uspelo doseči v boju proti liberalcem na Dunaju, so želeli udejanjiti tudi kranjski krščanski socialci na svojem terenu.¹⁴

Kranjska je v začetku delovanja krščanskih socialcev slovela kot pravi raj za posojilodajalce. Po podatkih iz začetka osemdesetih let 19. stoletja so zasebniki zaračunavali 30–50 % letne obresti, pri čemer so kmetje morali plačevati svojemu upniku še postranske obresti v vinu, sadju, žitu in senu. V letih 1868–1892 je bilo

¹⁰ Bergant, Vloga, str. 52.

¹¹ Pleterski, Katoliška ali socialna, str. 25.

¹² Slovenec, 22. 4. 1897.

¹³ Podrobno o Krekovi politični orientaciji Lukan, Zur Biographie.

¹⁴ Kalan, Čemu na katoliški shod?, str. 40. Prim. Boyer, Karl Lueger; Rahten, Die Lueger-Partei.

na Kranjskem prodanih 10.190 kmetij. Leta 1890 je bilo v deželi vknjiženih dolgov za 60 milijonov goldinarjev.¹⁵ Ob dejstvu, da je bila industrija še v začetni fazi razvoja, so socialne razmere silile kmete v množično emigracijo, zlasti v Združene države Amerike in Argentino.

Kot rešitev za socialne probleme, ki jih je prinašal s sabo liberalni kapitalizem, so katoliški ideologi propagirali koncept krščanskega družbenega reda. Ena njegovih glavnih značilnosti naj bi bila solidarnost: med posamezniki, med stanovi, med narodi. Kot je poudarjal Aleš Ušeničnik, ki se je po Mahničevem imenovanju za škofa na Krku uveljavil kot glavni ideolog slovenskega političnega katolicizma, naj bi posameznik ne bil odgovoren samo sebi, ampak tudi družbi. Tako pri posameznikih kakor v družbi bi morali vladati načeli pravičnosti in ljubezni, temelječi na krščanski etiki.¹⁶

Šusteršič je Tavčarjevim narodnim naprednjakom očital, da so s sklicevanjem na liberalne postulate zavrgli stari slovenski politični program, temelječ na katoliških načelih. Pri tem se je skliceval na papeža Pija IX. in Leona XIII., ki sta javno obsodila liberalizem. Šusteršič je že na prvem slovenskem katoliškem shodu leta 1892 zelo jasno opredelil načela, po katerih bi morali delovati politiki: »Uzor naš v zasebnem in javnem življenju mora biti Kristus. Ali je Kristus poznal oportuniteto? Ali je Kristus sklepal kompromise s farizeji? Ali se je klanjal svetnim mogotcem? Naravnost, odkrito in odločno šel je svojo pot in priboril si je svet!«¹⁷

Da bi pridobila za svoje cilje v deželi prevladujoče kmečko prebivalstvo, je Katoliška narodna stranka sprožila velikopotezno akcijo organiziranja konzumnih društev, posojilnic in zadrug. Za razliko od liberalcev, ki so ustanavljali zadruge po Schulze-Delitzschevi doktrini, so se katoliški narodnjaki odločili za prevzem Raiffeisnovega sistema. Šusteršič je leta 1893 pripravil pravila za Vzajemno podporno društvo v Ljubljani. V njegovem vodstvu so bili ob Šusteršiču in Povšetu trije takrat ključni člani Katoliške narodne stranke iz duhovniških vrst, Karel Klun, Andrej Kalan in knezoškofijski tajnik Jožef Šiška.¹⁸ Naslednje leto je Šusteršič pripravil pravila za prvi dve slovenski posojilnici, ki sta v celoti delovali po Raiffeisnovemu sistemu. Prva je nastala v Dobropolju, kjer je deloval učitelj Fran Jaklič, ki je ostal vse do konca Šusteršičeve politične kariere eden njegovih najzvestejših privrženecv.¹⁹ Druga pa je bila ustanovljena v Trnovem pri Ilirski Bistrici, kraju torej, kjer je nekoč bivala Šusteršičeva družina, preden se je preselila na Dolenjsko. Šusteršičeva odvetniška pisarna je postala »središče vsega gospodarskega delovanja mlade katoliške generacije«. Pripravil je tudi pravila za leta 1895 ustanovljeno Ljudsko posojilnico, ki je vršila posle osrednje blagajne vseh zadrug. Istočasno sta bili pod pokroviteljstvom stranke in ob podpori Missie ustanovljeni tudi Zveza kranjskih posojilnic in Gospodarsko društvo.²⁰

¹⁵ Škerbec, Pregled, I, str. 47.

¹⁶ Ušeničnik, Sociologija, str. 459.

¹⁷ *Slovenec*, 13. 9. 1892.

¹⁸ Kržan, Dr. Ivan Šusteršič, str. 2–6.

¹⁹ Prim. Sluga, Pisatelj, str. 29–38.

²⁰ Kržan, Dr. Ivan Šusteršič, str. 2–4.

Prvaki Katoliške narodne stranke so veliko pozornost posvečali tudi vprašanju ureditve socialnih problemov številčno naraščajočega delavskega sloja. Znan je Krekova izjava na slovenskem katoliškem shodu leta 1892: »Predstavljati si moramo, da ne delimo delavcem milosti, ampak pravico.« Krščanski socialci so pozivali lastnike kapitala, naj bodo pravični v svojih zahtevah do delavcev. Žitnik je na istem shodu v obširnem predavanju o delavskem vprašanju med drugim dejal: »Cerkve uči delavca: Zvesto izvršuj določeno delo, za katero si se zavezal prosto in s pravično pogodbo. ... Gospodarjem in delodajalcem pa kliče cerkev: Ne postopaj z delavci kakor s sužnji, spoštuj njih osebo vrednost, ki je toliko večja, ker so kristjani. ... Gospod sam pravi: 'Kar ste mojemu najmanjšemu bratu storili, to ste meni storili.' ... Pravica torej zahteva, da imajo delavci tudi primeren delež od dobička pri delu.«²¹

Tudi Šusteršič je na svojih shodih zatrjeval, da ne zastopa samo interesov kmečkega stanu, ampak tudi delavcev.²² Pri tem pa je že zelo zgodaj spoznal, da je za prodor njegove stranke nujna volilna reforma. O tem priča pismo, ki ga je leta 1900 pisal štajerskemu prijatelju Pavlu Turnerju: »Dregnil sem sicer v sršenovo gnezdo, zaletel se v stare predsodke in v priljubljene fraze, toda naše ljudstvo se čedalje bolj navdušuje nad idejo splošne volilne pravice. ... Po mojih mislih silijo vse razmere zdaj na aktiviranje splošne volilne pravice.«²³

Zaradi intenzivnega delovanja katoliških narodnjakov med delavstvom je tudi leta 1896 ustanovljena Jugoslovanska socialno demokratična stranka ostala brez dela delavske volilne baze. Kreku je uspelo do začetka prve svetovne vojne strokovno organizirati približno enako število delavcev kot slovenskim socialdemokratom (v celotni Cislitvaniji je bilo to razmerje 6 : 1 v korist socialdemokratov).²⁴ Tako slovenski socialdemokrati vse do razpada monarhije niso osvojili niti enega državnozborskega ali deželnozborskega mandata. Po drugi strani pa je zaradi uspešno izvedene mobilizacije ljudskih množic, ki jo je pod Šusteršičevim in Krekovim vodstvom izvedla Katoliška narodna stranka z odločnim zavzemanjem za splošno in enako volilno pravico, liberalna Tavčarjeva stranka ostala omejena le na mesta, medtem ko je bilo podeželje vseskozi trdnjava stranke političnega katolicizma.

Politični voditelji slovenskega naroda bi morali nastopati v javnem življenju kot bojovníki za »krščansko kulturno renesanco slovenskega naroda«, je zahteval na prelomu stoletja Aleš Ušeničnik. Zato bi moral imeti slovenski narod dovolj »izbranih bojovníkov, ki z zmagojučo silo prodirajo dalje, neustrašeni, neutrudni, nevzdržni«. Oni naj bi bili garanti za obstoj slovenstva v prihodnosti: »Če ima naš narod bodočnost, mu jo morejo zjamčiti le možje, ki so zapisali na bojni prapor te tri ideje: narodno, socialno in – krščansko!«²⁵

²¹ Janežič, Poročilo, str. 97–100.

²² Bergant, Kranjska, str. 419–422.

²³ PAM, ZPT, Šusteršičevo pismo Turnerju, 29.8.1900. Zahvaljujem se dr. Mateji Matjašič Friš, ki me je opozorila na omenjeno pismo.

²⁴ Lukan, Janez Ev. Krek, str. 12.

²⁵ Ušeničnik, Naša akademična društva, str. 427–433.

Missia je za voditelja »izbranih bojevnikov« določil Šusteršiča. Slednji se je 3. oktobra 1887 udeležil svečane zaobljube svoje sestre Alfonze, ki je vstopila v uršulinski samostan v Škofji Loki. Zaobljube se je udeležil kot ljubljanski knezoškof tudi Missia. Po enem od pričevanj se je takrat na železniški postaji Trata pri Škofji Loki z njim srečal tudi Šusteršič.²⁶ Kmalu se je pokazalo, da je bilo to srečanje usodno za oba. Očitno je mladi odvetniški koncipient napravil na knezoškofa dober vtis. Šusteršič je dobil mogočnega zaščitnika, ki mu je omogočil hiter vzpon v katoliškem gibanju na Kranjskem.

Volitve leta 1895 so bile prvi preizkus Šusteršičevega političnega vpliva na deželni ravni. Odločil se je kandidirati tam, kjer je bilo to najtežje. Njegov volilni okraj, ki je obsegal Kranj in Škofjo Loko, je bila namreč liberalna trdnjava, saj je tam na prejšnjih volitvah kandidiral (in zmagal) sam Tavčar. Slednji je v volilnem boju nasprotnika grobo napadel in ga poskušal diskvalificirati tudi z opisovanjem njegovih mladostniških nazorov v času študija na Dunaju. Po Tavčarjevem mnenju naj bi se bil v Šusteršiču skrival »veliki Nemec«, ki v stranko menda ni vstopil iz prepričanja, ampak iz koristoljubnih razlogov. Šusteršič je vse trditve zanimal in se označil za »odločnega, doslednega in neupogljivega bojevnika katoliške narodne stranke«, pri čemer ni pozabil poudariti, da uživa tudi knezoškofovo podporo. Na volitvah je Šusteršič osvojil 77 glasov, liberalni protikandidat pa jih je osvojil 150.²⁷ Svojo prvo volilno preizkušnjo je torej začel s porazom. A glede na to, da se je za zmago – po lastni volji – bojeval na liberalnem terenu, je bil že njegov nastop sam po sebi pogumno politično dejanje.

Ena od skrivnosti Šusteršičevega hitrega vzpona v sam vrh strankarske organizacije katoliških narodnjakov, ki je sledil temu prvemu volilnemu porazu, je bila njegova sposobnost, da je znal povezati konservativce Klunovega kova z mlado generacijo krščanskih socialcev.²⁸ To seveda ni bilo tako enostavno, kot bi bilo mogoče na hitro sklepati na podlagi njegovih zgodnjih političnih uspehov. Ko se je leta 1896 po Klunovi smrti pojavilo vprašanje, kdo bo pokojnega načelnika nasledil v njegovem okraju, se je Šusteršič znašel sredi spopada med obema strujama. Med kraji, ki so tvorili Klunov volilni okraj, je bila tudi Ribnica, torej se je boj odvijal na Šusteršičevem »domačem terenu«. Kljub temu se je strankarski vrh, v katerem so že imeli večino duhovniki krščanskosocialne usmeritve, nagibal h kandidaturi Žitnika, ki je prihajal prav iz njihovih vrst. A hkrati so se začeli ponekod oglašati tudi Šusteršičevi privrženci, zato je bil odbor Katoliške narodne stranke prisiljen evidentirati dva kandidata. O izbrancu je torej moral odločati sam knezoškof.

Na podlagi korespondence, ki se je ohranila v Šusteršičevi zapuščini, je imel odločilno vlogo v procesu odločanja, kdo bo nasledil pokojnega Kluna, knezoškov tajnik Šiška. Slednjemu je uspelo najprej prepričati strankine zaupnike iz nekdanjega Klunovega volilnega okraja, ki so bili večinoma duhovniki, naj podprejo Šusteršiča. Le redki s tem niso imeli težav, kot sta bila na primer župnik v Polhovem Gradcu

²⁶ NAL, ZJŠ, nedatirana zabeležka Šiške in dopis, naslovljen na stolnega kanonika Alojzija Stroja, 31. 7. 1939.

²⁷ Pleterški, Dr. Ivan Šusteršič, str. 47–48.

²⁸ Bergant, Kranjska, str. 459–460.

Jožef Laznik in župnik Franc Dolinar v Horjulu.²⁹ Večina duhovnikov bi namreč raje podprla svojega stanovskega kolega Žitnika.

Med tistimi, ki so poslali Šiški negativen odgovor, velja omeniti župnika Štefana Jakliča iz Šentvida pri Stični. 16. avgusta 1896 je Jaklič v pismu knezoškofijskemu tajniku zapisal: »Žal, da Vam ne morem povoljno odgovoriti. Prec po smrti kanonika g. Kluna so naši farani, kateri imajo pri izvolitvi državnega poslanca 17 glasov, med seboj sklenili Klunovega namestnika izvoliti dr. Žitnika. Dr. Žitnik je blizo nas doma, se je že večkrat v Št. Vidu na Krki svojim volilcom predstavil in njim naznanil kako jih zastopa v deželnem zboru, je pred 3 leti prav velikokrat k nam prišel ter faranom, kateri so škodo po povodnji terpeli, prošnje za podporo delal in zanje beračil, da jim je več tisoč goldinarjev pridobil, vse to je ljudi prepričalo, da boljšega namestnika za Kluna ne morejo dobiti kakor je dr. Žitnik. Iz vsega tega razvidite, da jest nemorem g. dr. Šušteršiču željo izraziti naj bi on prevzel kandidaturu za državni zbor, ker sem uverjen, da drugi nebo zmagal kot dr. Žitnik.«³⁰

Nasprotno je duhovnik Andrej Drobnič v Šmarjah Šiškovo zamisel, da »ponudi« kandidaturu Šušteršiču, označil za izvrstno: »Tako nadarjenega in zraven simpatičnega kandidata ne najdemo nikjer.« A tudi Šušteršiču zelo naklonjeni Drobnič je imel pri njegovi promociji precejšnje težave, kar je Šiški zaupal v pismu 19. avgusta 1896: »Samo ob sebi se razume, da sem v govoru o bližnji volitvi svetovalno oznanjal, kakor prav bi bilo za našo stvar, ako bi na pr. odvetnika dr. Šušteršiča izvolili, ker ta lajki bi nas vselej z bolj izdatnim uspehom zastopal, kakor katerikoli duhovnik. Tem mojim besedam so pritrdjevali n. pr. tukajšnji kaplanje, žalinski župnik [Jožef] Novak, Lipoglavski [Frančišek Ksaverij] Marešič itd., a omenjali so nasproti veljavo, ki si jo je dr. Žitnik posebno pri Dolenjcih pridobil. Po mnenju teh gospodov bi bila to pretežavna reč ako bi hoteli Dolenjcem nasprotovati.«³¹

V podobni zagati se je znašel tudi duhovnik Simon Zupan z Ježice, ki je 23. avgusta 1896 v pismu Šiški takole opisal svoje dilemo: »Ko sem bil zadnjikrat v Vaši pisarni sva govorila o volitvi in rekli ste mi naj pišem g. Šušteršiču naj bi vzel kandidaturu. – Od Vas grede srečam g. Žitnika; nisem mu povedal, da sva midva kaj govorila, a na moje vprašanje kako je s kandidatom, mi je rekel, da njega nagovarjajo, G. prelat [Janez Nepomuk] Kulavc pa se je jezil nad Žitnikom, da se vsiljuje, da se bo končal kakor Klun itd. Popoldne dobim družega, kateri mi pove, da že delajo za Žitnika. Vsled te zmešnjave nisem nič pisal dr. Šušteršiču. Odbor Kat[oliškega] pol[itičnega] društva nam sedaj da na izbero Žitnika ali Šušteršiča, a dela bolj za Žitnika, čemur se ne čudim. Žitnik hodi in govori pri vseh shodih se žrtvuje in izpostavlja vsem napadom med tem ko Šušteršič več ne stopi v javnost ter skrbi le za klientelo. Razumno je, da se zanj bolj potegujejo in mu mesto Klunovo privoščijo. Bo li bolje zavzemala mesto kakor Šušteršič, je vprašanje. Za duhovščino je pač težko, duhovna prezreti in se za advokata odločiti. Sicer ktereга pustimo na stran, ta se bo kujal; g. Žitnik je tako bolj mizantrop in že neki misli, da je škofijsstvo zoper njega. Sicer, kako pa je to? Škofijski list o volitvah pravi naj

²⁹ NAL, ZIŠ, nedatiran Laznikov dopis in Dolinarjev dopis Šiški, 14. 8. 1896.

³⁰ NAL, ZIŠ, Jakličevo pismo Šiški, 16. 8. 1898.

³¹ NAL, ZIŠ, Drobničevi pismi Šiški, 6. 8. in 19. 8. 1896.

duhoven odstopi, ako je zanesljiv lajik kandidat. Zakaj škofijstvo dosledno tega ne izvede in če na vsak način Šusteršiča želi, ne da miglej odboru K[atoliškega] p[olitičnega] društva, da je zanesljiv in zmožen lajik tu in naj le tega v poštrev vzame. Nek naš politik mi je te dni tožil, kako je vse needino v naši stranki in da bi se nasprotniki po pravici norčevali, če bi vse jim bilo znano.«³²

Dileme, ki jo je izpostavil Zupan, se je Missia dobro zavedal. Podpora duhovniku se je pri izbiranju med Žitnikom in Šusteršičem zdela na prvi pogled samoumevna. Duhovniki so imeli na sploh odločilno vlogo v volilni kampanji, kar kaže tudi sestava Osrednjega volilnega odbora Katoliške narodne stranke. Predsedoval mu je sicer Povše, a večina članov, vključno s tajnikom odbora Šiško, je prihajala iz duhovniških vrst: Žitnik, Krek, Andrej Kalan, Ivan Janežič in Ivan Sušnik. Ob naštetih duhovnikih so bili člani odbora samo še trije laiki: deželni glavar Oton pl. Detela, odvetnik Franc Papež in učitelj Feliks Stegnar.³³

Toda v skladu s škofovim navodilom *Monitum ad clerum de electionibus politicis* z dne 9. oktobra 1895 bi moral imeti laik prednost pred duhovnikom, seveda če ima ustrezne kvalifikacije. Missia je vedel, da stranki primanjkuje sposobnih laikov, zato se Šusteršičevim uslugam ni bil pripravljen odreči. Kar pa zadeva podporo krščanskosocialnemu programu, je dejstvo, da se je Missia s socialnim vprašanjem ukvarjal zgolj teoretsko. Sicer ni bil pobudnik socialnega katolicizma, bil pa je njegov zaščitnik. Kot ugotavlja Walter Lukan, sta imela z »ljudskim tribunom« Krekom iste ambicije: obdržati celotno krščanskosocialno gibanje, tudi delavsko, pod vodstvom Katoliške narodne stranke.³⁴

Šiška je vzpodbudil Šusteršiča, da o svoji odločitvi za kandidaturo formalno obvesti Missio. 18. avgusta 1896 mu je Šusteršič res napisal pismo, ki je imelo v bistvu značaj vdanostne izjave: »Vaša prevzvišenost! Milostni knez in škof! Iz mnogih krajev volilnega okraja pokojnega gospoda kanonika Kluna-a prejel sem častni poziv, da naj kandidujem za državni zbor. Po resnem vsestranskem preudarku sklenil sem, udati se temu pozivu. Za-me je sicer to žrtev v gmotnem oziru – toda to žrtev polagam na oltar svete stvari, za katero bojevati se mi je dovolil dobrotljivi Bog. Ker pa kandidujem v ime in na program katoliške resnice, ne smem in nočem ničesar storiti brez odobrenja Vaše prevzvišenosti, kot svojega od Boga postavljenega škofa. Zato se usajam svojo kandidaturo naj ponižneje naznaniti Vaši knezo-škofji milosti in prositi višje-pastirskega odobrenja in blagoslova.«³⁵

Knezoškof mu je odgovoril naslednji dan v enako vljudnem tonu: »Veleccenjeni gospod doktor! Vaše pismo z dne 18. t.m., s katerim mi naznanjate svoj sklep, da hočete kandidirati za državnozborni mandat, izpraznjen vsled smrti kanonika Kluna, me je močno razveselilo, ker sem trdno prepričan, da se bodele tudi pri svojem prihodnjem političnem delovanju zvesto borili za zdrava katoliška načela, katera ste doslej s toliko neustrašenostjo in vztrajnostjo zastopali in le želim prav iz srca, da Vam moji višjepastirski skrbi izročeni volilci sodnih okrajev Ljubljana,

³² NAL, ZIŠ, Zupanovo pismo Šiški, 23. 8. 1896.

³³ NAL, ZIŠ, letak Osrednjega volilnega odbora Katoliške narodne stranke, 31. 8. 1896.

³⁴ Lukan, Socialni katolicizem, str. 118.

³⁵ NAL, ZIŠ, Šusteršičevo pismo Missii, 18. 8. 1896.

Vrhnika, Litija, Zatičina, Ribnica in Lašče pri bližajoči se volitvi v prav obilni meri skažejo svoje zaupanje.«³⁶

Knezoškofova podpora je odločilno nagnila tehtnico v korist Šusteršiča. 22. avgusta 1896 je na seji Osrednjega volilnega odbora Katoliške narodne stranke Žitnik odstopil od kandidature. Toda vsi krščanski socialci se niso nameravali zlahka vdati. Dr. Vinko Gregorič, takratni podnačelnik Katoliške narodne stranke in eden od ključnih predstavnikov krščanskosocialne struje, se s knezoškofovimi navodilom ni strinjal. Tako je proti uradnemu kandidatu stranke svojega postavil tudi Krščanskosocialni slovenski volilni odbor, ki je začel agitirati za Gregoriča. Slednji je protestno izstopil iz vodstva Katoliškega političnega društva v Ljubljani. Na letakih, ki jih je odbor širil med privrženci stranke, so se vrstili predvsem napadi na Šiško. Slednjemu so uporni krščanski socialci očitali prijateljevanje s Šusteršičem in zlorabo imena »prevzvišenega g. knezoškofa«, s čimer naj bi zavajal duhovnike in zakrivil grožnjo s suspenzom, ki je bila menda izrečena Žitniku.³⁷

30. avgusta 1896 je Osrednji volilni odbor Katoliške narodne stranke kot edinega kandidata razglasil Šusteršiča, kar je naslednji dan razglasil tudi v posebnem letaku. Krščanskosocialni slovenski volilni odbor je zanikal verodostojnost omenjene odločitve, češ da štirje podpisniki razglasa o Šusteršičevi kandidaturi sploh niso bili prisotni na seji in da je Krek podpis zavrnil. Gregoričeva skupina je ostro obsodila takšno ravnanje: »V katoliški narodni stranki hočejo nekateri gospodje absolutno vladati ne oziraje se na stranko, ne oziraje se na narod. Proti temu nasilstvu uprli so se lastni pristaši ter protestujejo, da bi tako počenjanje prišlo na rovaš cele stranke. Stranka mora biti neomadeževana pred celim svetom, drugače ne zasluži, da obstoji, in če se hoče boriti s takimi sredstvi, je bolje, da izgine iz pozorišča. ... V kerščansko-socijalni preosnovi leži bodočnost človeštva, torej tudi ta slovenskega naroda, in po teh načelih je mogoče zediniti Slovence v en tabor. Razkosani so bili dosedaj Slovenci v državnem zboru. Moč poslancev ni izdala ničesar, ker niso bili edini.«³⁸

Povše je v enem od pisem Šiški močno obsodil Gregoričevo »skrajno predrzno« kljubovanje odločitvam strankarskega vodstva: »Daleč smo prišli, to je pravicata anarhija. Sedaj pa, aut-aut.«³⁹ Gregorič je v pismu 6. septembra napovedal svoj izstop iz Osrednjega volilnega odbora Katoliške narodne stranke in ostro napadel njegovega predsednika Povšeta: »Začudenje svoje pa moram izraziti, kako ste zamogli Vi gospod predsednik in mej drugim tudi g. deželni glavar podpisati tako neresnico v oklicu odbora z dne 31. avgusta t. l. v katerem priporočate na podlagi mnenja zaupnih mož (?) g. dr. Šusteršiča. Vi ste slišali pravo mnenje iz pisem poslanih obdoru 'Kat[oliškega] polit[ičnega] društva' in vendar stavite svoj podpis pod tako neresnico!«⁴⁰

³⁶ NAL, ZIŠ, Missievo pismo Šusteršiču, 19. 8. 1896.

³⁷ NAL, ZIŠ, letak Krščanskosocialnega slovenskega volilnega odbora, 19. 9. 1896.

³⁸ NAL, ZIŠ, letak Krščanskosocialnega slovenskega volilnega odbora, 16. 9. 1896.

³⁹ NAL, ZIŠ, Povšetovo pismo Šiški, 19. 9. 1896.

⁴⁰ NAL, ZIŠ, Gregoričevo pismo Povšetju, 6. 9. 1896.

A Gregoričeva podpora med volilnimi možmi je upadala. O tem priča tudi pismo kaplana Janeza Štruklja iz Krke, ki je Šiški 16. septembra 1896 o volitvah poročal naslednje: »Včeraj smo izvolili 5 volilnih mož, vse popolnoma zanesljive. Vsi bodo oddali svoje glasove dr. Šušteršiču, čeprav bi imeli radi dr. Žitnika, ker je njih rojak in ga že davno poznajo. Pa povedal sem jim, da je treba sloge, in sedaj se ni bati za teh 5 glasov, saj bo g. župnik zraven. G. župnik pojde 28. v Ljubljano, ostali 4 možje pa se bodo peljali z vozom v Litijo. Kakor ste mi zadnjič že obljubili zanje podporo, prosim jo sedaj. Mislim, da po 2 g[o]l[dinarja] – torej za vse 4 volilce 8 g[o]l[dinarjev] – ni preveč, ker bodo izgubili cel dan in na dolgi poti precej zapravili. Liberalce smo pri teh volitvah čisto ugnali. Samo 4 so si upali na volišče, pa še ti so me vprašali, kaj naj volijo, da se ne bomo pričkali. Naši možje pa so vedno bolj zavedni in pogumni. Bog z Vami!«⁴¹

Štrukljevo pismo je nedvomno zanimiv dokument o metodah volilne agitacije stranke, ki je kandidirala Šušteršiča. Slednji je na volilnih shodih razvil ambiciozen politični program. Za »sveto dolžnost« je označil »obrambo slovenske narodnosti«. Pri tem se kot bodoči poslanec ni nameraval omejiti zgolj na Kranjsko, ampak je opozarjal tudi na razmere v izvenkranjskih deželah, na Primorskem, Koroškem in Štajerskem, kjer »bijejo naši bratje obupen boj za narodni obstanek«. Šušteršič se je razglasil za Klunovega dediča tudi s tem, da je obljubil nadaljevanje njegove tradicije, »da zastopa in zagovarja v državnem zboru težnje koroških bratov, ki nimajo svojega lastnega poslanca«. Večino volilnega programa pa je namenil zaščiti kmečkih interesov: »Kmet je glavni temelj in steber države in socialnega reda. Kmet je zlasti glavni in odločilni del slovenskega ljudstva. Štiri petine slovenskega ljudstva pripadajo kmetškemu stanu. S slovenskim kmetom stoji in pade slovenski narod.« Kot primer dobre prakse je izpostavil kmetijsko društvo v Dobropoljah, ki ga je ustanovil njegov politični zaveznik Jaklič.⁴²

Ker so Gregoriča podprli tudi nekateri krščanski socialci iz Krekovega ožjega kroga, so se začela ugibanja, da je tudi »ljudski tribun« proti Šušteršičevi kandidaturi. A Krek je 26. septembra 1896 z izjavo v *Slovincu* nedvoumno podprl Šušteršiča. Krekova izjava je bila takoj naslednji dan objavljena tudi na novem letaku osrednjega volilnega odbora Katoliške narodne stranke, kjer je bila močno izpostavljena tudi Missieva podpora Šušteršiču: »Prevzvišeni so v jako laskavem pismu z veseljem pozdravili njegovo kandidaturo ter izrazili svojo srčno željo, naj mu volilci prav v obilni meri izkažejo svoje zaupanje.«⁴³

Šušteršič se na obračunavanja znotraj Katoliške narodne stranke javno ni odzival. Ohranili pa sta se dve pismi, v katerih je podrobno opisal svoje videnje napadov, ki jih je nanj izvajala Gregoričeva skupina. V pismu Jakliču 23. septembra je napisal vrsto kritičnih misli na račun delovanja voditeljev krščanskosocialnega delavstva: »Ves katolicizem dr. Gregoriča in sodrugov je tedaj golo hinavstvo. Če jaz padem, pade naša stranka in zmaga – Narodna stranka, liberalizem – nihče drugi!«⁴⁴

⁴¹ NAL, ZIŠ, Štrukljevo pismo Šiški, 16. 9. 1896.

⁴² NAL, ZIŠ, Šušteršičev volilni program, 27. 9. 1896.

⁴³ NAL, ZIŠ, letak Osrednjega volilnega odbora Katoliške narodne stranke, 27. 9. 1896.

⁴⁴ ATS, ZFJ, Šušteršičevo pismo Jakliču, 23. 9. 1896.

Kdo je bil »Velečastiti gospod«, ki mu je bilo namenjeno pismo 27. septembra, napisano dva dneva pred volitvami, ni mogoče ugotoviti, a verjetno je bil naslovnik eden od članov strankarskega vrha. Šusteršič je v pismu točko za točko ovrigel vse očitke, ki so se pojavljali v zvezi z njegovo kandidaturo. Najprej glede domnevnega pomanjkanja podpore med volivci: »Laž je, da me ljudstvo nemara imeti za poslanca. Mogoče, da sedaj vsled nezaslišanega hujskanja ta ali oni omahuje. Resnica pa je, da so mi naj preje odlični kmetski možje, namreč odborniki cestnega odbora Ribniškega okraja, takoj po smrti kanonika Kluna, ko o kaki drugi kandidaturi še niti govora ni bilo, ponudili kandidaturo. Prvi glas – kateremu so kasneje sledili še mnogobrojni drugi – prišel je torej neposredno iz kmetškega ljudstva!« Nato je Šusteršič pojasnil tudi ozadje Žitnikovega odstopa: »Laž je, da je dr. Gregorič v seji osred[njega] volil[nega] odbora 22. avgusta ugovarjal moji kandidaturi. Res je namreč, da je zatrjeval, da sta oba kandidata jednaka. Zahteval je le, da naj se odstop dr. Žitnika od kandidature ne razglasi! Laž je, da sem bil že 22. avgusta proglašen kandidatom. Res je namreč, da je ta dan osrednji volilni odbor v navzočnosti dr. Gregoriča le sklenil, naznaniti zaupnim možem dr. Žitnikov odstop in jih povprašati o njihovem mnenju o moji kandidaturi. Dne 24. avgusta obiskal sem dr. Gregoriča in mu izrekel, da sem pripravljen – da mu pokažem svojo osebno in politično naklonjenost – umakniti se mu, kjerkoli želi. Dr. Gregorič mi je na to odgovoril, da se ni treba nikjer umikati mu in da on na noben način ne kandiduje za državni zbor.« Šusteršič je zavrnil vse namige o diktatu, za katerim naj bi stal knezoškofijski tajnik: »Resnica je – katero lahko pet prič pod prisego potrdi – da je dr. Gregorič bil pri seji dne 30. 8. s proglašenjem moje kandidature popolnoma zadovoljen. Vzdržal se je le formalno glasovanja. Dne 31. avgusta pa je sam pravil, da se je premislil, in začel svojo znano nesrečno akcijo v zvezi z liberalno stranko! Laž je, da je tu govoriti o kaki diktaturi g. Šiška, ali da sem jaz kandidat g. Šiška. Jaz sem in ostanem kandidat katoliško-narodne stranke z izrecnim pritrdilom prevzvišenega knezoškofa in v jako laskavem pismu z dne 19. avgusta 1896, katero pismo Vam je na vpogled. Nič se ne bojim povedati, na kar sem ponosen, da je večkrat izražena želja Nj. Prevzvišenosti, da bi baš jaz prišel v državni zbor. Tu vtikati gosp. Šiška vmes, je tedaj nesramno in zvijačno pačenje. Laž je pa, da bi se bila od prevzvišenega knezoškofa kedaj preprečevala dr. Žitniku kandidatura. Dr. Žitnik je opetovano izjavil, da kandidature in poslanstva niti ne sprejme, ko bi jaz odstopil.« Šusteršič je burno dogajanje v stranki pojasnjeval kot del demokratičnega tekmovanja: »Nesramna laž je, da je meni za prepir in absolutizem. Jaz sem se vseskozi vedno podvrgel sklepom večine stranke, če se tudi včasih z njimi nisem strinjal. Dr. Gregorič pa se ni nikdar hotel sklepom večine podrežati, marveč je skoro v vsakem slučaju, kadar je ostal v manjšini, odstopil iz vseh naših odborov. ... Kje je sedaj iskati cezarizem, diktaturo itd.?« Na koncu je Šusteršič svoj zagovor podkrepil z mnenjem glavne avtoritete krščanskosocialnega gibanja Kreka, ki se je javno distanciral od Gregoričeve skupine.⁴⁵

⁴⁵ NAL, ZIŠ, Šusteršičevo pismo neznanemu naslovniku, 27. 9. 1896.

Gregorič je na volitvah 29. septembra uspel zbrati 102 glasova. Toda Šusteršič jih je osvojil 161 in si s tem zagotovil svoj prvi mandat v dunajskem parlamentu.⁴⁶ Knezoškofov kandidat je zmagal. In ni bilo nobenega dvoma o tem, da se je Missia prav s Šusteršičevo kandidaturo dokončno vzpostavil kot odločilni faktor v stranki. Svoje vloge niti ni prikrival. Ko so ga zaradi vmešavanja v politiko napadali, je odgovarjal: »Gospodje, moja politika je Jezus Kristus!«⁴⁷

O velikem vplivu knezoškofa na politiko katoliških narodnjakov priča tudi kandidatura arhivarja in kaznilniškega kurata v Ljubljani Antona Koblarja, ki je kandidiral na nadomestnih volitvah isto leto, kot je Šusteršič. Do volitev je prišlo, ker je pred iztekom mandata odstopil poslanec Anton Globočnik, pl. Sorodolski. Čeprav je bil Koblar duhovnik, je sodeloval z Narodno stranko, ki ga je februarja 1896 tudi kandidirala na volitvah. Koblar je podobno kot Šusteršič zaprosil za dovoljenje Missio, a je prejel precej trd odgovor. Knezoškof je svoj pristanek pogojeval s tem, da bi moral Koblar imeti podporo Katoliške narodne stranke. Poleg tega pa mu je brez ovinkov sporočil, da mu zaradi pomanjkanja duhovniškega kadra ne more zagotavljati namestnikov v času njegove odsotnosti, ki bi bila posledica političnega delovanja.⁴⁸

Koblar knezoškofovega pogoja ni izpolnil, saj je kandidiral (in tudi zmagal) brez podpore Katoliške narodne stranke. Missia je 29. februarja 1896 neubogljivemu duhovniku napisal novo pismo, v katerem ni skrival svoje jeze: »Prvič ste se storili krivega grde nepokorščine, in to ne katerekoli, ampak take, ki je, objektivno vzeta – Vašega subjektivnega postopanja ne sodim jaz, sodi pa ga Bog – peccatum mortale; moj 'monitum' zadeva namreč rem in se gravem. – Drugič storili ste se krivega očitnega pohujšanja, ki je objektivno vzeto istotako peccatum mortale. In kako bi ne bilo hudo pohujšanje, če se duhovnik v rečeh, strogo mu prepovedanih od svojega škofa, stavi ž njim v očitno nasprotstvo in če tako s svojim zgledom vabi za seboj v isti tabor nepokorščine in nasprotovanja tudi druge ljudi, duhovnike in lajike?«⁴⁹ Koblar se je kmalu razšel tudi z liberalci in se približal Gregoriču, ki je sicer ostal aktiven v krščanskosocialnem gibanju, vendar proč od glavnih tokov v Katoliški narodni stranki.⁵⁰

Vsaj Ivan Šusteršič je dobro vedel, kakšno vlogo igra knezoškof v hierarhiji Katoliške narodne stranke. Na začetku politične kariere mu je gotovo godilo, da je veljal za kandidata, za katerega je zastavil svojo odločno besedo sam Jakob Missia. Ta podpora ga je spremljala v prvih letih poslanskega delovanja in mu omogočila prodor v sam strankarski vrh. Ni pa takrat slutil, da bo prav velika knezoškofova moč v strankarski hierarhiji nekoč povzročila tudi njegov lastni padec.

⁴⁶ Erjavec, Zgodovina, 106.

⁴⁷ Nadrah, Spomini, str. 170.

⁴⁸ ŽAK, ZAK, Missievo pismo Koblarju, 8. 2. 1896. Za dostop do citirane korespondence se zahvaljujem prelatu Stanislavu Zidarju in skrbniku Župnijskega arhiva Kranj Stanislavu Isteniču.

⁴⁹ ŽAK, ZAK, Missievo pismo Koblarju, 29. 2. 1896.

⁵⁰ Erjavec, Zgodovina, str. 106.

Seznam virov in literature

Arhivski viri

- ATS – Arhiv Tadeja Sluge: Zapuščina Frana Jakliča (ZFJ)
 NAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana: Zapuščina Janeza Kalana (ZJK), Zapuščina Jožefa Šiške (ZJŠ), Zapuščina Ivana Šusteršiča (ZIS)
 PAM – Pokrajinski arhiv v Mariboru: Zapuščina Pavla Turnerja (ZPT)
 ŽAK – Župnijski arhiv Kranj: Zapuščina Antona Koblarja (ZAK)

Tiskani viri

- Ignacij Nadrah, Spomini in semeniška kronika 1941–1944, uredil Matjaž Ambrožič, Viri 30, Ljubljana, 2010.
 Poročilo pripravljalnega odbora o I. slov[enskem] katoliškem shodu, kateri se je vršil 1892. leta v Ljubljani, uredil Ivan Janežič, Ljubljana, 1893.
 Slovenec, 1892.

Literatura

- Bergant, Zvonko, Vloga katolištva in Cerkve pri slovenskih liberalcih (1890-1918), *Prispevki za novejšo zgodovino* 39, 1999, str. 51–64.
 Bergant, Zvonko, *Kranjska med dvema Ivanoma. Idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje*, Ljubljana: Inštitut za globalne politične študije, 2004.
 Boyer, John W., *Karl Lueger (1844–1910) – Christlichsoziale Politik als Beruf*, Wien: Böhlau Verlag, 2010.
 Erjavec, Fran, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*, Ljubljana: Prosветna zveza, 1928.
 Kalan, Janez, Čemu na katoliški shod?, *Katoliški obzornik* 4, 1900, str. 38–59.
 Kržan, Franc, Dr. Ivan Šusteršič, *Pogledi* 30–31, 1991, str. 2–6.
 Lukan, Walter, *Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865-1917)*, I-II, doktorska disertacija, Universität Wien, 1984.
 Lukan, Walter, Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja, *Missiev simpozij v Rimu*, Simpoziji v Rimu 5, Celje: Mohorjeva, 1988, str. 110–122.
 Lukan, Walter, Janez Ev. Krek – biografski in bibliografski pregled; *Krekov simpozij v Rimu*, Simpoziji v Rimu 9, Celje: Mohorjeva, 1992, str. 7–17.
 Pelikan, Egon, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, Maribor: Obzorja, 1997.
 Pleterski, Janko, Katoliška ali socialna, narodna ali ljudska stranka? Konceptije katoliške ljudske demokracije 1890–1918, *Cerkev, kultura in politika 1890–1941. Simpozij 1992* Ljubljana: Slovenska matica, 1993, str. 21–33.
 Pleterski, Janko, *Dr. Ivan Šusteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*, Ljubljana: ZRC SAZU, 1998, str. 52–63.
 Rahten, Andrej, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu. Slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914*, Celje: Cenesa, Založba Panevropa, 2001.
 Rahten, Andrej, Die Lueger-Partei auf Slowenisch. Die Entstehungsgeschichte des slowenischen politischen Katholizismus, *Zeitgeschichte* 37, 2010, str. 193–212.
 Rajšp, Vinko, Ozadja pri imenovanju dr. Jakoba Missie za ljubljanskega škofa, goriškega nadškofa in kardinala, *Missiev simpozij v Rimu*, Simpoziji v Rimu 5, Celje: Mohorjeva, 1988, 56–75.

Ušeničnik, Aleš, Naša akademična društva, *Katoliški obzornik* 8, 1904, str. 427–433.

Ušeničnik, Aleš, *Sociologija*, Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1910.

Sluga, Tadej, Pisatelj Fran Jaklič in zadružno gibanje, *Zadružništvo včeraj, danes, jutri. Zbornik posvetovanja ob 130-letnici rojstva Frana Jakliča, ustanovitelja prve rajfajznovke na Kranjskem*, uredil Milan Šuštar, Dobropolje, 1999, str. 29–38.

Škerbec, Matija, *Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja*, I–II, Cleveland, 1956–1957.

SUMMARY

The Genesis of the Party of Prince Bishop in Kranjska: The Question of the Triple Candidacy for the 1896 By-Election to the National Assembly

Andrej Rahten

The question of the triple candidacy within the ranks of the Catholic National Party in the 1896 by-election to the national Assembly has already been explored by Slovene historians. Fran Erjavec wrote a classical review of the history of the Slovene Catholic movement and Janko Pleteršnik is the author of the key text on the political evolution of the Slovene political Catholicism. However, these studies drew primarily from newspaper sources while this article is largely based on the legacies available at the Archdiocese Archives in Ljubljana.

On a merely personal level, the triple candidacy might be characterized as a power struggle between three rival candidates from the same political party, namely Dr. Ivan Šusteršič, Dr. Ignacij Žitnik, and Dr. Vinko Gregorič. The principal crux of the matter, however, was far more complex, which had been established already by Janko Pleterški. Rather than an ordinary political jostle between a successful lawyer, a dedicated priest, and a distinguished physician for a post in the Parliament in Vienna the principles at stake were much more fundamental. The main issue was whether or not the working-class fraction of the Catholic National Party should be permitted to become stronger and to potentially even organize as an independent Christian Socialist Party. In the summer of 1896 it became evident that rather than a simple confrontation between two principal orientations this was a major power struggle that determined for the following two decades the hierarchy of the party which was soon to become the strongest political body in Slovenia. This was not just a contest for the legacy of Canon Karl Klun, the first leader of the Catholic National Party, whose sudden death triggered the power struggle, but also the question of the arbitrary role within the Party of Prince Bishop Jakob Missia himself.

With the support of Missia and his secretary Jožef Šiška, Ivan Šusteršič had first eliminated from the political competition Ignacij Žitnik. Next was Vinko Gregorič who had managed to obtain 102 votes at the election on September 29, 1896. The majority of votes, 161, went to Šusteršič who thus obtained his first mandate to the Viennese Parliament. He became the leader of his political party and won a place among the Austrian parliamentary elite. By supporting the winner, there was absolutely no doubt that the candidacy of Šusteršič enabled Missia to become the authority figure in the Party as well as its Supreme Arbiter.

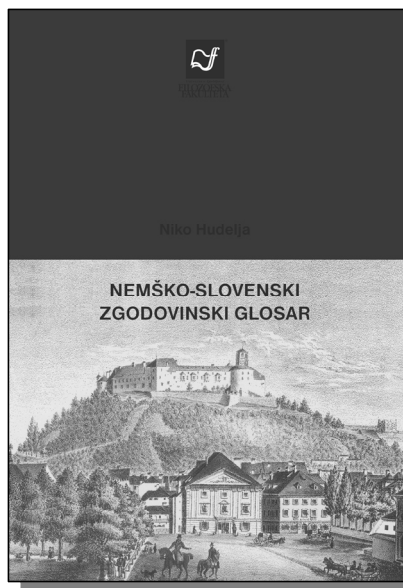

Niko Hudelja

NEMŠKO-SLOVENSKI ZGODOVINSKI GLOSAR

Nemško-slovenski zgodovinski glosar obsega okoli 15.000 gesel, vanj pa je uvrščeno besedje, ki pokriva:

- **ožjo strokovno terminologijo**
(npr. za deželno stanovsko organizacijo),
- **gospodarstvo**
(npr. izrazi za rokodelske in obrtne dejavnosti ter industrijske veje, izrazi za rokodelske poklice),
- **kmetijstvo**
(npr. izrazi za kulturne rastline, obdelovalne površine, kmetijska gospodarska poslopja),
- **meroslovni sistem, medicino**
(npr. izrazi za bolezni navajane kot vzroki smrti),
- **lastnoimenske besede**
(npr. nazivi strank, društev, organizacij).

Neobhodno potreben vsem, ki brskajo po starih virih!

410 strani, A4 format, cena: 44,90 €

Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana
telefon: 01 241 11 81, e-pošta: znanstvena.zalozba@ff.uni-lj.si

Gašper Mithans

Sklepanje jugoslovanskega konkordata in konkordatska kriza leta 1937

UDK (497.1):26"1937"

MITHANS Gašper, univ. dipl. kulturolog in socialni antropolog, mladi raziskovalec/asistent, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1, gasper.mithans@zrs.upr.si

Sklepanje jugoslovanskega konkordata in konkordatska kriza leta 1937

Zgodovinski časopis, Ljubljana 65/2011 (143), št. 1-2, str. 120–151, cit. 171

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Avtor v prispevku prikaže odnos med Rimsko-katoliško cerkvijo (RKC) in Kraljevino Jugoslavijo skozi proces urejanja pravnega statusa RKC do izbruha t. i. konkordatske krize leta 1937, s čimer je bila zaustavljena ratifikacija konkordata. Z vpogledom v diplomatske vire o usklajevanju jugoslovanske vlade pri »zadnjem« predlogu konkordata (1935) avtor opozori na »sporna« vprašanja, ki so sprožala nezadovoljstvo tudi leta 1937. Nerešene točke so se dotikale vprašanj političnega vpliva in moči, položaja različnih narodnosti in verskih skupnosti ter kanonskega in ustavnega prava.

Ključne besede: jugoslovanski konkordat, Kraljevina Jugoslavija, Rimskokatoliška cerkev, Srbska pravoslavna cerkev, konkordatska kriza.

Avtorski izvleček

UDC (497.1):26"1937"

MITHANS Gašper, BA Culturology and Social Antropology, University of Primorska, Faculty of Humanities, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1, gasper.mithans@zrs.upr.si

Preparations for the Yugoslav Concordat and the Concordat crisis of 1937

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 65/2011 (143), No. 1-2, pp. 120–151, 171 notes

Language: Sn. (En., Sn., En.)

The article focuses on the relations between the Holy See and the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia. It analyzes the process of the regulation of the legal status of the Roman Catholic Church prior to the outbreak of the so-called concordat crisis of 1937 that brought the ratification of the concordat to a standstill. An investigation of diplomatic documents and harmonization attempts of the Yugoslav government concerning the "last" draft of the concordat in 1935, draws attention to controversial issues that triggered public discontent even in 1937. The unsolved questions dealt with the issues of political influence and power; the position of Yugoslav nationalities and religious communities; and canon and constitutional law.

Key Words: Yugoslav concordat, Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia, Roman Catholic Church, Serbian Orthodox Church, concordat crisis

Author's Abstract

Uvod

Po združitvi v Kraljevino SHS je bila poleg reševanja nacionalnega vprašanja eden težjih in pomembnejših izzivov nove države uskladitev zakonodaj verskih skupnosti, pri čemer je Rimskokatoliška cerkev (RKC) že zaradi svoje strukture delovanja – Svetega sedeža kot zunanjega akterja – zahtevala poseben pristop. Pravni nered je bil zlasti očiten ravno pri Rimskokatoliški cerkvi, saj je bilo v veljavi kar šest verskih zakonodaj.¹ Med »usvojenimi« veroizpovedmi v kraljevini v tridesetih letih prejšnjega stoletja namreč niso imele urejene enotne zakonodaje le RKC in manjši starokatoliška ter baptistična cerkev. Z vsemi ostalimi so bili sprejeti državni verski zakoni in ustave v letih med 1929 in 1936, medtem ko so pogajanja in potrjevanje konkordata s presledki potekala od leta 1922 do leta 1938, ko je bila njegova ratifikacija dokončno odpovedana.

Konflikti in nerešena vprašanja so se proti koncu dvajsetih let kulminirali in zaostrovali, tako da se je kralj Aleksander odločil uvesti diktaturo. Posebno pozornost je namenil tudi pravnim odnosom z verskimi skupnostmi. Uspešno sklenjen konkordat s Svetim sedežem naj bi namreč na jugoslovansko zunanjo in notranjo politiko učinkoval večplastno: odpravil bi pravni nered s poenotenjem zakonodaje RKC in pospešil ureditev medverske zakonodaje, potencialno bi pripomogel k rešitvi hrvaškega vprašanja in zmanjšal medverska trenja, izboljšal odnose z Italijo in z okrepitvijo RKC omogočil boljšo zaščito pred komunizmom. Prav tako je bila za Jugoslavijo pomembna zunanje- in notranjepolitična podpora Svetega sedeža. Razlogi za sklenitev konkordata med Svetim sedežem in Italijo ter Nemčijo so bili drugačni. Italijanski konkordat oz. lateranska pogodba je v prvi vrsti uredil »rimsko vprašanje« in je predstavljal nekakšen »pakt o sobivanju«, medtem ko je šlo pri nemškem konkordatu bolj za papežev poskus ohranitve neodvisnosti RKC znotraj nacističnega režima. Tako v Italiji kakor v Nemčiji je bil papež pripravljen žrtvovati rimskokatoliške stranke in (nekaj časa) molče odobravati dejanja režimov.

Ključni del prispevka predstavlja analiza »spornih« točk konkordatskega predloga iz leta 1935 s prerezom stališč do teh vprašanj skozi konkordatska pogajanja (1933–1934) in leta 1937 s t. i. konkordatsko krizo. V obdobju od leta 1935 do 1938 se je s politizacijo konkordatskega vprašanja izkoristilo rivalstvo med Srbsko pravoslavno cerkvijo (SPC) in Rimskokatoliško cerkvijo ter aktualna nacionalna

¹ Srbski (1914) in črnogorski (1886) konkordat, konvencija z Bosno in Hercegovino (1881), avstrijska zakonodaja o verskih zadevah (1874) ter ogrska zakonodaja.

trenja, pri čemer je vladna stran želela okrepiti svojo oblast, opozicija pa vladno Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ) strmoglaviti.

Odzivi na predlog konkordata, ki je bil podpisan leta 1935, širše gledano kažejo na številna nerazrešena politična, nacionalna, ideološka, verska, gospodarska, ustavna in pravna vprašanja v državi, kakor tudi na manjšinske, mejne in druge mednarodne konflikte, ki jih je še zaostrovalo napeto vzdušje bližajoče se druge svetovne vojne.

Odnosi med verskimi skupnostmi v Kraljevini Jugoslaviji in politično ozadje

Za razumevanje kompleksnosti urejanja odnosov med državo in verskimi skupnostmi v Kraljevini Jugoslaviji, kakor tudi za same odnose med verskimi skupnostmi in etnično-nacionalnimi skupinami, so ključne različne družbeno-kulturne zgodovinske realnosti v novi državi ter dogajanja v Evropi in po svetu.

Po prvi svetovni vojni je v Evropi s prevladujočim vplivom Francije in šibko Nemčijo vladalo porušeno razmerje sil. Prostor med »velesilami« je želela osvojiti tudi Italija s pragmatično politiko, ki bi ji omogočila širitev na Balkan in vzhodni Mediteran. Pri tem je poskušala s sistemom političnih in vojaških zvez politično obkoliti Jugoslavijo. Jugoslavija je ob pritiskih Italije najprej iskala pomoč pri Franciji, v drugi polovici tridesetih let pa se je gospodarsko povezala tudi z Nemčijo. Tudi zaradi zbliževanja Francije in Italije v tridesetih letih je Francija pritiskala na kralja Aleksandra, da ta uredi odnose s Svetim sedežem.²

Na preoblikovanje političnega zemljevida, pojav novih političnih režimov ter novo ideološko stvarnost se je moral odzvati tudi Sveti sedež. Njegova politika je v pastoralnem smislu temeljila na »*obnovitvi človekovih duhovnih in moralnih vrednot, kar je papež Pij XI. (1922–1939) videl kot edinstveno poslanstvo Cerkve*«, medtem ko je menil, da »kvazineodvisne« rimskokatoliške stranke nikdar ne morejo biti tako učinkovite kakor »nepolitična zveza laikov«, tj. Katoliška akcija. V diplomatskih odnosih je postala »imperativ« konkordatska politika, saj se Sveti sedež po razpadu Avstro-Ogrske ni mogel več zanašati na posamezne nacionalne vlade in je zato iskal institucionalno oporo. Prav tako se je kazala potreba po ureditvi t. i. rimskega vprašanja³ in vzpostavitvi prijateljskih odnosov z Italijo kot možnim substitutom za Avstro-Ogrsko.⁴

V misijonarskem kontekstu so Pija XI. zaradi revolucije v Rusiji leta 1917 zanimali zlasti pripadniki pravoslavne cerkve v vzhodni Evropi. Menil je, da bi imelo izgubljanje moči Ruske pravoslavne cerkve lahko dve posledici: 1) da bodo Rusi pripravljeni prestopiti v RKC – s tem namenom so s sovjetsko vlado pričeli pogajanja (1922–1927) za ustanovitev misijonov ali 2) da bodo nacionalne cerkve

² Kent, *The Pope*, str. 157.

³ Kent, *The Pope*, str. 15; prim. Lacroix-Riz, Vatikan, Evropa, str. 106–108; za tekst lateranske pogodbe glej: Mercati, *Raccolta di concordati II*, str. 84–103.

⁴ Kent, *The Pope*, str. 15; prim. Pichon, *The Vatican*, str. 139–142; Rhodes, *The Vatican*, str. 132, 213.

v vzhodni Evropi spoznale glavno oporo v Ruski pravoslavni cerkvi in bile brez nje pripravljene priznati poglavarstvo Rimu s prestopom k uniatski cerkvi.⁵

Kot ena največjih napak v politiki papeža Pija XI. se kaže prav njegov odmik od politike papeža Benedikta XV. in Pija X. s prevelikim zanašanjem na sklepanje konkordatov⁶ in s tem dušitvijo rimskokatoliških političnih strank, kakor sta bili *Partito popolare italiano* v Italiji in *Zentrumspartei* v Nemčiji.⁷ Coppa hudomušno opiše Pija XI., da se je, »*prepričan, da takšni sporazumi pomagajo Cerkvi /.../ pogajal s fašističnimi, socialističnimi in demokratičnimi režimi*«. ⁸ Papeževa »zasepljenost« s strahom pred komunizmom je posledično pomenila do neke mere in nekaj časa toleriranje »manjšega zla« – zlasti fašizma v Italiji, v manjši meri pa tudi nacizma v Nemčiji. Fašistične politične režime je papež namreč pojmoval kot začasne tvorbe in kritiziral predvsem njihove prakse (npr. v papeški okrožnici *Mit brennender Sorge* (1937)), a jih ni radikalno zavračal na ideološki ravni, vsaj ne tako odločno kakor komunizem (npr. v papeški okrožnici *Divini redemptoris* (1937)), ki ga je imel za »fiksni ideološki sistem«. ⁹

V Kraljevini Jugoslaviji je kralj Aleksander, po neuspelem poskusu vpeljave parlamentarne demokracije, leta 1929 razglasil diktaturo. Ena izmed prioritet novega koncepta vladanja je bila tudi ureditev pravnih odnosov z verskimi skupnostmi. S sklenitvijo konkordata je velikopotezno upal, da bo to bistveno pripomoglo tudi k »reševanju hrvaškega vprašanja«, ¹⁰ izboljšanju odnosov z Italijo (v tej smeri je na kralja pritiskala tudi Francija), ¹¹ na drugi strani pa naj bi to okrepilo Rimskokatoliško cerkev kot zaščito pred komunizmom, ¹² kar je v svojih spominih opisal tudi kraljev svetovalec pri osnutku konkordata iz leta 1931 in eden največjih strokovnjakov na tem področju, Charles Loiseau. ¹³ Diktatura v ničemer ni uspela razrešiti ključnih vprašanj nove države, nasprotno, razmere so se le še poslabšale ¹⁴ in tudi vprašanje sklepanja konkordata je ostalo obrobno vse do novembra leta 1936, ko ga je Stojadinović predložil skupščini v ratifikacijo. ¹⁵

⁵ Prav tam.

⁶ Sklenil je enajst konkordatov (vključno z neratificiranim jugoslovanskim konkordatom), z dvema državama *Modus vivendi* in še 5 konvencij (glej: Mercati, *Raccolta di concordati II*; Schöppe, *Konkordate seit 1800*; med najpomembnejšimi so konkordati z Italijo (1929; glej: Wörsdörfer, *Cattolicesimo »slavo«*), Nemčijo (1933; glej: Zeender, *Germany: The Catholic*) in Avstrijo (1933; glej: Weinzerl, *Austria: Church, State*), tj. z državami s totalitarnima oz. z avtoritarnim režimom.

⁷ Rhodes, *The Vatican*, str. 213; Lacroix-Riz, *Vatikan, Evropa*, str. 24, 105.

⁸ Coppa, *The Vatican*, str. 202.

⁹ Luxmore, Babiuch, *The Catholic Church*, str. 301–308; prim. Wolff, *Italy: Catholics, clergy*, str. 142; Conway, *Catholic Politics*; Alexander, *Croatia: the Catholic*, str. 37; Bosworth, *Mussolini's Italy*; Pelikan, *Tajno delovanje*.

¹⁰ Alexander, *Croatia: the Catholic*, str. 37.

¹¹ Kent, *The Pope*, str. 157.

¹² Da je zaščitnica pred komunizmom, je o RKC menil tudi Mussolini (glej: Wolff, *Italy: Catholics, clergy*, str. 142).

¹³ Rhodes, *The Vatican*, str. 157; Alexander, *Croatia: the Catholic*, str. 37; Mužić, *Katoliška crkva*, str. 72.

¹⁴ Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, str. 57–75.

¹⁵ Prav tam, str. 91.

Nacionalne identitete, ki so jih zlasti v 19. stoletju oblikovali Slovenci, Hrvati, Srbi, Črnogorci in drugi narodi, po 1. svetovni vojni »išoč« koeksistenco, so bile v precejšnji meri vezane na religijo. Iz večinsko rimskokatoliške Avstro-Ogrske so se Slovenci in Hrvati znašli v multikonfesionalni državi, kjer Rimskokatoliška cerkev ni bila več dominantna, medtem ko je na drugi strani Srbska pravoslavna cerkev izgubila status državne religije. Tako sta bila tudi v verskem smislu vzpostavljena najmanj dva nasproti stoječa si bloka: Rimskokatoliška cerkev s svojim »universalizmom«, na drugi pa »nacionalna«, avtokefalna Srbska pravoslavna cerkev.

Med 19. in v začetku 20. stoletja so srbski politiki in državni funkcionarji prevzeli nekatere ideje liberalizma »kot najučinkovitejše sredstvo za izpolnitev sanj o popolni osvoboditvi in zedinjenju vseh srbskih dežel«. Kot se je sarkastično izrazil srbski zgodovinar Žutić, se je »srbski narod ali bolje rečeno 'topovsko meso' za interese vélikih, idealno uporabilo za širjenje 'kozmpolitskih', 'modernih', 'naprednih', demokratskih meščansko-liberalnih idej na Balkan« (v primerjavi s Slovenci, Hrvati in muslimani v Bosni in Hercegovini, ki »nikakor niso mogli v večji meri sprejeti interesov zahodnih demokracij zaradi svoje fevdalne rimskokatoliške in islamske izključljivosti« in »dominantnega klerikalnega duha«).¹⁶

Medtem pa hrvaški zgodovinar Kolarić vidi srbsko »demokracijo« drugače: »Nova »jugoslovanska demokracija« je bila dejansko še nadaljevanje tiste srbske demokracije po letu 1903, ki ji je manjkalo najbolj bistveno za demokracijo, in to je bil duh zahodne demokracije. Zaradi tega so v novi državi začele nastajati različne klike, ki so postopno tako razširile svoje delovanje, da so postale »vsemogočne«. Te skupine ljudi so po svoji volji in potrebi izvajale svojo koristoljubno politiko, atentate in državne udare. Zato se je v Srbiji in v Jugoslaviji zamenjalo toliko ustav: leta 1869, 1888, 1901, 1903, 1921, 1931 in 1939«.¹⁷

Zgornja citata predstavlja primera različnih perspektiv, ki s svojim »ekskluzivizmom« omogočata vpogled v do danes sporno zgodovinsko situacijo. V slovenski, hrvaški in srbski historiografiji namreč pogosto zasledimo jasno začrtane struje, ki zelo selektivno in enoplastno obravnavajo tako zgodovinsko literaturo kakor tudi zgodovinske vire. To velja tudi za vprašanja zgodovine verskih skupnosti v Jugoslaviji z neodstopajočim pozicioniranjem na osnovi vere (»rimskokatoliška« ali »pravoslavna« stran), politike (npr. »liberalci« oz. bolje unitaristi ter kasneje »komunisti« v SFRJ nasproti »klerikalcem«) ali naroda oz. s prepletom vseh treh polj. »Soočanje interpretacij« o zapletih, povezanih s sklepanjem konkordata, bi lahko po Veynu tolmačili kot svoje »dogodkovno polje«, krožnica za njegov opis pa je lahko prosto izbrana in vse poti so legitimne.¹⁸

Če soočimo dva »zrcalna« konzervativna pogleda (RKC in SPC), vidimo, kako so že v genezi nastajanja nove države nastajale verske, nacionalne in druge nestrpnosti ter posledično tudi težave na področju vseh družbenih podsistemov vključno s pravom in relacijo verska skupnost – država:

¹⁶ Žutić, Kraljevina Jugoslavija, str. 3–4.

¹⁷ Kolarić, Ekumenska trilogija, str. 905.

¹⁸ Paul Veyne, Kako pišemo zgodovino, str. 23.

1. Rimskokatoliški krogi v Kraljevini SHS oziroma struja, ki so jo zastopali Anton Mahnič¹⁹ (leta 1917, pred tem je nasprotoval združitvi), Anton Bonaventura Jeglič, Aleš Ušeničnik, Ante Alfrević, naj bi v združitvi videli možnost prozelitizma, širitve RKC na vzhod oz. »*Drang nach Osten*«. Tako bi rimskokatoliški Slovenci in Hrvati rešili pravoslavne »brate« – šibke zaradi zloma carske Rusije in izgube moči Ruske pravoslavne cerkve – pred spreobračanjem v protestantizem.²⁰ V tem kontekstu se omenja tudi t. i. *cirilmetodska ideja*, ki je v primerjavi s starejšo uniatsko koncepcijo izhajala iz skupne slovansko-krščanske dediščine. Ob vzpostavljanju cerkvenega edinstva je cirilmetodska ideja predvidevala zaščito neodvisnosti pravoslavnega obreda in tradicije ob priznavanju papeške avtoritete. Glavni protagonist te ideje je bil džakovski škof J. Juraj Strossmayer.²¹ Tudi Grivec je videl versko in kulturno poslanstvo katoliških Slovanov »v pospeševanju krščanske asimilacije med Vzhodom in Zahodom v duhu krščanske ljubezni in edinosti, v duhu miru in sprave med narodi«.²² Prepričati pravoslavce, da bi prestopili v uniatsko cerkev, je tudi sicer bila usmeritev Svetega sedeža do »pravoslavnega Vzhoda« po 1. svetovni vojni, ki je želel »zapolniti [domnevni, op. G. M.] duhovni vakuum, ustvarjen s propadanjem pravoslavne cerkve«.²³ Cirilmetodska ideja ni nikdar postala dominantna v slovenski in hrvaški rimskokatoliški organizaciji, niti ni dala katolicizmu narodnega značaja. V dvajsetih letih je zlasti zaradi vse ostrejših polemik s svetosavljem tudi začela zgubljati na moči.²⁴
2. Srbska stran je, po navedbah nekaterih piscev, v skupni državi SHS videla možnost za uresničitev sanj o velikosrbski ideji²⁵ in povezanosti srbskega naroda z vero – v *svetosavlju*. Ideji se, po mnenju nekaterih avtorjev, kažeta med drugim v homogenizacijski politiki med unijati v »južni« Srbiji in Albanci ali v pozivu Hrvatom in Slovencem, da se pridružijo SPC.²⁶ Po ideji *svetosavlja* naj bi Srbsko pravoslavno cerkev ustanovil sv. Sava, ki »simbolizira enotnost Srbov in neodvisno cerkev z lastno nacionalno, kulturno in družbeno identiteto«.²⁷

¹⁹ O Mahničevih stališčih do »naroda« in »avtonomije« glej: Pelikan, Anton Mahnič, str. 7–4; Pelikan, Interpretacije posameznika, družbe, str. 307–320.

²⁰ Novak, Magnum crimen, str. 45–65; prim. Žutić, Kraljevina Jugoslavija, str. 7–9; Ramet, Nihil obstat, str. 156; Kent, The Pope, str. 25–26.

²¹ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 189–190.

²² Grivec, Pravoslavje, str. 115–116.

²³ Rhodes, The Vatican, str. 132; Kent, The Pope, str. 25–26; Lacroix-Riz, Vatikan, Evropa, str. 23–25; prim. Novak, Magnum crimen, str. 45–65; Žutić, Kraljevina Jugoslavija, str. 17–19; Ramet, Nihil obstat, str. 156. Glej tudi encikliko papeža Pija XI. *Rerum Orientalium* o ustanovitvi Instituta za orientalske študije (EWTN, Rerum Orientalium).

²⁴ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 191.

²⁵ Glej tekst *Načertanije* Ilije Garašanina iz leta 1844 o velikosrbski ideji v: Šimunić, »Načertanije« – tajni spis.

²⁶ Žutić, Kraljevina Jugoslavija, str. 3; Kolarić, Ekumenska trilogija, str. 908; Manojlović-Pintar, Još jednom, str. 164; Ramet, The three Yugoslavias, str. 46–48; Ratej, Odenki politizacije, str. 35–52.

²⁷ Alexander, Croatia: the Catholic, str. 32.

Eden glavnih ideologov te ideje je bil nadškof Nikolaj Velimirović,²⁸ nekakšen srbski Anton Mahnič, ki je zavrnil moderno evropsko kulturo na osnovi, da je izgubila krščanske vrednote. Sekularizacijo zahodnih družb so ideologi svetosavlja namreč prikazovali kot posledico rimskokatoliške hegemonije. Zgodovinsko »misijo« Srbov kot »bogonosnega« naroda je Velimirović videl v povezavi Zahoda z Vzhodom.²⁹ Svetosavlje je postalo vodilna koncepcija v ideologiji SPC v začetku tridesetih let, ko so se ideje in koncepcije uradne ideologije znašle v krizi. Svetosavska ekleziologija je vključila tako elemente državne kakor tudi narodne tradicije. Osnovni namen pravoslavne cerkve naj bi bil, da »preobrazi vsak narod v božji narod in uvede svet narodov v božji svet«. Takšen ekleziološko-družbeni pristop pa je v kontekstu nacionalno-verskega pluralizma nujno vodil v medverske konflikte. Ta začetna ideja duhovne obnove, inspirirane s strani kulta sv. Save, pa se je s povezovanjem s profašističnimi silami (Ljotičevim Zborom) spreobrnila v ekskluzivno politično ideologijo klerikalnih krogov SPC in militantno gibanje.³⁰ Tudi »konkordatska kriza« oziroma že odzivi SPC na prejšnje predloge konkordata so bili v veliki meri osnovani na prepričanju o nuji zaščite Srbov pred »strašnim drugim«, na mesto katerega je bil postavljen Sveti sedež, »stoletja osovražen Istanbul in turški sultan« pa sta bila zdaj »iznenada predstavljena kot zaščitnika pravoslavja«.³¹

Neuspel poskus, da bi se ustvarile družbene vezi na temelju jugoslovanstva in slabljenje vpliva liberalne buržoazije, je okrepil vlogo religije kot faktorja družbene in nacionalne integracije. S tem so se povečevale distanca in napetosti med cerkvami, religiozne vsebine pa so vse pogostejše prodirale v nacionalne ideologije. Ideologije SPC in RKC so se konfrontirale domala v vsem razen v skupni oceni komunizma kot glavnega sovražnika religije in nacije. Situacijo so še oteževala nerazrešena zunanjepolitična vprašanja (zlasti vprašanje meja³² in manjšinska problematika³³), notranjepolitične razmere (nacionalna in druga vprašanja³⁴), kakor tudi vseevropski in svetovni problem ideološkega nagibanja k avtoritarnim in totalitarnim sistemom.³⁵

²⁸ Njegov antimodernističen, protizahodnjaški in antidemokratski diskurz je prevzelo Ljotičevo gibanje *Zbor* (glej: Falina, Between »Clerical Fascism«, str. 41).

²⁹ Falina, Between »Clerical Fascism«, str. 41; Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 173.

³⁰ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 166, 171–173, 179, 194.

³¹ Manojlović-Pintar, Još jednom, str. 164.

³² Več o tem glej: Pirjevec, Jugoslavija 1918–1992.

³³ Več o tem glej: Pelikan, Tajno delovanje.

³⁴ Več o tem glej: Jože Pirjevec, Jugoslavija 1918–1992; Perovšek, Na poti; Rahten, Slovenska ljudska stranka; Ratej, (Nevralgična) stičišča; Ratej, Odenki politizacije.

³⁵ Več o tem glej: Pelikan, Vsi antikomunisti.

Pravni položaj Rimskokatoliške cerkve v Kraljevini Jugoslaviji

Po kratkem obstoju Države Slovencev, Hrvatov in Srbov in ob združitvi v kraljevino se je vse bolj kazala potreba po ureditvi in uskladitvi verskih zakonov, predvsem pa se je porajalo vprašanje, kako se čim uspešneje soočiti z versko raznolikostjo v novi državi. Že samo za Rimskokatoliško cerkev je bilo v državi v veljavi šest različnih sporazumov oziroma zakonodaj, prevzetih iz prejšnjih sistemov. Na področju nekdanje Kraljevine Srbije je bil v veljavi srbski konkordat iz leta 1914 (sicer nikdar ratificiran s strani Svetega sedeža), na območju nekdanje Kraljevine Črne gore črnogorski konkordat iz leta 1886,³⁶ na območju Bosne in Hercegovine pa konvencija, ki jo je sklenila Avstro-Ogrska s Svetim sedežem leta 1881. Ogrska je po povratku ustavnega stanja (1860) preklicala vse avstrijske zakone, med drugim tudi avstrijski konkordat iz leta 1855, vendar se je Hrvaška s Slavonijo kljub njegovemu preklicu odločila, da ga obdrži kot državni zakon. Ogrsko pravo pa je še vedno ostalo v rabi na območju Vojvodine in Medžimurja, medtem ko je na območju Dravske banovine in Dalmacije veljala verska zakonodaja, sprejeta v avstrijskem delu Habsburške monarhije v letih 1868–1874.³⁷

Na prvi škofovski konferenci (27. oktober–2. november 1918) so škofje pozdravili ustanovitev nove države in pozvali k verskemu sožitju. Zavzeli so stališče, da se odnosi RKC z novo državo urejajo v dogovoru s Svetim sedežem – torej s konkordatom,³⁸ od česar tudi kasneje niso odstopili. Med drugim je episkopat zaprosil papeža, da bogoslužje v staroslovanskem jeziku razširi na celotno državo,³⁹ kar je bilo kontradiktorno s stališčem, ki so ga zavzeli ob konkordatskih pogajanjih leta 1925.

V jugoslovanski javnosti so se začela pojavljati tudi mišljenja, ki niso podpirala rešitve odnosov med RKC in državo s konkordatom. Predsednik rimskokatoliškega odseka na Ministrstvu ver dr. Mihajlo Lanović je januarja 1920 sestavil prvi predlog zakona o medverskih odnosih (tiskan kot: *Izvestitelj predlog Zakona o međuverskim odnosima u Kraljestvu Srba, Hrvata i Slovenaca*). Zakon je sprožil takojšnje nasprotovanje rimskokatoliških krogov v Sloveniji in na Hrvaškem, predvsem zaradi vprašanj o versko mešanih zakonskih zvezah,⁴⁰ verski pripadnosti in vzgoji otrok iz versko mešanih zakonov ter prestopanju iz ene vere v drugo.

³⁶ Črnogorski konkordat je bil prvi konkordat, sklenjen z večinsko pravoslavno državo, in je zato služil kot izhodišče za vsa pogajanja, ki jih je Sveti sedež opravil s pretežno pravoslavnimi državami v naslednji polovici stoletja. Kot ekspliciten model je bil uporabljen za konkordat s Srbijo leta 1914, z Romunijo leta 1927 in pri predlogih za konkordat s Kraljevino SHS/Jugoslavijo (glej: Caccamo, *La politica orientale*, str. 80; prim. Mercati, *Raccolta di concordati I*).

³⁷ Petrović, *Konkordatski režimi*, str. 636–637; Cvirm, *Boj za sveti*, str. 87; prim. Vilfan, *Državno versko pravo*, str. 16–17; Schlichting, *Das Österreichische Konkordat*, str. 71; Vilfan, *Državno versko pravo*, str. 12–18. O cerkvenoupravnih podobi Slovenije glej: Dolinar, *Cerkvenoupravna podoba Slovenije*.

³⁸ Mužić, *Katoliška crkva*, str. 45; prim. Košir, *Cerkvenopolitične razmere*, str. 54; Petrović, *Konkordat kao osnov*, str. 435; Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*, str. 248; Novak, *Magnum crimen*, str. 74; Matijević, *Pokušaj razrješenja*, str. 53; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 168.

³⁹ Mužić, *Katoliška crkva*, str. 45.

⁴⁰ Glej tudi: Cvirm, *Boj za sveti*.

Vidnejši nasprotniki tega predloga zakona so bili ljubljanski škof Anton B. Jeglič, dubrovniški škof Josip Marčelić in zagrebški nadškof Anton Bauer.⁴¹ Kasneje so bili predloženi še drugi osnutki medverskega zakona (leta 1925, 1931 in 1940), vendar zakona v obdobju kraljevine niso uspeli sprejeti.⁴²

Pri urejanju odnosov med verskimi skupnostmi in državo je bilo potrebno oblikovati stališče do posameznih ver. Najprej je bilo izrečeno načelo paritete med določenimi verami, ki so hkrati bile podvržene čim večjemu državnemu nadzoru. Že Uredba o strukturi Ministrstva ver z dne 31. julija 1919 je določila temu ministrstvu nalogo, da vsem z zakonom priznanim veroizpovedim v kraljevini zajamči dosledno izvedbo načela enakopravnosti. Vidovdanska ustava je nato to načelo izrecno prevzela, kakor tudi ustava iz leta 1931.⁴³

Predlogi državne ustave so izzvali mnogo kritik s strani Rimskokatoliške cerkve, predvsem 13. (v končni verziji 12. člen ustave), 16. in 28. člen. Predstavnik RKC je razburil zlasti t. i. Kancelparagraf (7. odstavek 13. oz. 12. člena ustave), ki je verskim predstavnikom prepovedoval uporabljati duhovno oblast preko verskih bogoslužij, člankov verskega značaja ali kako drugače pri opravljanju svojih poklicnih dolžnosti v strankarske namene.⁴⁴ Prvotni osnutek tega člena se je sicer ublažil na zahtevo »klerikalnih« članov ustavnega odbora in ni več vseboval dela, ki je določal kazen oz. tožbo zoper osebo, ki bi kršila to določilo.⁴⁵

Večji problem ustave v odnosu do verskih skupnosti pa je bil ta, da ni zagotavljala popolne enakosti vsem veroizpovedim, saj jih je delila na »usvojene« in »neusvojene«, »priznane« in »nepriznane«. Na to, katere so bile te »usvojene« in »priznane«, pa ustava sploh ni odgovorila, niti si o tem niso bili enotni pravniki.⁴⁶ Med »usvojene« veroizpovedi, tj. tiste, ki so v katerem koli delu kraljevine že pridobile zakonito priznanje, so spadale pravoslavna, katoliška (rimskega, grškega in armenskega obreda), evangeličanska (augšburške in helvetske vere), judovska in muslimanska vera. Med »priznane« veroizpovedi pa starokatoliška, menonitska in baptistična cerkev. Kasneje sta bili z odlokom Ministrstva za vero (1923) med »usvojene« veroizpovedi sprejeti tudi starokatoliška in baptistična cerkev.⁴⁷

Po sprejetju vidovdanske ustave je vlada sklicala zastopnike pravoslavne, rimskokatoliške, evangeličanske, muslimanske in judovske veroizpovedi k t. i. verski anketi. Ta anketa je potekala od 15. do 21. novembra 1921 in naj bi vlado, preden bi začela reševati versko-politična vprašanja, seznanila z mišljenjem posameznih priznanih oz. usvojenih veroizpovedi.⁴⁸ Na zasedanjih so razpravljali o pravnem

⁴¹ Več o tem: Kušej, *Cerkveno pravo katoliške*, str. 69–75; Petrović, *Konkordat kao osnov*, str. 436–442; Matijević, *Pokušaj razrješenja*, str. 54–61.

⁴² Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 905–906.

⁴³ Kušej, *O razmerju*, str. 12.

⁴⁴ Vzporednico Kancelparagrafa lahko potegnemo z 8. členom osnutka konkordata iz leta 1935 o depolitizaciji duhovnikov (glej: Novak, *Magnum crimen*, str. 146).

⁴⁵ Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 39; prim. Matijević, *Pokušaj razrješenja*, str. 62.

⁴⁶ Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 889–890; prim. Kušej, *O razmerju*, str. 15; Mirko Petrović: *Konkordatsko pitanje*. Beograd: Intermeh, 1997, str. 132.

⁴⁷ Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 890; prim. Kušej, *O razmerju*, str. 70.

⁴⁸ Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 185; prim. Mužić, *Katoliška crkva*, str. 52–53; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 171–172; Novak, *Magnum crimen*, str. 157–163.

položaju vseh v ustavi priznanih veroizpovedi v Kraljevini SHS, o ureditvi medverskih odnosov, o materialni podpori verskih uslužbencev vseh priznanih ver ter rešitvi vprašanja, v kolikšni meri naj se obdržijo in kako naj se praznujejo številni verski in državni prazniki.⁴⁹

Momčilo Ninčič, minister za zunanje zadeve v Pašičevi vladi, je 24. julija 1922 imenoval prvi odbor za sklenitev konkordata med tedanjo Kraljevino SHS in Svetim sedežem (*Komisija za proučavanje pitanja o zaključenju konkordata sa Vatikanom*),⁵⁰ kar se pogosto omenja kot začetek aktivnega dela na oblikovanju predloga za konkordat in razgovorov s Svetim sedežem.⁵¹ Ta »premik« je bil tudi posledica odloka papeža Benedikta XV. z dne 21. 11. 1921, s katerim so bili razveljavljeni vsi sporazumi med Svetim sedežem in državami, ki so po vojni razpadle ali se preoblikovale.⁵²

Kakor je imela verska anketa v Beogradu namen, da obvesti uradne kroge o zahtevah in pogledih vseh priznanih veroizpovedi do države, tako se je uredništvo časopisa *Nova Evropa* v Zagrebu odločilo, da se posvetuje z glavnimi predstavniki veroizpovedi, da predstavijo in razjasnijo svoja gledišča in nezadovoljstvo širši javnosti. V anketi so sodelovali pravoslavni Srbi, rimskokatoliški Hrvati in Slovenci, hrvaški starokatolik in jugoslovanski Nemec kot predstavnik evangeličanske cerkve. Problemom jugoslovanskih muslimanov pa je uredništvo posvetilo pozornost že prej in tudi kasneje.⁵³

Splošen okvir odnosov med Rimskokatoliško cerkvijo in državo – odločitev za konkordat

Od druge polovice 19. stoletja (posebno od leta 1870, ko je Kraljevina Italija zavzela Papeško državo in jo omejila na Vatikan) je v Evropi nastopil postopen proces ločevanja cerkve od države v smislu uresničevanja načela verske svobode. Zaradi možnosti nesoglasij pri razmejitvi pristojnosti duhovne in državne oblasti se sklepa konkordatski dogovor, po katerem cerkev in država urejata svoje odnose z medsebojnim sporazumom.⁵⁴ Pri tem se sicer pojavljajo dvomi, ali dejansko gre za *mednarodni* sporazum, saj se konkordat sklene med vrhovnim poglavarjem verske skupnosti v imenu pripadnikov RKC (ne Svetega sedeža) in neko državo za enega (ali več) narodov.⁵⁵

⁴⁹ Kušej, Verska anketa, str. 3–4.

⁵⁰ Mužić, Katoliška crkva, str. 54.

⁵¹ Bonutti, »Neratificirani« konkordat, str. 165.

⁵² Košir, Cerkev in njen, str. 259; prim. Petrović, Konkordat kao osnov, str. 442; Lacroix-Riz, Vatikan, Evropa, str. 130.

⁵³ Viktor Novak, Magnum crimen, str. 168–176; Mužić, Katoliška crkva, str. 56–57.

⁵⁴ Mužić, Katoliška crkva, str. 13; prim. Kušej, Cerkveno pravo katoliške, str. 68–69; Schöppe, Konkordate seit 1800, str. XXI; Rhodes, The Vatican, str. 39; Košir, Cerkvenopolitične razmere, str. 35.

⁵⁵ Mužić, Katoliška crkva, str. 13–14; Schöppe, Konkordate seit 1800, str. XXIV–XXVIII.

Vidovdanska ustava je za razmejitev sfere med državo in priznanimi veroizpovedmi predpisovala posebno obliko zakona. Vprašanje položaja priznanih oz. usvojenih veroizpovedi v odnosu do države se je rešilo tako, da so posamezne priznane verske skupnosti dobile z ustreznimi državnimi zakoni svoja posebna organizacijska pravila. Podrobna organizacija verskih skupnosti je bila določena v t. i. ustavah verskih skupnosti, izdanih po pooblastilu zakonov. V Kraljevini Jugoslaviji so sprejele takšne zakone Srbska pravoslavna cerkev (8. 11. 1929), judovska verska skupnost (14. 12. 1929), islamska verska skupnost (31. 1. 1930, spremenjen 28. 2. 1936) ter skupni zakon evangelistične krščanske cerkve in reformirane krščanske cerkve (14. 4. 1930). Verske ustave so sklenili najvišji organi verskih skupnosti, jih predložili pravosodnemu ministru, ta pa je, ko jih je sprejel, dal v »uzakonitev« še kralju. Takšna ustava ni bila predvidena le za judovsko versko skupnost. Izdane so bile Ustava SPC (16. 11. 1931), Ustava nemške evangelistične krščanske cerkve augsburške veroizpovedi (19. 9. 1930), Ustava slovaške evangelistične krščanske cerkve augsburške veroizpovedi (24. 6. 1932), Ustava reformirane krščanske cerkve (5. 11. 1933) ter Ustava islamske verske skupnosti (24. 10. 1936). Tudi zakoni o verskih skupnostih so nastali ob sodelovanju in soglasju s predstavniki zadevnih veroizpovedi. A medtem ko so državni zakoni delo državnega organa oz. organov, pristojnih za zakonodajo, so verske ustave skupno delo pristojnih avtonomnih verskih organov in državnega organa – kralja oziroma ministra za pravosodje ali celo ministrskega sveta.⁵⁶ Verski zakoni in večina ustav je tako bilo sprejetih v času šestojanuarske diktature, prav tako pa so pod »Aleksandrovim pokroviteljstvom« potekala pogajanja za sklenitev konkordata med RKC in Svetim sedežem.

V času Kraljevine SHS/Jugoslavije je bilo oblikovanih več osnutkov konkordata (leta 1923, 1925, 1931 in 1935), med katerimi sta pomembnejša predlog iz leta 1925 in osnutek, ki je bil podpisan leta 1935.⁵⁷

Že leta 1922 je bil vladi predložen »Načrt konkordata med Svetim sedežem in Kraljevino SHS« kot »neuradni osnutek rimskokatoliških škofov«. Ta »Načrt« je vseboval predvsem nekoliko bolj dodelane točke konkordata med Kraljevino Srbijo in Svetim sedežem z nekaj dopolnili, vezanimi na 12. in 16. člen Ustave o ureditvi škofij, tako da bi se le-te ujemale z državnimi mejami. Dodan je bil tudi del izsledkov iz verske ankete iz leta 1921.⁵⁸

Osnutek konkordata iz leta 1923 je bil predložen Svetemu sedežu, ki pa ga je zavrnil, češ da na osnovi tega osnutka pogajanja niso mogoča. Ninčić se je decembra 1924 s kardinalom Pietrom Gasparrijem v Rimu dogovoril, da se za osnovo novega konkordata vzame konkordat s Srbijo iz leta 1914, tako da so prejšnji predlogi

⁵⁶ Kušej, O razmerju, str. 14; prim. Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, 1996; Dolenc, Pravna zgodovina.

⁵⁷ Žutić, Kraljevina Jugoslavija, str. 178–220; Kolarić, Ekumenska trilogija, str. 922; Ramet, The three Yugoslavias, str. 96–97; Krošelj, Borba za konkordat, str. 185–188; Mužić, Katoliška crkva, str. 52–75. Prim. Novak, Magnum crimen, str. 434, 437; ki omenja, da je bil prvi tekst napisan že leta 1921, za katerega pa naj se ob izdaji osnutkov s strani patriarhije leta 1935 še ne bi vedelo. Razen pri Manojlović-Pintarjevi (Manojlović-Pintar, Još jednom, str. 159), ki povzema Novaka, omembe tega osnutka nisem zasledil.

⁵⁸ Mužić, Katoliška crkva, str. 54.

odpadli. S tem predlogom se je strinjal tudi dr. Korošec.⁵⁹ Oblikovana je bila delegacija za vodenje pogajanj za sklepanje konkordata v sestavi: dr. Vojislav Janjić, jugoslovanski odposlanec v Vatikanu in dr. Josip Smodlaka kot polnopravna člana ter eksperti dr. Tugomil Alaupović, dr. Mihajlo Lanović in dr. Nikola Moscatello. Vsi so bili duhovniki in vladni zaupniki, od katerih se je pričakovalo, da bodo na najboljši način zagovarjali državne interese. Na čelu vatikanske delegacije pa je bil msgr. Francesco Borgongini Duca s svojim tajnikom Alfredom Ottavianijem.⁶⁰

V času pogajanj (junija 1925) so v Rimu organizirali konferenco tudi jugoslovanski rimskokatoliški škofje, na kateri so sprejeli tudi »tajno resolucijo«.⁶¹ Ta je vsebovala nekaj kontroverznih stališč (določala je npr., da se mora vprašanje glagolice izločiti iz konkordatskega predloga, čeprav so leta 1918 škofje papeža zaprosili za uvedbo glagolice⁶² na celotnem ozemlju države).⁶³ Tudi sicer je vprašanje uvedbe liturgije v stari cerkveni slovanščini na celotno območje kraljevine vsa leta sklepanj konkordata zbujalo precej kritik in nesoglasij.⁶⁴

Delegati so bili na splošno s pogajanjem zadovoljni, saj je bil v večini točk konkordata dosežen sporazum. Pogajanja se v septembru niso nadaljevala, ker je prišlo do spora s katoliškim episkopatom zaradi zavoda sv. Jeronima, ki je kasneje prerasel v konflikt s Svetim sedežem in konkordatska pogajanja so bila preložena »ad calendas graecas«.⁶⁵ Proti konkordatu je odločno nastopil tudi Stjepan Radić, takratni prosvetni minister. Menil je namreč, da je konkordat preveč klerikalen in da Hrvati ne bodo nikdar sprejeli takšnega konkordata, pri nastanku katerega niti niso sodelovali. V članku za *Politiko* (18. julij 1925) je med drugim dejal, »da bi bilo potrebno ustanoviti hrvaško cerkev, neodvisno od Rima, narodno cerkev, ki bi se s časom stopila s pravoslavno«.⁶⁶ Vlada je nato sklenila, da se stvar preloži, ker predstavnik Hrvatov, ki naj bi bili za to vprašanje najbolj zainteresirani, ni pristal, da bi bil tak konkordat sprejet, češ da ne odgovarja interesom naroda in države.⁶⁷ Mužić sicer opozarja, da po Lanovićevem mnenju za prekinitev pogajanj ni odgovoren Radić, ampak že omenjen konflikt okoli zavoda sv. Jeronima.⁶⁸

Rimskokatoliško gibanje na Hrvaškem ni nikdar preraslo v organiziran politični katolicizem z močno politično stranko, v primerjavi s političnim katolicizmom

⁵⁹ Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 186; Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 196; Mužić, *Katoliška crkva*, str. 62.

⁶⁰ Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 190.

⁶¹ Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 197.

⁶² Glagolica je bila z aktom »Decretales Sacrae Rituum Congregationes de usu linguae Slavicae« (5. 8. 1898) papeža Leona XIII. dovoljena le v določenih župnijah v Dalmaciji in Istri (glej: Novak, *Magnum crimen*, str. 258–259).

⁶³ Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 197; Kolarić, *Ekumenska trilogija*, str. 923.

⁶⁴ Moscatello se tudi zaplete v diskusijo z Viktorjem Novakom na podlagi članka »Tragična trilogija hrvatskog glagolizma«, ki ga je izdal slednji (BA, dok. št. 250).

⁶⁵ Žutić, *Kraljevina Jugoslavija*, str. 216; Lacroix-Riz, *Vatikan, Evropa*, str. 131–132.

⁶⁶ Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 186. Podobno razmišljanje o hrvaški nacionalni cerkvi zasledimo tudi pri Nikolaju Velimiroviću (glej: Manojlović-Pintar, *Još jednom*, str. 163).

⁶⁷ Krošelj, *Borba za konkordat*, str. 187; Mužić, *Katoliška crkva*, str. 66–70; Novak, *Magnum crimen*, str. 232–234.

⁶⁸ Mužić, *Katoliška crkva*, str. 64.

na Slovenskem, ki je gotovo primerljiv z evropskim.⁶⁹ Na Hrvaškem namreč »ni prišlo do cerkveno-političnih reform liberalnega značaja, ki bi spremenile položaj Cerkve in pospešile proces sekularizacije«, niti do – po Mahničju nujne – »ločitve duhov«. ⁷⁰ Bauer in Stepinac sta želela držati cerkev stran od politike, enako mnenje sta z njima delila tudi prvaka največje hrvaške stranke – Radić in Maček. Seniorat je sicer leta 1919 ustanovil Hrvaško ljudsko stranko (Hrvatska pučka stranka) kot hrvaško katoliško stranko, a ta ni imela večje volilne podpore.⁷¹

Za sklenitev konkordata se je leta 1930 osebno zavzel kralj Aleksander. V Beograd je poklical enega vodilnih strokovnjakov prof. Charlesa Loiseaua, da bi mu svetoval pri tem problemu. Prevesti mu je dal predlog ministrstva ver in ministrstva za pravosodje, ki ga je oblikovala »Pripremna komisija«, v kateri sta bila ministra Marinković in Srškić. Po Loiseaujevih spominih je Aleksander želel s konkordatom prispevati k rešitvi hrvaškega vprašanja ter tako pomiriti tudi tiste tuje države, ki so zahtevale normaliziranje razmer v Jugoslaviji. Menil je, da bo s konkordatom povezal RKC z državo tudi v boju proti različnim prevratniškim gibanjem – komunizmu.⁷²

Od septembra 1930 do marca 1931 so potekala usklajevanja o poteku pogajanj o konkordatu med odposlancem Jevremom Simićem in kardinalom Eugeniom Pacellijem [poznejši papež Pij XII., op. G. M.]. Marca 1931 pa je Simić predal Svetemu sedežu (že tretji) jugoslovanski predlog konkordata. V prvi polovici avgusta 1931 je Pacelli predal Simiću »*Aide-memoire*« Svetega sedeža, iz katerega se je takoj opazilo, da se vatikanska stališča vedno bolj oddaljujejo od jugoslovanskih.⁷³ Tako so bila pogajanja na osnovi že tretjega konkordatskega predloga do »nadaljnega« preložena.

Odposlanec Simić je aprila 1933 dostavil kardinalu Pacelliju odgovor jugoslovanske vlade na vatikanski »*Aide-memoire*« ter z njim razpravljaj o pomembnejših točkah osnutka konkordata. Nato je odšel v Beograd, da vladi poroča o stanju razgovorov. Ko pa je želel nadaljevati razgovore s Pacellijem, ga je ta obvestil, da se je pooblastilo za vodenje razgovorov o konkordatu predalo Nikoli Moscatellu, svetovalcu poslaništva. V šali je Pacelli dejal Simiću: »Kaže, da tudi g. Jevtić meni, da se popi med seboj lažje dogovarjajo«. ⁷⁴

Zanimiv je tudi splet okoliščin o imenovanju Moscatella za vodjo razgovorov s Svetim sedežem. Moscatello je namreč v treh pismih leta 1932 pisal dr. Engelbertu Besednjaku, da ga bodo premestili iz Rima na ministrstvo v Beograd. Besednjaka je prosil za pomoč, da bi ta prepričal zunanjega ministra Jevtića o koristnosti njegovega dela.⁷⁵ Posredovanje, katerega podrobnosti niso poznane, je bilo očitno uspešno. Da pri zamenjavi ni šlo brez zamer, kaže Živojinovićev opis Moscatella

⁶⁹ Conway, *Catholic Politics*; Pelikan, 2008, *Slovenski politični katolicizem*.

⁷⁰ Strecha, *Za krst častni*; prim. Alexander, *Croatia: the Catholic*, str. 61; Biondich, *Radical Catholicism*, str. 171–172.

⁷¹ Alexander, *Croatia: the Catholic*, str. 33.

⁷² Mužić, *Katoliška crkva*, str. 72.

⁷³ Živojinović, Lučić, *Varvarstvo*, str. 330–331.

⁷⁴ Prav tam, str. 331–332.

⁷⁵ BA, dok. št. 527; BA, dok. št. 564; BA, dok. št. 579.

kot osebe, ki je dala rimski kuriji tudi tisto, kar ta niti sama ne bi zahtevala, opirajoč se na podobno mnenje bivšega poslanika Jevrema Simića.⁷⁶

Z atentatom na kralja Aleksandra so bila pogajanja za nekaj časa preložena. V Rim je šel 25. julija 1935 podpisat konkordat takratni minister za pravosodje, dr. Ljudevit Auer. Potrjevanje v skupščini pa se je zaradi Stojadinovičevega taktiziranja zavleklo vse v »usodno« leto 1937.

Usklajevanje »jugoslovanske strani« o konkordatskem predlogu v letih 1933 in 1934

Eno zadnjih verzij konkordatskega predloga je prinesel Moscatello vladnim predstavnikom – takratnemu premierju Milanu Srskiću, zunanjemu ministru Bogoljubu Jevtiću, pravosodnim ministrom Božidarju Maksimoviću in Mihajlu Lanoviću – oktobra leta 1933 na sestanek na Dedinje.⁷⁷

Zadnja pravna določila, okoli katerih je zastajalo vprašanje sklenitve pogajanj – t. i. sporne točke, so bile: člen o redovih in kongregacijah, kjer se je zataknilo pri določilu, ki je predvidelo neomejeno odpiranje samostanov⁷⁸ (11. člen [1933], 12. člen [1935]),⁷⁹ člen o verskih šolah, kjer so predstavniki vlade nasprotovali njihovem svobodnemu odpiranju, saj naj bi te šole učence vzgajale v protidržavnem duhu⁸⁰ (28. člen [1933, 1935]),⁸¹ člen o zakonskih zvezah, ki je sprožil očitke v točki, kjer je predvidel civilnopravni učinek zakonskih zvez, sklenjenih v RKC, ter ureditev versko mešanih zakonskih zvez tako, da bi se otroke vzgajalo v izključno rimskokatoliški veri (31. člen [1933], 32. člen [1935]),⁸² člen o vstopu rimskokatoliških duhovnikov v »jugoslovanski« Sokol, državna telovadna društva domnevno prosta narodnih, verskih in političnih intrig (33. člen [1933], 34. člen [1935])⁸³ ter seveda dodani 8. člen, ki je aktivni duhovščini prepovedoval delovanje v političnih strankah in po načelu paritete predvidel enako prepoved za duhovščino vseh ostalih priznanih ver.⁸⁴ Med sporne točke lahko dodamo tudi, sicer na teh pogovorih domala spregledani 27. člen [1933, 1935],⁸⁵ ki določa, da naj bodo v šolah, kjer je večina učencev/dijakov rimskokatoliške vere, tudi učitelji, kolikor je to mogoče, rimokatoliki.

⁷⁶ Živojinović, Lučić, Varvarstvo, str. 450.

⁷⁷ Na podlagi tega sestanka je nastal osnutek, datiran z dnem 16. 11. 1933 (BA, dok. št. 121).

⁷⁸ Glej tudi: Petrović, Redovi i kongregacije.

⁷⁹ BA, dok. št. 122; BA, dok. št. 124; BA, dok. št. 126; BA, dok. št. 127; BA, dok. št. 129.

⁸⁰ Glej tudi: Petrović, Versko obrazovanje.

⁸¹ BA, dok. št. 122; BA, dok. št. 124; BA, dok. št. 125; BA, dok. št. 127; BA, dok. št. 129; BA, dok. št. 130.

⁸² BA, dok. št. 122; BA, dok. št. 123; BA, dok. št. 125; BA, dok. št. 127.

⁸³ BA, dok. št. 122; BA, dok. št. 124; BA, dok. št. 127; BA, dok. št. 129; BA, dok. št. 130; BA, dok. št. 131.

⁸⁴ BA, dok. št. 120; BA, dok. št. 122; BA, dok. št. 124; BA, dok. št. 125; BA, dok. št. 127; BA, dok. št. 129; BA, dok. št. 130.

⁸⁵ Omeni ga le Maksimović v: BA, dok. št. 127.

Moscattello je bil s strani Srskića in Jevtića⁸⁶ pohvaljen za svoje dobro opravljeno delo. Na sestankih je ubranil tudi večino pripomb na člene osnutka.⁸⁷ Moscatella je v diskusijah pogosto podpiral Jevtić, kar je zanimivo glede na situacijo leta 1937, ko je Jevtić povsem spremenil svoje mnenje in zavzel protikonkordatsko stališče. Takrat v svojem govoru v skupščini pred glasovanjem o konkordatu celo pravosodni minister Subotić ošvrkne Moscatella z izjavo, da konkordat seveda ni popoln in da je vidna »potreba sodelovanja strokovnjakov«, a da še vedno obstaja možnost manjših popravkov.⁸⁸

V diskusiji je bil najbolj kritičen in temeljit takratni pravosodni minister Maksimović, okoli zakonske zveze pa se je Moscatello ostro zapletel v diskusijo z Lanovićem.⁸⁹ Med »spornimi« členi (to so 11., 27., 28., 31., 33. in dodani 8. člen) je razen pri 31. členu o zakonskih zvezah prišlo do nekaj sprememb oz. dopolnitev v končnem predlogu leta 1935, nekatere tudi neodvisne od na tem mestu analiziranih pogovorov, ki so potekali v obdobju 1933–1934.⁹⁰ Najbolj očitna sprememba, če primerjamo končni osnutek, ki se ga je podpisalo leta 1935, ter osnutek z dne 16. 11. 1933 (oba teksta sta v izvirniku v francoščini), je dodan 8. člen, ki na željo kralja Aleksandra (BA, 4) ter s podporo Lanovića in Srskića⁹¹ prepoveduje duhovnikom v aktivni službi članstvo v političnih strankah. To je tudi člen, kjer Moscatellu nikakor ni uspelo prepričati nasprotne strani o neprimernosti člena.⁹²

Med analiziranimi pogovori je gotovo med najzanimivejšimi Maksimovićeva izjava, da si veliko ljudi iz rimskokatoliških krogov konkordata ne želi. Ob neki priložnosti mu je celo Korošec osebno zaupal, da konkordata ne podpira niti on. Po Maksimovićevem mnenju zato, ker bi z ureditvijo versko-političnih vprašanj SLS in Korošec izgubila veliko političnega kapitala. Moscatello je temu oporekal – a ne zavrnil – rekoč, da Korošec (!) in drugi nasprotujejo sklenitvi konkordata zato, ker menijo, da vlada ne bo izpolnjevala v konkordatu prevzetih obvez. Slabo mnenje naj bi imela o vladi poleg Korošca in Vatikana celotna rimskokatoliška javnost po svetu. Maksimović se seveda s tem ni strinjal in je zatrdil, da namerala izvršiti vse, kar bo podpisal.⁹³ Bolj kakor sama »obtožba« Korošca preseneča dejstvo, da Moscatello Koroščevega nasprotovanja konkordatu ni zanikal. Korošec zaradi ministrskega položaja v času sprejemanja konkordata svojega stališča ni javno izpovedal. Kljub temu je v javnosti veljal za enega največjih zagovornikov

⁸⁶ Od 2. julija 1932 do 24. junija 1935 je bil minister za zunanje zadeve in od 20. decembra 1934 hkrati predsednik vlade.

⁸⁷ Navajam člene iz osnutka leta 1933. Vrstni red se je namreč kasneje zaradi vrinjenega 8. člena (o depolitizaciji duhovnikov) nekoliko spremenil.

⁸⁸ Slovenec, 20. 7. 1937, 2, Konkordat pred skupščino; Jutro, 20. 7. 1937, Ekspoze ministra pravde dr. Subotića.

⁸⁹ BA, dok. št. 122; BA, dok. št. 123.

⁹⁰ BA, dok. št. 122; BA, dok. št. 124; BA, dok. št. 123; BA, dok. št. 125; BA, dok. št. 127; BA, dok. št. 121; BA, dok. št. 129; BA, dok. št. 130; BA, dok. št. 250.

⁹¹ BA, dok. št. 122.

⁹² BA, dok. št. 122; BA, dok. št. 124; BA, dok. št. 123; BA, dok. št. 125; BA, dok. št. 126; BA, dok. št. 127; BA, dok. št. 129; BA, dok. št. 130; BA, dok. št. 250.

⁹³ BA, dok. št. 127.

konkordata. Seveda pa ne moremo spregledati nekaterih pripomb, kot na primer mnenja iz Vatikana (po vsej verjetnosti s strani nuncija Pellegrinettija), da Korošec ni storil leta 1937 ničesar v zaščito podpisanega konkordata,⁹⁴ kakor tudi ne ostre kritike s škofovske konference leta 1938 zaradi Koroščevega zagotovila s funkcije notranjega ministra, da se osnutek konkordata ne bo predložil v ratifikacijo senatu, kar naj bi bila sicer zgolj posledica neuspešnih poskusov normaliziranja stanja. Vprašanje je, koliko oz. ali se je spremenilo njegovo mnenje, ki ga je podal na prvi osnutek konkordata leta 1923, za katerega je presodil, da bo omogočil vmešavanje države v notranje zadeve Rimskokatoliške cerkve in s tem zagotovil prestopanje rimokatoličanov v pravoslavlje.⁹⁵ Paradokсно so isto argumentacijo o prozelitizmu zavzeli pravoslavci do konkordatskega predloga dobro desetletje kasneje.

A »najstrašnejša« odredba konkordata je bil za Maksimovića 11. člen, saj bi s popolno svobodo odpiranja verskih redov in kongregacij v Jugoslavijo prišli tuji duhovniki. Moscatello mu je zagotovil, da nihče ne more prestopiti meje brez dovoljenja državnih oblasti.⁹⁶ Zelo je Maksimovića »žalostil« tudi 28. člen o verskih šolah, ki naj ne bi vzgajale otrok v duhu patriotizma, in zaradi njih bi lahko po njegovem mnenju najprej prišlo do konfliktov.⁹⁷

Lanovića je najbolj zmotil 31. člen o zakonskih zvezah, po katerem je RKC med drugim priznavala tudi možnost civilne poroke za »nereligiozne« in tako predlagala dvojne poroke in dvojne sodišč. Lanović se je temu uprl, ker naj bi bila državna tendenca, da sojenje o zakonskih sporih preide iz vseh sodišč verskih skupnosti na civilna sodišča kot edini način odprave nereda. Moscatello je tem »načelom starega liberalizma« oporekal, saj naj bi te le »odprle vrata zakonskim razvezam, rušenju družine in borbo z RKC«. Naslednji dan, še preden je Lanović oddal referat premierju Srskiću, je Moscatellu uspelo Lanovića pregovoriti, da je na tem mestu vnesel popravke, tj. pozitivno oceno.⁹⁸

Burno diskusijo je izzval tudi 33. člen o dovoljenju vstopa duhovnikov v Sokol.⁹⁹ Srškić je menil, da bodo potem v Sokol vstopili še duhovniki drugih religij in bo Sokol razpadel,¹⁰⁰ po Lanovičevem mnenju pa bi rimskokatoliški duhovniki to izkoristili v politične, protisokolske namene,¹⁰¹ tudi Maksimovića je razburjal ta člen, zato je predlagal, da se doda zahteva, da duhovniki potrebujejo za vstop dovoljenje škofa in lokalne uprave društva, kar je bilo nato tudi dodano v končno verzijo konkordata.¹⁰²

Na Dedinjah je bil prisoten tudi dr. Engelbert Besednjak, ki se je o konkordatu pogovarjal s kraljem Aleksandrom. »Pridobitve«, ki jih izpostavlja dr. Besednjak

⁹⁴ Pirjevec, Vatikanski arhivi, str. 306.

⁹⁵ Korošec, Odnos između Katoličke.

⁹⁶ BA, dok. št. 127.

⁹⁷ BA, dok. št. 127.

⁹⁸ BA, dok. št. 122; BA, dok. št. 123.

⁹⁹ O Orlu in Sokolu glej tudi: Vidović-Miklavčič, Mladina med nacionalizmom; Žutić, Sokoli: ideologija.

¹⁰⁰ BA, dok. št. 124.

¹⁰¹ BA, dok. št. 122.

¹⁰² BA, dok. št. 127; BA, dok. št. 121; Kušej, Konkordat, str. 29.

v pogovoru s kraljem Aleksandrom, so škofovska prisega kralju (4. člen [1933, 1935]), možnost vlade, da poda mnenje o kandidatu za škofa in nadškofa (3. člen [1933, 1935]), 10. člen [1933], 11. člen [1935] o pravicah manjšin v Jugoslaviji, ki predpostavlja recipročnost – Vatikan naj bi se zavezal, da bo pri sklepanju prihodnjih konkordatov to določbo zahteval tudi za jugoslovanske manjšine. Dejstvo pa je, da so bili do takrat sklenjeni konkordati že skoraj z vsemi državami, kjer je Jugoslavija imela svoje manjšine. Končno se je v prilogi h konkordatu rešilo tudi vprašanje o glagolici. Papežev državni tajnik je ob srečanju z Moscatellom po predložitvi koncesije o glagolici papežu z razprtimi rokami dejal: »*Casco della nuvole.*« /.../ »*Non credo ancora, non mi sembra vero. Adesso non diranno che il Santo Padre è nemico degli slavi! La concessione è l'importanza epocale.*«¹⁰³ Pij XI. je aneks o glagolici sprejel v celoti in dodal samo par besed: »*Les évêques informeront chaque fois le Saint Siège.*«¹⁰⁴

Te t. i. sporne točke so bile izpostavljene tudi leta 1937 v času konkordatske krize. Zaradi strahu pred javno diskusijo je vlada poskušala na vsak način cenzurirati informacije, ki bi se v javnosti lahko pojavile o konkordatu. To je sprožilo, kot opozarja Novak, nasproten učinek – razcvet ilegalne literature.¹⁰⁵ V javnosti se je razmahnila prava »propagandna vojna«, v kateri so se pojavljali plakati, letaki in razglasi, ki so jih podpisovale številne opozicijske stranke, kakor tudi uradne pravne in zgodovinske analize na obeh straneh. To je zahtevalo vključitev – politizacijo – jugoslovanske (zlasti srbske) javnosti v reševanje vprašanja, ki je bilo diplomatsko-pravne narave, a izkoriščeno v politične namene.

V t. i. pravnih brošurah¹⁰⁶ je zanimiv način, kako se je prvenstveno pravni vokabular (gre za komentarje k členom konkordata) brošur o konkordatu prestavil v polje verskih, političnih, kakor tudi nacionalnih tem, z jasnim namenom vplivanja na čim širšo javnost. Pri tem je opazno znižana tudi raven argumentacije ter zaznan versko-politični angažma oz. jasna pozicija avtorjev, pri čemer se »objektivnost« in »nevtralnost« poskuša utemeljiti z raznimi pravnimi določili RKC, SPC, državne ustave in drugih konkordatov. Kažejo se kot dobro propagandno sredstvo, saj laiku postrežejo s kopico pravnih podatkov, manj prepričljiva pa je njihova »objektivna« raba. Moscatello tako piše Besednjaku: »Dobil sem brošure proti konkordatu. Človeka kar popade žalost, ko vidi toliko neznanja, toliko sovraštva. Kaže, da so ti ljudje odkrili konstitucijo Katoliške cerkve, a o njeni zgodovini, kakor o obči zgodovini nimajo pojma. Njihovi argumenti niso vredni nič in človek se vpraša, ali so zares pravniki.«¹⁰⁷

Premise vlade, ki so poskušale pustiti vprašanje v domeni politično-diplomatskih razgovorov in vztrajale, da »država stoji in mora stati iznad vseh veroizpovedi«,

¹⁰³ Padam z neba. Ne morem verjeti, meni se zdi, kakor da ni res. Sedaj ne bo izgledalo, kakor da je papež nasprotnik Slovanov! Koncesija je epohalne vrednosti.

¹⁰⁴ Škofje vsakič obvestijo Sveti sedež. Glej: BA, dok. št. 120.

¹⁰⁵ Novak, *Magnum crimen*, str. 437.

¹⁰⁶ Med najodmevnejšimi so bile »opozicijske«: Jovanović, *Primedbe i prigovori*; Jovanović, *I opet*; Cemović, *Konkordat*; ter »vladne«: Pravoslavlje i konkordat; Moscatello, *Konkordat i kritika* ter edina v slovenskem jeziku Kušej, *Konkordat*.

¹⁰⁷ BA, dok. št. 241.

kakor tudi, da »mora Cerkev biti daleč od vsake politike«, so bile popolnoma diskreditirane s trditvami, da se s konkordatom odpira prostor prozelitizmu in »misiji«¹⁰⁸ (zlasti v 1. členu) ter »klerikalnosti« konkordatskega predloga, ki da presega določila v sporazumih, ki jih je Sveti sedež sklenil z državami z večinsko rimskokatoliškim prebivalstvom. Vsi poskusi, da se politične diskusije vodijo na profesionalnem nivoju in brez razburjanja javnega mnenja, so bili onemogočeni s stalnim ponavljanjem stereotipov in neargumentiranih diskvalifikacij.

Konkordatska kriza – dogajanje ob potrjevanju konkordata leta 1937

Z izvolitvijo Varnave za patriarha, ki je podpiral svetosavsko ideologijo, aprila 1930,¹⁰⁹ se je v vrstah Srbske pravoslavne cerkve stopnjeval srbski nacionalizem in nestrpnost do RKC.¹¹⁰ Že leta 1935 je Varnava z antikondratskim memorandumom zavzel odklonilno stališče do konkordata. V govoru ob pravoslavnem novem letu 1937 je označil konkordatski predlog kot »*napad na poslednji branik srbstva – na Srbsko pravoslavno cerkev*« ter dejal, da so »*iz povsem nepoznanih razlogov in nikomur doumljivih vzrokov sklenili sporazum s črnim poglavarjem črne cerkve*«. Zlasti je poudarjal, da se s takšnim konkordatom »*dajejo okovi na naše uboge brate katolike v Jugoslaviji*«. Patriarh je nato postal tudi osrednja osebnost v kampanji proti konkordatu. Pravega dialoga med SPC in vlado, ki ji je obljubljala enakopravnost, ni bilo. Vrhovi SPC so vse do konca leta 1936 oklevali z mobilizacijo širokega antikondratskega gibanja, ker jim vlada ni podala povoda za akcijo.¹¹² Stojadinović se je namreč po podpisu konkordata 25. julija 1935 odločil za taktiziranje. Kljub opozorilu njegovih svetovalcev na možen negativni odziv srbske javnosti nanj¹¹³ je konkordatski predlog predložil narodni skupščini konec leta 1936, ko je imel zagotovljeno večinsko podporo.¹¹⁴ SPC, ki je tako ostala brez vladne podpore, se je obrnila na srbsko javnost. Prve so se odzvale srbske opozicijske stranke, nacionalna združenja in intelektualci, kar je konkordatski krizi dalo dimenzije največjega političnega izziva za Stojadinovićevo vlado. Patriarh Varnava je dejal, da se bo SPC »*odločno zoperstavila konkordatu brez obzira na posledice*« in da konkordata, četudi bi bil ratificiran, ne bo spoštovala.¹¹⁵

Poglavitne vzroke za konkordatsko krizo – politična, diplomatska, verska, nacionalna in pravna vprašanja – lahko iščemo v vedno večjem nezadovoljstvu opo-

¹⁰⁸ Ta Rimskokatoliški cerkvi daje pravico, da »slobodno i javno vrši svojo misijo [v francoskem izvirniku *mission*, op. G. M.]«. Glej: Jovanović, Primese i prigovori, str. 33; Jovanović, I opet, str. 10–12. »Zagovorniki« konkordati pa opozarjajo, da gre termin »misija« razumeti kot »poslanstvo«. Glej: Kušej, Konkordat, str. 33–35; Moscatello, Konkordat i kritika, str. 11–13.

¹⁰⁹ Ratej, Odenki politizacije, str. 42.

¹¹⁰ Slovenec, 14. 12. 1937, 2, Borbe srbske Cerkve.

¹¹¹ Arhiv Jugoslavije (AJ), Krakov Stanislav, 102-7-18. Govor patriarha Varnave ob pravoslavnem novem letu 1937; Manojlović-Pintar, Još jednom, str. 162.

¹¹² Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 137–140.

¹¹³ Ratej, Odenki politizacije, str. 47.

¹¹⁴ Simić, Jugoslavija i Vatikan, str. 102.

¹¹⁵ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 137–140.

zicijskih strank (JNS, Demokratska stranka, Ljotičev Zbor in Komunistična partija Jugoslavije) s »totalitaristično«¹¹⁶ politiko premiera Stojadinovića ter občutkom zapostavljenosti Srbske pravoslavne cerkve. Ta navzkrižja interesov so se prenesla tudi na odnose med največjima verskima skupnostma v državi. Predpostavljam, da je šlo pri t. i. konkordatski krizi za politizacijo verskih vprašanj, ki so se prenesla na polje nacionalnega. Pri tem sporu so nastopale Srbska pravoslavna cerkev ter prej nikdar enotne opozicijske stranke kot zaščitnice ustave in državnih interesov pred oportunističnimi težnjami Svetega sedeža ter njegove naveze z Italijo po čim večjem vplivu v jugoslovanski politiki. Kmalu so pridobile široko podporo srbskega prebivalstva. Na drugem bregu pa so stali »osameli« zagovorniki konkordata – vladni predstavniki zadržano podporo RKC. Nasprotnik je torej ostajal »zamegljen« v podobi Vatikana, molčečih jugoslovanskih škofov ter trenutne vlade, ki je sledila »kontinuiteti verske politike kralja Aleksandra«,¹¹⁷ poskušala s sklenitvijo konkordata ustreči Italijanom in Francozom in učvrstiti utrdbo (RKC) proti komunizmu ter potencialno, kakor piše Čolaković, s cepitvijo Hrvatov v odnosu do konkordata oslabeti »hrvatski pokret«.¹¹⁸ Hrvati naj bi po Krošljevem mnenju z indiferentno držo dr. Mačka, ki je vprašanje konkordata prepuščal »srbski vladi v Beogradu«, celo dajali vtis, da konkordata ne želijo.¹¹⁹ Medtem je bil Korošec s strani srbske javnosti označen za »najodgovornejšega za zaostritev medkonfesionalnih odnosov v državi«, ne glede na to, da se kot notranji minister »ni izrekel niti za niti proti konkordatu«.¹²⁰

Da je potrebna pravna rešitev za Rimskokatoliško cerkev, so si bili enotni domala vsi, tako v vladi, v krogih RKC, kakor tudi med voditelji drugih verskih skupnosti, a na kakšen način in kakšne pravice ter obveznosti naj bi dobila RKC, je bilo vprašanje, ob katerem so se mnenja razšla. Že leta 1936 je narodna skupščina ob angažiranju SPC proti konkordatu izvolila poseben odbor za proučevanje konkordata pod predsedstvom dr. Vojislava Janjića.¹²¹ Sporazum s Svetim sedežem, ki bi pripomogel tudi k izboljšanju odnosov z Italijo, je bil v interesu političnega vrha. Šlo je za večletno diplomatsko in politično igro, v kateri je bila jugoslovanska oblast pripravljena pristati na kompromis s slovenskimi in hrvaškimi rimokatoliki, raje kot da bi priznala enakopravnost hrvaškega in slovenskega naroda.¹²²

Konflikti okoli konkordata so se v Kraljevini Jugoslaviji vedno bolj zaostrovali, kar se je jasno kazalo ob široki agitaciji proti sprejemu konkordata s strani Srbske pravoslavne cerkve in heterogene skupine skoraj vseh (večinsko) srbskih opozicijskih strank.¹²³ Pri tem so mobilizirali široke množice, ki so se udeleževale

¹¹⁶ Ciano je v svojem dnevniku zapisal: »Stojadinović je fašist. Če ne po strankarski pripadnosti, pa po svojih pogledih na državno oblast, na življenje...« V: Pirjevec, Jugoslavija 1918–1992, str. 99.

¹¹⁷ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 144.

¹¹⁸ Živojinović, Lučić, Varvarstvo, str. 472.

¹¹⁹ Krošelj, Borba za konkordat, str. 197.

¹²⁰ Ratej, Koroščevo razumevanje demokracije, str. 159.

¹²¹ Krošelj, Borba za konkordat, str. 190.

¹²² Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 130, 132.

¹²³ Manojlović-Pintar, Još jednom, str. 161; Bonutti, »Neratifirani« konkordat, str. 139.

protestnih zborovanj, organiziranih s strani eparhijskih duhovniških združenj in cerkvenih občin.¹²⁴ Na zborovanjih je prihajalo do aretacij, pa tudi žrtev v spopadih s policijo.¹²⁵ Razširil se je propagandni tisk, tako s strani kritikov kakor tudi zagovornikov. Konkordat je uspel na najučinkovitejši način povezati sicer politične nasprotnike s ciljem odstranitve vlade, a je tudi dal možnost najvišjim krogom SPC, da po petnajstih letih uresničijo pretenzije Srbske pravoslavne cerkve po najmočnejšem položaju v državi. Napadi na konkordat, ki so prihajali iz različnih pozicij, so se izoblikovali v enotno obtožbo, po kateri je konkordat razbijal državno suverenost in nacionalno edinost.¹²⁶

Diskusije so tako počasi zapustile pravniške in verske okvire in prešle na »patriotski« nivo. Vse močnejši protiargument je postajala tudi nacionalnost vodij vladnih strank JRZ. S tem je bil uveden stereotip in negativna slika druge nacije ali bolje drugih nacij. Ključna argumentacija Srbov, ki so nasprotovali konkordatu, je tako bila usmerjena k »člaščenju zgodovinskega žrtvovanja srbskega naroda«. V enem izmed razglasov je bilo rečeno: »To nadčloveško zunanjo moč dala ti je tvoja Mati, tvoja največja dobrotica in zaščitnica – Srbska pravoslavna cerkev«. »Žalovalo« se je za ruskim carjem in turškim sultanom kot »edinima branilcema pred vatikanskim prozelitizmom«. ¹²⁷ Po mnenju Faline je kriza predstavljala »izrazit primer politizacije tradicionalnih religij in sakralizacije politike«. ¹²⁸ »Vprašanje konkordata, ob katerem se je katoliški del države zavil v molk, je postalo predvsem »srbska psihološka drama«.« ¹²⁹

Nasprotovanje proti konkordatu je doseglo vrhunec z nemiri ob prepovedani litiji¹³⁰ 19. julija 1937, ki se jo opisuje tudi kot »događaj, koji će ostati u političkoj istoriji poznat po imenom Krvava litija«. ¹³¹ Korošec se je v tistem času znašel v nezavidljivem položaju notranjega ministra, tj. kot vodja represivnega aparata – policije, ki je posredovala pri demonstracijah. ¹³² »Krvavo litijo« so na Janjićevo pobudo napovedali na dan pričetka razprave o konkordatu v Narodni skupščini, ko je zaključke svojega dela podal odbor za proučevanje konkordata. ¹³³ Litija je

¹²⁴ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 143.

¹²⁵ Na primer v Mladenovcu in Bijeljini. Glej: Slovenec, 17. 8. 1937, 2, Zločinsko delo opozicije; AJ, Ministarstvo pravde – versko odeljenje, 63-10.

¹²⁶ Manojlović-Pintar, Još jednom, str. 160–161; prim. Košir, Cerkev in njen, str. 263–265.

¹²⁷ Manojlović-Pintar, Još jednom, str. 161, 169.

¹²⁸ Falina, Between »Clerical Fascism«, str. 40.

¹²⁹ Pirjevec, Jugoslavija 1918–1992, str. 92.

¹³⁰ Litijo, tj. pravoslavna verska procesija, ki poteka ob verskih praznikih in mestnih svečanostih, so nameravali (izjemoma) organizirati za ozdravljenje težko bolnega patriarha Varnave in naj bi potekala od Saborne cerkve preko ulice Kneza Mihaila do mesta.

¹³¹ Živojinović, Lučić, Varvarstvo, str. 441–468.

¹³² Živojinović in Lučić poglavje o »krvavi litiji« naslovita »Žandari popa Korošca u brutalnoj akciji« (Živojinović, Lučić, Varvarstvo, str. 445–468).

¹³³ Glej: govor predsednika odbora ter enega najostrejših nasprotnikov konkordata dr. Vojislava Janjića (Živojinović, Lučić, Varvarstvo, str. 445–461), ki naj bi se (po Stojadinovićevih spominih) obrnil proti vladi, ko mu je ta odrekla vlogo za ministrsko mesto – tri mesece pred odhodom v pokoj naj bi si zaželel ministrske pokojnine (Manojlović-Pintar, Još jednom, str. 160, 161; Krošelj, Borba za konkordat, str. 191).

bila s strani beograjske uprave prepovedana, sklicujoč se na kanonska pravila, ki dovoljujejo litije samo ob verskih praznikih in mestnih svečanostih ter na podlagi odloka, s katerim je beograjski upravnik prepovedal vsa javna zborovanja in shode do 1. avgusta (v času parlamentarne razprave o konkordatu). Kljub temu se je zbralo precejšnje število protestnikov, ki so nosili križe, vzklikali proti vladi in konkordatu. Ko so zadeli ob drugi policijski kordon, je bilo zaukazano: »Odbij!«. »Poskus nekaj [pravoslavni, op. G. M.] duhovnikov da prebijejo policijski kordon, ki se je zaključil s poškodbo episkopa Simeona«, je tako dobil »teatralne posledice«.¹³⁴

Konkordat je bil 23. julija 1937 izglasovan, kljub temu, da je Sveti sinod Srbske pravoslavne cerkve na seji 1. avgusta 1937 določil arhierjem, da se mora vsakega poslanca ali senatorja, ki pripada duhovščini in bo volil za konkordat v parlamentu ali senatu, takoj suspendirati in naročiti cerkvenemu sodišču, da proti njemu vzpostavi sodni postopek oz. vsakemu poslancu ali senatorju pravoslavne vere, ki bi glasoval za konkordat, odvzeti vse pravice in časti v Srbski pravoslavni cerkvi in ukazati krajevni duhovščini, da nobena posvečena oseba pod nobenim izgovorom ne sme vstopiti v njegovo hišo brez pisnega dovoljenja in blagoslova pristojnega arhierja.¹³⁵ Res so poslanci – pravoslavci, ki so glasovali za konkordat, naleteli na odpor zlasti v domačem okolju (izven Beograda) s strani SPC – niso jih npr. želeli poročati. Takoj po glasovanju v skupščini jim je bilo tudi odsvetovano zapustiti Beograd.¹³⁶

Po uspehu glasovanja v skupščini, ki so ga v Slovencu opisali kot trojno zmago: zmago jugoslovanskega patriotizma, zmago jugoslovanske državne misli nad plemenskim separatizmom in hegemonizmom ter veliko politično zmago JRZ,¹³⁷ je knez Pavle izkoristil priložnost, da se kot »nadustavni« faktor vmeša v dogajanje. S ciljem, da nevtralizira odnose s SPC, je sprejel poškodovanega episkopa Simeona. Stojadinović je bil tako prisiljen, da umakne predlog, in je zato po »pirovi zmagi« izjavil, da konkordata še ne bo predložil senatu.¹³⁸

Smrt patriarha Varnave, ki je sovpadala z dnevom glasovanja o konkordatu v parlamentu (23. julija 1937), je situacijo samo še poslabšala s širjenjem prepričanja, da je patriarh umrl od žalosti oz. da naj bi bil celo zastrupljen.¹³⁹ Zahvaljujoč SPC takrat ni prišlo do masovnih demonstracij, a so se tudi oblasti v dani situaciji obnašale

¹³⁴ Manojlović-Pintar, Još jednom, str. 165; Živojinović, Lučić, Varvarstvo, str. 471; Krošelj, Borba za konkordat, str. 191; Mužić, Katoliška crkva, str. 148–153.

¹³⁵ Krošelj, Borba za konkordat, str. 191, 193; Kolarić, Ekumenska trilogija, str. 925; Mužić, Katoliška crkva, str. 169–172; Košir, Cerkev in njen, str. 264. Glej tudi: Manojlović-Pintar, Još jednom, str. 167, kjer je navedeno tudi pismo žičkega episkopa Nikolaja poslancem, ter Mužić, Katoliška crkva, str. 162–164, kjer je imenski seznam poslanskega glasovanja o konkordatu, ki je bil sprejet s 167 glasovi za in 129 proti. AJ, Milan Stojadinović, 37–23–182. Pismo administratorja beograjsko-karlovške arhiepiskopije in zagrebškega metropolita Dositeja patriarhiji Srbske pravoslavne cerkve o izključitvi ministra Dragiše Cvetkovića iz SPC, Beograd, 5. 8. 1937.

¹³⁶ Krošelj, Borba za konkordat, str. 193; BA, dok. št. 241.

¹³⁷ Slovenec, 25. 7. 1937, 1, Po sprejemu konkordata.

¹³⁸ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 158–159. Glej tudi: Slovenec, 24. 7. 1937, 1, Govor dr. Stojadinovića; Jutro, 24. 7. 1937, 1, Senat o konkordatu še ne bo razpravljaj.

¹³⁹ Kolarić, Ekumenska trilogija, str. 925; Krošelj, Borba za konkordat, str. 193; Ramet, The three Yugoslavias, str. 98.

zelo obzirno in tolerantno. Sveti arhierjski sinod se je sčasoma umaknil iz politike. SPC je namreč odgovarjalo zmanjšanje politične napetosti, da je lahko realizirala očitne prednosti, pridobljene v kritičnih momentih konkordatske krize.¹⁴⁰

Večina protestov se je odvijala v Beogradu in drugih srbskih mestih, tako da so si jugoslovanski rimskokatoliški škofje iz drugih delov države težko predstavljali domet in obseg protestov, ki tudi proti koncu leta niso hoteli prenehati. Iz izjav jugoslovanskih škofov v času konkordatske krize je vela »pomirljivost«. Po sestanku v Zagrebu januarja 1937 so škofje podali izjavo, »da ne bodo nastopali proti pravoslavnu svetemu sinodu in bodo šli preko kritik nepoklicanih oseb«. ¹⁴¹ Podoben sklep je sledil na jugoslovanski škofovski konferenci oktobra 1937.¹⁴² Februarja 1938 pa je nadškof Štepinac zavrnil prošnjo katoliških vernikov, da jim dovoli protestna zborovanja zoper odpoved konkordata, ter jih pozval k molitvi.¹⁴³ Ton se je spremenil na naslednji konferenci, ki je potekala konec aprila in v začetku maja 1938. Škofje so po »molku« v času konkordatske krize med drugim izdali poslanico vernikom, v kateri so izrazili presenečenje in razočaranje nad pripadniki SPC in njihovimi politiki, obtožili vlado, da je RKC postavljala v podrejeni položaj, meneč, da so konkordat odpovedali »proti vsem diplomatskim in mednarodnim običajem ter da zahteve RKC do države še nikakor niso bile izčrpane«. ¹⁴⁴ Po Krošljevem mnenju so neupravičeno obtožili Korošca zaradi 29. decembra 1937 podane izjave (ko Stojadinovičeva 27. oktobra 1937 ni zalegla), da se konkordata ne bo predložilo senatu. Šele potem naj bi se položaj počasi umiril.¹⁴⁵ Stojadinović je še leta 1938 dal dve izjavi, v drugi z dne 1. februarja 1938 je izjavil: »1. da ta in ta konkordat z Vatikanom ne bo več predložen narodnemu predstavništvu in uzakonitev in 2. da bo kraljevska vlada pri vsakem bodočem urejanju svojih odnosov z Vatikanom in pri ureditvi položaja rimsko katoliške cerkve v kraljevini Jugoslaviji v polni meri spoštovala in izvajala po državni ustavi zajamčeno načelo o enakopravnosti vseh veroizpovedi, ki so v naši državi po zakonu priznane«. ¹⁴⁶ Dokončen odstop od konkordata je namreč vladi predstavljal edino možnost, da s SPC obnovi odnose.¹⁴⁷ Sledilo je premirje z dvema amnestijama, izdanima 8. februarja 1938 – s strani države za vse izrečene kazni in še nezaključene kazenske postopke, povezane s predlogom konkordata in s strani Arhierjskega zbora SPC, ki je ukinil vse kazni, izrečene nad ministri in poslanci, ki so v skupščini glasovali proti konkordatu.¹⁴⁸

¹⁴⁰ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 158, 160.

¹⁴¹ Krošelj, Borba za konkordat, str. 198.

¹⁴² Jutro, 29. 10. 1937, 2, Rezultat škofovske konference v Zagrebu; Slovenec, 7. 11. 1937, 2, Nadškof Šarić o konkordatu.

¹⁴³ Slovenec, 15. 2. 1938, Pomirjevalen razglas nadškofa dr. Štepinca z ozirom na konkordat.

¹⁴⁴ Za tekst poslanice glej: Živojinović, Lučić, Varvarstvo, str. 496–503.

¹⁴⁵ Krošelj, Borba za konkordat, str. 193, 194, 199; prim. Novak, Magnum crimen, 459–460; Ratej, Koroščevo razumevanje demokracije, str. 22–23.

¹⁴⁶ Slovenec, 9. 2. 1938, 2, Pravoslavni arhierjski zbor in konkordat. Glej tudi: Košir, Cerkev in njen, str. 266.

¹⁴⁷ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 161.

¹⁴⁸ Slovenec, 9. 2. 1938, 2, Amnestija kazni v zvezi s konkordatom; Slovenec, 11. 2. 1938, 2, Arhierji ukinili kazni pravoslavne cerkve.

Annie Lacroix-Riz pa opozarja, da ratifikacije konkordata ni preprečila »trdoglavost pravoslavnih Srbov« in njihova »antirimska nastrojenost« – teza Anthonyja Rhodesa – »temveč borba hrvaških škofov proti državi«. Anglikanski škof Glochester je v *Timesu* objavil, da so »pravoslavni verniki s pravico zavrnili absurdni sporazum, ki je z dajanjem pretiranih, drugim veroizpovedim nedostopnih privilegijev katoliški duhovščini, državo vrgel v 'dejanski Kulturkampf'«. ¹⁴⁹ Ne gre pa tudi spregledati, da je Hrvaška straža po objavi predloga konkordata 1935 pisala, da se s konkordatom »zgolj de iure proglašata tisto, kar je takrat de facto obstajalo«. Rimokatoliki naj ne bi kazali posebnega interesa za konkordat in naj bi pobudo prepuščali Svetemu sedežu, kar pa ne pomeni, da niso s svojimi »kanali komunikacije« vplivali na odnose s Svetim sedežem. ¹⁵⁰ Te trditve podpirajo tezo Ratejeve, da je bil »argument o zapostavljenosti RKC v Jugoslaviji politični konstrukt in eden najuspešnejših elementov politizacije SLS, ki je bil hkrati uradno stališče RKC v kraljevini«. ¹⁵¹

»SLS je bila aktivni člen zgodbe o konkordatu vse od vzpostavitve političnega problema v začetku dvajsetih let 20. stoletja.« ¹⁵² Vendar največja slovenska stranka ni imela zadostnega političnega vpliva, da bi omogočila sprejetje konkordata. Pomembno vlogo je igralo konkordatu nenaklonjeno politično stališče Hrvaške kmečke stranke. ¹⁵³ Po Koroščevih direktivah naj bi se vodili razgovori med Besednjakom in nadškofom Stepincem o ustanovitvi katoliške stranke na Hrvaškem, ki bi se priključila JRZ. S tem bi se zmanjšala podpora hrvaškemu gibanju in vpliv Mačkove stranke na Slovenskem. ¹⁵⁴ Tako hrvaško politično vodstvo kakor hrvaški rimskokatoliški škofje naj bi zaradi »političnega sovraštva« do Korošca bolj zagovarjali Mačkovo politično stališče, da je konkordat »samo vprašanje srbske vlade v Beogradu«, kakor pa, da je sprejetje konkordata »državna potreba« in v prvi vrsti v korist rimokatoličanom. Pri tem so nasprotniki konkordata dobili vtis, da konkordata nočejo niti rimokatoličani, saj naj bi ga večina Hrvatov zavračala. Potemtakem naj bi ga vlada vsiljevala tudi njim, ki »zanj ne kažejo nobenega zanimanja«. ¹⁵⁵ Takšen vtis je poskušal popraviti tudi Slovenec, ki je pisal, da so dr. Mačku »lažnivo podtaknili« izjavo, da Hrvati konkordata ne potrebujejo in da bi ga v primeru koncentracijske vlade takoj umaknili z dnevnega reda. ¹⁵⁶ Jutro dan kasneje opozarja, da se je na *Slovenčevo* pisanje oglasil že Mačkov časopis *Hrvatski list*, ki ne zanika verodostojnosti Mačkove izjave, ki je bila objavljena že v londonskem časopisu *Morning Post*. ¹⁵⁷

Dr. Vladko Maček je bil mnenja, da je konkordat sklenila srbska pravoslavna, ne jugoslovanska vlada, ne da bi se posvetovala tudi s Hrvati. Pridružil se je mnenju

¹⁴⁹ Lacroix-Riz, Vatikan, Evropa, str. 121, 354–355; prim. Rhodes, The Vatican, str. 157.

¹⁵⁰ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 132.

¹⁵¹ Ratej, Odtenki politizacije, str. 47.

¹⁵² Prav tam, str. 46.

¹⁵³ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 130.

¹⁵⁴ AJ, Milan Stojadinović, 37-9-48. Poročilo »poverenika« iz Zagreba, 11. 11. 1937.

¹⁵⁵ Janko Krošelj, Borba za konkordat, str. 197.

¹⁵⁶ Slovenec, 13. 8. 1937, 2, Dr. Maček in konkordat.

¹⁵⁷ Jutro, 14. 8. 1937, 2, Podtaknjena izjava inž. Košutiča v »Slovencu«.

več opazovalcev, da je za konkordat nosila odgovornost samo Jevtićeva vlada,¹⁵⁸ ki je dokazala, da on in njegova stranka [JNS, op. G. M.] nimata nobenega »sočutja za narod«, saj so se borili in glasovali proti konkordatu, ki so ga sami ustvarili. Njihov edini motiv naj bi bil ponoven prihod na oblast. Želeli naj bi celo razvneti verski boj med Srbi in Hrvati, pri tem pa naj bi »v svojem cinizmu« poskušali odgovornost prenesti na Hrvate. Če bi res verjeli, da ta konkordat škodi srbskim interesom, bi ga po Mačkovem mnenju morali preklicati, preden so ga sploh podpisali.¹⁵⁹ Izjavi o izključno »srbski« vladi oporeka Krošelj, češ da so bili v vladi tudi slovenski in hrvaški ministri, torej rimokatoličani.¹⁶⁰ »Hrvaško« stališče ali bolje stališče največje hrvaške politične stranke sicer konkordatnega predloga neposredno ne zavrača, kakor ga je Radić leta 1925. Hrvati se zaradi hrvaškega gibanja, ki so mu dajali prednost pred konkordatskimi pogajanjmi, niso želeli zameriti srbski politični eliti, zato se v konkordatski »borbi« niso postavljali ne na eno ne na drugo stran.¹⁶¹ Ne smemo pa tudi prezreti siceršnjih odnosov med to stranko in RKC, ki ji pri težnjah po federativni ureditvi države oziroma večji avtonomiji Hrvatov znotraj Jugoslavije pravna enotnost te »nacionalne« verske skupnosti na državni ravni in večje pristojnosti znotraj javnih institucij gotovo ne bi ustrezale, še manj pa (sicer malo verjeten) *modus vivendi* s SPC. »Nacionalna« dimenzija se tako kaže ravno v »odsotnosti« aktivnejše udeležbe Hrvatov v kampanji za sklenitev konkordata. Pri političnem antagonizmu med RKC in SPC v Jugoslaviji je namreč šlo zlasti za srbsko-hrvaški spor.¹⁶²

Pomemben dejavnik, da konkordat ni bil sprejet, je bila tudi smrt kralja Aleksandra. Kralj si je prizadeval urediti odnose z vsemi verskimi skupnostmi (to kažejo številni verski zakoni in verske ustave, izdani v obdobju 1929–1931) in tudi konkordatu je bil naklonjen¹⁶³ oz. se je bil pripravljen ukloniti zahtevam Svetega sedeža v zameno za prorežimsko orientacijo Rimskokatoliške cerkve.¹⁶⁴ Zagovorniki so tudi v času konkordatske krize večkrat poskušali predstaviti konkordat kot del zapuščine pokojnega kralja.¹⁶⁵

Politične dimenzije spora opisuje tudi Čolaković v časopisu *Proleter* septembra 1937, kjer pravi, da se srbske narodne množice niso uprle zgolj zaradi »žaljenja verskih čustev«, ampak so vedele, »da konkordat pomeni še močnejše breme za srbski narod«. Srbi naj bi »podpirali bratski sporazum s Hrvati in Slovenci, a ne na škodo kratenja državljskih pravic in svobode«. Množicam Srbov bi bilo potrebno povedati, pravi Čolaković, »da je konkordat uperjen proti vsem narodom v

¹⁵⁸ Glej: Slovenec, 27. 7. 1937, 2, »Bogoljub Jevtić«.

¹⁵⁹ Živojinović, Lučić, Varvarstvo, str. 484; prim. Mousset, La politique extérieure, str. 338–339; Pirjevec, Jugoslavija 1918–1992, str. 92.

¹⁶⁰ Krošelj, Borba za konkordat, str. 194.

¹⁶¹ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 154.

¹⁶² Ratej, Odtenki politizacije, str. 44.

¹⁶³ BA, dok. št. 120.

¹⁶⁴ Pantić, Srpska pravoslavna crkva, str. 130.

¹⁶⁵ Manojlović-Pintar, Još jednom, str. 161; Slovenec, 14. 8. 1937, 2, Pokojni kralj Aleksander o konkordatu.

*Jugoslaviji, ker ni bil sprejet zaradi verske enakopravnosti, ampak zaradi učvrstitve Stojadinovićeve protinarodne vlade».*¹⁶⁶

V »borbi« za konkordat je vlada igrala na preizkušeno karto antikomunizma, ki je bil morda edina skupna točka Rimskokatoliške in Srbske pravoslavne cerkve. Tako v Evropi kakor tudi v Jugoslaviji je bilo prisotno močno protikomunistično vzdušje. Leta 1937 je bila izdana okrožnica *Divini Redemptoris*, v kateri je papež Pij XI. na podlagi pričevanj iz Sovjetske zveze, Mehike in Španije natančneje pojasnil teoretične in praktične posledice komunističnega delovanja. V njej je opisano, kako naj bi se zaradi odkrite in prikrite propagande komunistični nauk širil po vsem svetu. V svetu pa naj bi vladala »prava zarota molka v tisku«. Na Slovenskem je ta okrožnica poglobila razhajanja med samimi rimokatoličani,¹⁶⁷ tj. med rimskokatoliško desnico, sredino in levico.¹⁶⁸ Po mnenju Pleterskega je bilo sprejetje enciklike *Quadragesimo anno* (1931) med rimskokatoliškimi politikami na Slovenskem kot »uradne protisocialistične deklaracije« skupaj z *Divini Redemptoris* (1937), »zlasti politično orožje proti kritičnim duhovom v lastnih vrstah, kar je bilo v letu 1941 usodno za vse«. Način uporabe politično pomembnih papeških enciklik je bil namreč bolj kot od Svetega sedeža odvisen od krajevnih političnih in cerkvenih dejavnikov.¹⁶⁹

SPC je z zaustavitvijo ratifikacije konkordata dosegla, kar je želela. Manj zadovoljne so lahko bile opozicijske stranke, saj se niso uspele povzpeti na oblast. Konkordatska kriza pa je vendarle posredno konec leta 1938 po »dvornem puču« kneza Pavla in Korošca ob pomoči Cvetkovića spodnesla Stojadinovića. Posledice konkordatske krize so notranje- in zunanjepolitične konflikte le še poglobile.

Sklep

Pravo Rimskokatoliške cerkve je bilo v Kraljevini Jugoslaviji neenotno, saj so v veljavi ostajali s strani papeža razveljavljeni stari konkordati in verske zakonodaje, predvsem pa ni bilo prilagojeno novi multikonfesionalni državi. Kmalu po združitvi se je že začelo usklajevanje interesov in iskanje najboljše rešitve za RKC in državo. Konkordat se je kazal kot edini sprejemljiv pravni akt, ki bi lahko prispeval tudi k umiritvi nacionalnih konfliktov, in z močnejšo RKC obetal učinkovitejšo »zaščito« pred komunizmom ter ustregel zahodni sosed.

Največ kritik so na usklajevanjih konkordatskega predloga v letih 1933 in 1934 med Nikolo Moscatellom ter vladnimi predstavniki sprožile sledeče določbe: prepoved strankarstva za duhovnike v aktivni službi (8. člen), člen o neomejenem odpiranju redov, samostanov (12. člen) ter verskih šol (28. člen), zahteva, da v šolah z večino učencev rimskokatoliške vere le-te učijo »v mejah možnosti« učitelji

¹⁶⁶ Živojinović, Lučić, Varvarstvo, str. 471–473.

¹⁶⁷ Juhant, Sto let katoliškega, str. 17–18.

¹⁶⁸ Glej: Pelikan, 1997, Slovenski politični katolicizem, str. 37.

¹⁶⁹ Pleterski, Pravica in moč, str. 517. O problematiki glej tudi: Pelikan, Vsi antikomunisti, str. 273–283; o spreminjanju stališč vodilnih slovenskih katoliških ideologov glej: Pelikan, Akomodacija ideologije.

rimokatoliki (27. člen), urejanje versko mešanih zakonskih zvez in njihov civilno-pravni učinek (32. člen), določilo o vstopu rimskokatoliških duhovnikov v državna telovadna društva (Sokol) (34. člen) ter na željo kralja Aleksandra dodana zahteva po depolitizaciji duhovnikov v aktivni službi (8. člen), kar je nato bilo sprejeto tudi s strani Svetega sedeža in formulirano na način, da se je jugoslovanska vlada zavezala, da bo enako določbo izvajala tudi za duhovnike drugih ver v državi. Ocenimo lahko, da bi si RKC s konkordatom zagotovo izboljšala pravni, deloma tudi materialni položaj in z nekaterimi odredbami pridobila ekskluzivne pravice, ki jih druge usvojene verske skupnosti v Jugoslaviji, niti drugi v tistem času sklenjeni konkordati, niso imeli. A treba je upoštevati, da se potrebe verskih skupnosti zaradi njihove distinktivne strukture, kanona in delovanja razlikujejo, kakor tudi razmere za RKC v različnih državah. Večina sklepov o »spornih« vprašanjih, ki so spodbijali legitimnost konkordata oziroma utemeljevali škodo, ki bi jo ta povzročil, če bi bil ratificiran, je bila s strani nasprotnikov konkordata interpretirana neobjektivno s številnimi spekulacijami.

Ozadje neuspele ratifikacije konkordata skriva večplastne probleme. Koalicija JNS, Ljotičevega Zbora, Komunistične partije Jugoslavije in Demokratske stranke s SPC v vprašanju, vezanem na »osovraženi« Vatikan, se je izkazala za več kot uspešno. Kohezivno tkivo versko-nacionalnih čustev je povežalo sicer med seboj neenotne stranke in z uporabo cerkvenega okrilja pri angažiranju širše javnosti zbrisalo jasne indice, ki so kazali na politično motiviranost antagonizma do konkordata. Jevtić je najprej kot zunanji minister in nato tudi kot predsednik vlade sodeloval v konkordatskih pogajanjih in Stojadinoviću leta 1935 predal že pripravljen konkordatski predlog. V času konkordatske krize pa je bil skupaj s stranko JNS eden glavnih nasprotnikov.

Protikonkordatski argumenti so temeljili na pravnih, versko-nacionalnih in finančnih argumentih. Vse konkordatu nasprotujoče stranke so bile prepričane, da bo s konkordatom RKC pridobila številne privilegije glede na SPC (in tako tudi glede na vse ostale verske skupnosti v državi), s čimer bodo kršene ustavne pravice, odprt prostor za širjenje prozelitizma RKC in napravljena velika škoda državnemu proračunu. V Vatikanu so nekateri videli tudi neposredno vez z Italijo in s tem neposredno nevarnost za prodor fašizma v Jugoslavijo.

Poleg političnih spletk v srbski »čaršiji« lahko med dejavnike, ki so v takratnem protikonkordatskem vzdušju škodili dokončnemu sprejetju konkordata, uvrstimo smrt kralja Aleksandra, kakor tudi kasnejšo smrt patriarha Varnave. Slednji je umrl na dan sprejema konkordata v skupščini, kar je množice nasprotujočih le še bolj razvnelo. Knez Pavle je bil popolnoma neuspešen, ko je s podporo konkordatu poskušal nadaljevati Aleksandrovo politiko, saj je zgolj vzbudil nenaklonjenost srbske javnosti, s svojim poskusom pomiritve odnosov s SPC pa je Stojadinoviću preprečil, da bi konkordat takoj predložil senatu. Bolj »osovražen« od njega je bil v tistem trenutku le še Anton Korošec, ki je moral kot notranji minister skrbeti za javni red in mir v državi, zato se je odločil, da se za konkordat ne bo javno opredeljeval. Slednje so mu kasneje očitali še iz »lastnih vrst« jugoslovanski rimskokatoliški škofje ter nuncij Pellegrinetti.

Zaradi neangažiranosti Hrvaške kmečke stranke v odnosu do vprašanja konkordata je gotovo umanjkala politična moč in pritisk množic. Razloge za ta odnos stranke, ki je, oziroma naj bi, zagovarjala interese največjega rimskokatoliškega naroda v Jugoslaviji, lahko iščemo v preferiranju ureditve hrvaškega vprašanja. Vendar še bolj kot politična moč – konkordatski predlog je bil konec koncev v skupščini sprejet – ni bil izkoriščen kulturni kapital. Jugoslovanski rimskokatoliški škofje skoraj niso dajali izjav – domnevno z namenom, da ne bi izzvali širših protestov.

Ti problemi dokazujejo, da je bilo dokončno sprejetje konkordata v tistih razmerah obsojeno na propad, če že ne to, pa vlada zagotovo ni računala na takšen buren odziv med vsemi plastmi srbskega prebivalstva na političnem, verskem, kulturnem in drugih področjih delovanja, ko je precej neobremenjeno konkordatski predlog predložila skupščini.

Seznam virov in literature

Arhivski viri

- Arhiv Jugoslavije (AJ), Krakov Stanislav, 102-7-18. Govor patriarha Varnave ob pravoslavnem novem letu 1937.
- AJ, Ministarstvo pravde – versko odeljenje, 63-10.
- AJ, Milan Stojadinović, 37-23-182- Pismo administratorja beograjsko-karlovske arhiepiskopije in zagrebškega metropolita Dositeja patriarhiji Srbske pravoslavne cerkve o izključitvi ministra Dragiše Cvetkovića iz SPC, Beograd, 5. 8. 1937.
- AJ, Milan Stojadinović, 37-9-48. Poročilo »poverenika« iz Zagreba, 11. 11. 1937.
- Arhiv Engelberta Besednjaka v Trstu (BA), dok. št. 527. Pismo Nikole Moscatella Engelbertu Besednjaku z dne 18. 7. 1932.
- BA, dok. št. 564. Pismo Nikole Moscatella Engelbertu Besednjaku, nedatirano.
- BA, dok. št. 579. Pismo Nikole Moscatella Engelbertu Besednjaku z dne 18. 8. 1932.
- BA, dok. št. 120. Avdienza Engelberta Besednjaka pri kralju Aleksandru na Dedinjah dne 28. 10. 1933.
- BA, dok. št. 122. Sestanek Nikole Moscatella s predsedstvom vlade (premierom Milanom Srškićem, zunanjim ministrom Bogoljubom Jevtićem in Mihajlom Lanovićem) dne 29. 10. 1933 (I. del).
- BA, dok. št. 124. Sestanek Nikole Moscatella s predsedstvom vlade (premierom Milanom Srškićem, zunanjim ministrom Bogoljubom Jevtićem in Mihajlom Lanovićem) dne 29. 10. 1933 (II. del).
- BA, dok. št. 123. Osebni pogovor med Nikolo Moscatellom in Mihajlom Lanovićem dne 30. 10. 1933.
- BA, dok. št. 125. Sestanek Nikole Moscatella z zunanjim ministrom Bogoljubom Jevtićem dne 7. 11. 1933.
- BA, dok. št. 126. Sestanek Nikole Moscatella z zunanjim ministrom Bogoljubom Jevtićem dne 14. 11. 1933.
- BA, dok. št. 127. Sestanek Nikole Moscatella s pravosodnim ministrom Božom Maksimovićem dne 15. 11. 1933.
- BA, dok. št. 121. Besedilo osnutka konkordata (v francoskem jeziku) z dne 16. 11. 1933.
- BA, dok. št. 129. Sestanek Nikole Moscatella s premierjem Milanom Srškićem in zunanjim ministrom Bogoljubom Jevtićem dne 17. 11. 1933.

- BA, dok. št. 130. Sestanek Nikole Moscatella z zunanjim ministrom Bogoljubom Jevtićem dne 18. 11. 1933.
- BA, dok. št. 250. Pismo Nikole Moscatella Engelbertu Besednjaku: članek Viktorja Novaka o glagolici.
- BA, dok. št. 131. Sestanek Nikole Moscatella s pravosodnim ministrom Božom Maksimovićem dne 8. 10. 1934.
- BA, dok. št. 241. Pismo Engelberta Besednjaka Nikoli Moscatellu o agitaciji proti konkordatu v Srbiji z dne 6. 10. 1937.

Časopisni viri

Jutro
Slovenec

Objavljeni viri

- Cemović, Marko P., *Konkordat između Svete stolice i Kraljevine Jugoslavije*. Beograd: s. n., 1937.
- Jovanović, Milivoje (episkop Platon),¹⁷⁰ *Primedbe i prigovori na projekat Konkordata između naše države i Vatikana: parafiranog 25. VII. 1935 god.* Sremski Karlovci: [b. i.], 1936.
- Jovanović, Milivoje (episkop Platon), *I opet o konkordatu: pravoslavno gledište na ovo pitanje*. Sremski Karlovci: [b. i.], 1937.
- Kušej, Rado, *Konkordat. Ustava in verska ravnopravnost*. Ljubljana: J. Blasnika nasl, 1937.
- Moscatello, Nikola,¹⁷¹ *Konkordat i kritika konkordata*. Beograd: Privredni pregled, 1937.
- Mousset, Albert, *La politique extérieure de la Yougoslavie. Politique étrangère*, 1937, zv. 2, št. 4, str. 322–341.
- Pravoslavlje i konkordat: kritički osvrt na poslednje događaje*. Beograd: samozaložba.

Internetni viri

- Mercati, Angelo (ur.), *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili. 1870-1919*. Vatican: Tipografia Poliglota, 1919. Dostopno na: <http://www.archive.org/details/raccoltadiconcor00cathuoft>
- Rerum Orientalium (On the promotion of Oriental Studies), Pope Pius. Encyclical promulgated on 8 September 1928*. Objavljeno na: <http://www.ewtn.com/library/ENCYC/P11REROR.HTM>. Datum ogleda: jan. 2010. Prevedeno s strani Eternal Word Television Network (EWTN).

Literatura

- Alexander, Stella", *Croatia: the Catholic Church. Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945*. New York: Columbia University Press, 1987, str. 31–66.
- Biondich, Mark, *Radical Catholicism and Fascism in Croatia, 1918–1945. »Clerical Fascism« in Interwar Europe*. London, New York: Routledge, 2008, str. 171–188.
- Bonutti, Karl, »Neratifificirani« konkordat med Kraljevino Jugoslavijo in Svetim sedežem. *Država in cerkev: izbrani zgodovinski in pravni vidiki: mednarodni posvet, 21. in 22. junija 2001*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002, str. 131–149.

¹⁷⁰ Brošura je bila izdana brez navedbe avtorja, a se avtorstvo pripisuje Milivoju Jovanoviću (episkopu Platonu) (glej: Mužić, Katoliška crkva, str. 132; Ramet, *The way we*, str. 97; Ratej, *Odenki politizacije*, str. 48).

¹⁷¹ Brošura je bila izdana brez navedbe avtorja, a se avtorstvo pripisuje Nikoli Moscatellu (glej: Mužić, Katoliška crkva, str. 240; BA, dok. št. 241).

- Bosworth, Richard J. B., *Mussolini's Italy: life under the fascist dictatorship, 1915–1945*. New York: The Penguin Press, 2006.
- Caccamo, Francesco, La politica orientale della Santa Sede e il concordato con il Montenegro. *Ubi neque aerugo neque tinea demolitur*. Neapelj: Liguori, 2006, str. 53–80.
- Conway, Michael, *Catholic Politics in Europe: 1918–1945*. London, New York: Routledge, 1997.
- Coppa, Frank J., The Vatican and the dictators between diplomacy and morality. *Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945*. New York: Columbia University Press, 1987, str. 137–157.
- Cvirn, Janez, *Boj za sveti zakon*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2005.
- Dolenc, Metod, *Pravna zgodovina za slovensko ozemlje*. Ljubljana: Akademsko založba, 1935.
- Dolinar, France M., Cerkvenoupravna podoba Slovenije. *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju*. Ljubljana: Družina d.o.o., 2002, str. 7–24.
- Falina, Maria, Between »Clerical Fascism« and Political Orthodoxy: Orthodox Christianity and Nationalism in Interwar Serbia. »*Clerical Fascism« in Interwar Europe*. London, New York: Routledge, 2008, str. 35–46.
- Grivec, Fran, *Pravoslavje*. Ljubljana: Apostolstvo sv. Cirila in Metoda, 1918.
- Juhant, Janez, Sto let katoliškega družbenega nauka. *Družbeni nauk cerkve*. Celje: Mohorjeva družba, 1994, str. 9–37.
- Kent, Peter C., *The Pope and the Duce. The International Impact of the Lateran Agreement*. New York: St. Martin's Press, 1981.
- Kolarić, Juraj, *Ekumenska trilogija: istočni kršćani: pravoslavni: protestanti*. Zagreb: Prometej, 2005.
- Korošec Anton, Odnos između Katoličke crkve i države. *Nova Evropa*, 1923, št. 1.
- Košir, Borut, Cerkvenopolitične razmere in konkordat. *Wolfov simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1994, str. 35–50.
- Košir, Borut, Cerkve in njen odnos do političnih ureditev. *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju*. Ljubljana: Družina d. o. o., 2002, str. 255–270.
- Krošelj, Janko, Borba za konkordat in dr. Korošec. *Zbornik Svobodne Slovenije 1966*. Buenos Aires: Svobodna Slovenija, 1966, str. 181–202.
- Kušej, Gorazd, *O razmerju med državo in veroizpovedmi po jugoslovanski verski zakonodaji*. Ljubljana: T. Slovenija, 1937.
- Kušej, Rado, *Verska anketa u Beogradu i njeni zaključci*. Ljubljana: samozaložba, 1922.
- Kušej, Rado, *Cerkveno pravo katoliške crkve s posebnim ozirom na razmere v kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev: dodatek, Pregled virov, ustavnih in upravnih načel cerkvenega prava pravoslavne crkve*. Ljubljana: Založba juridične fakultete, 1927.
- Lacroix-Riz, Annie, *Vatikan, Evropa i rajh: od Prvog svetskog rata do hladnog rata*. Beograd: Službeni glasnik, 2006.
- Luxmore, Jonathan, Babiuch, Jolanta, The Catholic Church and Communism, 1789–1989. *Religion, State & Society*, letnik 27, 1999, št. 3–4, str. 301–308.
- Manojlović-Pintar, Olga, Još jednom o konkordatskoj krizi. *Tokovi istorije*, 2006, št. 1–2, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, str. 157–171.
- Matijević, Zlatko, Pokušaj razrješenja pravnog položaja Katoličke crkve u Kraljevini SHS 1918–1921. godine. *Časopis za suvremenu povijest*, letnik 17, 1985, št. 2, str. 51–67.
- Mercati, Angelo (ur.), *Raccolta di concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili. Vol. II, 1915–1954*. Vatican, Tipografia Poliglota, 1954.
- Mužić, Ivan, *Katoliška crkva u Kraljevini Jugoslaviji*. Split: Crkva u svijetu, 1978.

- Novak, Viktor, *Magnum crimen: pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Beograd: Nova knjiga, 1986 [1. izdaja 1948].
- Pantić, Dragan, *Srpska pravoslavna crkva u Kraljevini Jugoslaviji 1929-1941 s obzirom na pravni položaj, političku ulogu i međjuverske odnose: doktorska disertacija*. Beograd: samozaložba, 1987.
- Pelikan, Egon, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Pelikan, Egon, Slovenski politični katolicizem med obema vojnama: v luči zapuščine dr. Engelberta Besednjaka. *Zgodovinski časopis*, letnik 51, 1997, št. 1, str. 33–42.
- Pelikan, Egon, *Tajno delovanje primorske duhovščine pod fašizmom: primorski krščanski socialci med Vatikanom, fašistično Italijo in slovensko katoliško desnico – zgodovinsko ozadje romana Kaplan Martin Čedermac*. Ljubljana: Nova revija, 2002.
- Pelikan, Egon, Anton Mahnič – fundamentalizem in avtonomija. *Annales, Ser. hist. sociol.*, letnik 16, 2006, št. 1, str. 7–14.
- Pelikan, Egon, Vsi antikomunisti-vsi demokrati. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006, str. 273–283.
- Pelikan, Egon, Slovenski politični katolicizem v tridesetih letih v luči evropskih vplivov. *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2008, str. 211–229.
- Pelikan, Egon, Interpretacije »posameznika, družbe in naroda« znotraj ideologije političnega katolicizma na Slovenskem. *Acta Histriae*, letnik 17, 2009, št. 1–2, str. 307–320.
- Perovšek, Jurij, *Na poti v moderno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Petrović, Mirko, *Konkordatsko pitanje*. Beograd: Intermeh, 1997.
- Petrović, Mirko, Konkordatski režimi na području Kraljevine SHS. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, letnik 83, 1997, št. 4, str. 637–642.
- Petrović, Mirko, Versko obrazovanje u konkordatskim pregovorima kraljevine Jugoslavije i svete stolice. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, letnik 85, 1999, št. 1–2, str. 95–112.
- Petrović, Mirko, Konkordat kao osnov za regulisanje položaja Rimokatoličke crkve u kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. *Dijalog povjesničara – istoričara 4 (Pečuh/Pečuj, 20.–22. listopada/oktobra 2000.)*. Zagreb: Zaklada Friedrich Naumann, 2000, str. 433–448.
- Petrović, Mirko, Redovi i kongregacije u konkordatskim pregovorima Kraljevine Jugoslavije i Svete stolice. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, letnik 86, 2000, št. 1–2, str. 125–136.
- Pichon, Charles, *The Vatican and its role in world affairs*. New York: E. P. Dutton & Co, Inc, 1950.
- Pirjevec, Jože, *Jugoslavija 1918-1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Pirjevec, Jože, Vatikanski arhivi. *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*. Ljubljana: SAZU, 2007, str. 305–317.
- Pleterski, Janko, *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*. Ljubljana: Modrijan, 2008.
- Rahten, Andrej, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini: jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2002.
- Ramet, Sabrina P., *Nihil obstat: Religion, Politics, and Social Change in East-Central Europe and Russia*. Durham & London: Duke University Press, 1998.
- Ramet, Sabrina P., *The three Yugoslavias: state building and legitimation, 1918–2005*. Washington: Woodrow Wilson Center Press; Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 2006.

- Ramet, Sabrina P., The way we were – and should be again? European Orthodox Churches nad the »idyllic past«. *Religion in an Expanding Europe*. New York: Cambridge University Press, 2006, str. 148–176.
- Ratej, Mateja, Koroščevo razumevanje demokracije v času njegove (1928) in Stojadinovićeve vlade (1935–1938). *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*. Ljubljana: SAZU, 2007, str. 137–170.
- Ratej, Mateja, (Nevralgična) stičišča političnega sodelovanja Slovenske ljudske stranke in Narodne radikalne stranke med obema vojnama. *Zgodovinski časopis*, letnik 62, 2008, št. 3–4. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 409–426.
- Ratej, Mateja, Odenki politizacije Rimskokatoliške in Srbske pravoslavne cerkve pri Slovenski ljudski in Narodni radikalni stranki med svetovnima vojnama. *Prispevki za novejšo zgodovino*, letnik 48, 2008, št. 2, str. 35–52.
- Rhodes, Anthony, *The Vatican in the Age of the Dictators 1922–1945*. London, Sydney, Auckland, Toronto: Hodder and Stoughton, 1973.
- Rieffer, Barbara-Ann J., Religion and Nationalism: understanding the Consequences of a Complex Relationship. *Ethnicities*, letnik 3, 2003, št. 2, str. 215–242.
- Schlichting, Monika, *Das Österreichische Konkordat vom 18. August 1855 und die Publizistik in Bayern*. München: Neue Schriftenreihe des Stadtarchivs München, 1974.
- Schöppe, Lothar (ur.), *Konkordate seit 1800. Originaltext und deutsche Übersetzung der geltenden Konkordate*. Frankfurt am Main, Berlin: [s. n.], 1964.
- Simić, Sima, *Jugoslavija i Vatikan*. Zagreb: [s. n.], 1937.
- Strecha, Mario, »Za krst častni i hrvatstvo slavno«. Politični katolicizem v banski Hrvaški v začetku 20. stoletja. *Zgodovinski časopis*, letnik 62, 2008, št. 1–2. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 63–90.
- Šimunović, Petar, »Načertanije« – tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike. Zagreb: Globus, 1992.
- Veyne, Paul, Kako pišemo zgodovino. *Vsi Tukididovi možje*. Ljubljana: Knjižnica revolucionarne teorije Krt, 1990.
- Vidovič-Miklavčič, Anka, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.
- Vilfan, Sergij, Državno versko pravo. *Cerkev, kultura in politika 1890–1941: simpozij 1992*. Ljubljana: Slovenska matica, 1992, str. 9–20.
- Vilfan, Sergij, *Pravna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica v Ljubljani, 1996.
- Weinzierl, Erika, Austria: Church, State, Politics. *Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945*. New York: Columbia University Press, 1987, str. 5–30.
- Wolff, Richard J., Italy: Catholics, clergy, and the Church. *Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945*. New York: Columbia University Press, 1987, str. 137–157.
- Wörsdörfer, Rolf, Cattolicesimo »slavo« e »latino« nel conflitto di nazionalità. *Nazionalismi di frontiera. Identità sull'Adriatico nord-orientale 1850–1950*. Soveria Manelli: Rubbettino, 2003, str. 123–170.
- Zeender, John, Germany: The Catholic Church. *Catholics, the State and the European Radical Right 1919–1945*. New York: Columbia University Press, str. 92–118.
- Živojinović, Dragoljub R., Lučić, *Varvarstvo u ime Hristovo: prilozi za Magnum Crimen*. Beograd: Nova knjiga, 1988.
- Žutić, Nikola, *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan*. Beograd: Maštel Commerce. Arhiv Jugoslavije, 1994.

Žutić, Nikola, *Sokol: ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941*. Beograd: Angrotrade, 1998.

SUMMARY

Preparations for the Yugoslav Concordat and the Concordat crisis of 1937

Gašper Mithans

The Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia had as many as six types of religious legislation, which resulted in legal chaos over the area of operation of the Roman Catholic Church. In order to regulate the relations between the state and the Holy See a new concordat was proposed. Yet it was never realized despite international appeals, the efforts of King Alexander, several proposals, and negotiations. Insecurity and repressed conflicts between the Roman Catholic Church and the Serbian Orthodox Church on the one hand and between the conflict between Serbia and Croatia on the other were put to profitable use by the radical right wing and by other opposition parties whose principal aim was to replace the government of Milan Stojadinović. A result of several years of diplomatic negotiations, the legal/diplomatic act became politicized, eliciting strong religious and national responses from the masses, and particularly from the Serbian population. The heated emotions resulted in a number of incidents, most notably the *krvava litija*, the Bloody Liturgy. The death of Serbian patriarch Varnava further aggravated the situation.

Of particular interest were the printed so-called legal brochures that were one of the means of the “war propaganda.” They gave the impression of expert substantiations of either the adequacy or the inadequacy of the concordat proposal. A comparison of concordat negotiations in 1933 and 1934 as well as critical evaluations during the period of the concordat crisis reveals a pattern of recurring controversies. These focused on the discord on the operation of religious orders, congregations, and religious schools; on the potential rivalry of the Catholic Action with the *Sokol*; on marriage regulations; and on depolitization of active clergy (including that of other denominations).

It is rather surprising that the unrest of the Serbian public did not trigger a more resolute response in the areas of Yugoslavia with the predominantly Roman Catholic population. The largest Croatian political party refused to get involved in concordat issues, and the Yugoslav Roman Catholic bishops (merely) appealed for a peaceful resolution of the conflict. In addition, the Serbian population no longer trusted either Dr. Anton Korošec, the Minister of the Interior of the day, or Regent Pavle Karadjordjević. In view of this, the Serbian opposition and the Serbian Orthodox Church set to fight the battle against the Holy See by themselves yet on behalf of all Yugoslav nations. Fighting for the constitutional right to the granting of equivalence of all officially recognized religious beliefs, which would be violated by the proposed concordat, they also fought against the government that would permit this. The article focuses on political, religious, and national motifs for the struggle against the concordat as well as on the reasons for its abolition. This was yet another failure of the state to efficiently solve legal as well as domestic and foreign political issues.

Viljenka Škorjanec

Italijanske metode pri izpustu iz koncentracijskih taborišč

UDK 940.547.2(450):341.34

ŠKORJANEC Viljenka, dr. docent, Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, viljenka.skorjanec@guest.arnes.si

Italijanske metode pri izpustu iz koncentracijskih taborišč

Zgodovinski časopis, Ljubljana 65/2011 (143), št. 1-2, str. 152–175, cit. 86

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., It.)

Italijanski okupator je ob kršitvi načel mednarodnega prava na primeru interniranj Slovencev ob izpustih iz koncentracijskih taborišč uporabljal naslednje metode: vabljenje internirancev k sodelovanju, priporočila, osebne zveze, podkupovanje ter namerno počasnost pri reševanju vlog. Pri tem je izrabljal tudi podporo dela Slovencev in njihovo notranjo razdvojenost, saj je omogočal predčasno izpustitev na prostost tistim posameznikom, ki so bili pripravljeni nato vstopiti v enote Prostovoljne protikomunistične milice.

Ključne besede: okupator, mednarodno pravo, internacije, koncentracijsko taborišče, novačenje, Slovenci

Avtorski izvleček

UDC 940.547.2(450):341.34

ŠKORJANEC Viljenka, PhD., Assistant Professor, Gimnazija Bežigrad, SI-1000 Ljubljana, Peričeva 4, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, viljenka.skorjanec@guest.arnes.si

Methods Applied by Italian Authorities in the Process of Releasing Slovene Prisoners from Italian Concentration Camps

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 65/2011 (143), No. 1-2, pp. 152–175, 86 notes

Language: Sn. (En., Sn., It.)

In the process of releasing Slovene prisoners from concentration camps, the Italian aggressor applied a number of methods that were contrary to official regulations of international law. It solicited Slovene prisoners for participation; used recommendations and personal contacts; employed bribery; and intentionally delayed the processing of release applications. Taking advantage of the internal discord among Slovenes, it utilized the support of some of them and favored an early release of those who were willing to enlist in the Voluntary Anticommunist Militia.

Key Words: occupier, international law, internment, concentration camp, recruiting, Slovenes

Author's Abstract

Uvod

Vse od prihoda Benita Mussolinija na oblast so bili Slovenci žrtve nasilnega poitalijančevanja oziroma iztrebljanja. V sklopu tega načrta so med drugo svetovno vojno postavili tudi številna internacijska taborišča od Visca in Gonarsa, Trevisa, Padove, Reniccija in Raba, o katerih italijanska javnost še danes ve premalo, čeprav so v Italiji na voljo tudi kritična zgodovinska dela.¹ Bolje je obveščena o grozotah nacističnih koncentracijskih taborišč in trpljenju Judov. 11. september 1943 je dan, vreden trajnega spomina, saj so se odprla vrata italijanskih fašističnih koncentracijskih taborišč.² Veliko razburjenja je ob 60. obletnici osvoboditve taborišča Kampor na Rabu leta 2003 v medijih sprožila izjava predsednika italijanske vlade in tedaj tudi predsedujočega Evropski uniji (EU) Silvia Berlusconi, češ da je Mussolini na tisoče ljudi pošiljal na Rab v konfinacijo na počitnice. Izjavo so obsodile demokratične in veteranske organizacije doma in po svetu. Na osnovi zgodovinskih izkušenj s sosednjo Italijo v 20. stoletju kaže izjava na še en poskus zamegljevanja zgodovinskih dejstev. Z vstopom Slovenije v EU in odpravo ovir na mejah smo vendarle dosegli simbolno spravo.

Če velja, da je problem sprave med Slovenci še danes odprto vprašanje, ki traja vse od razpada sloge v devetdesetih letih 19. stoletja, pričujoča razprava na primeru taboriščne tematike dodatno osvetli slovensko neenotnost v času fašistične okupacije. Italijanski okupator je namreč spretno izkoriščal razkol med Slovenci tudi v primeru predčasnega izpusta iz koncentracijskih taborišč, kjer so imeli prednost tisti taboriščniki, ki so se po izpustu vključili v enote Prostovoljne protikomunistične milice (MVAC). Pri tem je pomagal tudi del slovenske duhovščine, ki je sodeloval z okupatorjem. Razprava temelji na analizi italijanskih uradnih dokumentov, ki jih je okupator na svojem begu pustil v Ljubljani. Izvirnike je ohranila Komisija za ugotavljanje vojnih zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (KUZOP) in hranila kot dokaze tudi prijave in zaslišanja prizadetih ter celo verige, s katerimi so vklenili internirance v primeru nediscipline. Prikaz interniranja Slovencev z dodanimi sto dokumenti v izvirniku je komisija leta 1946 tudi objavila

¹ Npr. Spartaco Capogreco, *I campi del Duce*, 314 str.; Kersevan, *Lager italiani*, 287 str. Na drugi strani je ekstremni primer Luigi Papo, vojni zločinec, ki v Italiji velja za zanesljivega zgodovinarja. Vratuša, *Podpolkovnik Cuiuli*, str. 14–16.

² Janež, *Dan Spomina*, str. 26.

v knjigi.³ Ohranjeno gradivo, (danes ga hrani Arhiv RS) dokazuje neopravičljive kršitve mednarodnega prava italijanskega okupatorja, ki je podvrigel Slovence nasilju, ki se ga ne da opravičiti niti v imenu široko pojmovane vojne nujnosti.

Italijanska okupacija in internacije

Italijanske enote so 11. aprila 1941 brez odpora vkorakale v Ljubljano.⁴ Predsednik Narodnega sveta (NS) Marko Natlačen je najprej pozdravil italijanske vojaške oblasti pred bansko palačo, naslednji dan, 12. aprila, pa je z njihovo vednostjo odšel k poveljniku nemškega zasedbenega oddelka v Celje. Ker tudi posredovanje pri Nemcih⁵ ni uspelo, je nato zagotovil lojalnost italijanskim oblastem, ki so zasedle Ljubljansko pokrajino. Predstavniku fašistične Italije Emiliju Grazioliju je predstavil predlog, da bi NS obdržal izvršno oblast, ki bi jo podpirala Slovenska legija (ilegalna milica Slovenske ljudske stranke, ustanovljena 27. aprila 1941) na ozemlju, ki ga je zasedla Italija, vendar je bil predlog zavržen. NS se je zadnjič sestal 17. aprila na dan podpisa kapitulacije v Beogradu.⁶ 20. aprila 1941 so Italijani vso oblast prenesli na svoj komisariat za zasedeno slovensko ozemlje. Ljubljanska pokrajina je bila s posebnim odlokom 3. maja 1941 priključena k Italiji. Vrhovno oblast je izvrševal visoki komisar, pomagal naj bi mu štirinajstčlanski sosvet, ki je v začetku junija odpotoval v Rim in se poklonil Mussoliniju, sprejel ga je tudi papež Pij XII. Okupacijska politika je bila milejša od nemške (kar velja tudi za taborišča), vendar so v nadaljevanju skušali priključeno Ljubljansko pokrajino poitalijančiti in v njej vpeljati fašistični sistem.⁷ V šolah so uvedli italijanski jezik, ustanavljali fašistične organe, vpeljevali korporativni sistem, naseljevali Italijane, fašizirali uradniški aparat, medtem ko so v upravi in javnosti dopuščali dvojezičnost.⁸

Mussolini je 19. januarja 1942 Italiji priključeno Ljubljansko pokrajino razglasil za operacijsko ozemlje, general Mario Robotti jo je 23. februarja obdal z

³ KUZOP, *Internacije*, 187 str. Tone Ferenc je leta 2000 v uvodni študiji nadgradil taboriščno tematiko v zvezi s konfinacijami, racijami in internacijami v Ljubljanski pokrajini v letih 1941–1943. Dodanih je 490 dokumentov in seznam žrtev. Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, 499 str.

⁴ Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 149.

⁵ Natlačen je namreč nemškim oblastem predlagal, da bi Nemci zasedli celotno slovensko ozemlje, ki bi po vzoru Slovaške in Neodvisne države Hrvaške (NDH) dobila status posebne države pod nemškim okriljem. Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 149.

⁶ Prav tam. Istega dne so Italijani zasedli tudi otok Rab, kjer so leta 1942 zgradili koncentracijsko taborišče, ki ga je vodil podpolkovnik Vincenzo Cuiuli vse do 11. septembra 1943, ko so po kapitulaciji Italije taborišče osvobodili zaporniki sami. Rab je bil nato svoboden vse do 19. marca 1944, ko so ga okupirali Nemci.

⁷ Več o razmerah v Ljubljanski pokrajini, »o moči OF in nemoči Italijanov« v letu 1941 Mikuž, *Pregled zgodovine NOB I*, str. 215–276.

⁸ Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 151–152; Šnuderl, Uvodna beseda. Matejev, *Rab*, str. 4. Avtor drobne brošure z naslovom Rab, ki je bila tiskana v Kočevskem rogu na rjavem papirju v formatu 10 x 10 cm, je v resnici Silverij Pakiž, član KUZOP, ki je zaradi varnosti uporabil psevdonim. Hrani V. Š.

žično ograjo in stražarji. Sledilo je zapiranje ljudi in prvi odgoni v koncentracijska taborišča. Prvotno je bil namen internirati okrog 10 % slovenskega prebivalstva (t. i. delne internacije), nato naj bi po zamisli Maria Roatte, poveljnika II. armade, izselili kar vse in na njihove izpraznjene domove pripeljali Italijane.⁹ Končni cilj je bil, da bi politično mejo izenačili z narodnostno.¹⁰

Poročilo KUZOP navaja posameznike, plačane od Italijanov, in njihove obveščevalce pri ofenzivnih akcijah na Dolenjskem, ki so izdajali člane Osvobodilne fronte (OF) za internacijo. Prve internacije v marcu in aprilu 1942, kakor tudi junija 1942, internacije jugoslovanskih oficirjev, so imele namen »izločiti iz ljubljanske pokrajine vse one elemente iz katerih bi se mogla krepiti OF in partizanske enote«. ¹¹ Junija 1942 je bila namreč že več kot polovica Ljubljanske pokrajine pod partizanskim nadzorom. Višek preganjanj je bil dosežen proti koncu junija, julija in avgusta 1942 z množičnimi aretacijami. Iz dokumentov italijanskega okupatorja ni mogoče navesti niti približnega števila internirancev, ker ga italijanske oblasti bodisi namenoma ali zaradi organizacijske nesposobnosti niti same niso poznale. KUZOP je na podlagi dokumentov sklepala, da so Italijani izgnali iz Ljubljanske pokrajine v koncentracijska taborišča približno 25 % prebivalstva.¹²

Kršitve mednarodnega prava

Že napad brez vojne napovedi kaže na kršitev mednarodnega prava, saj je bila Italija tudi kot podpisnik III. haaške konvencije pogodbeno dolžna, ne začeti sovražnosti brez predhodne vojne napovedi.¹³ Takoj po kapitulaciji jugoslovanske vojske 17. aprila je sledila druga kršitev. Ozemlje, ki ga je zasedla Italija, bi bilo lahko le vojaško okupirano. Italija je prav tako podpisnica IV. haaške konvencije, ki natančno določa režim, ki se sme uvesti nad okupiranim ozemljem. Okupator nima suverene oblasti nad okupiranim ozemljem, končna pripadnost slednjega se lahko odloči šele po vojni z mirovno pogodbo. Italijanska aneksija slovenskega ozemlja (Ljubljanske pokrajine) predstavlja odvzem vsakega mednarodnopravnega varstva.¹⁴ Uvod k IV. haaški konvenciji pravi, da dokler ne bo mogoče izdati popolnejšega vojnega zakonika, pogodbenice ugotavljajo, da v primerih, ki niso urejeni s sprejetimi predpisi, prebivalstvo in vojska ostanejo pod varstvom in spoštovanjem načel mednarodnega prava, kakor izhajajo iz navad, ugotovljenih med civiliziranimi narodi, iz zakonov človečnosti in iz zahtev javne vesti. 46. člen Pravilnika k IV. haaški konvenciji določa, da mora okupator spoštovati čast in pravice družin, življenje državljanov, zasebno lastnino in versko prepričanje. Ita-

⁹ *Internacije*, str. 26, Več o prehodu od delnega k splošnemu interniranju iz Ljubljanske pokrajine glej Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, str. 10–15.

¹⁰ Saje, *Belogardizem*, str. 217.

¹¹ Šnuderl, *Fašistično domobransko nasilje*, str. 137.

¹² KUZOP, *Internacije*, str. 24; prim. Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, str. 26.

¹³ 1. člen III. haaške konvencije o pričetku sovražnosti, 18. 10. 1907.

¹⁴ IV. haaška konvencija o zakonih in običajih vojne na kopnem, 18. 10. 1907.

lijanska stran pa je člen v praksi izvajala s plenjenjem in uničevanjem premoženja ter z ustanovitvijo zaporov in internacij, v katere so pošiljali poleg mož in žena tudi starčke, dojenčke,¹⁵ visoke nosečnice, tudi gluhoneme in celo duševno bolne ljudi. Množični odgoni v taborišča so imeli namen uničenja naroda, načrtno izstradanje in umiranje.¹⁶ Prvotni namen je bil izprazniti ozemlja, ki bi jih naselili Italijani, kar kaže na poskus genocida Slovencev, ki pa zaradi neuspeha v roški ofenzivi ni uspel. Tudi 44. in 45. člen IV. haaške konvencije prepovedujeta okupatorju, da bi silil prebivalstvo okupiranega ozemlja h kakršnem koli sodelovanju, v praksi pa je šlo celo za odkrito novačenje. Kršitve osnovnih civilizacijskih norm so se nadaljevale vse do razpustitve taborišč in tudi po kapitulaciji Italije.¹⁷

Italijansko novačenje

Dogajalo se je, da je okupator pri množičnih zapiranjih in pregonih interniral redko, a vendarle kdaj tudi svoje sodelavce. Če je vpleteni, šlo je predvsem za posameznike iz Ljubljane, imel vplivnega zaščitnika, so ga izpustili. Internacija in po posredovanju takojšen izpust kaže na ponovitev, ki so jo v aprilu in maju 1942 prvič izvedli na primeru internacije in nato izpustitve kasnejšega ljubljanskega župana Leona Rupnika. Slednji si je namreč skušal pridobiti zaupanje Slovencev s pretvezo navidezne internacije, da bi veljal kot vzor Slovenca, ki je zaradi svojega prepričanja občutil jezo okupatorja. Neiskreni namen razkriva naslednji dokument: »Visoki komisar za Ljubljansko pokrajino je sklenil, da poveri mesto ljubljanskega župana divizijskemu generalu bivše jugoslovanske vojske Leonu Rupniku. General Rupnik je na to pristal, vendar prosi, da ga, preden nastopi to mesto, za kratek čas pošljemo v internacijo skupno z drugimi aktivnimi oficirji in ga nato osvobodimo. Namen tega ukrepa je bil, da se slovenski narod prepriča, da je general Rupnik deležen prav istega postopanja, kakor vsi oficirji /.../«. ¹⁸ Rupnik je res 20. aprila odšel v internacijo v Gonars, prve dni maja je bil izpuščen in 2. junija 1942 postavljen za ljubljanskega župana. Kako je javno mnenje sprejelo Rupnikovo imenovanje za župana, pove naslednji dokument: »Imenovanje generala Rupnika za ljubljanskega župana in njegovi pošteni naporji za vzpostavitev reda in discipline niso prinesli nobenega blagodejnega učinka. Nekaj ljudi je sprejelo Rupnikovo imenovanje in

¹⁵ O otrocih, ki so se rodili v italijanskih taboriščih ali bili internirani kasneje, nazorno pove od februarja 2005 potujoča razstava z naslovom *Quando mori mio padre – Ko je umrl moj oče*. Sestavlja jo 26 panojev velikega formata spisov in risb slovenskih otrok, ki jih v izvirniku hrani Arhiv Republike Slovenije. Besedila imajo italijanski prevod z razlago. Razstavo spremlja tudi dvojezični slovensko-italijanski katalog z ilustriranim gradivom na 71 straneh. Več o tem Gombač, *Ko je umrl*, str. 14–16; o prvi otroški žrtvi – fantku, starem dva meseca, tudi Jezernik, *Italijanska taborišča za Slovence*, str. 288–289; Gombač, *Otroci v taboriščih*, str. 389–394.

¹⁶ KUZOP, *Internacije*, str. 5–6.

¹⁷ Zaradi postopanja fašističnih držav se je v mednarodnem pravu od leta 1948 začel uporabljati pojem genocid. Pomeni odrekanje prava na obstoj celotnih ljudskih skupnosti. Andrassy et al, *Mednarodno pravo I*, str. 342.

¹⁸ DIN, dok. št. 90a, str. 170.

njegov proglas z resno željo, da bi sledili njegovim navodilom. Velika večina ga pa nasprotno ima za italijanskega prodanca.«¹⁹ Nagrada za sodelovanje z okupatorjem je razvidna tudi iz predloga za izpust Rupnikovih sinov Vuka in Evgena ter zeta Dejana Suvajdžića, z utemeljitvijo, da bi bilo umestno izposlovati izpust vseh treh, ker pripadajo rodbini, ki nudi okupatorju svoje sodelovanje ter bi po izpustitvi mogli osebno sodelovati v MVAC.²⁰

V januarju in februarju 1943 je odhajalo v partizane tudi vse več ljudi iz Primorske, zato so italijanske politične, upravne in vojaške oblasti skušale ta pojav čimbolj omejiti. Zato so se »posluževale prisilnega novačenja moških s pomočjo vojaških in karabinjerskih sil in tudi aretacij sorodnikov tistih moških, ki so odšli v partizane«.²¹

Prvi internirani Slovenci iz Ljubljanske pokrajine so se iz italijanskih koncentracijskih taborišč začeli vračati pozimi iz leta 1942 na 1943.²² Izpusti so bili povezani s spremenjenim razmerjem sil v vojni, ko je okupator zaradi poslabšanega vojaškega in političnega položaja v svetu začel pozitivno reševati prošnje za izpust internirancev, ki so jih največkrat vlagali svojci. Vendar je postopal po že do tedaj preizkušenih metodah: »Z izpustom nekaterih je poizkušal kar najbolj poglobiti razdor v vrstah slovenskega ljudstva s tem, da je izpuščal najprej take, ki so bili pripravljeni prostovoljno vstopiti v vojaške oddelke po okupatorju organizirane, oskrbovane in vodene ter po domačih izdajalcih zasnovane t. i. MVAC.«²³

O tem, da se italijanskemu okupatorju položaj v vojni ni razvijal v prid, govorita dve skoraj sočasni izjavi, ki ju je zapisal poveljnik XI. armadnega zbora, general Robotti. V svojem razglasu ob koncu roške ofenzive novembra 1942 pravi, da so »očiščevalne in policijske akcije, ki so jih oddelki Kraljeve vojske in Črnih srajc armadnega zbora pričeli izvajati 16. julija tega leta, da bi v tej provinci vzpostavile red in mir, ki so ju kalili plačanci z angleškim in boljševiškim zlatom, rodile uspehe, ki ne potrebujejo razlag.« Ko je 10. novembra 1942 goriški nadškof msgr. Carlo Margotti naslovil na Robottija pismo, v katerem mu na koncu pošilja tudi blagoslove zanj in za njegove čete, je Robotti občutke zaskrbljenosti izrazil tako, da je na pismo dopisal pripombo: »Sedaj bi potrebovali vse kaj drugega, kot blagoslove!«²⁴

Italijani so med Slovenci v koncentracijskih taboriščih (predvsem na Rabu) odslej skušali najti najprej take, ki bi bili po izpustitvi poslušno orodje in orožje in bi ravnali proti slovenski narodnoosvobodilni vojski (NOV). Nato so za izpust prišli v poštev taki, ki po italijanski presoji niso predstavljali nevarnosti, da bi mogli okrepiti NOV. Da bi se zavarovali pred obtožbami mednarodne javnosti, v nekaterih uradnih spisih zaplenjenih dokumentov je namreč razviden strah pred

¹⁹ DIN, dok. št. 90b, str. 171.

²⁰ DIN, dok. št. 82 (nedatiran), str. 165; DIN, dok. št. 91, str. 171.

²¹ Ferenc, *Primorska in taborišča*, str. 198. Avtor primerljivo v opombi št. 55 bralca opozori tudi na »partizansko novačenje«.

²² Prve izpustitve majhne skupine bivših jugoslovanskih častnikov in podčastnikov iz taborišča Gonars so bile sicer že maja 1942.

²³ KUZOP, *Internacije*, str. 92.

²⁴ Prav tam.

morebitno internacionalizacijo,²⁵ so postopno začeli reševati najprej prošnje starih in bolnih internirancev.²⁶ Tisti, ki so bili poslani v koncentracijska taborišča zaradi splošnih varnostnih razmer, kar je v praksi pomenilo zaradi izselitve (italijanska želja po izpraznitvi nekaterih slovenskih ozemelj, ki bi bila priložnost za naselitev Italijanov), niso prišli v poštev prioritet za izpustitev. Šele spomladi 1943, ko je bilo vse bolj očitno, da se ne bo uresničilo po številnih zidovih zapisano geslo »Vinceremo« (Zmagali bomo), so začeli izpuščati najprej po presoji žene in otroke, ki naj ne bi postali nevarni glede povezav z osvobodilnim gibanjem. Šele dobra dva tedna pred kapitulacijo, tj. od 21. avgusta 1943, so začeli izpuščati vse 14 let stare otroke in mladoletne.²⁷ Pri izpustitvah sicer ni najti humanih pobud, saj so v večini primerov odločale osebne zveze, priporočila ter podkupovanje. Vse do kapitulacije Italije drugi interniranci niso imeli možnosti za izpust. Okupator je izkoriščal brezup internirancev in njihovih svojcev. Iz taborišča je »bil namreč takoj izpuščen vsakdo, ki se je javil na službo v vrstah MVAC, ki je imela nalogo, da se pod okupatorjevim vodstvom bori proti lastnemu ljudstvu«.²⁸ Iz pričevanj nekaj preživelih internirancev na Rabu, kasnejših domobrancev, je razvidno, da se je res dalo predčasno rešiti iz internacije s prestopom v kolaboracijo. Po osebnih navedbah so iz taborišča prišli živi, ker so podpisali, da se prostovoljno pridružujejo.²⁹ Po kapitulaciji Italije, po prisegi pred generalom Erwinom Rosenerjem pa so se vključili v pomožne enote nacističnih varnostnih oddelkov (Schutzstaffel – SS).

Opis grozljivih taboriščnih razmer in italijanska manipulacija z ljudmi postavlja moralno vprašanje, ali je kolaboracija v tem primeru vendarle opravičljiva, saj je na podlagi ohranjenih dokumentov razvidno, da je res bila edina možnost, kako preživeti oziroma predčasno priti iz taborišč, če interniranci niso imeli pravih zvez in sredstev za podkupovanje. V zapisu Bruna Lucinija, načelnika generalnega štaba pri poveljstvu XI. armadnega zbora, v začetku januarja 1943, avtor namreč ugotavlja, da so bili do tistega časa izpuščeni na svobodo le tisti posamezniki, koristni kot sodelavci italijanske oborožene sile v vrstah MVAC, ali pa taki, ki so

²⁵ Tudi ena od ponavljajočih stalnic italijanske države v pogajanjih v zvezi z dokončno rešitvijo mejnega vprašanja v letih 1974–1975 je bil italijanski strah pred internacionalizacijo odprtih vprašanj. Tedanja jugoslovanska stran je prepoznala tovrstni strah in ga v pogajanjih, ki so uspešno pripeljala do Osimskih sporazumov, uporabljala kot pogajalsko orožje.

²⁶ KUZOP, *Internacije*, str. 92.

²⁷ Brigadni general Umberto Giglio, načelnik oddelka za vojne ujetnike in internirance pri poveljstvu II. armade (Supersloda) je namreč naročil poveljnikom taborišč izpust ter da naj se poskrbi celo za spremljevalno zdravstveno osebje.

²⁸ KUZOP, *Internacije*, str. 93.

²⁹ Brajer, *Izpoved Antona Puha*, str. 10: »Vsi so podpirali le OF. Rožman je zato organiziral lastno vojaško silo. Vsi ti fantje smo imeli le eno izbiro – oditi v internacijo in verjetno v smrt ali pa vstopiti v vaše straže. Več kot 2000, torej 20% ujetih na Rabu, jih je po pol leta mučenja in stradeža umrlo. Preostale je ta načrt omehčal in župniki so jim izposlovali odpust, seveda če se bodo prostovoljno vključili v prav za to oblikovano MVAC. Kdor še ni bil dovolj mehak, je ostal v rabski mučilnici še devet mesecev, do italijanske kapitulacije. Med njimi sem bil tudi sam. Potem je nad menoj obvisela grožnja – nemško taborišče ali domobranci.« Prim. Škerl Kramberger, *Intervju Janez Winkler*, str. 12; prim. Kim, *Vprašanja za Urana*, str. 22; prim. Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 159.

prešli starost 54 let ali so bili nezmožni opravljanja vojaške službe. Sledi mnenje, da bi se lahko vprašanje izpustov za navedene kategorije v splošnem ugodno rešilo, če pri tem ni pomislekov političnega značaja.³⁰ Lucinijev osnutek je dobil končno obliko v predlogu poveljnika XI. armadnega zbora generala Gastona Gambare, ki pravi, da je potrebno najprej osvoboditi tiste bivše jugoslovanske vojake, »ki bi utegnili koristno sodelovati z italijanskimi oboroženimi silami ali razvijati svojo lastno dejavnost, v kolikor bi ta koristila na ozemlju te pokrajine«.³¹

Siljenje prebivalstva okupiranega ozemlja h kakršnem koli sodelovanju predstavlja zavestno kršitev 44. in 45. člena IV. haaške konvencije. Novačenje k sodelovanju so postopoma širili tudi na ostale internirance, ki bi bili pripravljeni »aktivno sodelovati« z okupatorjem, kar je razvidno iz dokumenta, kjer je poudarjeno, da bo novo novačenje v MVAC možno šele po prihodu internirancev iz koncentracijskih taborišč.³² Grozljive razmere v taboriščih, strah pred dokončnim izstradanjem, je povzročil, da so se nekateri interniranci odzvali odkritim italijanskim namigom, kar je razvidno iz ohranjenih prošenj za izpust, v katerih interniranci izražajo svojo pripravljenost služiti v MVAC. Prošnje v imenu internirancev so ponavadi vlagali svojci, upravne enote ali župni uradi, skupno za internirance iz celih vasi ali župnij. Iz dokumentov je razvidno, da so bile posamezne prošnje priporočene od obstoječih MVAC, ki so jih vlagale kar same. Tako je npr. bil odrejen iz vasi Ribnica izpust 98 moških internirancev zaradi uvrstitve v tamkajšnjo MVAC.³³ Na vlogo poveljstva MVAC v Horjulu, kjer je šlo za predlog izpustitve 67 internirancev, ki so bili 12. septembra 1942 poslani na Rab, ki je veljal za eno najhujših taborišč, je na dokumentu dopisana opazka poveljstva XI. armadnega zbora: »Nujen je njihov povratek zaradi predvidene ustanovitve MVAC.«³⁴ Poleg prikritih in potuhnjenih metod je okupator ponekod navačal ljudi kar naravnost v MVAC in je tiste, ki so se upirali, poslal v koncentracijska taborišča. Tako je bil npr. 12. avgusta 1942 zaradi odklonitve prevzema funkcije poveljnika enote MVAC v Polhovem Gradcu interniran slovenski učitelj Ivan Dolinar,³⁵ 10. junija 1943 pa mati Ana in sin Luka Nagode iz Pregrada, ker slednji ni hotel vstopiti v MVAC.³⁶

Iz ohranjenih italijanskih dokumentov je razvidno, da je okupator izkoriščal stisko internirancev, izstradanje s smrtjo, vsakršna taborišča počasne smrti pa ne opravičujejo niti poražencev niti zmagovalcev³⁷ v drugi svetovni vojni.

³⁰ DIN, dok. št. 82, str. 165.

³¹ DIN, dok. št. št. 83, str. 165.

³² DIN, dok. št. 84, str. 166.

³³ DIN, dok. št. 85, str. 166.

³⁴ DIN, dok. št. 86, str. 167; prim. DIN, dok. št. 87, str. 167.

³⁵ DIN, dok. št. 92, str. 172.

³⁶ DIN, dok. št. 93, str. 172.

³⁷ Prim. Bacque, *Druge izgube*, 303 str.

Vloga duhovščine

Italijanski okupator je izkoriščal tudi razkol med Slovenci, pri čemer kritična distanca zahteva presojo vloge tistega dela slovenske duhovščine, ki se je pridružila okupatorju.

Na italijanskem zasedbenem ozemlju ljubljanske škofije v t. i. Ljubljanski pokrajini, ki so jo 3. maja protipravno priključili italijanskemu kraljestvu, je ostalo 134 župnij ljubljanske škofije ter 204 škofijski duhovniki. Za razliko od lavantinske škofije, ki je tudi v času okupacije ostala ozemeljsko enotna, je bila ljubljanska škofija prepolovljena. Večji del škofije je prišel pod Nemce. V času vojne je na ozemlju Ljubljanske pokrajine skupaj s prebeglimi bivalo 905 duhovnikov. Dovoljenja za bivanje, namestitve in oskrbo je lahko dala le italijanska okupacijska oblast. Stiki z Vatikanom so bili pretrgani, Italijani v prvih dneh zasedbe niso odgovarjali na pisne vloge škofa Gregorija Rožmana, zato je slednji po nasvetu svetovalcev 20. aprila 1941 obiskal fašističnega visokega komisarja Graziolija in je 3. maja 1941 pozdravil kraljevi ukaz o priključitvi Ljubljanske pokrajine Italiji. Škof je bil vse od začetka okupacije »neke vrste advokat vseh, ki so se zaradi vojne znašli v stiski« in je pri najvišjih fašističnih oblasteh posredoval za vse. »Žal ni imel vedno srečne roke, vendar svojega posredovanja ni odrekel nikomur.«³⁸

Z italijansko okupacijo je torej prišlo do tesnega sodelovanja med Italijani in škofom Rožmanom, ki se je z duhovščino zoperstavil OF,³⁹ v kateri je prevzela vodstvo Komunistična partija Slovenije (KPS), in zaradi protikomunizma podpiral kolaboracijo.⁴⁰ Ko je visoki komisar Grazioli 16. julija 1942 želel pojasniti o inter-

³⁸ Dolinar, *Slovenska škofa in okupacija*, str. 208.

³⁹ V obdobju med vojnama je bila v Kraljevini Jugoslaviji (KJ) najmočnejša politična stranka na Slovenskem Slovenska ljudska stranka (SLS), ki se je organizacijsko in idejno nanašala na Katoliško cerkev. Zaradi številnih duhovnikov v njenem vodstvu je bila označena za klerikalno, prizadevala si je za avtonomijo Slovenije znotraj države tudi zato, ker so v KJ prevladovali pravoslavni kristjani. Zaradi močnega vpliva Cerkve v SLS je slednja največjega sovražnika videla v brezbožnem komunizmu, kljub temu, da KPS od nastanka 1937 še ni imela velike vloge. Iz njene kasnejše povezave s Krščanskimi socialisti (ki se od katoliškega tabora ločijo zaradi okrožnice Quadragesimo anno papeža Pija XI, v kateri je slednji ostro obsodil komunizem in socializem) in levim krilom Sokola (telovadna organizacija z narodnoobrambno usmerjenostjo) je nastala OF; več o Sokolih tudi *Slovenski veliki leksikon P–Ž*, str. 461.

⁴⁰ Katoliški politiki so OF očitali, da je le slabo zakrinkana komunistična organizacija. V odgovor se je OF razglasila za edino odporniško organizacijo v Sloveniji in vse, ki niso sodelovali z njimi, imenovala kolaboracioniste. Da bi poenotili protirevolucionarne odporniške organizacije, je bila ustanovljena Slovenska zaveza, ki je za svoj cilj razglasila prenovitev jugoslovanske države in prevzem oblasti po vojni. Zaradi vpliva Cerkve je videla v komunizmu večje zlo kot v fašizmu ali nacizmu, to sovražstvo pa je OF z obračunavanji s kolaboracionisti in svojimi nasprotniki le še stopnjevala. Italijani so sprva predlog Slovenske zaveze o ustanovitvi lastnih oboroženih enot za boj proti komunizmu zavračali, po uspešnih partizanskih ofenzivah so ustanovljene enote MVAC (Milizia volontaria antikomunista – Prostovoljna protikomunistična milica), ki jo je ustanovil italijanski okupator v dogovoru s Katoliško cerkvijo. Partizani so jih po ruskem zgledu imenovali bela garda. Izraz MVAC se med Slovenci ni uporabljal. Število njenih pripadnikov se je hitro povečevalo, kar je bila posledica propagande, strahu pred italijanskim nasiljem, krutih obračunov OF s svojimi nasprotniki in dejstva, da so Italijani iz koncentracijskih taborišč izpustili ljudi, ki so se zavezali, da bodo vstopili v MVAC. Repe, *Sodobna zgodovina*, str. 158–159; *Slovenski veliki leksikon, A–G*, str. 385.

niranju izobraženstva, hoteč posredovati, mu je general Robotti pet dni pozneje sporočil in ponovil, da bodo zaprli vse izobraženstvo iz Ljubljanske pokrajine. Povedal je, da tudi nekatere izjeme ne spreminjajo ukrepa in da ni rečeno, da bodo tisti, ki jih interniranje še ni doletelo, izključeni tudi v prihodnje. Nadalje pravi: »Edini pridržek je bil napravljen z ozirom na katoliške dijake, da bi izločili one, za katere smo pričakovali škofov namig. Vendar do sedaj škof ni posredoval.« Robotti nadaljuje, da je težko določiti, kdo naj bo interniran iz kazenskih razlogov in kdo zaradi zaščite.⁴¹ Iz dokumenta je sklepati, da je bil škof Rožman v nekakih dogovorih z vojaškim poveljstvom, ki naj ne bi interniralo tistih katoliških dijakov, za katere bi posredoval, toda ker v juliju tega še ni storil, so bili nekateri med njimi internirani. Da je škof italijanskemu okupatorju ponudil ovaduštvo in izročanje komunistov, je sklepati iz izjave ob predaji spomenice generalu Robottiju z dne 12. septembra 1942: »Vi, Italijani, imate v Ljubljani zaradi jezika, zaradi nezanesljivosti slovenskih uslužbencev, zaradi splošne dolžnosti molčečnosti velike težave pri razlikovanju med dobrim in slabim /.../ Mi, katoličani, izstopamo iz ravnodušnosti in Vam ponujamo, da Vam pri Vašem delu stojimo ob strani, in Vam sami izročamo komuniste.«⁴²

O sestanku z dne 12. septembra so ohranjeni zapisi slovenskega literarnega zgodovinarja, teatrologa, gledališkega kritika ter urednika Franceta Koblarja, ki je bil med vojno tudi predsednik Društva slovenskih pisateljev. V spomenici, ki je nastala kot posledica sestanka, naj bi škof predlagal okrepitev vaških straž, ki bi jim poveljevali tudi slovenski častniki, ki naj bi jih na škofov predlog izpustili iz taborišč.⁴³ Po posredovanju škofa so šele v začetku novembra 1942 iz koncentracijskih taborišč začeli izpuščati organizatorje in poveljnike najprej vaških straž in Legije smrti in nato še pripadnikov MVAC.⁴⁴ Drugi interniranci so v nadaljevanju morali za izpust »sami podajati izjave, da se vpišejo v belogardiste in morali v mnogih primerih službo tudi nastopiti.«⁴⁵

Iz dveh ohranjenih dokumentov je razvidno, da so župniki v prošnjah glede izpusta utemeljevali, da naj se vrnejo možje domov in da naj jim vojaške oblasti dajo orožje, da bi se nato v sklopu italijanske vojske borili proti partizanom z uvrstitvijo v MVAC.⁴⁶ Italijanske okupatorske oblasti so se tudi same obračale na nekatere duhovnike kot svoje zaupnike v zvezi z reševanjem prošenj internirancev za izpust. Tako je npr. župni upravitelj pri Sv. Vidu nad Cerknico, Franc Pezdir,

⁴¹ DIN, dok. št. 88a, str. 168.

⁴² Kristan, *Kolaboracija in protirevolucija*, str. 36.

⁴³ Petrovič, Trampuž, *Ali sem kriv*, str. 22; prim. isti, *Intervju Božo Repe*, str. 46; prim. Jan, *Škof Rožman in kontinuiteta*, str. 94–119; prim. Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, str. 60–76, 233–245; Iz primerljivih virov je razvidno, da spomenica ni gotovo škofova, saj je Rožman že 26. 9. 1942 poslal Grazioliju »Pro memorijo«, v kateri se je pritožil nad slabim ravnanjem Italijanov in nespoštovanjem določil mednarodnega prava. Iz tega je sklepati, da je slednja posledica sestanka, spomenica pa ni dokazano škofova.

⁴⁴ DIN, dok. št. 90a, str. 170.

⁴⁵ Po pripovedih internirancev je bil primer, ko je župnik kar s prižnice označil 28 faranov kot komuniste in vse so odpeljali na Rab. Matejev, *Rab*, str. 40.

⁴⁶ DIN, dok. št. 88, str. 168; prim. DIN, dok. št. 89, str. 169.

prejel dopis s prošnjo, »da mi najzaupneje pošljete seznam oseb, katere bi se po Vašem mnenju moglo vrniti njim družinam«. Pri tem je poudarjeno, da so na seznamu lahko le taki, »o katerih je znano, da niso nikdar javno izražali prevratnih nazorov, ter nudijo polno jamstvo o svojih protipartizanskih in protikomunističnih čustvih«. ⁴⁷ Iz dopisa je tudi razvidno, ne le, da so nekateri duhovniki mogli uspešno posredovati za izpust internirancev, temveč, da so imeli dogovorjene tudi posebne znake, s katerimi so morali označiti predlagane za izpustitev.

V povojnem procesu proti škofu iz leta 1946 je zapisano: »Obtoženi Rožman je izposloval mnogim internirancem izpust iz taborišč z namenom, da pridobi in poveča število pripadnikov izdajalskih formacij.« ⁴⁸ Rožman se je »tudi sam zavzemal za izpust nekaterih internirancev iz katoliškega tabora«. ⁴⁹ Duhovnik in zgodovinar Metod Mikuž je januarja 1943 zapustil službo na ljubljanski škofiji in odšel v partizane, kjer je postal verski referent Glavnega poveljstva NOV in Partizanskih odredov Slovenije. Po vojni leta 1946 je v članku z naslovom O nepravih duhovnikih kritično spregovoril o vlogi duhovščine med vojno. Z osvetlitvijo škofovih razmišljanj članek dopolnjuje presojo o njegovi vlogi med vojno. S škofom Rožmanom sta namreč ohranila stike po poti korespondence. Rožman mu je 21. marca 1943 pisal o nesmiselnosti borbe malega slovenskega naroda z velikimi imperialističnimi silami. Bil je mnenja, da je sicer prav pripravljati končni obračun, treba pa je to delati na skrivaj. V drugem pismu z dne 6. februarja piše, da ne verjame v zločine belogardistov in pravi: »Pošljite mi točne dokaze, da bom mogel z vso odločnostjo nastopiti!« Poslali so mu dokaze, »škof je molčal in ni storil ničesar«. 1. marca 1943 prizna, da sodeluje z Italijani in obupan vzklika: »Sedaj pa res vidim, da z Italijani ni mogoče skupno delati!« A ostal je samo pri besedah, delal z Italijani dalje in za njimi z Nemci, saj je kot škof prisostvoval tudi domobranski prisegi na ljubljanskem stadionu. Mikuž nadalje ugotavlja, da škof ni po vojni bežal iz Ljubljane »iz praznega strahu, ne iz napačnega prepričanja, da ga bo od partizanov doletela kazen pač zato, ker je katoliški škof, pač pa, ker je začutil in vedel, da ga bo spričo njegovega dokazanega in jasnega sodelovanja z okupatorji in domačimi izdajalci njegov lastni tudi verni slovenski narod klical na odgovornost«. Mikuž škofu očita beg, saj po njegovem bežijo zločinci, zato škof ne bi smel bežati, če ne bi bil zločinec. Enak očitek namenja tudi vsem drugim duhovnikom, ki so zapustili domovino. ⁵⁰

Preživeli interniranec taborišča Kampor na Rabu Stane Kirn se sprašuje, zakaj škof Rožman ni v taborišče poslal nobenega duhovnika, kljub temu, da je bil z okupatorji v dobrih odnosih. Drugi primer »pa je mobilizacija sestradanih in obupanih rabskih internirancev v nedvomno od škofa organizirano belo gardo (kdor se je hotel rešiti gotove smrti v taborišču, se je moral v prošnji župniku zavezati, da bo vstopil v belo gardo)«. Pričevalec se spominja, da četudi je večinsko trpljenje

⁴⁷ DIN, dok. št. 89 a, str. 169.

⁴⁸ *Proces proti vojnim zločincem*, str. 41; prim. Petrovič, Trampuž, *Intervju Ljubo Bavcon*, str. 39.

⁴⁹ Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, str. 36.

⁵⁰ Mikuž, *O nepravih duhovnikih*, str. 198.

v taborišču povzročil italijanski fašizem, so tiste, ki so vstopili v belo gardo, nato označili kot prostovoljne antikomunistične borce. »Vsem internirancem pa je bilo osvobodilno gibanje in partizanstvo vedno edino upanje.«⁵¹

Iz drugega vira izvemo, da so po škofovem posredovanju slovenske šolske sestre redno potovale na Rab. Škof naj bi jim »izrecno naročil«, da ne smejo delati razlike med jetniki, ampak naj pomoč pravično delijo vsem, ne glede na narodnost in vero. Po pričevanju Zmage Radej, ki je s sestrami redno potovala do Reke in od tam »z ladjo s precejšnjo prtljago, ki je bila namenjena internirancem, je bila najvažnejša pošta s svojci. To je sestra Zmaga prinašala v osebni torbici.« Ker je taboriščna uprava sumila, da sestre ne opravljajo samo karitativne dejavnosti, so jih redno nadzirali in pregledovali, osebna prtljaga, polna pisem, ki so jih ilegalno pošiljali zaporniki svojcem v Ljubljansko pokrajino, je bila varna.⁵² Rožman si je prizadeval, da bi spravil iz koncentracijskih taborišč tudi otroke, ki bi jih za čas internacije njihovih staršev spravili v cerkvena otroška zavetišča. S sklicevanjem na »neki vir« avtor ugotavlja, da si je škof Rožman prizadeval, da bi starši v zaporih vojašnice na Taboru še pred odhodom v taborišče izročili otroke v cerkvena otroška zavetišča ali pa v rejo katoliškim družinam, čemur naj bi se nekateri starši uprli.⁵³

Razvidno je škof Rožman pri okupatorskih oblasteh posredoval za izpust ne glede na njihovo versko ali politično prepričanje, primer je njegovo sicer neuspešno posredovanje za Franceta Tomšiča.⁵⁴ Ohranjene in objavljene so namreč evidence, za katere zapornike, internirance in obsojence je škof prosil, da bi jih izpustili. »Že sama množica njegovih prošelj kaže, kako njegov odnos ni bil primer klasične kolaboracije. Dobesedni kolaborant se z okupatorjem odlično razume in tako dobro sodeluje, da mu ni treba protestirati in prositi pri okupacijskemu gospodarju.«⁵⁵ Neposrednih pozivov za vstop v MVAC ni izdajal, to so počeli duhovniki, ki so tudi v veliki meri presojali, koga naj Italijani izpustijo iz taborišč zato, da se bo pridružil protikomunističnim enotam.⁵⁶ France Dolinar v večplastni in celoviti predstavitvi škofa Rožmana ugotavlja, da se je po izjavah nekaterih pri škof zavedal moralne in etične vprašljivosti kasnejšega domobranstva, vendar ga je kljub številnim nepravilnostim sprejemal kot manjše zlo. »Rožmanove stike z okupacijskimi oblastmi, njegovo protikomunistično usmeritev in podpiranje domobranstva je spretno izkoristilo vodstvo KPS za verbalno in fizično nasilje nad duhovniki in verniki,

⁵¹ Kirn, *Zakaj taborišče Rab*, str. 16–17.

⁵² <http://kodelja.worldpress.com/>.

⁵³ Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, str. 34.

⁵⁴ Griesser-Pečar, Dolinar, *Rožmanov proces*, str. 24–25, 153, 163–171, 253–263; prim. Jan, *Škof Rožman in kontinuiteta*, str. 161–171; prim. Petrovič, Trampuž, *Intervju Božo Repe*, str. 47.

⁵⁵ Nežmah, *Dokumenti o procesu*, str. 66. Iz recenzije knjige Čipić et al, *Med sodbo sodišča*, 643 str.; prim. Petrovič, Trampuž, *Intervju Ljubo Bavcon*, str. 39; prim. Saje, *Belogardizem*, str. 179.

⁵⁶ Petrovič, Trampuž, *Intervju Božo Repe* str. 47; prim. isti: *Intervju Matjaž Ambrožič*, str. 41–42.

ki so jih med drugo svetovno vojno pavšalno in brez dokazov obtoževali izdajstva in kolaboracije z okupacijskimi oblastmi.«⁵⁷

Vrhovno sodišče RS je 1. oktobra 2007 sodbo Vojaškega sodišča z dne 29. avgusta 1946 zoper škofa Rožmana razveljavilo in jo vrnilo v ponovno sojenje Okrožnemu sodišču v Ljubljani. Odmevi na razveljavitev sodbe v delu slovenskih javnih občil so bili burni. Na stanje duha je pokazala tudi objavljena »popačena Rožmanova izjava Grazioliju ob priključitvi Ljubljanske pokrajine Italijanskemu kraljestvu«. ⁵⁸ Okrožno sodišče v Ljubljani je 10. 4. 2009 odločilo, da se kazenski postopek zoper škofa Rožmana ustavi. Tudi po razveljavitvi sodbe Vojaškega sodišča iz leta 1946 za nekatere ostaja medvojna drža škofa Rožmana sporna. ⁵⁹ Ob 65. obletnici zmage nad fašizmom in nacizmom je Janko Pleterski zapisal, da je zgodovina Slovencev dobila »z vrsto za to odgovornih kolaborantov hipoteko, ki si je še danes ne zmore priznati«. ⁶⁰

Komisija za reševanje prošenj

Preobrat na svetovnih bojiščih je povzročil spremembo italijanske taktike tudi v Ljubljanski pokrajini. V oddelku poveljstva XI. armadnega zbora, ki je sprejemal prošnje za izpust, je bila vse večja zmeda, zato so se že proti koncu novembra 1942 odločili imenovati posebno komisijo, ki naj bi na podlagi pregledanih prošenj pripravila predloge za izpust, v resnici pa ni imela nobenega vpliva.

Kot smo že ugotovili, je okupator najprej začel spuščati iz internacij tiste, ki bi postali njegovi sodelavci. Zaradi spremenjenih razmer v vojni so začeli postopoma obravnavati tudi prošnje za izpust bolnikov in starcev, vendar so postopki trajali več mesecev in je smrt večkrat prehitela predolgo odloženo, pa čeprav končno sicer ugodno rešitev. Pristojnost za izpuščanje internirancev iz koncentracijskih taborišč si je pridržala intendantca II. armade (Supersloda), po predhodni odobritvi armadnega poveljnika generala Roatte, po 15. decembru pa generala Robottija. Še decembra 1942 so italijanske vojaške oblasti hotele preprečiti pretok informacij o razmerah v taboriščih, ki so razvidno kazale na kršenje mednarodnopravno sprejetih norm v odnosu do internirancev, katerih podpisnica je bila tudi Italija. Tako so npr. vojaške oblasti prestregle dopis vojaškega duhovnika in kurata v taborišču Chiesanuova-Padova, ki je 16. decembra 1942 poslal ljubljanskemu škofijskemu ordinariatu dopis, da je potrebno poskrbeti za shirane in bolne internirance, ki so prišli iz Kočevske Reke. Namesto pomoči potrebnim so uvedli preiskavo in kurat je prosil za odpust iz vojaške službe. Robotti je na prejeto sporočilo dopisal pripombo: »Prav dobro! Ni bil primeren za službo, ki jo je opravljal.«⁶¹ »Protirevolucionarni tabor je izkoristil pripravljenost italijanskih oblasti, da postopoma izpuščajo iz

⁵⁷ Dolinar, *Med sodbo sodišča*, str. 31.

⁵⁸ Prav tam, str. 35.

⁵⁹ Horvat, *Škof Rožman*, str. 29.

⁶⁰ Pleterski, *Nujnost kolaboracije ali nujnost upora*, str. 6.

⁶¹ DIN, dok. št. 94, str. 173.

internacije tiste moške, za katere krajevni dejavniki zagotavljajo, da se bodo vključili v MVAC. Kot priča poročilo poveljstva 11. armadnega zbora z dne 18. decembra 1942, je to bilo celo v njegovem programu, kajti ta milica naj bi prelila že precej krvi za italijanskega okupatorja.⁶² Ferenc dodaja, da pa ni podatka, koliko med okoli 6000 privrženci MVAC jih je prišlo iz internacije, kar je glede na nered v italijanskih evidencah razumljivo.

Ustanovitev komisije je bila prebivalstvu Ljubljanske pokrajine sporočena tik pred božičem 23. decembra 1942 s posebno Objavo, iz katere je razviden varljivi videz nekakšne vneme pri reševanju prošenj za izpust z željo prepričati prebivalstvo o pravičnosti in razumevanju ter da zato odklanja nadaljnji sprejem prošenj za izpustitev iz taborišč. Iz izjave je vidna tudi veljavnost trditve o podkupljivosti. Njeno besedilo je general Gambaro 5. januarja 1943 poslal v odobritev Višjemu poveljstvu oboroženih sil Slovenije-Dalmacije, vendar ker odgovora ni bilo, je 14. marca 1943 ponovno pisal (akt št. 06/106 A.V.). V dokumentu piše, da bodo v komisiji prošnje za izpust samo zbirali in jih imeli v evidenci z edinim namenom, da iz njih povzamejo potrebne podatke za presojo posameznih primerov. Robotti, novi poveljnik Višjega poveljstva oboroženih sil Slovenije-Dalmacije, je 30. marca odobril besedilo objave s poudarkom, da je treba prošnje, podprte z vplivnimi priporočili, vzeti takoj v pretres.⁶³ Komisija za reševanje prošenj internirancev je torej brez jasnih navodil delovala vse do odobritve Objave. Poudarek je na treh točkah. Prošnje, ki jih pošlje XI. armadnemu zboru nadrejeno poveljstvo, je treba takoj vzeti v pretres, prošnje vojakov, ki so šteti kot civilni interniranci, se rešuje kot vse druge, vendar s previdnostjo, saj so slednji posebno nevarni, če bi se postavili na čelo partizanov. Torej je iz te kategorije treba izpustiti le take, ki »so nam zanesljivo naklonjeni«. Robotti se dotakne še vojnih ujetnikov in pravi, da za njih ni pristojno poveljstvo.⁶⁴ Na zunaj je komisija sicer začela poslovati z vtisom resnosti. V posebnem poročilu Poveljstvu XI. armadnega zbora pisec priznava in kritizira dotedanje napake pri reševanju prošenj, kritičen je do namernega zavlačevanja reševanja prošenj in do koruptivnosti. Pri reševanju posameznih prošenj namreč poizvedujejo pri kvesturi, karabinjerjih in vojaških enotah za mnenje, kar je sicer sistem dela italijanske policije, kadar gre za izpust konfiniranca ali za ponoven pregled seznama političnih osumljencev. Vendar pa naj ne bi bil ta postopek potreben pri slovenskih internirancih, ki so bili izgnani zaradi varnostnih razlogov ali izpraznitve posameznih ozemelj. Poročilo je kritično tudi do prioritet pri izpustih zaradi posredovanja vplivnih osebnosti, ki pripomorejo k hitrejšim rešitvam prošenj, kar pri ljudeh vzbuja slab vtis. Vendar je poročilo naslovniku ostalo brez odmeva.⁶⁵ Praksa je tudi pokazala, da se niso vračali interniranci, za katere so bila oddana ugodna mnenja za izpust, ampak celo tisti, za katere sploh niso bile zahtevane nobene poizvedbe, kar kaže na intervencije »močnih osebnosti in delovanje raznih vplivov«.⁶⁶

⁶² Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, str. 37; isti, dok. št. 361, str. 329.

⁶³ KUZOP, *Internacije*, str. 99–100.

⁶⁴ Prav tam, str. 100.

⁶⁵ DIN, dok. št. 81, str. 164–165.

⁶⁶ KUZOP, *Internacije*, str. 101.

Po novih navodilih so torej tudi s komisijo spet obveljale že do tedaj uporabljane in preizkušene metode: poskusi vabljenja internirancev v izdajalsko MVAC, priporočila, osebne zveze, podkupovanje ter namerna počasnost pri reševanju vlog. Posredovanje za izpust je bilo povezano s protiuslugami, večkrat celo skrajno poniževalnimi. Iz odmevov ljudi v dokumentih je razvidno, da so imeli prednost pri izpustu premožnejši, kar jasno kaže na podkupovanje. Še izrazitejši primer sledi iz pisma, kjer piše: »Danes mi je šlo na jok, ko sem pri odhodu iz poveljstva armadnega zbora, kjer sem prosila za razgovor z Gambaro, slišala nekega častnika reči, da to ni potrebno za žensko, da zadostuje, da plača /.../ razumeš /.../ da plača s svojim telesom /.../ pa doseže vse /.../«⁶⁷ Tako so tudi nekatere ljubljanske prostitutke ugotovile, da lahko s prodajanjem Italijanom posredujejo v zvezi z internacijami. Dokumentiran je primer ženske, ki je živela izključno od tega, da se je za denar prodajala le italijanskim častnikom z višjimi čini. Hkrati pa je posredovala za Slovence, aretirane, priprte ali internirane z namenom njihove izpustitve. Svojega početja ni skrivala in dala vedeti, da s svojimi zvezami lahko doseže oprostitev. Od sorodnikov je za uslugo zahtevala zneske, ki so presegali tudi do 10.000 tedanjih lir.⁶⁸ Njeno javno delovanje je bilo škodljivo, zato so jo Italijani internirali.⁶⁹ Iz navedenih primerov je razvidno, da pri izpustih ni šlo za princip humanosti, temveč za uveljavljanje navidezne moči in ravnanje v imenu nizkotnih osebnih koristi posameznikov. V zgodovino internacij Slovencev v italijanskih koncentracijskih taboriščih sodijo tudi množične demonstracije za izpust taboriščnikov. OF je že od februarja 1943 začela z množičnimi demonstracijami. Demonstrirale so predvsem žene internirancev in matere interniranih otrok in to pred sedeži italijanskih uradov, pred vladno palačo, kjer je uradoval visoki komisar Grazioli in po njegovem odhodu junija 1943 Giuseppe Lombrassa oz. avgusta general Riccardo Moizo, tudi pred Kasino, kjer je bil sedež armadnega zbora, vojašnico na Taboru, pred stanovanjem generala Gambare ter sodnimi zapor, dvakrat pa tudi pred škofijsko palačo. Od februarja do avgusta 1943 je bilo devet demonstracij. Med demonstracijami so delegacije žensk zgoraj navedenim izročale pisne zahteve za izpust internirancev. Italijanske oborožene sile so prijele in obsodile nekaj demonstrantk, niso pa jih ustrelili.⁷⁰

Tudi s padcem Mussolinija 25. julija 1943 je fašistična vojska delovala naprej. General Gambaro je 31. julija 1943 objavil razglas, kjer piše, da se ohranjajo obstoječi predpisi v Ljubljanski pokrajini.⁷¹ Enako je veljalo tudi za taborišča. Tudi po vojaški kapitulaciji Italije je internirancem le v nekaterih taboriščih uspelo zlomiti odpor taboriščnih uprav in oditi domov ali se priključiti NOV. Drugod so poveljstva internirance izročila Nemcem, ki so jih nato odpeljali v svoja taborišča.

⁶⁷ DIN, dok. št. 95, str. 174.

⁶⁸ V taborišču Rab se je npr. za denar tedanjih 25 lir dalo kupiti hlebček kruha. *Črne bukke*, str. 221–222.

⁶⁹ DIN, dok. št. 96, str. 174.

⁷⁰ Ferenc, *Konfinacije, racije, internacije*, str. 37.

⁷¹ Šnuderl, *Fašistično domobransko nasilje*, str. 119.

Nesloga med Slovenci

Nasprotna propaganda je vojno med partizani in italijanskim okupatorjem imenovala »komedija z bojem proti komunizmu«. Najpogostejši objavljeni očitki nasprotne propagande v Slovincu, Slovenskem domu, Slovenčevem koledarju 1944, v Črnih bukvah, v raznih letakih, drugih brošurah in govorih so trditev, da je bila OF do kapitulacije Italije 1943 v zvezi z italijanskim okupatorjem. Slednji naj bi vojski dobavljal orožje, vodil samo navidezne borbe in celo, da vse izgube italijanske vojske od leta 1941 do 1943 naj ne bi znašale več kakor 400 mož.⁷² Tudi na primeru taboriščne tematike sta vidna razdvojenost ter razkol Slovencev med drugo svetovno vojno. Razkol, razviden v tisku in publikacijah, uvodno osvetljuje npr. tudi članek z naslovom: Naše zmage nad rdečimi tolpami in pouk iz njih, ki je izšel v tedniku Slovenski dom,⁷³ z dne 8. aprila 1944. Iz vsebine članka je razvidno, kolikšno je bilo tedaj sovraštvo med Slovenci. Pričevalec medvojnega časa se spominja tedanje propagande: »Če bodo zmagali komunisti, bomo jedli vsi iz enega kotla, porušili pa nam bodo tudi cerkve.«⁷⁴ Tovrstna medvojna propaganda je posledično pomenila, da so se nekateri verni Slovenci povezali z okupatorjem proti lastnemu narodu. Glede korenin preteklosti, je poveden naslednji aforizem: »Od vseh časov se v naši politiki največ uporablja preteklik.«⁷⁵

V poglavju Sodelovanje OF z badoglijevskimi pripadniki savojske vojske npr. Črne bukve v zvezi s taboriščem Kampor na Rabu med drugim navajajo kot »najstrašotnejši dokaz za izdajalsko zaroto, ki jo je komunistična OF sklenila s savojsko cesarsko vojsko proti lastnemu narodu, koncentracijska taborišča, v katera so leta 1942 cesarski vojaki odvlekli kakih 25.000 Slovencev«. V nadaljevanju sledi, da »bomo navedli nekaj imen nesrečnih žrtev, za katere je bilo moč dobiti do zdaj točne podatke. Iz teh bo razvidno, da je savojska cesarska vojska med komuniste prištevala onemogle starce in nebogljene otroke ter jih vlačila v grob na Rabu. Da je bila umrljivost v tem koncentracijskem taborišču tako strašna, je vzrok sodelovanje med cesarsko vojsko in komunisti.« Komunisti naj bi imeli v taborišču vso oblast, ko naj bi »uganjali nasilje nad nekomunističnimi interniranci ter jih izkoriščali. To sodelovanje se je kazalo tudi v dejstvu, da prav na Rab skoraj ni bilo mogoče pošiljati internirancem paketov in denarja.« Krivdo se pripisuje dejstvu, da so bili ti predeli leta 1942 in pozimi 1943 pod oblastjo »komunističnih tolp« ter da naj bi poveljstvo komunistične narodnoosvobodilne vojske strogo prepovedalo pošiljati internirancem iz teh krajev kakršno koli pomoč. Razlog za to naj bi bil ta, da so bili ti ljudje po ogromni večini nasprotniki komunizma in da naj bi bilo OF do tega, da izginijo s sveta. Če pa naj bi paketi prišli do Reke in Raba, jih stradajoči ujetniki naj ne bi dobili zaradi zadržanja cesarskih savojskih

⁷² *Prav tam*, str. 117–119. Neresnične navedbe demantirajo tudi podatki iz zaplenjenega arhiva italijanske pehotne divizije Isonzo, ki je imela sedež v Novem mestu.

⁷³ Slovenski dom je bil tednik za politična in kulturna vprašanja, ki so ga izdajali domobranci z dovoljenjem okupatorja, nacistične Nemčije.

⁷⁴ Žlindra, *Slovenski dom 1944*, str. 28.

⁷⁵ Kaltnekar, *Sprava*, str. 16.

oblasti. Kasneje, ko je Rab postajal »le prekričeča in prenečloveška zadeva«, naj bi cesarska savojska vojska trdila, da je 12000 Slovencev odpeljala tja, da bi jih zaščitila pred komunisti.⁷⁶ Iz Črnih bukev izvemo izkrivljeno resnico, in sicer, da so npr. med tistimi, ki so lahko šli predčasno iz taborišča Kampor, »bili sami komunisti«. Črne bukve krivdo komunistom pripišejo tudi z naslednjo navedbo: »Če bi slovenski komunizem ne bil zakrivil nobenega drugega greha kakor samo Rab, je to tak zločin, kakor ga naša zgodovina ne pomni.«⁷⁷

Predsednik izvršnega odbora OF Josip Vidmar je imel na Zboru odposlancev slovenskega naroda, ki je zasedal v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943, na prvi slavnostni seji otvoritveni govor, v katerem je kot odgovor na očitke, ki jih najdemo v Črnih bukvah glede krivde, povedal takole: »Na deset tisoče Slovencev je razgnanih, interniranih in zaprtih po sovražnih deželah. Vse to so tovariši, kakor so trdili naši nasprotniki, narodni izdajalci – belogardisti in mihajlovičevci, sadovi osvobodilne borbe, gibanja, ki smo ga mi člani Izvršnega odbora pričeli in vodili. Po trditvah teh ljudi smo kajpada mi krivi vsega tega gorja, ki je zadelo slovenski narod. To je obtožba zoper Izvršni odbor, ki ste jo v preteklem letu lahko nešteto krat slišali in brali. Zdaj čujte naš odgovor. Predvsem mora biti vsakomur jasno, da je ta obtožba že po svojem obsegu brezvestno pretirana. Italijani so kakor zdaj pri nas 20 let divjali na Primorskem, kjer se ni nihče upiral z orožjem v roki. Naši tovariši Primorci vam lahko povedo o marsikakšni požgani vasi, o marsikakšnem novem in prezgodnjem grobu in o velikih množicah, zaprtih in mučenih Slovencev. /.../ Teh zverstev prav gotovo ni povzročil šele naš odpor, bila so načrtno pripravljena. Naš osvobodilni boj jih je mestoma zavrnil, mestoma pa tudi sprožil. To je točna resnica. /.../ Za vsakega poštenega Slovenca je edini krivec okupator, tuj razbojnik, ki nam je prišel delat silo, ne pa mi, ki smo se branili zoper njegovo nasilje. To je očitno celo za vsako zdravo mislečo pamet, samo našim domačim izdajalcem to ni hotelo biti jasno. Zakaj ne? Ker so bili pomagači tujega roparja. Če bi obtožili njega, bi morali tudi sebe. Krivde tedaj nikakor ne moremo priznati nobene. Priznamo pa, kakor že rečeno odkrito, da je bil ponekod osvobodilni boj povod za sovražnikovo dejanje.«⁷⁸ V imenu »slovenskega ljudstva« so anonimne Črne bukve v sklepu tožile »kot narodne in človeške zločince« z zahtevo kazni OF, natančneje vse člane Izvršnega odbora OF, KPS in njen Centralni komite, bivše in sedanje vrhovne poveljnike slovenske NOV, voditeljico Varnostno obveščevalne službe (VOS) ter njenega političnega komisarja, Antifašistično zvezo narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) s predsednikom ter vse njene zastopnike, člane vrhovnega plenuma OF ter na koncu poveljnika savojske II. armade, vse poveljnike cesarskega II. armadnega

⁷⁶ *Črne bukve*, str. 220. Seznam žrtev, prav tam, str. 228–244.

⁷⁷ Prav tam, str. 227. Prvi predsednik KUZOP za Slovenijo Šnuderl je na podlagi zbrane gradiva leta 1944 napisal brošuro kot odgovor na propagandistična dela nasprotne strani. Nekaj izvodov je bilo vezanih v zeleno padalsko svilo. Partizanska tiskarna je imela sedež na osvobojenem ozemlju na Goteniškem Snežniku.

⁷⁸ DZOK, str. 13–14. Vidmar se je v citiranem govoru dvakrat kritično dotaknil tedanjih razmer, kar odpira tudi vprašanje kasnejše sprave med Slovenci.

zboru v Ljubljani ter »vse savejske cesarske dostojanstvenike in oblastnike, ki so zločinsko delo OF proti Slovincem kakorkoli podpirali.«⁷⁹

Namesto uvoda je v objavljenih dokumentih o Kočevskem zboru ob desetletnici leta 1953 uporabljen sestavek o Zgodovinskem zboru, ki ga je napisal Boris Kidrič, tedanji prvi sekretar Izvršnega odbora OF Slovenije, ki je bil objavljen v Slovenskem poročevalcu št. 24, z dne 17. 10. 1943. Zbor je enodušno obsodil kolaboracijo ter zahteval, naj jo narodna oblast energično, brez usmiljenja iztrebi. »S tem je dal /.../ kar najodločnejši odgovor vsem tistim ljudem brez hrbtenice, ki bi radi pomirili ogenj in vodo, podjarmljeni narod in njegovega zatiralca, borca za svobodo in ogabnega izdajalca.«⁸⁰

Morda je ponudil italijanski general Vittorio Ruggero v pogovoru s škofom Rožmanom jeseni 1942 odgovor glede sprave med Slovenci: »Povedal Vam bom odkrito, kaj jaz mislim o MVAC. Nisem Slovenec, a tako gledam na Slovence in njihov boj: MVAC nam Italijanom mnogo pomaga /.../ a med vami Slovenci ustvarja takšno sovraštvo, da ga petdeset let ne boste mogli odpraviti.«⁸¹ Po kapitulaciji Italije je bila na konferenci zaveznikov v Moskvi oktobra 1943 izdana Moskovska deklaracija, po kateri so se tri velesile Velika Britanija, Sovjetska zveza (SZ) in Združene države Amerike zavezale, da bodo vojne zločince vsepovsod zasledovale in jih izročale v sojenje vladam prizadetih držav. Zločincem naj bi sodilo posebno medzavezniško sodišče. S to deklaracijo je bila dana osnova za ustanavljanje organov za ugotavljanje zločinov okupatorjev po raznih državah, ki so bile prizadete s strani italijanskih in nemških okupatorjev zaradi vojnih zločinov. Narodno-osvobodilno gibanje je z namenom dokumentiranega zbiranja gradiva o storilcih in zločinih ustanovilo Državno komisijo za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev s kompetenco za vse ozemlje Jugoslavije, analogno temu pa je bil 19. 2. 1944 v Črnemlju sprejet Odlok o ustanovitvi Komisije pri Predsedstvu Slovenskega narodnoosvobodilnega sveta za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.⁸² Slovenska komisija je prva v Jugoslaviji pričela z delom, zato ni imela še nobenih zgledov, niti posebnih direktiv za delo. Zgledovala se je lahko le po SZ, ki je nemške vojne zločince postavila pred sodišče (npr. proces v Harkovu), izvedla javno razpravo proti njim in nato tudi javno izvršila smrtno kazen. Ena izmed temeljnih nalog KUZOP je izhajala iz moskovske izjave zaveznikov: »Potrebno je, da objavimo svojo odločitev, da nihče, ki je sodeloval v teh zverstvih, ne bo ušel kazni. /.../ Vsi oni, ki pri zločinih sodelujejo, bodo kaznovani.« Tako je slovenska komisija začela zbirati obtežilno gradivo zoper vojne zločince. Potrebno je bilo vzpostaviti mrežo organov po krajih, kjer je to vsled vojne bilo možno. Šele ko so ljudje prepoznali pomen dela komisije, so začeli prijavljati zločine. Član komisije Fedor Košir je zapisal, da je »problem predstavljal tudi strah prijaviteljev pred maščevanjem sovražnika, ki bi gotovo nastopil neusmiljeno proti vsakomur, ki

⁷⁹ Več o imenih obsojenih posameznikov *Črne bukve*, str. 245–247. Anonimno delo se pripisuje Mirku Javorniku. Saje, *Belogardizem*, op. št. 53, str. 230.

⁸⁰ DZOK, str. 5; več o zlomu kolaboracije Saje, *Belogardizem*, str. 542–572.

⁸¹ *Pismo škofa Rožmana* (faksimile), 7. marec 1944. Prav tam, str. 599.

⁸² DLO I, dok. št. 112, str. 141; prim. Guštin, *Kronika naše Kalvarije*, str. 240.

bi si upal prijaviti njegove zločine«. Komisija je po ustanovitvi leta 1944 delovala na osvobojenem in na pol osvobojenem ozemlju. Ustanovljene so bile podružnice za Gorenjsko in Koroško, za SV Slovenijo, pri Pokrajinskem Narodno osvobodilnem odboru za Slovensko Primorje in Trst pa še posebna komisija. Po osvoboditvi je bil sedež slovenske komisije prenesen v Ljubljano. Po kapitulaciji Italije so se ohranili arhivi italijanskih divizij, ki so bile razmeščene po slovenskem ozemlju in dokumenti ostalih okupatorskih oblasti. Posebno poglavje predstavlja obtožno gradivo zoper okupatorjeve sodelavce. Košir jih označuje kot ljudi, ki so povsod iskali le osebne koristi, ne pa napredek in blagor naroda. »Bali so se ljudske volje, zato so pustili ljudstvo v nevednosti, ga slepili z lažnimi obljubami. Bili so vdani hlapci okupatorju, v borbi proti lastnim bratom pa so bili okrutnejši kot gospodar sam /.../ Slovenija in tudi Jugoslavija bi neprimerno manj pretrpela, če bi bil narod сложен, če se ne bi pojavili med njim izvržki, kot so bili organizatorji italijanske pomožne vojske MVAC, sestavljene iz sinov slovenskih mater in očetov, in zločinci, kot je bil izdajalec Rupnik, organizator slovenskega domobranstva, pomožne vojske nemškega okupatorja.«⁸³ KUZOP je zbrala tudi podatke o zločinih tistih okupatorjevih domačih pomagačev, ki so po vojni pobegnili preko meja. V smislu določb Moskovske deklaracije so oblasti po vojni tudi zahtevale njihovo vrnitev. Komisija je verjela, da bo z zbranim gradivom dokumentov italijanskega okupatorja kot sosednje države lahko na mirovni konferenci dokazala krivdo.⁸⁴

Na sedežu OZN v New Yorku je pri komisiji za vojne zločine zbrana dokumentacija o 883 italijanskih vojnih zločincih, ki so v času italijanske okupacije 1941–1943 delovali na takrat okupiranem območju. Vsaj sto od njih je odgovornih za zločinska dejanja na območju Ljubljanske pokrajine, vendar nihče od njih ni bil kaznovan niti izročen pravosodnim organom naše države.⁸⁵

Sklep

Italijanski okupator je na primeru internacij Slovencev v koncentracijska taborišča odkrito kršil načela mednarodnega prava. V primeru izpustov iz taborišč je uporabljal naslednje metode: vabljenje internirancev k sodelovanju, priporočila, osebne zveze, podkupovanje in namerno počasnost pri reševanju vlog. Grozljive razmere v taboriščih in strah pred dokončnim izstradanjem so povzročili, da so se nekateri interniranci odzvali odkritim italijanskim pozivom, kar je razvidno iz ohranjenih prošenj za izpust, v katerih interniranci izražajo svojo pripravljenost za sodelovanje (MVAC). Pri tem je okupator izrabljal tudi podporo dela Slovencev in spretno izkoriščal njihovo notranjo razklanost.

⁸³ Košir, *Komisija za ugotavljanje zločinov*, str. 80.

⁸⁴ Prav tam, str. 81. Glede na zaplete v pogajanjih glede mejnega vprašanja po drugi svetovni vojni na pariški mirovni konferenci se je pokazalo, da niti argumenti te vrste nimajo ustrezne teže. Italija namreč niti enega vojnega zločinca ni postavila pred sodišče.

⁸⁵ <http://www.dnevnik.si/tiskane>.

Objavljeni viri

- Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. I. knjiga* (DLO I). Zbral in uredil Makso Šnuderl. Izdaje društva pravnikov LRS, sekcija za partizansko pravo. Ljubljana: Tiskarna Toneta Tomšiča, 1949:
- DLO I, dok. št. 112, str. 141: Odlok o ustanovitvi komisije pri Predsedstvu SNOS-a za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, 19. februar 1944.
- Pismo škofa Gregorija Rožmana uredniku Mirku Javorniku*, 7. marec 1944. Saje, Franček, Belogardizem. Mengeš: Ciceron, 2008, str. 599.
- Rab – Arbe – Arbissima. Konfinacije, Racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941–1943. Dokumenti*.⁸⁶ Zbral in uvodno študijo napisal Tone Ferenc. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Društvo piscev zgodovine NOB, 2000:
- Dok. št. 361, str. 329: Poročilo poveljnika XI. armadnega zbora generala Gastona Gambare Komandi Slovenija – Dalmacija (2. armada) z dne 18. decembra 1942. Vojaška pošta 10.
- Zbor odposlancev slovenskega naroda v Kočevju od 1. do 3. oktobra 1943. Dokumenti* (DZOK). Uredil Milan Megušar – Borut. Ljubljana: Tiskarna Toneta Tomšiča, september 1953. Izdala in založila ob 10-letnici Zbora odposlancev Ljudska skupščina LRS.
- Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini. I. Internacije. Dokumenti* (DIN). Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (KUZO), Institut narodne osvoboditve pri predsedstvu vlade LRS. Ljubljana: Ljudska pravica, 1946:
- DIN, dok. št. 90a, str. 170: Urgentno tajno poročilo poveljnika XI. Armadnega zbora generala Maria Robottija z dne 17. aprila 1942, št. 02/2928.
- DIN, dok. št. 90b, str. 171: Giovanni De Filippis, karabinjerski poročnik, Poročilo o položaju, 4. julija 1942, št. 5/15.
- DIN, dok. št. 88a, str. 168: Odgovor generala Maria Robottija, akt št. 02/7159 z dne 21. julija 1942 na dopis št. 1248/26/Ris visokega komisarja Emilia Graziolija, z dne 16. julija 1942.
- DIN, dok. št. 89, str. 169: Vloga župnika Franca Majdiča iz Sodražice in Antona Gornika, župnega upravitelja v Gori-Petrinjcih Visokemu komisarju v Ljubljani z dne 29. oktobra 1942.
- DIN, dok. št. 88, str. 168: Vloga župnika v Želimljah pri Igu Cirila Milavca Poveljstvu II. armade z dne 12. novembra 1942.
- DIN, dok. št. 81, str. 164–165: Promemoria – Poročilo komisije poveljstvu XI. Armadnega zbora, 28. november 1942 (zapisal poročnik Maggugliani).
- DIN, dok. št. 85, str. 166: Vloga MVAC v Dolenji vasi pri Ribnici, 19. november 1942; Odločba poveljstva XI. Armadnega zbora o izpustu, 29. november 1942, št. 3/800-4.
- DIN, dok. št. 82, str. 165: Promemoria – Osnutek ukrepov za osvoboditev vojakov bivše jugoslovanske armade, sestavljen pri poveljstvu XI. Armadnega zbora po načelniku generalnega štaba Brunu Luciniju, začetek januarja 1943.
- DIN, dok. št. 86, str. 167: Vloga poveljstva MVAC Horjul komandi I. Bataljona, 3. januar 1943, podpisan Alojzij Bastič.
- DIN, dok. št. 91, str. 171: Gastone Gambara, poveljnik XI. Armadnega zbora: Predlog višjemu poveljstvu oboroženih sil Slovenije-Dalmacije o izpustitvi Rupnikovih sorodnikov z dne 4. januarja 1943, št. 06/40.
- DIN, dok. št. 83, str. 165: Predlog poveljnika XI. Armadnega zbora generala Gastona Gambare, 5. januar 1943, št. A. V. 06/42 na Intendanco Višjega poveljstva oboroženih sil Slovenije-Dalmacije.

⁸⁶ Navedeni italijanski dokumenti so prevedeni v slovenščino. V italijanskem izvirniku so objavljeni v citiranih knjigah.

- DIN, dok. št. 89 a, str. 169. Zaupni dopis Umberta Rosina, okrajnega komisarja Okrajnega glavarstva v Logatcu župnemu upravitelju pri St. Vidu nad Cerknico (Francu Pezdirju, op. V. Š.) z dne 8. januarja 1943, št. 23/Ris.
- DIN, str. 101: Dopis Ettoreja Giovanninija, poveljnika XIV bataljona karabinjerjev, na Poveljstvo karabinjerjev XI. Armadnega zbora dne 17. januarja 1943, št. 12/4 Seg.
- DIN, dok. št. 94, str. 173: Dopis intendance višjega poveljstva oboroženih sil Slovenije-Dalmacije z dne 17. februarja 1943. št. 3794/18/i.c.
- DIN, dok. št. 87. str. 167: Dopis št. 3/1866 z dne 2. marca 1943 Visokemu komisariatu Ljubljanske province, podpisan Giuseppe Agueci.
- DIN, str. 100: Pismo Maria Robottija, poveljnika Višjega poveljstva oboroženih sil Slovenije-Dalmacije, z dne 30. marca 1943, akt št. 02809.
- DIN, dok. št. 84, str. 166: Poročilo poveljnika oz. zveznega častnika pri oddelku MVAC v Preserju, podporočnika Lina Magnaguagna z dne 1. junija 1943.
- DIN, dok. št. 93, str. 172: Salvatore Riccioli: Poročilo XIV bataljona karabinjerjev – Kočevska reka, z dne 13. junija 1943, št. 176/5.
- DIN, dok. št. 95, str. 174. Pismo Italijanke Eugenie Ferraro iz Ljubljane karabinjerju Guglielmu Montone pri XIV. Bataljonu karabinjerjev v Ribnici z dne 5. avgusta 1943.
- DIN, dok. št. 96, str. 174: Pismo podpolkovnika Giuseppeja Aguecija, poveljnika karabinjerjev pri XI. Armadnem zboru, (prejemnik kapetan Roberto Balbo di Vinadio) z dne 27. avgusta 1943, št. 19/3 13. 20. 16.
- DIN, dok. št. 92, str. 172: Luigi Maggiore Perni: Poročilo poveljnika divizije Cacciatori delle Alpi št. 4878 z dne 30. avgusta 1943.

Vojni tisk – brošure

- Črne bukve o delu komunistične osvobodilne fronte proti slovenskemu narodu*, Ljubljana, 1944, 247 str.
- Matejev, S., *Rab*. Kočevski rog: Partizanska tiskarna, 1944, 51 str.
- Šnuderl, Makso, Uvodna beseda. *Rab*. Kočevski rog: Partizanska tiskarna, 1944, str. 3–5.
- Šnuderl, Makso, *Fašistično domobransko nasilje nad Slovenci*. Komisija za ugotovitev zločinov okupatorjev in njihovih hlapcev pri predsedstvu SNOS, Tiskarna Triglav, 1944, 184 str.

Ustni viri

- Intervju z dr. Matjažem Ambrožičem*, 21. 2. 2006, Župnišče Nove Stožice. Petrovič, Kika, Trampuž, Liana, *Ali sem kriv? Vpliv ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana v letih 1941–1945*. Raziskovalna naloga. Ljubljana: Gimnazija Bežigrad, 2006, str. 40–43.
- Intervju z dr. Božom Repetom*, 23. 2. 2006, Filozofska fakulteta. Petrovič, Kika, Trampuž, Liana, *Ali sem kriv? Vpliv ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana v letih 1941–1945*. Raziskovalna naloga. Ljubljana: Gimnazija Bežigrad, 2006, str. 44–50.
- Intervju z zasl. prof. dr. Ljubom Bavconom*, 14. 2. 2006, Pravna fakulteta. Petrovič, Kika, Trampuž, Liana, *Ali sem kriv? Vpliv ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana v letih 1941–1945*. Raziskovalna naloga. Ljubljana: Gimnazija Bežigrad, 2006, str. 39.

Časopisni viri

- Brajer, Ciril, Zadnja izpoved Antona Puha: »Bil sem domobranec«. Pričevanja o zločinu nad lastnim narodom. *Nedeljski dnevnik*, l. 48, št. 17, 26. aprila 2009, str. 10.
- Horvat, Marjan, Škof Rožman med sodbo sodišča in sodbo vesti. *Mladina*, št. 45, 13. november 2009, str. 29.
- Janež, Herman, Dan Spomina. *Svobodna misel*, l. 18, št. 17, 11. september 2009, str. 26.

- Gombač, M. Boris, Ko je umrl moj oče – Quando mori mio padre. *Svobodna misel*, l. 18, št. 22, 27. november 2009, str. 14–16.
- Kaltnekar, Zdravko, Sprava. *Svobodna misel*, l. 18, št. 15, 14. avgust 2009, str. 16–17.
- Kirn, Stane, Zakaj taborišče na Rabu? *Svobodna misel*, l. 17, št. 17, 12. september 2008, str. 16–17.
- Kirn, Stane, Vprašanja za gospoda nadškofa Urana. *Dnevnik*, l. 59, št. 92, 21. april 2009, str. 22.
- Kramberger Škerl, Uroš, Intervju Janez Winkler, upokojeni načelnik policije: Danes je roka politike desetkrat daljša kot v mojem času. *Dnevnik, priloga Objektiv*, l. 59, št. 79, 4. april 2009, str. 12.
- Kristan, Ivan, Parazita sta bila kolaboracija in protirevolucija (polemika). *Delo, Sobotna priloga*, l. 8, 2009, str. 35–36.
- Nežmah, Bernard, Dokumenti o razvpitem sodnem procesu zoper škofa Rožmana (ocena knjige). *Mladina*, št. 45, 13. november 2009, str. 66.
- Pleterski, Janko, Nujnost kolaboracije ali nujnost upora. *Svobodna misel, priloga Novi razgledi* št. 12, l. 19, št. 8, 23. april 2010, str. 6.
- Vratuša, Anton, Podpolkovnik Cuiuli in njegov pes. Resnica o smrti vodje italijanskega taborišča na Rabu. *Svobodna misel*, l. 18, št. 6, 27. marec, 2009, str. 14–16.
- Žlindra, Polde, Kaj je pisal Slovenski dom leta 1944. *Svobodna misel*, l. 18, št. 15, 14. avgust 2009, str. 28.

Elektronski viri

- <http://kodelja.worldpress.com/2007/12/07/rab-in-bozicne-teme/>, 13. 8. 2009.
- http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/nedeljski/1042209014, 13. 8. 2009.

Neobjavljena dela

- Petrovič Kika, Trampuž Liana, *Ali sem kriv? Vpliv ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana v letih 1941–1945*. Raziskovalna naloga, (mentorja: dr. Viljenka Škorjanec, Kristijan Jeršin Tomassini). Ljubljana: Gimnazija Bežigrad, 2006.

Literatura

Monografije

- Andrassy, Juraj, Bakotić, Božidar, Budislav Vukas, *Međunarodno pravo I*. Zagreb: Školska knjiga 1995.
- Bacque, James, *Druge izgube (Preiskava o smrti približno milijona nemških vojaških ujetnikov v ameriških in francoskih taboriščih po drugi svetovni vojni)*. Prevod Andrej Poznič. Mengeš: Ciceron, 2007.
- Capogreco, Carlo Spartaco, *I campi del Duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940–1943)*. Torino: Einaudi, 2004.
- Čipić Rehar, Marija, Dolinar, France M., Griesser Pečar, Tamara, Otrin Blaž, Visočnik Julijana, *Med sodbo sodišča in sodbo vesti: dokumenti sodnega procesa proti škofu Gregoriju Rožmanu*. Ljubljana: Družina, 2009.
- Ferenc Tone, *Rab – Arbe – Arbissima. Konfinacije, Racije in internacije v Ljubljanski pokrajini 1941–1943. Dokumenti*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: Društvo piscev zgodovine NOB, 2000.

- Gombač, Metka, Gombač, Boris M., Mattiussi, Dario, *Quando morì mio padre. Disegni e testimonianze di bambini dai campi di concentramento del confine orientale (1942–1943)*. Gorica: Center Leopoldo Gasparini, 2004.
- Griesser-Pečar, Tamara, Dolinar, France Martin, *Rožmanov proces*. Ljubljana: Družina, 1996.
- Jan, Ivan, *Škof Rožman in kontinuiteta: zahteva po škofovi rehabilitaciji: ponoven izziv resnice*. Ljubljana: samozaložba, 1998.
- Jezernik, Božidar, *Italijanska taborišča za Slovence med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, 1997.
- Kerševan, Alessandra, *Lager Italiani, pulizia etnica e campi di concentramento fascisti per Jugoslavi 1941-1943*. Formigine: Biblioteca: Daria Bertolani Marchetti, 2008.
- Kolarič, Jakob, *Duhovna podoba velike osebnosti na prelomu časa, I. del*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1967.
- Kolarič, Jakob, *Duhovna podoba velike osebnosti na prelomu časa, II. del*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1970.
- Kolarič, Jakob, *Duhovna podoba velike osebnosti na prelomu časa, III. del*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1977.
- Mikuž, Metod, *Pregled zgodovine Narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji*. 1. knjiga, Ljubljana: Cankarjeva Založba, 1960.
- Proces proti vojnim zločincem in izdajalcem Rupniku, Rosenerju, Rožmanu, Kreku, Vizjaku in Hacinu*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, 1946.
- Repe, Božo, *Sodobna zgodovina: Zgodovina za 4. letnik gimnazij*. 1. izdaja. Ljubljana: Modrijan, 1998.
- Saje, Franček, *Belogardizem*. 3. izdaja. Mengeš: Ciceron, 2008.
- Slovenski veliki leksikon A-G*. 1. izdaja, 1. natis, Zvezek 1. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2003.
- Slovenski veliki leksikon, P-Ž*. 1. izdaja, 1. natis, Zvezek 3. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Zločini italijanskega okupatorja v Ljubljanski pokrajini. I. Internacije*. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, Institut narodne osvoboditve pri predsedstvu vlade LRS. Ljubljana: Ljudska pravica, 1946.

Članki

- Dolinar, France Martin, Slovenska škofa in okupacija. (ur. Zdenko Čepič, Damijan Guštin, Jurij Perovšek). *Slovinci in leto 1941. Zbornik razprav*, Ljubljana, 2001, Prispevki za novejšo zgodovino (PNZ), l. 41, št. 2), str. 201–210.
- Ferenc, Tone, Primorska in italijanska koncentracijska taborišča. (ur. Zdenko Čepič, Damijan Guštin, Nevenka Troha). *Zbornik Milice Kacin Wohinz*, Ljubljana, 2000, PNZ, l. 40, št. 1, str. 197–220.
- Gombač, Metka, Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih: 1942–1943. *Arhivi*, l. 28, št. 2, 2005, str. 389–394.
- Guštin, Damijan, Kronika naše Kalvarije pod Italijo. (ur. Zdenko Čepič, Damijan Guštin, Nevenka Troha). *Zbornik Milice Kacin Wohinz*, Ljubljana, 2000, PNZ, l. 40, št. 1, str. 239–254.
- Košir, Fedor, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njen pomen. 1946 leto obnove in dela. (ur. Ignac Koprivec). *Koledar Osvobodilne fronte Slovenije*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, Tiskarna ljudske pravice, 1946, str. 80–81.
- Mikuž, Metod, O nepravih duhovnikih. 1946 leto obnove in dela. (ur. Ignac Koprivec). *Koledar Osvobodilne fronte Slovenije*. Ljubljana: Slovenski knjižni zavod, Tiskarna ljudske pravice, 1946, str. 198–199.

RIASSUNTO

I metodi italiani di rilascio dai campi di concentramento

Viljenka Škorjanec

L'articolo si basa sull'analisi dei documenti ufficiali italiani, che durante la fuga dell'occupatore, avvenuta dopo la capitolazione dell'Italia, vennero lasciati a Ljubljana. Gli originali vennero custoditi dalla Commissione per l'accertamento e la verifica dei delitti degli occupatori e dei collaborazionisti, che dopo la guerra curò anche l'edizione di alcuni di questi documenti. Il materiale a riguardo gli internamenti dimostra una ingiustificabile violazione del diritto internazionale da parte dell'occupatore italiano, che sottopose gli Sloveni ad una barbarie criminale, per la quale nonostante la Dichiarazione di Mosca e i documenti probatori nessuno fu punito.

La svolta nella seconda guerra mondiale provocò anche nella Provincia di Ljubljana un cambiamento della tattica italiana. Nel novembre del 1942 per via del crescente disordine il reparto del Comando dell'XI Corpo d'Armata, al quale venivano inviate le richieste di rilascio dai campi di concentramento, decise di istituire una commissione speciale, che in base alle richieste avrebbe avuto il compito di preparare le proposte per il rilascio dei singoli internati. All'inizio la commissione, critica nei riguardi dei metodi di rilascio attuati fino ad allora, dava ancora l'impressione di essere un organo serio, ma dal marzo del 1943 in poi prevalsero di nuovo i metodi già sperimentati ed attuati: invitare gli internati alla collaborazione, raccomandazioni, conoscenze personali, corruzione e una intenzionale lentezza nell'esaminare le richieste. Le domande di rilascio, che si sono conservate, mostrano che alcuni internati per via delle condizioni terribili, in cui vivevano nei campi di concentramento, e della paura di perire di fame furono spinti ad accettare i non celati inviti italiani alla collaborazione. Nelle richieste di rilascio infatti questi internati esprimono la loro disponibilità a servire nelle unità della Milizia volontaria anticomunista. Malgrado gli esiti positivi delle domande la mortalità dei malati aumentava anche per via delle troppo lunghe procedure con cui venivano esaminate le richieste di rilascio. Invece di rilasciare gli internati, le richieste dei quali venivano accolte, venivano rilasciati gli internati, per i quali non vennero richieste nessuna inchieste, il che indica l'intervento di persone influenti.

Le testimonianze degli internati rivelano anche la lacerazione all'interno del popolo sloveno durante l'occupazione fascista, la quale fu abilmente sfruttata dall'occupatore italiano, sostenuto da una parte del clero sloveno, per il reclutamento di nuovi soldati. Riguardo i campi di concentramento nella stampa cattolica del 1944 le *Črne bukve* non poterono evitare il tono ideologico. I collaboratori dell'occupatore che provenivano dalle loro file venivano giustificati, denunciando i comunisti di un atteggiamento simile. Durante la guerra la risposta alle *Črne bukve* fu affidata agli opuscoli della stampa partigiana.

(prevedla Neva Makuc)

Zapisi

Danijela Trškan

Državljanstvo v slovenskih učnih načrtih za zgodovino od 1945 do 2005

Uvod

Vse večji pomen pri izobraževanju se v 21. stoletju pripisuje izobraževanju za demokratično državljanstvo, kjer bi se učenci učili o nacionalni identiteti, življenju v domačem kraju, skupnosti in državi ter o značilnostih demokratične politične ureditve, človekovih pravicah, spoštovanju drugačnosti in različnosti.¹

Šola je tisto okolje, kjer se mladi najprej naučijo razumevanja, spoštovanja, sodelovanja in dejavnega vključevanja. »Če se ne navadimo ceniti edinstvenosti človeških kultur, začenši z lastno, verjetno ne bomo sposobni ceniti niti človeške raznolikosti niti skupne človeškosti, ki leži v središču svetovljanskega ideala. Takšni nezainteresirani, brezsrdni posamezniki, ki cenijo le sebe in ne čutijo odgovornosti do ničesar, so slaba ali nikakršna podlaga za demokracijo, ki vendarle zahteva dovolj aktivne državljane. Edukacija v smislu vzgoje in izobraževanja je oblikovanje zainteresiranih ljudi, aktivnih državljanov.«²

Prav osnovne in srednje šole so tiste, ki učencem in dijakom lahko ponudijo številne priložnosti pri rednem pouku za razvijanje zavesti o državni pripadnosti, njeni kulturni in jezikovni dediščini ter raznolikosti. Dejavnosti, ki se izvajajo na šolah ali tudi izven šole, pa jim dodatno ponujajo še druge priložnosti za spoznavanje pomena aktivnega vključevanja v sodobni demokratični družbi.³

Predmet zgodovina je tisti predmet, ki vključuje državljanstvo, vrednote, ustanove, zakone, oblike državne ureditve, saj je osnova narodna zgodovina, zato nas zanima, v kolikšni meri so bili elementi državljanstva, in sicer poznavanje in razumevanje državne ureditve, aktivno državljanstvo, spoštovanje človekovih pravic, varovanje kulturne dediščine in oblikovanje narodne identitete vključeni v učnih načrtih za zgodovino, ki so izšli med leti 1945 in 2005. Ker je bila največja prelomnica leto 1991, ko se je Slovenija osamosvojila, predvidevamo, da je bil v času Socialistične Jugoslavije v učnih načrtih večji poudarek na socialistični ureditvi, samoupravljanju in patriotizmu, v samostojni Sloveniji pa večji poudarek na varovanju kulturne dediščine in oblikovanju slovenske identitete.

Državljanstvo oz. elementi državljanske vzgoje so bili v tem času vključeni tudi v druge predmete. V osnovni šoli sta bila v 50. letih predmeta domoznanstvo

¹ Sardoč, Državljanstva vzgoja, str. 4–9.

² Žalec, Pomen domovinske edukacije, str. 77.

³ Sardoč, Državljanstvo in državljanska vzgoja, str. 104.

ter družbena in moralna vzgoja,⁴ v 60. letih predmet temelji socialistične morale,⁵ v 70. in 80. letih predmet družbenomoralna vzgoja,⁶ v 90. letih 20. stoletja pa predmet državljanska vzgoja in etika.⁷

V gimnazijah sta bila predmeta konec 40. let ustava FLRJ⁸ in ustava,⁹ v 50. letih predmet temelji državne in družbene ureditve FLRJ¹⁰ in predmet zgodovina ter temelji družbene in državne ureditve FLRJ,¹¹ v 60. letih predmet uvod v sociologijo s temelji družbeno politične ureditve,¹² v 70. letih predmet samoupravljanje s temelji marksizma,¹³ v 90. letih 20. stoletja in začetku 21. stoletja pa predmet sociologija.¹⁴

V srednjih strokovnih in poklicnih šolah sta bila predmeta v 40. letih zgodovina in zakonodaja¹⁵ ter ustava FLRJ z zakonodajo,¹⁶ v 50. letih predmet zakonodaja in gospodarska ureditev FLRJ,¹⁷ v 60. letih predmet družbenopolitična ureditev FSRJ¹⁸ ter predmet družbenoekonomska in politična ureditev Jugoslavije (SFRJ),¹⁹ v 80. letih predmet samoupravljanje s temelji marksizma,²⁰ v 90. letih družbena znanja²¹ in v začetku 21. stoletja družboslovje.²²

Posebej za osnovne šole, gimnazije ter za strokovne in poklicne srednje šole smo ugotavljali, kateri učni cilji so se nanašali na državljanstvo v učnih načrtih za zgodovino; katera učna vsebina je vključevala elemente državljanstva; ali so se navodila za izvajanje učnih načrtov za zgodovino nanašala tudi na državljanstvo oz. pripadnost državi in kakšna so bila ta navodila.

Predvidevali smo, da je bilo več učnih ciljev, vsebin in navodil, ki so se nanašala na državljanstvo pred letom 1991, saj naj bi na to vplivala družbenopolitična ureditev Jugoslavije, po letu 1991 pa naj bi bil večji poudarek na slovenski narodni identiteti.

Pri teoretični raziskavi smo uporabili deskriptivno in eksplikativno neeksperimentalno metodo pedagoško-zgodovinskega raziskovanja, ki smo ju dopolnili s tehniko analize vsebine oz. analize učnih načrtov za zgodovino, in sicer smo uporabili prisotnostno oz. nefrekvenčno analizo (navzočnost ali odsotnost učnih ciljev,

⁴ Začasni učni načrt za osnovne šole, 1953, str. 2–27.

⁵ *Predmetnik in učni načrt*, 1962.

⁶ *Osnovna šola*, 1973; *Predmetnik in učni načrt*, 1983.

⁷ *Predmetnik devetletne osnovne šole*, 1998.

⁸ *Spremembe k učnemu načrtu*, 1946.

⁹ *Učni načrt za gimnazije*, 1948.

¹⁰ *Predmetnik za nižje in višje gimnazije*, 1953, str. 2.

¹¹ *Novi predmetniki*, 1955, str. 3–4.

¹² *Smernice za organizacijo*, 1964, str. 61–63.

¹³ *Gimnazija*, 1975.

¹⁴ *Gimnazijski program*, 1992; *Srednješolski izobraževalni programi*, 2003.

¹⁵ *Začasni učni načrt*, 1948.

¹⁶ *Učni načrt za dvoletne in triletno šole*, 1949.

¹⁷ *Učni načrti in predmetniki vajenskih šol*, 1952, str. 12–14.

¹⁸ *Osnutki minimalnih učnih načrtov*, 1962.

¹⁹ *Minimalni učni načrt*, 1964.

²⁰ *Vzgojno-izobraževalni program*, 1986.

²¹ *Srednješolski programi in poklici*, 1992.

²² *Srednješolski izobraževalni programi*, 2003.

učnih vsebin in navodil v učnih načrtih) in kontingenčno analizo (ugotavljanje, v kakšni povezavi se pojavljajo elementi državljanstva).

V teoretično raziskavo smo vključili učne načrte za zgodovino, in sicer 30 učnih načrtov za osnovno šolo, 23 učnih načrtov za gimnazije in 22 učnih načrtov za strokovne in poklicne srednje šole, ki smo jih pridobili v različnih slovenskih knjižnicah (NUK, Filozofska fakulteta in Pedagoška fakulteta v Ljubljani idr.), muzejih (Slovenski šolski muzej) ali arhivih (Zgodovinski arhiv) ter na spletni strani Ministrstva za šolstvo in šport Republike Slovenije (<http://www.mss.gov.si>).

Državljanstvo v učnih načrtih za zgodovino v osnovnih šolah

Spodnja preglednica prikazuje kronološki seznam vseh učnih načrtov, ki so vključevali tudi predmet zgodovina ter prisotnost analiziranih elementov, ki so označeni s kljukico. Nekateri učni načrti niso vsebovali npr. učnih ciljev.

Preglednica 1: Prisotnost ciljev, vsebine in navodil v učnih načrtih za osnovne šole²³

Leto izdaje	Učni načrti za osnovne šole	Cilji za zgodovino	Vsebina za zgodovino	Navodila za zgodovino
1946a	<i>Učni načrt za prve štiri razrede osnovnih šol</i> . Ljubljana: DZS, 1946.	✓	✓	✓
1946b	<i>Začasni učni načrt za višje osnovne šole</i> . Ljubljana: DZS, 1946.		✓	
1947	Učni načrt za prve štiri razrede osnovne šole za šolsko leto 1947/48. Učni načrt za višje razrede osnovne šole za šolsko leto 1947/48. <i>Vestnik Ministrstva za prosveto LR Slovenije</i> , letnik II, Priloga 1. k 11. številki z dne 28. 8. 1947, št. 11.		✓	✓
1948a	<i>Učni načrt za osnovne šole, nižje razrede sedemletk in višje osnovne šole</i> . Ljubljana: Ministrstvo za prosveto LRS, 1948.	✓	✓	✓
1948b	<i>Učni načrt za gimnazije, nižje gimnazije in višje razrede sedemletk</i> . Ljubljana: Ministrstvo za prosveto LR Slovenije, 1948.	✓	✓	✓
1950a	<i>Učni načrt za osnovne šole</i> . Ljubljana: DZS, 1950.	✓	✓	✓
1950b	Navodilo za uporabo predmetnikov in učnega načrta za prve štiri razrede nižje organiziranih šol. <i>Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS</i> , leto II, 20. 11. 1950, št. 2, str. 2–4.			✓
1953	<i>Začasni učni načrt za osnovne šole</i> . <i>Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS</i> , leto IV, 28. 10. 1953, št. 6, IV., str. 2–27.		✓	✓

²³ Preglednica je delno vzeta iz: Trškan, *Krajevna zgodovina*, str. 55–61.

Leto izdaje	Učni načrti za osnovne šole	Cilji za zgodovino	Vsebina za zgodovino	Navodila za zgodovino
1954a	<i>Učni načrt za nižje razrede gimnazij in višje razrede osnovnih šol.</i> Ljubljana: DZS, 1954.		✓	✓
1954b	Učni načrti za nižje razrede gimnazij in višje razrede osnovnih šol. <i>Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS</i> , leto V, 15. 10. 1954, št. 7, I., str. 1–19.		✓	✓
1959a	Predmetnik in učni načrt za osnovne šole. <i>Objave Sveta za šolstvo LRS – Sveta za kulturo in prosveto LRS – Sveta za znanost LRS – Zavoda za proučevanje šolstva LRS.</i> Posebna izdaja, avgusta 1959, II.	✓	✓	✓
1959b	<i>Utemeljitev učnega načrta za I.–VIII. razred osnovne šole.</i> Ljubljana: Zavod za napredek šolstva LRS, 1959.	✓	✓	✓
1960	Predmetnik in učni načrt za VI., VII. in VIII. razred osnovne šole v LR Sloveniji. <i>Objave Sveta za šolstvo LRS – Sveta za kulturo in prosveto LRS – Sveta za znanost LRS – Zavoda za proučevanje šolstva LRS</i> , letnik XI, avgusta 1960, št. 4.	✓	✓	✓
1962	<i>Predmetnik in učni načrt za osnovne šole.</i> Ljubljana: DZS, 1962.	✓	✓	✓
1966	Uvod k predmetniku in učnemu načrtu za osnovne šole. Smoter in naloge osnovne šole. Predmetnik in učni načrt za osnovno šolo. <i>Objave.</i> Republiški sekretariat za prosveto in kulturo SRS, leto XVII, 15. 6. 1966, št. 2, 3, 4, 5.	✓	✓	✓
1969	<i>Predmetnik in učni načrt za osnovno šolo.</i> Ponatis iz objav republiškega sekretariata za prosveto in kulturo 15. 6. 1966, št. 2, 3, 4, 5. Ljubljana: Prosvedni delavec, 1969.	✓	✓	✓
1973	<i>Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela.</i> Ljubljana: Zavod za šolstvo SR Slovenije, 1973.	✓	✓	✓
1975	<i>Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela.</i> 6. zvezek. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo, 1975.	✓	✓	✓
1979	<i>Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela.</i> Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo, 1979.	✓	✓	✓
1983a	<i>Predmetnik in učni načrt osnovne šole.</i> Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo, 1983.	✓	✓	✓
1983b	<i>Obvezni predmetnik in učni načrt osnovne šole.</i> Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvom 1983.	✓	✓	✓
1984	<i>Program življenja in dela osnovne šole.</i> 3. zvezek. <i>Društvenoekonomska vzgojno izobraževalno področje.</i> Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo, 1984.	✓	✓	✓

Leto izdaje	Učni načrti za osnovne šole	Cilji za zgodovino	Vsebina za zgodovino	Navodila za zgodovino
1992	<i>Katalog znanja iz zgodovine v osnovni šoli.</i> Ljubljana: Zavod RS za šolstvo in šport, 1992.	✓	✓	✓
1994	<i>Učni načrt za zgodovino v osnovni šoli.</i> Ljubljana: Zavod RS za šolstvo in šport, 1994.	✓	✓	✓
1998a	<i>Učni načrt. Predlog april 1998. Zgodovina. Osnovna šola.</i> Ljubljana: Državni izpitni center, 1998.	✓	✓	✓
1998b	<i>Osnovna šola. Učni načrt. Zgodovina. 6. razred: 35 ur; 7. razred: 70 ur; 8. razred: 70 ur; 9. razred: 64 ur.</i> Sprejeto na 20. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, dne 29. 10. 1998. http://www.mszs.si/slo/solstvo/os/ucni_nacrti/os/default.asp (14. 8. 2004).	✓	✓	✓
1999a	<i>Posodobitev sedaj veljavnega učnega načrta za zgodovino. Priloga k sedaj veljavnemu učnemu načrtu.</i> Sprejeto na 27. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, dne 8. 4. 1999. http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_solstva/evalvacija/pdf/zgodovina (18. 8. 2007).		✓	✓
1999b	<i>Učni načrt. Dvojezična osnovna šola. Zgodovina. 6. razred: 35 ur; 7. razred: 70 ur; 8. razred: 70 ur; 9. razred: 64 ur.</i> Sprejeto na 25. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, dne 11. 2. 1999. www.mss.gov.si/.../mss.gov.si/pageuploads/podrocje/os/devetletka/predmeti_narodno/Zgodovina_obvezni_dv.pdf (18. 8. 2007).	✓	✓	✓
1999c	<i>Učni načrt. Osnovna šola z italijanskim učnim jezikom. Zgodovina. 6. razred: 35 ur; 7. razred: 70 ur; 8. razred: 70 ur; 9. razred: 64 ur.</i> Sprejeto na 25. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, dne 11. 2. 1999. www.mss.gov.si/.../mss.gov.si/pageuploads/podrocje/os/devetletka/predmeti_narodno/Zgodovina_obvezni_is.pdf (18. 8. 2007).	✓	✓	✓
2003	<i>Učni načrt: program osnovnošolskega izobraževanja. Zgodovina. Drugi natis.</i> Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport, Zavod RS za šolstvo, 2003. Izdaje: 2000, 2002. Objavljen tudi na: http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/os/devetletka/predmeti_obvezni/Zgodovina (18. 8. 2007).	✓	✓	✓

Učni cilji pred letom 1991 so se nanašali na bratstvo in enotnost narodov, npr. pri učencih je treba krepiti »bratstvo in enotnost naših narodov in vse pridobitve narodnoosvobodilne vojne« (1946a, str. 15); »utrjevati in razvijati bratstvo in enotnost naših narodov ter ostale pridobitve narodnoosvobodilne borbe« (1948a, str. 22; 1950a, str. 18).

Pogosti so bili cilji, ki so se nanašali na ljubezen do domovine, npr. »razvijati ljubezen in predanost domovini in njenim narodom« (1948a, str. 22; 1950a, str. 18); »razvijati čustvo ponosa do domovine« (1948a, str. 22; 1950a, str. 18); »razvijati patriotsko zavest učencev« (1960, str. 24; 1962, str. 77; 1959a, str. 44; 1966, str. 39; 1969, str. 42); poglobljati »svojo ljubezen do domovine« (1983a, str. 241; 1983b, str. 260; 1984, str. 37).

Učni cilji so se na eni strani navezovali na obrambo domovine, npr. da bi učenci postali »zavestni in požrtvovalni graditelji in branitelji domovine« (1948b, str. 70), da bi utrjevali »moralno pripravljenost za obrambo pridobitev samoupravne socialistične družbe« (1983a, str. 241; 1983b, str. 260; 1984, str. 37) oz. se oblikovali »v zavestne in požrtvovalne graditelje in branitelje domovine« (1948a, str. 91). Na drugi strani pa so nakazovali tudi sovraštvo, npr. da bi pri učencih učitelji razvijali »nepomirljivo sovraštvo do sovražnikov domovine, do vseh, ki nasprotujejo pridobitvam narodnoosvobodilne borbe ter do vseh sovražnikov napredka doma in v svetu« (1948a, str. 22; 1950a, str. 18).

Učni cilji so se nanašali na narodno zavest, npr. da naj se učenci vzgajajo »v duhu slovenske narodne zavesti ter bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti za demokratične odnose v naši samoupravni socialistični družbi« (1973, str. 132; 1975, str. 24; 1979, str. 161; 1983a, str. 241; 1983b, str. 260; 1984, str. 37).

Po letu 1991 pa so se cilji nanašali na narodno identiteto, npr. »ob spoznavanju slovenske zgodovine razvijajo zavest o narodni identiteti in državni pripadnosti« (1998a, str. 3; 1998b, str. 6; 1999b, 1999c, 2003, str. 7–8) in na demokratične vrednote, npr. da učenci »ob zgodovinskih primerih razvijajo dojemljivost za vrednote, pomembne za avtonomno skupinsko delo in za življenje v pluralni ter demokratični družbi (starost, odprtost, miroljubnost, strpno poslušanje tujega in argumentiranje svojega mnenja, medsebojno sodelovanje, spoštovanje temeljnih človekovih pravic in dostojanstva)« (1998a, str. 3; 1998b, str. 6; 1999b, 1999c, 2003, str. 7–8). Ravno tako pa so se cilji nanašali na kulturno dediščino, npr. da se učenci usposablja »za sprejemanje in vrednotenje kulturne dediščine v splošnem in nacionalnem okviru (1992, str. 7, 1994, str. 5) ali da »pridobivajo vedenja o kulturni dediščini v nacionalnem okviru« (1998b, str. 6, 1999b, str. 6, 1999c, str. 6, 2003, str. 7).

Učne vsebine, ki so vključevale politično-ustavni razvoj države Jugoslavije, so bile naslednje:

- Ustava demokratične ljudske republike Jugoslavije (1947).
- Federativna ljudska republika Jugoslavija: Narodna enakopravnost in federativna ureditev; Bratstvo in enotnost naših narodov; Ljudska oblast; Ljudska Fronta. Ustava – uzakonitev pridobitev narodnoosvobodilne borbe (1948a, str. 25–26; 1950a, str. 20).

- Glavne etape graditve socialistične Jugoslavije: Ustavni zakon iz leta 1953 in družbeno upravljanje; Značilnosti socialistične demokracije; Pomen ustave iz leta 1963 (1966, str. 40; 1969, str. 43).
- Graditev samoupravne socialistične družbe v Jugoslaviji: Zakon o predaji podjetij v upravljanje delovnim kolektivom in začetki samoupravljanja; Ustavni zakon iz l. 1953 in nadaljnji razvoj samoupravljanja in socialistične demokracije; Ustava iz leta 1963; Ustavna dopolnila in nadaljnji razvoj samoupravljanja, demokracije in enakopravnosti narodov in narodnosti SFRJ (1973, str. 135; 1975, str. 27; 1979, str. 164).
- Razvoj samoupravne socialistične demokracije: Samoupravljanje in socialistična demokracija v Jugoslaviji; Vloga ZKJ v graditvi socialistične samoupravne družbe; Nova ustava 1974 in dopolnitev k njej (1980 – kolektivno vodstvo) (1983a, str. 251; 1983b, str. 271; 1984, str. 47).

Za politično ureditev Slovenije pa v učnih načrtih, ki so izšli po osamosvojitvi, ni bilo posebnih elementov državljanstva, le prikaz osamosvojitve Slovenije (1992, str. 41) in njenega mednarodnega priznanja (1998b, str. 12, 1999, str. 8, 2003, str. 16) ter prikaz politične modernizacije ter vključevanja Slovenije v Evropo (1994, str. 40).

Navodila, ki so se nanašala na državljanstvo, so vključevali naslednji osnovnošolski učni načrti za zgodovino: 1946a, 1947, 1948a, 1973, 1975, 1979, 1983a, 1983b, 1984, 1998a, 1998b, 1999b, 1999c, 2003.

Navodila so se v 40. letih 20. stoletja nanašala na ljubezen učencev do domovine in poznavanje herojev, npr.: »Obiskujejo naj razne kraje borb in dobro poznajo tudi naše heroje. Ves pouk naj razvija v učencih duh pravega patriotizma, požrtvovalnosti in nujnosti poti v socializem« (1948a, str. 26); »Zgodovina /.../ razvija domovinsko ljubezen, krepi bratstvo in enotnost naših narodov« (1946a, str. 15; 1947, str. 3).

Navodila so se v 70. letih nanašala na učitelja zgodovine, ki bi moral biti družbenopolitično razgledan: »Učitelj zgodovine, zlasti tisti, ki poučuje zgodovino NOB in povojnega obdobja, mora biti dober strokovnjak – zgodovinar, ki pri pouku izhaja iz marksističnih idejnih temeljev, razen tega pa mora biti vsestransko pedagoško in politično razgledan. Nenehno mora spremljati zgodovinsko, teoretično-marksistično in politično literaturo in zasledovati poročila v sredstvih javnega obveščanja. Mora pa biti tudi družbeni delavec, ki s svojim vzgledom vzgaja učence v skladu z ideologijo jugoslovanske socialistične samoupravne družbe« (1973, str. 136; 1975, str. 28–29; 1979, str. 165–166).

Navodila so v 70. in 80. letih vključevala napotke k posameznim vsebinam oz. temam. Npr. k temi Graditev samoupravne socialistične družbe v Jugoslaviji so bili naslednji napotki: »Predvsem pa učencem razložimo, da žive naši narodi srečno in je SFRJ močna, ker jo vodi KPJ, ki se je bila sposobna upreti reakcionarnim notranjim silam od malomeščansko-nacionalističnih do birokratsko-dogmatskih in ki z izvajanjem družbene reforme zagotavlja samoupravni sistem in oblast delavskega razreda« (1973, str. 142; 1975, str. 34; 1979, str. 171). Pri temi Razvoj samoupravne socialistične demokracije v Jugoslaviji pa so bili naslednji napotki

za vsebino: »Aktualizacijo tem izvedemo z vključevanjem poročil učencev o intervjujih članov organov samoupravljanja, v šoli, v delovnih organizacijah in krajevnih skupnostih. Učenci aktivno spoznavajo problematiko in razvoj našega družbenopolitičnega sistema na osnovi spoznanj v svojem družbenem okolju« (1983a, str. 252; 1983b, str. 271; 1984, str. 48).

Navodila so se po letu 1991 bolj nanašala na življenjske situacije in aktualne dogodke. Npr.: »Pri tem je zelo pomembno, da so zgodovinska spoznanja aktualizirana, saj s tem učence usposabljammo za družbeno orientacijo v sodobnem svetu« (1998a, str. 25, 1998b, str. 30, 1999b, 1999c, 2003); »Pouk, kjer se uveljavljajo metode samostojnega dela, usposablja učence za bodoče reševanje dilem in problemov v poklicni dejavnosti in v življenjskih situacijah, obenem pa tak pristop učence motivira« (1999b, 1999c, 2003).

Državljanstvo v učnih načrtih za zgodovino v gimnazijah

Spodnja preglednica prikazuje kronološki seznam vseh učnih načrtov, ki so vključevali tudi predmet zgodovina ter prisotnost analiziranih elementov, ki so označeni s kljukico. Nekateri učni načrti niso vsebovali vseh elementov, npr. učnih ciljev, učne vsebine ali navodil za izvajanje učnega načrta.

Preglednica 2: Prisotnost ciljev, vsebin in navodil v učnih načrtih za gimnazije²⁴

Leto izdaje	Učni načrti za gimnazije	Cilji za zgodovino	Vsebina za zgodovino	Navodila za zgodovino
1945	<i>Začasni učni načrt na gimnazijah in klasičnih gimnazijah Slovenije za šolsko leto 1945–1946.</i> Ljubljana: DZS, 1945.		✓	
1946	<i>Spremembe k učnemu načrtu za gimnazije. Šolsko leto 1946/47.</i> Ljubljana: DZS, 1946.		✓	✓
1947	Učni načrt za gimnazije za šolsko leto 1947/48. <i>Vestnik Ministrstva za prosveto Ljudske Republike Slovenije</i> , letnik II, Priloga k 12. številki z dne 13. 9. 1947, št. 2.		✓	
1948	<i>Učni načrt za gimnazije, nižje gimnazije in višje razrede sedemletk.</i> Ljubljana: Ministrstvo za prosveto LR Slovenije, 1948.	✓	✓	✓
1949	Navodila za šolsko leto 1949/50. Predmetnik za gimnazije v š. l. 1949/50. <i>Objave Ministrstva za prosveto LR Slovenije</i> , leto I, 15. 8. 1949, št. 3, I-1. in 2., str. 1–2.			✓
1950	<i>Učni načrt za I. in II. razred gimnazije.</i> Ljubljana: DZS, 1950.		✓	
1951	<i>Učni načrt za štirirazredno nižjo gimnazijo.</i> Ljubljana: DZS, 1951.	✓	✓	

²⁴ Preglednica je delno vzeta iz: Trškan, *Krajevna zgodovina*, str. 63–71.

Leto izdaje	Učni načrti za gimnazije	Cilji za zgodovino	Vsebina za zgodovino	Navodila za zgodovino
1953	Učni načrt za V. razred gimnazije. <i>Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS</i> , leto IV, 5. 9. 1953, št. 5, III., B., str. 2–6.		✓	
1954	<i>Učni načrti za nižje razrede gimnazij in višje razrede osnovnih šol</i> , Ljubljana: DZS, 1954.		✓	✓
1955	<i>Učni načrt za višje razrede gimnazij in klasičnih gimnazij. Začasni pravilnik o maturi</i> . Ljubljana: DZS, 1955.	✓	✓	
1962a	<i>Gimnazija. Gradivo za sestavo predmetnika in učnega načrta</i> . Ljubljana: Zavod za napredek šolstva LRS, 1962.	✓	✓	✓
1962b	<i>Minimalni pogoji predmetnika za učni načrt gimnazije</i> . Ljubljana: Zavod za napredek šolstva. LRS. Ljubljana, 1962.	✓	✓	✓
1962c	Minimalni obseg snovi za gimnazijske učne načrte. <i>Objave Sveta za šolstvo LRS, Sveta LRS za strokovno izobraževanje, Sveta za kulturo in prosveto LRS, Sveta za znanost LRS, Zavoda za napredek šolstva LRS, Zavoda LRS za strokovno izobraževanje</i> , leto XIII, v novembru 1962, št. 4, IV., str. 82–98.	✓	✓	✓
1964	<i>Gimnazija. Gradivo za sestavo predmetnika in učnega načrta</i> . Ljubljana: DZS, 1964.	✓	✓	✓
1975	<i>Gimnazija. Predmetnik in učni načrt</i> . Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1975.	✓	✓	✓
1992	<i>Gimnazijski program</i> . Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport, 1992.	✓	✓	✓
1996	<i>Učni načrt za zgodovino v gimnaziji</i> . Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 1996.	✓	✓	✓
1998a	<i>Zgodovina. Predmetni katalog – učni načrt. Gimnazija 280 ur</i> . Učni načrt za zgodovino je bil sprejet na 14. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, 26. 3. 1998. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/gimnazija/gimnazija/zgodo_280.html (18. 9. 2007).	✓	✓	✓
1998b	<i>Zgodovina. Predmetni katalog – učni načrt. Klasična gimnazija 350 ur</i> . Učni načrt za zgodovino za klasično gimnazijo je bil sprejet na 14. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, 26. 3. 1998. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/gimnazija/klasicna_gim/zgodovina.html (18. 9. 2007).	✓	✓	✓

Leto izdaje	Učni načrti za gimnazije	Cilji za zgodovino	Vsebina za zgodovino	Navodila za zgodovino
1998c	<i>Zgodovina. Predmetni katalog – učni načrt. Ekonomska gimnazija. Tehniška gimnazija. Umetniška gimnazija. 210 ur.</i> Učni načrt za zgodovino je bil sprejet na 14. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, 26. 3. 1998. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/gimnazija/ekon_gim/zgodo_210.html (18. 9. 2007).	✓	✓	✓
1998č	<i>Učni načrt za zgodovino v gimnaziji z italijanskim učnim jezikom (modul 280 ur).</i> Učni načrt je sprejel Strokovni svet RS za splošno izobraževanje na 14. seji, dne 26. 3. 1998. http://www.zrss.si/pdf/ZGO_Zgo_06.pdf (20. 8. 2007).	✓	✓	✓
1998d	<i>Zgodovina. Predmetni katalog – učni načrt. Dvojezična slovensko madžarska gimnazija. 280 ur.</i> Učni načrt za zgodovino za dvojezično slovensko madžarsko gimnazijo je bil sprejet na 14. seji Strokovnega sveta RS za splošno izobraževanje, 26. 3. 1998. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/gimnazija/slo-mad-gim/zgodov.htm (18. 9. 2007).	✓	✓	✓
1998e	<i>Zgodovina. Učni načrt za strokovne gimnazije (modul 210 ur).</i> Učni načrt je sprejel Strokovni svet RS za splošno izobraževanje na 14. seji, dne 26. 3. 1998. http://www.zrss.si/pdf/ZGO_Zgo_03.pdf (20. 8. 2007).	✓	✓	✓

Učni cilji so se v 40., 50. in 60. letih 20. stoletja navezovali na gradnjo in obrambo domovine, npr. da naj se dijake oblikuje »v zavestne in požrtvovalne graditelje in branitelje naše domovine« (1948, str. 70; 1951, str. 34; 1955, str. 18); »v zavestne borce in graditelje socializma in da v njih razvije pripravljenost za odločno obrambo pravic delovnega ljudstva in svoje socialistične domovine« (1962a, str. 49; 1962b, 1962c, str. 84; 1964, str. 17).

V 70. letih 20. stoletja so se učni cilji nanašali na patriotizem, npr. da naj se dijaki vzgajajo »v duhu patriotizma, bratstva in enotnosti jugoslovanske skupnosti narodov in krepitev demokratičnih odnosov samoupravne socialistične družbe« (1975, str. 27).

Najpogostejše pa so se učni cilji navezovali na narodno zavest, in sicer da dijaki razvijejo »nacionalni ponos in zavest povezanosti z jugoslovanskimi narodi« (1962a, str. 49; 1962b, 1962c, str. 84; 1964, str. 17); »ugotavljajo vzroke rasti slovenske narodne zavesti in vrednotijo njen pomen za narodnostno samobit« (1992, str. 126). Po letu 1991 pa so se učni cilji nanašali na narodno identiteto: »si oblikujejo zgodovinsko zavest o slovenski narodni identiteti in pripadnosti države«

(1998a, 1998b, 1998č, 1998d); »razvijajo zavest o slovenski narodni identiteti in državni pripadnosti« (1998c, 1998e).

Cilji v učnih načrtih, ki so izšli po letu 1991, so se nanašali na vrednotenje kulturne dediščine v nacionalnem okviru (1996, str. 5, 1998a, 1998b, 1998c, 1998č, 1998d), npr. da naj dijaki usvojijo »znanje o slovenski kulturni dediščini« (1998e), »zanimanje za sedanost slovenskega naroda in njegovih dosežkov« (1996, str. 5, 1998a, 1998b, 1998c, 1998č, 1998d). Dijaki naj bi razvijali »sposobnost za razumevanje in spoštovanje različnih ver, kultur in skupnosti doma« (1998a, 1998b, 1998c, 1998č, 1998d, 1998e). Posebno mesto so imele državljske pravice, in sicer da naj dijaki »pridobivajo vedenja o prizadevanjih za človekove in državljske pravice« (1998a, 1998b, 1998c, 1998č, 1998d, 1998e); »spoznavajo pomen spoštovanja teh pravic« (1998a, 1998b, 1998d); »se ozaveščajo o pomenu spoštovanja človekovih pravic« (1998c, 1998č, 1998e).

Učni načrti so vključevali naslednje vsebine povezane z državno ureditvijo Jugoslavije: Ustvaritev FLRJ – Osnovna načela ustave; Sprejem ustave FLRJ (1948); Osnovna načela ustave FLRJ (1951); Ustava iz leta 1946, Ustavni zakon iz l. 1953 (1955); Temeljna načela državne in družbene ureditve FLRJ; Organi državne oblasti, uprave in pravosodja, Zvezne in republiške ljudske skupščine, njih pristojnosti in izvršni organi; Zvezna in republiška uprava; Organi pravosodja, javno tožilstvo, javno pravobranilstvo, Komuna in skupnosti komun; Ljudski odbori in načelo samoupravnosti (1955); Razvoj socialistične demokracije in samoupravnega socializma v Jugoslaviji; ZKJ, Zakon o delavskem samoupravljanju, Ustavne spremembe (1975).

Učni načrt iz leta 1955 je vključeval predmet zgodovina ter temelji družbene in državne ureditve FLRJ, kjer so bile vsebine: Temeljna načela državne in družbene ureditve FLRJ (1955).

Po letu 1991 se je v učnih načrtih vsebina navezovala na državo Slovenijo, in sicer na osamosvojitve Slovenije (1996, 1998a, 1998b, 1998c, 1998č, 1998d) ter na slovensko osamosvajanje in življenje v Republiki Sloveniji (1998e).

Navodil, ki bi se nanašala konkretno na državljanstvo, ni bilo. Le v učnih načrtih v 60. letih 20. stoletja je bil napotek, da naj bi pouk zgodovine seznanil dijake predvsem »s konkretnim družbeno-političnim razvojem s porastom ali upadanjem proizvodnih sil« (1962a, str. 50, 1962b, str. 2, 1962c, str. 84, 1964, str. 18).

Državljanstvo v učnih načrtih za zgodovino v strokovnih in poklicnih srednjih šolah

Spodnja preglednica prikazuje kronološki seznam vseh učnih načrtov, ki so vključevali tudi predmet zgodovina ter prisotnost analiziranih elementov, ki so označeni s kljukico. Nekateri starejši učni načrti so vključevali npr. le učno vsebino za zgodovino. V seznam smo vključili tudi predmet Družboslovje (Geografija, zgodovina in državljska vzgoja), saj so cilji, vsebine in navodila v učnih načrtih za poklicne srednje šole posebej predstavljeni za zgodovino.

Preglednica 3: *Prisotnost ciljev, vsebin in navodil v učnih načrtih za strokovne in poklicne srednje šole*²⁵

Leto izdaje	Učni načrti za strokovne in poklicne srednje šole	Cilji za zgodovino	Vsebina za zgodovino	Navodila za zgodovino
1948	<i>Začasni učni načrt za strokovne nadaljevalne šole.</i> Ljubljana: Komite za srednje in nižje strokovno šolstvo pri vladi LRS, 1948.		✓	
1949	<i>Učni načrt za dveletne in triletno šole učencev v gospodarstvu in industrijske šole. Predmeti splošne in splošno strokovne izobrazbe.</i> Ljubljana: Ministrstvo za delo LRS. Uprava za strokovne delavske kadre, 1949.		✓	
1962	<i>Osnutki minimalnih učnih načrtov za splošno izobraževalne predmete v poklicnih šolah.</i> Ljubljana: Zavod za strokovno izobraževanje, 1962.	✓	✓	✓
1964	Minimalni učni načrt za splošnoizobraževalne predmete v tistih vajenskih, industrijskih in drugih šolah s praktičnim poukom, ki se preosnavljajo v poklicne šole. <i>Objave.</i> Republiški sekretariat za šolstvo, leto XV, v februarju 1964, št. 1, IV.	✓	✓	✓
1977	<i>Skupna programska osnova v usmerjenem izobraževanju. Predmetnik in učni načrti (delovni osnutek).</i> Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1977.	✓	✓	✓
1979	<i>Skupna vzgojnoizobraževalna osnova v usmerjenem izobraževanju.</i> Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1979.	✓	✓	✓
1986a	<i>Vzgojno-izobraževalni program srednjega izobraževanja. Družboslovno-jezikovna dejavnost SR (94)/86.</i> Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1986.	✓	✓	✓
1986b	<i>Vzgojno-izobraževalni program srednjega izobraževanja. Naravoslovno-matematična dejavnost. SR (95)/86.</i> Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1986.	✓	✓	✓
1990	<i>Zgodovina. Katalog znanj za zaključni izpit v VIP: družboslovna jezikovna dejavnost.</i> Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 1990.	✓	✓	✓
1991a	<i>Dveletni in triletni programi poklicnih šol.</i> Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport. Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport, 1991.	✓	✓	✓

²⁵ Preglednica je delno vzeta iz: Trškan, *Krajevna zgodovina*, str. 72–83.

Leto izdaje	Učni načrti za gimnazije	Cilji za zgodovino	Vsebina za zgodovino	Navodila za zgodovino
1991b	<i>Štiriletni programi tehniških in drugih strokovnih šol.</i> Ljubljana: Republika Slovenija, Ministrstvo za šolstvo in šport, Zavod za šolstvo in šport, 1991. Izdaje: 1992.	✓	✓	✓
1996	<i>Učni načrt za zgodovino v tehniških in drugih strokovnih šolah.</i> Ljubljana: Zavod RS za šolstvo, 1996.	✓	✓	✓
1998a	<i>Katalog znanja – Družboslovje (Geografija, zgodovina in državljanska vzgoja). Srednje poklicno izobraževanje. Šolski sistem. 210 ur.</i> Določil SSRSSI na 16. seji, 18. 6. 1998. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/noviKZ/spDRU_KZss210.htm (26. 8. 2007).	✓	✓	✓
1998b	<i>Katalog znanja. Zgodovina. Srednje strokovno izobraževanje. Poklicno-tehniško izobraževanje. 70 ur.</i> Določil SSRSSI na 23. seji, 17. 12. 1998. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/noviKZ/pt_ZGO_KZ_70.htm (26. 8. 2007).	✓	✓	✓
1998c	<i>Katalog znanja. Zgodovina. Srednje poklicno-tehniško izobraževanje. 105 ur.</i> Določil SSRSSI na 23. seji, 17. 12. 1998. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/noviKZ/pt_ZGO_KZ_105.htm (26. 8. 2007).	✓	✓	✓
1998č	<i>Katalog znanja. Zgodovina. Srednje strokovno izobraževanje. 140 ur.</i> Določil SSRSSI na 17. seji, 7. 7. 1998. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/noviKZ/st_ZGO_KZ_140.htm (26. 8. 2007).	✓	✓	✓
1998d	<i>Katalog znanja – Družboslovje (Geografija, zgodovina in državljanska vzgoja). Nižje poklicno izobraževanje. 190 ur.</i> Določil SSRSSI na 16. seji, 18. 6. 1998. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/noviKZ/npDRS_KZ190.htm (26. 8. 2007).	✓	✓	✓
1998e	<i>Katalog znanja – Družboslovje (Geografija, zgodovina in državljanska vzgoja). Srednje poklicno izobraževanje. Dualni sistem. 105 ur.</i> Določil SSRSSI na 16. seji, 18. 6. 1998. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/noviKZ/spDRU_KZds105.htm (26. 8. 2007).	✓	✓	✓

Leto izdaje	Učni načrti za gimnazije	Cilji za zgodovino	Vsebina za zgodovino	Navodila za zgodovino
2000	<i>Katalog znanja. Zgodovina. Srednje strokovno izobraževanje. 210 ur.</i> Določil SSRSSI na 33. seji, 27. 1. 2000. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/noviKZ/st_ZGO_KZ_210.htm (26. 8. 2007).	✓	✓	✓
2001a	<i>Katalog znanja. Zgodovina. Srednje strokovno in tehniško izobraževanje. Prilagoditev za šole z italijanskim učnim jezikom. 140 ur.</i> Katalog znanj je določil Strokovni svet RS za splošno izobraževanje na 42. seji, dne 19. 4. 2001, sklep št. 5. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/noviKZ/st_ZGO_ITA_KZ_140.htm (26. 8. 2007).	✓	✓	✓
2001b	<i>Katalog znanja. Zgodovina. Srednje strokovno in tehniško izobraževanje (DV). 140 ur.</i> Katalog znanj je določil Strokovni svet RS za splošno izobraževanje na 42. seji, dne 19. 4. 2001, sklep št. 5. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/noviKZ/st_ZGO_DV_KZ_140.htm (26. 8. 2007).	✓	✓	✓
2002	<i>Predmetni katalog za predmet: Družboslovje. 350 ur. (Geografija, zgodovina in državljanska vzgoja) v srednjem poklicnem izobraževanju – šolski sistem.</i> Določil Strokovni svet RS za splošno izobraževanje na 52. seji, dne 4. 7. 2002. http://portal.mss.edus.si/msswww/programi2004/programi/noviKZ/spDRS_KZss350.htm (26. 8. 2007).	✓	✓	✓

V učnem načrtu iz leta 1964 je bil predmet zgodovina delavskega in socialističnega gibanja, kjer je bil eden od ciljev predmeta tudi, da naj učitelji spodbujajo dijake »za prihodnje aktivne graditelje socialistične družbe« (1964).

Učni cilji so se v 70. in 80. letih navezovali na gradnjo in obrambo domovine, npr. da naj se dijake oblikuje »v zavestne graditelje socialističnega samoupravljanja in si razvijajo pripravljenost za odločno obrambo naše socialistične samoupravne družbe« (1977, str. 74; 1979, str. 145–146; 1986a, str. 3.11/1 in 3.11/2) ter da naj bi bili osebno zavzeti »pri naporih za gospodarski in kulturni napredek socialistične družbe v Sloveniji in Jugoslaviji« (1979, str. 145–146; 1986a, str. 3.11/1 in 3.11/2; 1986b, str. 3.13/2).

V 70. in 80. letih 20. stoletja so se cilji nanašali tudi na patriotizem, npr. da se mora dijake vzgajati »v jugoslovanskem socialističnem patriotizmu, v socialističnem humanizmu, v duhu bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti, v vzajemnosti, solidarnosti in enakopravnem sodelovanju med narodi« (1979, str. 145–146; 1986a, str. 3.11/1 in 3.11/2; 1986b, str. 3.13/1).

Najpogostejše pa so se učni cilji navezovali na narodno zavest, in sicer da dijaki »spoznavajo zgodovinske korenine slovenske narodne zavesti ter bratstva in enotnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti« (1979, str. 145–146; 1986a, str. 3.11/1 in 3.11/2; 1986b, str. 3.13/1); spoznavajo in razumejo korenine »slovenske narodne zavesti, svobodoljubnih gibanj slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov in narodnosti« (1990, str. 6).

Učni načrti po letu 1991 so poudarjali pomen slovenske narodne zavesti in narodne identitete, npr. dijaki »spoznavajo /.../ pomen rasti slovenske narodne zavesti za narodni obstoj« (1991a, str. 400; 1991b, str. 372); »razvijajo zavest o slovenski narodni identiteti« (1996, str. 6; 1998a, 1998b, 1998c, 1998č, 1998d, 1998e, 2002); »razvijajo zavest o slovenski narodni identiteti in državni pripadnosti« (2000, 2001a, 2001b). Poleg tega so vključevali odnos do drugačnosti, npr. dijaki naj »razvijejo spoštovanje različnosti in drugačnosti v okolju, v katerem živijo« (1998a, 1998d, 1998e); razvijejo sposobnost za razumevanje in spoštovanje različnih ver, kultur in skupnosti doma (2000); razvijejo razumevanje in spoštovanje različnih ver, kultur in skupnosti v svetu (1998b, 1998c, 1998č, 2001a, 2001b). Učni načrt iz leta 2001 pa je vključeval cilj, ki se je nanašal na človekove pravice, in sicer naj dijaki »pridobivajo vedenja o prizadevanjih za človekove in državljanske pravice, se ozaveščajo o pomenu njihovega spoštovanja« (2001a). Največ učnih ciljev pa se je nanašalo na slovensko kulturno dediščino, npr. dijaki naj »usvojijo znanja o slovenski kulturni dediščini« (1998b, 1998c, 1998č); poglobijo »znanja o slovenski kulturni dediščini in jo vrednotijo« (1998e, 2002); »usvojijo znanja o slovenski kulturni dediščini, jo vrednotijo« (1996, str. 6; 2000, 2001a, 2001b); naj se ozaveščajo »o pomenu ohranjanja lastnih kulturnih tradicij« (1998a, 2000, 2001a, 2001b).

Za celoten predmet (ne samo za zgodovino) pa je predmet družboslovje vključeval cilje, kjer dijaki »razvijajo občutljivost za tiste elemente družbenega življenja, ki so pomembni za življenje v demokratični družbi, se usposabljaajo za konstruktivno soočanje s problemi v družbenem življenju« (1998a, 2002).

Učni načrt iz leta 1948 je vključeval predmet zgodovina in zakonodaja, tako da je bila vsebina zakonodaje povezana z ustavno in državno ureditvijo: Ustava FLRJ (npr. Najvišji zvezni organi državne oblasti v FLRJ; Zvezni organi državne uprave; Organi državne oblasti administrativno-teritorialnih edinic; Ljudska sodišča; Odnosi med državnimi oblastmi in organi državne uprave; Javno tožilstvo) (1948, str. 117–128).

Po letu 1991 pa je predmet Družboslovje, ki je vključeval tudi zgodovino, imel naslednje vsebine pri temi Zgodovina stroke v 19. in 20. stoletju: Državna uprava v Sloveniji – vloga ženske pri delovanju državne uprave; družbeni in socialni status državne administracije (2002).

Pri predmetu zgodovina so bile vsebine po letu 1991 povezane z nastankom slovenske države (1998b, 1998c) oz. s slovenskim osamosvajanjem in življenjem v Republiki Sloveniji (1996, str. 15, 1998č, 2001a, 2001b).

Navodila so se nanašala na dodatna pojasnila o nalogah pouka zgodovine, npr. dijaki naj bi razvijali sposobnost »za aktivno sodelovanje pri vseh oblikah samoupravljanja« (1979, str. 161; 1986b, str. 3.11/8); »Da bodo učenci čimbolj aktivni in

da bodo postali subjekti vzgojnoizobraževalnega procesa, naj jih učitelji navajajo /.../ na uporabo strokovne in družbenopolitične literature« (1977, str. 85).

Po letu 1991 ni bilo posebnih navodil v učnih načrtih, najdemo jih pa v posebnih obvestilih za srednje šole, ki jih je izdajal Zavod Republike Slovenije za šolstvo v 90. letih. Ta so poudarjala pomen slovenske zgodovine pri srednjih strokovnih šolah: »Prav vsebine iz nacionalne zgodovine naj bodo motivacijsko sredstvo za razvijanje interesa za spoznavanje preteklosti in krepitev nacionalne identitete pri dijakih tehniških in strokovnih šol.«²⁶

Sklepne ugotovitve in zaključek

Učni načrti za zgodovino so po letu 1945 vključevali elemente državljanstva, ki so se nanašali na takratno politično in družbeno ureditev države.

Glede učnih ciljev smo ugotovili, da so se pred letom 1991 nanašali predvsem na gradnjo in obrambo domovine, patriotizem ter na bratstvo in enotnost narodov Jugoslavije, po letu 1991 pa na narodno identiteto in slovensko narodno zavest ter na demokratične vrednote, človekove pravice in odnos do drugih ver in kultur.

Konkretnih vsebin, ki bi vključevale elemente državljanstva v osnovnošolskih in srednješolskih učnih načrtih za zgodovino, ki so izšli po letu 1991, ni, saj se nanašajo le na osamosvojitev Slovenije. Pred letom 1991 pa se nanašajo na ustavni in politični razvoj takratne Jugoslavije (zlasti ustavni in zakonodajni razvoj ter razvoj samoupravne socialistične demokracije).

V srednješolskih učnih načrtih ni bilo veliko navodil, ki bi se nanašala na državljanstvo, v osnovnošolskih učnih načrtih pa so se nanašala na ljubezen do domovine in družbenopolitično razgledanega učitelja pred letom 1991, po letu 1991 pa na aktualizacijo dogodkov in reševanje problemov v življenjskih situacijah.

Tako kot vsak predmet, bi moral tudi predmet zgodovina učiti mlade »(samo) odgovornega učenja, strpnosti, ustvarjalnega vzpostavljanja demokratičnih družbenih odnosov in spoštovanja občečloveških civilizacijskih vrednot (evropske) družbe, kot so solidarnost, človekovo dostojanstvo, pluralna demokracija, spoštovanje človekovih pravic /.../«²⁷ K temu so se še posebej približali učni načrti, ki so izšli po letu 1998 v Sloveniji.

Viri in literatura

Gimnazija. Predmetnik in učni načrt. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1975.

Gimnazijski program. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport, 1992.

Minimalni učni načrt za splošnoizobraževalne predmete v tistih vajenskih, industrijskih in drugih šolah s praktičnim poukom, ki se preosnavljajo v poklicne šole. *Objave.* Republiški sekretariat za šolstvo, leto XV, v februarju 1964, št. 1, IV.

²⁶ *Obvestila srednjim šolam*, str. 30.

²⁷ Židan, *Vzgoja za evropsko demokracijo*, str. 16.

- Novi predmetniki za gimnazije in klasične gimnazije. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS*, leto VI, 5. 8. 1955, št. 4, IV., str. 3–4.
- Obvestila srednjim šolam za šolsko leto 1996/1997*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 1996.
- Osnovna šola. Vsebina vzgojno-izobraževalnega dela*. Ljubljana: Zavod za šolstvo SR Slovenije, 1973.
- Osnutki minimalnih učnih načrtov za splošno izobraževalne predmete v poklicnih šolah*. Ljubljana: Zavod za strokovno izobraževanje, 1962.
- Predmetnik devetletne osnovne šole*, sprejet na 19. seji strokovnega sveta Republike Slovenije za splošno izobraževanje, dne 15. 10. 1998. <http://www.mss.gov.si/index.php?id=10035> (18. 9. 2007).
- Predmetnik in učni načrt osnovne šole*. Ljubljana: Zavod SRS za šolstvo, 1983.
- Predmetnik in učni načrt za osnovne šole*. Ljubljana: DZS, 1962.
- Predmetnik za nižje in višje gimnazije ter klasične gimnazije za šolsko leto 1953/54. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS*, leto IV, 5. 9. 1953, št. 5, III., A, str. 2.
- Sardoč, Mitja: Državlјanska vzgoja v Evropi: izzivi, vprašanja in dileme. *Državlјanska vzgoja v Evropi. Eurydice, informacijsko omrežje o izobraževanju v Evropi*. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, 2005, str. 3–9.
- Sardoč, Mitja: Državlјanstvo in državljanska vzgoja. *Državlјanska in domovinska vzgoja: zbornik*. Slovenska Bistrica: Beja, 2006, str. 100–107.
- Smernice za organizacijo pouka v gimnazijah. *Objave*. Republiški sekretariat za šolstvo SRS, leto XV, 10. 8. 1964, št. 2, V., str. 61–63.
- Spremembe k učnemu načrtu za gimnazije. Šolsko leto 1946/47*. Ljubljana: DZS, 1946.
- Srednješolski izobraževalni programi. II. 2001/2002 in 2002/2003*. 4. dopolnjena in spremenjena izdaja. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport. Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2003.
- Srednješolski programi in poklici*. Ljubljana: Republika Slovenija Ministrstvo za šolstvo in šport. Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport. Republiški zavod za zaposlovanje, 1992.
- Trškan, Danijela, *Krajevna zgodovina v učnih načrtih in učbenikih za zgodovino 1945–2005*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008.
- Učni načrt za dveletne in triletnе šole učencev v gospodarstvu in industrijske šole. Predmeti splošne in splošno strokovne izobrazbe*. Ljubljana: Ministrstvo za delo LRS. Uprava za strokovne delavske kadre, 1949.
- Učni načrt za gimnazije, nižje gimnazije in višje razrede sedemletk*. Ljubljana: Ministrstvo za prosveto LR Slovenije, 1948.
- Učni načrti in predmetniki vajenskih šol. *Objave Sveta za prosveto in kulturo vlade LRS*, leto III, 24. 11. 1952, št. 6, XIV., str. 12–14.
- Vzgojno-izobraževalni program srednjega izobraževanja. Družboslovno-jezikovna dejavnost SR (94)/86*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za šolstvo, 1986.
- Začasni učni načrt za osnovne šole. *Objave Sveta za prosveto in kulturo LRS*, leto IV, 28. 10. 1953, št. 6, IV., str. 2–27.
- Začasni učni načrt za strokovne nadaljevalne šole*. Ljubljana: Komite za srednje in nižje strokovno šolstvo pri vladi LRS, 1948.
- Žalec, Bojan: Pomen domovinske edukacije. *Državlјanska in domovinska vzgoja: zbornik*. Slovenska Bistrica: Beja, 2006, str. 70–81.
- Židan, Alojzija, *Vzgoja za evropsko demokracijo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2007.

Viri učnih načrtov so navedeni v preglednicah št. 1, 2 in 3.

Kongresi in simpoziji

Strokovni posvet ob 390-letnici železarstva v Mežiški dolini, Ravne na Koroškem, 9. 12. 2010

Letos mineva že 390 let od prvih začetkov železarstva v Mežiški dolini, saj je daljnega leta 1620 Melhior Puc postavil svoje prve fužinarske obrate za proizvodnjo surovega železa v Črni na Koroškem. Zgodovinsko društvo za Koroško se je zato odločilo, da ob tem visokem jubileju organizira strokovni posvet na tematiko večstoletnega razvoja železarske in jeklarske dejavnosti v Mežiški dolini. K sodelovanju je pritegnilo največje podjetje, ki deluje na območju nekdanje Železarne Ravne, to je podjetje Metal Ravne d.o.o., Občino Ravne na Koroškem in posvet izvedlo tudi v okviru Slovenske poti kulture železa. Posvet, v sklopu katerega so bila organizirana tri predavanja, je potekal v Koroški osrednji knjižnici dr. Franca Sušnika na Ravnah, dne 9.12. 2010. Kot referenti so sodelovali mag. Karla Oder, univ. dipl. zgod., Vinko Skitek in dr. Katarina Keber. Uvodni pozdrav je izrekla podžupanja Občine Ravne na Koroškem ga. Vera Krajnc, v katerem je pozdravila vse navzoče in organizatorje posveta ter pohvalila tako slovesno in strokovno obeležitev tega zares lepega jubileja koroškega jeklarstva. Po končanem uvodnem pozdravu so referenti predstavili svoje referate na temo razvoja železarske in jeklarske industrije v Mežiški dolini.

Kot prva referentka je nastopila etnologinja in zgodovinarica mag. Karla Oder. V delu svojega prispevka je orisala razvoj železarstva v Mežiški dolini od njegovih začetkov pa vse do današnjih dni in pri tem opozorila, da so v istem obdobju, 18. stoletju, sočasno delovale fužine v Črni, Mežici in Guštanju, ki so imele tudi skupnega lastnika, to je rodbino grofov Thurn. Zadnja v tem nizu železarn je bila postavljena prav prevaljska železarna, katero so postavili bratje Rosthorni v prvi polovici 19. stoletja. V drugem delu referata je predstavila ukrepe za zaščito industrijske kulturne dediščine v Mežiški dolini, predvsem v sklopu nastajajočega muzeja železarstva na slovenskem v prostorih nekdanje krčilne kovačnice na Ravnah in projekt Slovenske poti kulture železa.

Kot drugi referent je nastopil zgodovinar Vinko Skitek, ki je predstavil razvoj guštanske jeklarne med drugo svetovno vojno. V prispevku je orisal položaj guštanske jeklarne ob začetku nemške okupacije in njen položaj znotraj nemške oborožitvene industrije. Preko arhivskih virov pa je osvetlil nekatera vlaganja v posodobitev in povečanje proizvodnje orožja in druge metalurške opreme.

Kot tretja referentka je nastopila zgodovinarica dr. Katarina Keber, sodelavka Zgodovinskega inštituta Milka Kosa, ZRC SAZU, ki je predstavila razvoj laškega premogovnika v 19. stoletju in osvetlila razvoj bratovskih skladnic v srednji Evropi.

Izpostavila je ohranjeno matično knjigo Bratovske skladnice rudnika na Lešah iz 30. let 19. stoletja, torej pred letom 1854, ko so postale zakonsko obvezne. Poudarila je pomen bratovskih skladnic, kot ene izmed prvih oblik socialne varnosti rudarjev in njihovih družinskih članov.

Po koncu zadnjega referata so imeli poslušalci in poslušalke čas za diskusijo. Med vrsto vprašanj naj v tem poročilu omenim samo dva komentarja. V prvem je g. Maks Večko predsednik odbora Slovenske poti kulture železa spomnil na pripovedi svojega očeta, ki je bil v času vojne zaposlen v jeklarni in se je spoprijateljil z nekaterimi prisilnimi delavci iz Francije. Pohvalil je organizacijo dogodka in primerno obeležitev takšnega jubileja. Drugi vidnejši komentar je dal prof. dr. Jakob Lamut, nekdanji dekan Naravoslovnotehniške fakultete in nekdanji vodja oddelka za metalurgijo in materiale. Poudaril je velik pomen strokovnega posveta in izrazil zadovoljstvo nad promocijo metalurgije, jeklarstva in železarstva, ki se odvija tudi na takšnih dogodkih, ki bi jih lahko bilo v Sloveniji več. Posebej je še poudaril na potrebno sodelovanje med zgodovinsko stroko, metalurgijo in rudarstvom na področju raziskovanja tehnološkega ozadja nekdanjih industrijskih proizvodnih procesov, zaposlenih in njihovega dela.

Po skoraj eno urni razpravi po koncu referatov se je posvet zaključil v sproščenem vzdušju in prijateljskem pogovoru udeležencev.

Vinko Skitek

Ocene in poročila

Peter Štih, *The Middle Ages between the Eastern Alps and the Northern Adriatic. Select Papers on Slovene Historiography and Medieval History (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, Vol. 11)*. Leiden – Boston : Brill, 2010. XXIV + 463 str.

Peter Štih je nedvomno eden tistih slovenskih zgodovinarjev, ki ga javnosti ni potrebno posebej predstavljati. Pa ne samo ožji sferi zgodovinske znanosti, kjer je s kvaliteto svojih del in časovnim razponom, ki ga kompetentno obvlada – od zgodnjega srednjega veka preko poznosrednjeveških tem vse do vprašanj nastajanja slovenske nacionalne zavesti in historiografije – dokazal, da sodi v sam vrh. Medijsko je prisoten tudi v širši javnosti, kjer si drzne razgaliti kakšen zgodovinski mit, v kakršne smo včasih klišejsko ujeti še od šolskih klopi. A prepoznavnost in samozadostnost v podalpski deželici za resnega in predanega znanstvenika ne moreta – in ne bi smeli biti – zadovoljivi. Zaslužen ugled v domači srenji – vsaj v zgodovinopisju in še kakšni humanistični znanosti – namreč ne pomeni tudi prepoznavnosti raziskovalca in njegovih znanstvenih dosežkov v tujini. Za to se mora znanstvenik pogosto potruditi sam, z aktivnim obiskom tujih znanstvenih srečanj, objavami v tujih znanstvenih revijah (npr. tudi z lastnim plačevanjem prevodov). Da, gre za samopromocijo – a v pozitivnem smislu. Nenazadnje gre pri publiciranju kvalitetne slovenske znanosti v tujini za promocijo naših dosežkov, naše kulture in identitete ter za utrjevanje naše prepoznavnosti, ki nam je v svetu tako manjka.

Štih je nedavno (2010) pri elitni nizozemski založbi Brill s sedežem v Leidnu, ki se ponaša s kar 325 leti publiciranja znanstvenega tiska, v zajetni knjigi na 487 straneh v angleščini izdal izbor svojih znanstvenih razprav. Knjiga ima naslov »Srednji vek med Vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom; Izbrane razprave iz slovenske historiografije in srednjeveške zgodovine« in je izšla kot enajsta v seriji, namenjeni zgodovini vzhodne Srednje ter Vzhodne Evrope v srednjem veku (*East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*). Potrebno je poudariti, da skuša založba Brill v svojih serijah in podserijah – samo za srednjeveško zgodovino je na primer 31 književnih serij – združevati kvalitetna znanstvena dela iz celotne Evrope, še zlasti iz Srednje in Vzhodne, ki sta v zahodni historiografiji še vedno slabo poznani, če ne celo zapostavljeni. Serijo, v kateri je izšla Štihova knjiga, ureja Romun Florin Curta, specialist za zgodovino in arheologijo srednjega veka, ki trenutno deluje na University of Florida v ZDA in se je leta 2001 proslavil s knjigo o »nastajanju« Slovanov (*The Making of the Slavs. History and Archaeology of the Lower Danube region c. 500–700*).

Štihovala knjiga vključuje osemnajst obsežnih znanstvenih razprav, ki so bile vse že prej objavljene in so sedaj delno predelane oz. dopolnjene z novejšo literaturo. Kot sam pravi v predgovoru, so rezultat več kot 20-letnega – in dejansko zelo plodovitega – znanstvenega raziskovanja predvsem srednjeveške zgodovine prostora med Vzhodnimi Alpami in Jadranom. Razdeljene so v tri sklope: prvi je namenjen slovenski historiografiji – njenim mitom in stereotipom (vključno s Karantanijo kot »državo Slovencev« in vprašanjem ustoličevanja koroških vojvod) ter problemom oblikovanja slovenskega naroda in razumevanja njegove zgodovine (4 razprave). Ta del je s poglobljeno predstavitevjo nekaterih pomembnih problemov starejše slovenske zgodovine nedvomno zelo važen za prezentacijo in razumevanje naše identitete in zgodovinske specifike v tuji znanstveni srenji. Drugi in najobsežnejši del knjige (8 razprav) je posvečen zgodnjemu srednjemu veku: vprašanjem naselitve Slovanov, zgodnesrednjeveških političnih struktur v vzhodnoalpskem prostoru (zlasti Karantanije in Karniole kot slovanskih gentilnih kneževin) ter njihovih odnosov in razmerij s sosednjimi ljudstvi in strukturami na zahodu in vzhodu (Franki, Bavarci, Langobardi, Avari, Bizantinci idr.). V teh razpravah je Štih povzel svoje pomembne ugotovitve, ki so v skladu s sodobnimi pogledi znanosti o zgodnesrednjeveških etnogenezah dodobra prevettrile razumevanje (kot vemo, ne brez pretresov) zgodnje slovenske zgodovine in ga razbremenile pretirane »nacionalne« obarvanosti starejšega slovenskega zgodovinopisja. Še zlasti s tega vidika znanstvenega »premika« v interpretaciji je ta del zelo pomemben za tuje strokovnjake. Tretji del (6 razprav) je namenjen visoko- in poznosrednjeveškim temam, predvsem tistim, s katerimi je bil slovenski prostor vpet v politične in strukturne procese Srednje Evrope in so tudi primerjalno gledano interesantne za tuje strokovnjake. Gre za oris nastanka škofijskih zemljiških gospostev (Salzburga, Freisinga, Briksna, Ogleja in Krke) na današnjem slovenskem ozemlju. Za vlogo oziroma položaj oglejskega patriarha kot mejnega grofa na Kranjskem, kjer je precizno orisan tudi boj za prevlado na Kranjskem v 13. stoletju, ki je v ta prostor pritegnil vse glavne politične akterje nemškega cesarstva tistega časa. Dve razpravi se ukvarjata s problemom nastanka dežel kot temeljnega političnega oziroma ustavnopravnega procesa v poznosrednjeveškem cesarstvu: prva je o grofih Goriških in njihovem oblikovanju treh samostojnih dežel – grofije Goriške, Pazinske grofije v Istri ter grofije v Marki in Metliki na Dolenjskem; druga o grofih Celjskih in vprašanju njihove deželnoknežje oblasti in samostojne dežele Celjske. Razprava o začetkih Ljubljane in bavarskem plemstvu je ne samo popolnoma nov pogled na začetke ljubljanskega zemljiškega gospostva in mesta, temveč je prinesla izjemno zanimive in donedavna neznane informacije o vlogi nekaterih vodilnih bavarskih plemiških rodbin 10. in 11. stoletja v osrednjem slovenskem prostoru (npr. Vohburgov, Bogenskih, Machlandov). Zadnja od razprav malo izstopa iz konteksta ostalih v tem sklopu, a ni zato nič manj pomembna za slovensko in širše evropsko zgodovino: gre za ustoličevanje koroških vojvod – vprašanja razvoja tega obreda, tradicije in recepcije (oziroma interpretacije) pri Slovencih. Tu so natančno analizirani viri o ustoličevanju in njihova vrednost ter prikazane vse nejasnosti, možne interpretacije in dosedanje kontroverze.

Ker je bilo ozemlje današnje Slovenije že od 10. stoletja in nadaljnje celo tisočletje sestavni del srednjeevropskega nemškega cesarstva, je bilo seveda vpeto v njegove politične, družbene, gospodarske in kulturne tokove in je v njem tudi odigralo določeno – na trenutke nemajhno – vlogo. Poznavanje in razumevanje zgodovine prostora »med Vzhodnimi Alpami in Jadranom«, relativno daleč stran od siceršnjih centrov moči, pa je v tujini – razen redkih izjem npr. med avstrijskimi znanstveniki – zelo mizerno, do neke mere tudi po naši lastni krivdi. S tega vidika se mi zdi zadnji sklop razprav še posebej pomemben za zahodno zgodovinsko publiko. V tem kontekstu je potrebno pohvaliti avtorja, da je v knjigo vključil nekaj odličnih zgodovinskih zemljevidov, ki tujemu bralcu bistveno olajšajo vizualizacijo obravnavanega prostora in razumevanje predstavljenih tematik. K temu pripomore tudi konkordančni seznam slovenskih ter nemških (in italijanskih) krajevnih imen, ki so marsikateremu potencialnemu bralcu poznana le v tujih variantah. Knjiga vsebuje še obsežen in zelo izčrpen indeks oziroma kazalo osebnih in krajevnih imen, ki ima »dodano vrednost«, saj pri osebah vključuje tudi statusno navedbo (npr. cesar, kralj, knez, vojvoda, grof, škof, ministerial). Poleg vsega navedenega je nenazadnje potrebno posebej pohvaliti še vrhunski angleški prevod Franceta Smrketa, ki se je večje izogibal čerem prevajanja zapletene zgodovinske tematike in specifične terminologije, kar je včasih lahko trd oreh in že pri preprostih povzetkih v slovenskih periodičnih publikacijah neredko pripelje do pravih skrpucal.

Štih je, kolikor je meni znano, prvi od slovenskih zgodovinarjev, ki je uspel izdati izbor svojih znanstvenih razprav v tujini – v jeziku, ki bo knjigi nedvomno utrl pot v najširšo znanstveno srenjo. S preciznim in korektnim citiranjem ter izredno obsežnim in izčrpnim seznamom sekundarne literature, kjer je na kar 32 straneh zajetih tudi več sto bibliografskih enot slovenskih znanstvenikov, ki se tako ali drugače ukvarjamo z vprašanji srednjega veka in kasnejših obdobj – zgodovinarjev kot tudi arheologov, jezikoslovcev, etnologov in drugih – je prezentiral na nek način dosežke celotne slovenske zgodovinske znanosti in na splošno humanistike zadnjih desetletij. Ta izdaja za Štiha osebno nedvomno pomeni enega vrhuncev dosedanje znanstvene kariere, ki – ob nedavnem praznovanju šele petdesetletnice – gotovo še ni zaključena. Smatramo pa jo lahko obenem tudi za velik uspeh celotnega slovenskega zgodovinopisja. Petru za ta dosežek prijateljsko in iskreno čestitam!

Miha Kosi

Egon Boshof, **Königtum und Königsherrschaft im 10. und 11. Jahrhundert**, München : Oldenbourg Verlag, 2010. 190 str. (3., aktualisierte und um einen Nachtrag erweiterte Auflage; Enzyklopädie deutscher Geschichte 27).

Pri Münchenski založbi Oldenbourg izhajajo že od zgodnjih devetdesetih leti prejšnjega stoletja posamezni zvezki v seriji Enzyklopädie deutscher Geschichte. Gre za projekt, ki časovno pokriva obdobje od pozne antike oz. zgodnjega srednjega veka pa do 20. stoletja, vsebinsko pa obravnava nekatere ključne teme iz politične, socialne, kulturne in cerkvene zgodovine. Celotna enciklopedija bo ob svojem zaključku obsegala okrog sto manjših monografij, dosedaj pa jih je izšla že velika večina; nekatere – med njimi tudi tukaj predstavljena – pa so doživele že več aktualiziranih izdaj. Enciklopedija je zamišljena kot »delovno orodje« za poklicne zgodovinarje, študente in učitelje zgodovine ter tudi za predstavnike zgodovini sorodnih disciplin. Njen namen je v zelo zgoščeni obliki in v glavnih potezah informirati bralca o doseženem stanju našega védenja in o stanju raziskav ter raziskovalnih problemih na posameznih področjih nemške zgodovine. Pri tem pojem »nemška zgodovina« ni razumljen absolutno, ampak se zavestno prilagaja sočasnim pojmovanjem in definicijam izraza, s čimer je razbremenjen »programatične retrogradne projekcije«, ki je tako značilna za nacionalno koncipirane historiografije.

Zaradi želje po konciznosti, priročnosti in jasnosti povedanega, sledijo posamezne monografije univerzalni, tridelni shemi, znotraj katere povzema prvi del na zelo zgoščen način doseženo stanje védenja v obliki enciklopedičnega pregleda, drugi informira o glavnih problemih in raziskovalnih tendencah, tretji pa prinaša izbor najpomembnejše literature tako za prvi, kot drugi del. Gre za vsekakor zelo posrečeno zasnovo, ki se mi zdi še posebej dragocena zaradi svojega drugega in tretjega dela, saj vpeljujeta bralca v samo središče problematike.

Tu predstavljen zvezek o kraljestvu in kraljevi oblasti v 10. in 11. stoletju je napisal sedaj že emeritirani profesor srednjeveške zgodovine na univerzi v Passauu Egon Boshof. Pregled sega od Konrada I., prvega nekarolinškega kralja na vzhodnofrankovskem prestolu v zgodnjem 10. stoletju, pa do Henrika V. na začetku 12. stoletja. V središče sta torej postavljeni dve vladarski dinastiji – Otoni in Salijci – ki utelešujeta razgibano institucionalno pot kralja in kraljestva; pot na kateri ni manjkalo ne bleščečih vrhuncev (uveljavitev hegemonialnega položaja v evropskem okviru v času Otona I., vrhunec kraljevske in cesarske oblasti za časa Henrika III.), ne globokih padcev (konflikt Henrika IV. s papežem in državnimi

knezi). Način, kako je funkcionirala kraljeva oblast v tistem času, je precej oddaljen od modernega razumevanja oblasti, ki jo pokriva pojem države s svojimi institucijami. To spoznanje se je v nemški zgodovinski znanosti uveljavilo že pred drugo svetovno vojno, ki je v ospredje postavila osebne (in ne institucionalne) odnose. Prav tako je bil statičen pojem »država« zamenjan s precej bolj dinamičnim »gospostvom« in vse skupaj se je zlilo v predstavo, ki jo poznamo pod imenom »Personenverbandsstaat« in ki še danes predstavlja temelj, na podlagi katerega skušamo analizirati in razumeti tedanjo družbo, na čelu katere je stal kralj oziroma kraljestvo. Boshofov pregled, čeprav omejen le na najbolj nujne stvari, daje dovolj jasno sliko o tem fenomenu. V drugem, problemskem delu monografije, so v ospredje postavljene teme, ki obravnavajo vprašanja kot so: intronizacije (dedno pravo, volitev in potrditev (Kur), designacija, kronanje, posvetitev, poklon, objezda itd.), struktura in praksa kraljevega gospodstva (jedrni predeli moči in vladarjev itinerar, »državna« in »domača« posest, *servitium regis*, regalije, uprava državne posesti, zakonodaja, otonsko-salijski sistem državne cerkve, kralj in vojvodska oblast, reševanje konfliktov in ohranjanje miru), imperialno kraljestvo ter idejna zgodovina kraljestva (sakralni in kristocentrični karakter kraljestva, kraljevi kanonikat in predstave o kralju in kraljestvu v liturgiji, kraljevi simboli in insignije, vladarjeva podoba itd.). Kot dodatek k tretji izdaji je temu drugemu delu dodano še poglavje, ki obravnava soudeležbo knezov pri vladanju, nadalje kraljice kot vladarice (v času kraljeve mladoletnosti) in idejno zgodovino kraljestva. Monografijo zaključuje že omenjeni izbor bibliografije, ki sledi strukturi prvih dveh delov knjige in obsega 469 naslovov.

Peter Štih

Rainer Murauer, **Die gestliche Gerichtsbarkeit im Salzburger Eigenbistum Gurk**, Wien–München : Böhlau Verlag–Oldenbourg Verlag, 2009. 210 str. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 52).

Zgodovina škofije v Krki na Koroškem, ki je imela s svojimi obsežnimi zemljiškimi posestvi na Štajerskem južno od Drave, s kartuzijanskim samostanom v Jurkloštru, katerega prva ustanoviteljica je bila, in nenazadnje z generiranjem kasneje nacionaliziranega kulta sv. Heme Krške, pomembno mesto tudi v slovenskem prostoru in zgodovini, vsekakor ni potekala v tirnicah in na način, ki bi ga lahko označili za običajnega. Izjemnost, ki je opredeljevala njeno zgodovino kot tudi njen položaj znotraj katoliške cerkve, je bila krški škofiji določena že z njeno ustanovitvijo leta 1072. Salzburški nadškof Gebhard, ki je zaradi ustanovitve nove škofije razpustil komaj generacijo predtem v življenje priklican ženski samostan ustanoviteljice Heme Krške, je uspel pridobiti od papeža Aleksandra II. in kralja Henrika IV. soglasje, da ustanovi na poljubnem mestu svoje dijeceze škofijo, katere škof bo pri tem fungiral kot njegov vikar. Izjemno je pri tem bilo, da je salzburškemu nadškofu pripadla izključna pravica, da je brez sodelovanja papeža in kralja izbral in umestil krškega škofa, mu podelil spiritualije in regalije, ter ga po potrebi lahko tudi odstavil. Vzor za takšno ureditev je Gebhard našel v karantanskih pokrajinskih škofih od Modesta naprej, o katerih se je najverjetneje poučil v Konverziji. Izjemno pri novoustanovljeni škofiji je bilo nenazadnje tudi to, da prvotno sploh ni imela svoje dijeceze, da ni imela kapitlja in da je bila tudi brez desetinskih dohodkov; njeno materialno eksistenco so ji zagotavljala velika posestva, ki jih je Hema namenila svojemu samostanu, Gebhard pa jih je prepustil novoustanovljeni škofiji. Zaradi vsega tega je bila krška škofija, ki so ji na enak način sledile v prvih desetletjih 13. stoletja ustanovljene škofije Chiemsee, Sv. Andraž v Labotski dolini in Seckau, resnično »lastniška škofija« salzburških nadškofov, kot je moderno zgodovinopisje opredelilo njen položaj. Vsekakor izključna pravica salzburškega nadškofa, da je izbral, ordiniral in posvetil krškega škofa, ni bila v skladu s takratnim volilnim postopkom znotraj cerkenega pravnega reda, ki je glavno besedo namenjal »kleru in ljudstvu«. Ta enkratni privilegij, ki ga je užival salzburški nadškof znotraj katoliške cerkve in ki je bil dokončno odpravljen šele s konkordatom med Avstrijo in Vatikanom leta 1933, je bil povod, da je papež Pij IX. na prvem vatikanskem koncilu (1869-70) pozdravil takratnega salzburškega nadškofa Maksimilijana von Tarnóczya z znamenitim stavkom: »«Ecco il mezzo papa, che può far dei vescovi».

V Krki so si seveda na vse načine prizadevali, da bi spremenili za njih skrajno neugoden pravni položaj svojega škofa in škofije. Njihov cilj je bil, da bi postali – enako kot so to bile škofije Regensburg, Passau, Freising in Brixen – običajna sufraganska škofija salzburške cerkvene pokrajine. V prvi vrsti je to pomenilo vključitev kapitlja v volilni postopek in pa podelitev regalij s strani kralja, kar bi krškega škofa umestilo med državne kneze. *De facto* je krški škof ta položaj dosegel okrog srede 12. stoletja, za časa Romana I., ki je bil v več pogledih izjemna figura. Po njegovi smrti 1167 je veljelo ta položaj *de iure* zagotoviti in v ta namen so v Krki posegli tudi po masovnem ponarejanju listin, pri čemer jim v sporu, ki se je razvil, v Salzburgu niso ostali dolžni. Spor, ki je potekal pred papežem oziroma od njega delegiranimi sodniki, se je vlekel desetletja dolgo in je bil zaključen šele 1232 s pogodbo, ki je za več kot nadaljna tri stoletja regulirala zasedbo škofovskega sedeža v Krki na način, da predloži salzburški nadškof tri kandidate, izmed katerih krški stolni kapitel izvoli enega za škofa.

Rainer Murauer, dolgoletni sodelavec pri projektu edicij listin papeža Inocenca III., ki je bil vpleten tudi v reševanje omenjenega spora, je poznavalsko in minuciozno predstavil njegovo reševanje. Pri tem se ni omejil samo na ta, sicer najbolj znan sodni primer, ampak je v svojo obravnavo pritegnil tudi spor med Salzburgom in Krko glede župnije St. Lorenzen am Steinfeld v Spodnji Avstriji. Poleg tega je podrobni preiskavi podvrget sodelovanje Krke na procesih proti tretjim osebam na nadškofijskem sodišču v 12. stoletju kot tudi procese na taistem sodišču, kjer je bila Krka stranka v sporu. V ospredje so tako postavljena cerkvenopravna vprašanja, povezana z uveljavljanjem novega rimsko-kanonskega procesnega prava v vatiškanski kuriji in posledično z njegovo recepcijo v Krki in v širšem vzhodnoalpskem prostoru. Pri tem je šlo za razvoj, v toku katerega je bilo pod vplivom italijanskih univerz v 12. stoletju rimsko pravo integrirano v cerkveno pravo. Poznavanje novega prava ter možnosti in omejitev, ki jih je prinašalo sklicevanje na rimsko pravo v cerkvenih sodnih procesih, vse to je zahtevalo visoko izobražene ljudi, da so v teh sporih lahko (uspešno) zastopali svoje cerkvene stranke. To znanje so seveda morali imeti tudi s strani papeža delegirani sodniki, ki so velikokrat lahko izvirali iz vrst lokalnih škofov, duhovnikov, menihov ipd. Prav na primeru sodnih listin iz spora med Salzburgom in Krko glede volitve škofa, ki je že potekal v okviru novih pravnih in procesnih norm, je Murauer lahko pokazal, kako sta tako salzburška kot krška stran razpolagala s pravno odlično izšolanimi juristi (odvetniki), ki so ju zastopali na kurijalnem sodišču. Čeprav njihova imena niso znana, verjetno ni šlo za domače, koroške ali salzburške klerike, ampak za stalno pri kuriji delujoče prokuratorje. Recepcija novega prava je bila na takšen način lahko omejena le na ozek krog ljudi, a kot kaže nek drug primer – spor med krškim stolnim kapituljem in župnijo v Tinjah glede kapele v Grafensteinu iz 1203, v kateri so bili razsodniki nek millstattski menih, arhidiakon iz Slovenske marke in župnik iz Št. Vida – so si o novih normah in postopkih lahko ustvarili vtis in nemara poglobili svoje znanje tudi širši krogi. Kot priče so namreč v listini poleg millstattskega opata naštetih še številni menihi, kleriki in laiki. V procesu, v katerem sta bila soočena *consuetudo*

sedis Romane in *consuetudo terre*, pomena novega prava množici prisotnih jasneje skorajda ni bilo mogoče predočiti.

Čeprav se knjiga Rainerja Murauerja ukvarja z zelo specialnim in tudi ozkim vprašanjem, odpira in osvetljuje precej širšo področje prodiranja, širjenja in uveljavljanja novega znanja in izobrazbe v vzhodnoalpski prostor. Recepcija rimskega in z njim povezanega novega kanonskega prava odkriva oblikovanje nove kulturne pokrajine, ki je terjala na (sprva) italijanskih univerzah izšolane ljudi, ki so v naš širši prostor prinašali novega duha in ta prostor na takšen način povezovali s svetom. Knjiga nagovarja eminentno kulturnozgodovinsko temo in le obžalujemo lahko, da pri nas zaenkrat še ni bila primerno obdelana; način, kako bi bilo to možno storiti, pa nudi prav predstavljeno delo.

Peter Štih

Zlata Blažina Tomić, **Kacamorti i kuga: Utemeljenjen i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku**. Zagreb, Dubrovnik : HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2007. 289 strani. (Posebna izdanja. Monografije. Knjiga 27)

Hrvaška zgodovinarica Zlata Blažina Tomić, ki živi v Kanadi in deluje kot bibliografka v knjižnici *Osler Library for the History of Medicine*, se je lotila zelo pomembne teme s področja medicine, ki ni zanimiva samo za Dubrovnik, ampak tudi širše. Njeno proučevanje zgodovinskega in medicinskega pomena kuge v Dubrovniški republiki je skušala povezati z družbenimi in civilizacijskimi razmerami. Pri tem je upoštevala metodo francoske šole analistov.

Izhajala je iz dejstva, da ima Dubrovniška republika primat pri sprejemanju uredbe o karanteni. 27. Julija 1377 je namreč Veliki svet sprejel sklep o uvedbi karantene. Objavlja celoten tekst uredbe, ki se je ohranila v t. i. »Zeleni knjigi« (Liber viridis). To naj bi bila prva karantenska uredba na svetu. Ugotovila je, da se ostroumni dubrovniški patriciji, ki so s svojimi ladjami pristajali v lukah vzhoda in zahoda, niso zaustavili samo pri proglasitve prve karantenske uredbe na svetu, ampak so svoje delo nadaljevali z izpopolnjevanjem protiepidemijskih mer in postopkov. Svoje razmatranje postavi v širši svetovni okvir.

V prvih poglavjih je avtorica obdelala nekatera splošna vprašanja povezana s širjenjem kuge. V poglavju kužne bolezni skozi stoletja se dotakne nekaterih epidemij kuge, ki so imela katastrofalne posledice za človeštvo. Podrobneje se dotakne sodobnih spoznanj o kugi, zanima jo tudi zemljepisni izvor kuge. V zvezi s tem jo zanima po katerih poteh (karavanske poti) se je kuga širila in v katerih predelih na svetu jo sploh ni bilo. Posebno razpravo posveti pojmu okužbe s kugo v starem in srednjem veku od antike dalje in prihaja do zaključka, da je bila medicinska stroka nemočna pri zdravljenju okuženih in preprečevanju širjenja pandemije in da so razlagali pojav kuge tako v krščanskem kot muslimanskem svetu kot »šibo božjo«, ki naj bi prizadela ljudi zaradi storjenih grehov. Postavlja si tudi vprašanje, s kakšnimi teoretičnim znanjem je takrat razpolagala medicinska znanost in kakšni ukrepi so bili sprejeti, da se zaustavi širjenje in omejevanje kuge.

Razpravo navezuje na obravnavo uvajanja medicinskega poklica v Dubrovniku ter o položaju in vlogi medicinskih strokovnjakov. Dubrovniška je vlada zaposlila po dva zdravnika-fizika in dva kirurga kot »salariata« – državna uslužbenca. Z njimi je sklepala posebno pogodbo, v kateri je bila določena plača in pogoji dela. Zdravniki so prihajali v Dubrovnik iz Italije, kjer so se tudi šolali. Takšna praksa zaposlovanja zdravnikov je tekla brez večjih težav vse do pojava kuge. Od leta

1301 (ko so ohranjene pogodbe) do 1550 je avtorica ugotovila, da je v Dubrovniku službovalo 41 zdravnikov-fizikov in 52 kirurgov. Priložena je tabela iz katere je razvidno iz katerih krajev so prihajali, kašna je bila njihova plača in leta službe. Zdravniki so v Dubrovniku uživali zelo velik ugled in imeli najvišjo plačo med uradniki.

V 14. stoletju se je kuga pojavljala v zelo močnih valovih skoraj vsakih 10 let, medtem ko je v 15. stoletju postala lokalizirana, vendar so bile okužbe manjšega obsega. V 16. stoletju, razen velike epidemijske kuge leta 1527, je kuga po letu 1530 prenehala biti endemična in se je v glavnem umaknila iz Dubrovniške republike. Dubrovniška republika je sprejela prvo uredbo o karanteni na svetu leta 1377, stalno zdravstveno skužbo pa je uvedla leta 1390. Praznino, ki jo je pustila uradna medicina v boju proti širjenju kuge, je skušala dubrovniška vlada nadomestiti s strožjim redom in uvedbo obsežnih protiepidemijskih ukrepov. Zato so začeli v Senatu razpravljati o uvedbi posebne protikužne službe s širokimi poblastili. Potrebno je bilo uvesti strožji nadzor nad gibanjem okuženih ali sumljivih oseb in blagom, ki naj bi iz okuženih krajev prihajali na dubrovniški teritorij. Kot navaja avtorica je Mali svet že leta 1390 v soglasju z Velikim svetom imenoval tri plemiče kot protikužne uslužbence (*officiales contra venientes*). Od leta 1399 pa se ti uslužbenci nazivajo *chazamoret* (*caxamorti*). Beseda *kacamorti* naj bi izhajal od besede *cacciatore* = *lovec* in *morte* = *smrt*, kar bi pomenilo »lovci smrti«. To službo so vedno opravljali plemiči, ki pa so imeli kot pomočnike meščane (pučane). Predstavi nam ukrepe, ki so jih izvajali *kacamorti* proti tistim osebam, ki so prihajali in okuženih krajev in jih za 40 dni pošiljali v karanteno. Naziv prihaja od besede *quaranta*, izolacija je namreč trajala 40 dni. Takrat namreč še niso vedeli, da traja inkubacijska doba 7 dni. V knjigi objavlja avtorica tudi odlomke iz uredb, ki so se nanašale na službo *kacamortov*. V teh uredbah lahko sledimo povečevanju pooblastil protikužnih uslužbencev. Italijanska mesta v severni Italiji z Benetkami na čelu so stalno zdravstveno službo organizirala šele v drugi polovici 15. stoletja, medtem ko so bile v zahodnoevropskih deželah protiepidemijske mere sprejete in uvedene z veliko zakasnitvijo.

Pozornost posveti avtorica trem zdravnikom, ki so delovali v Dubrovniku med 1500 in 1550. Tedaj je prišlo do iskanja novih metod zdravljenja kuge, pri čemer sta se izkazala znamenita italijanska zdravnik Marino Santo in Donato Muzi, ki sta v času kuge delovala v Dubrovniku. Zanimiv je primer Ivana Medniča kirurga iz Kotora, ki je 31. januarja 1526 vložil prošnjo za službo kužnega kirurga prav v času, ko je začela v Dubrovniku razsajati zastražujoča epidemija kuge. V takšnih okoliščinah je Senat dojel, da jim je Mednić neobhodno potreben in je v precejšnji meri ugodila njegovim zahtevam.

Kljub poostrenemu nadzoru nad prometom potnikov je 6. decembra 1526 je izbruhnila ena najpogubnejših epidemij kuge, ki je kdajkoli doletela Dubrovniško republiko. Kugo leta 1527, ki jo je avtorica zelo podrobno obdelala, naj bi umrlo 20.000 meščanov in 164 pripadnikov plemstva. Kugo naj bi prinesel krojač Andrija Gunđević iz Ancone, ki je neprijavljen prišel v mesto. Bil je obsojen na smrt na javen in zelo okruten način.

V drugem delu knjige se avtorica posveti analizi podatkov iz ohranjenega rokopisa *Libri degli Signori Chazamorbi*. Kacamorti naj bi vodili posebne knjige v katere naj bi zapisovali svoje poslovanje. Žal se je ohranila ena sama knjiga, ki pa doslej ni bila obravnavana in strokovno predstavljena zaradi zelo otežene paleografske obdelave teksta. Po zaslugi odličnega poznavalca in strokovnjaka pisav, starih, težko berljivih tekstov pokojnega arhivarja dr. Zdravka Šundrice, ki je tekst v celoti pripravil za tisk, je sedaj rokopis dostopen za raziskovanje. Zlata Blažina Tomić se je na podlagi transkripcije, ki jo je opravil Šundrica lotila strokovne in vsebinske obdelave teksta. Rokopis obstaja od teksta od spredaj (a recto), ki ima 101 list in vsebuje zapisnike o prihodu ljudi in njihove robe s kopna in morja. Ti zapisniki začenjajo s 13. junijem 1500 in končajo s 13. novembrom 1530. Prišleki so morali priseči, da bodo jamčili s svojo osebo in imovino, da niso prišli iz okuženih krajev in da bodo upoštevali odredbe kacamortov. Ugotavlja, da ohranjeni rokopis predstavlja koristen vir za obdelavo razvoja in porasta dubrovniške pomorske trgovine ter opadanja trgovine z zaledjem v prvi polovici 16. stoletja. V Tabeli 3 daje podroben pregled prihoda potnikov v Dubrovnik od leta 1500 do 1530 z omembo kraja od koder je prišel potnik, kar podkrepi še z grafikonom. V tem času naj bi prišlo v Dubrovnik 1539 potnikov iz 249 različnih krajev. Drugi del teksta od zadaj (a tergo) pa je vsebinsko najpomembnejši del rokopisa. V tem delu so kacamorti zapisovali vse prekrške in sodne procese proti tistim, ki se niso držali predpisov ali so navedli napačne podatke.

Prikrivanje simptomov kuge ter poskusi utajitve same bolezni vse do nastopa smrti so bili najpogostejši prekrški zaščitnih epidemijskih mer. Po podatkih, ki jih navaja avtorica, vidimo koliko naporov so vlagale oblasti, da so preprečili takšno prakso. Že v obdobju pred epidemijo kuge leta 1527 so oblasti posebno pozornost posvečale uvozu trgovskega blaga, za katerega so sumili, da je okužen. Zato so vsakega trgovca ali kapitana ladje pod prisego zasliševali od kod prihaja blago. V času kuge pa so zdravstveni uslužbenci podvojili nadzor nad prometom proizvodov, s katerimi bi se uporabnik lahko okužil. Na udaru so bile predvsem tkalnice volne.

Avtorico na koncu zanima še odnos med zdravstvenimi uslužbenci in Cerkvijo. Katoliška cerkev je sicer v Dubrovniku dominirala in je zajela vse prebivalstvo, vendar se je od 13. stoletja začelo postopno omejevanje njenega političnega vpliva na upravljanje Dubrovniške republike. Uredbe, ki so jih Senat in Mali svet sprejemali v času epidemij kuge v Dubrovniku so vključevali tudi predstavnike Cerkve, kler in menihe. Seveda je skušala Cerkev na svoj način vplivati na ljudi s tem, da naj bi zaščito pred okužbo iskali v božji milosti. To naj bi se izražalo v spokornih procesijah, gradnji zaobljubljenih cerkva in kapel. Ljudje so v testamentih zapuščali del imetja v dobrodelne namene, za bolnice, sirotišnice, lazarete pa tudi cerkvice. Med oporokami iz 14. stoletja avtorica opozarja na oporoko trgovca Anđela de Leticija iz leta 1348. Časovno se ujema s pojavom »Črne smrti«. V času kuge leta 1527 pa je bilo v Dubrovniku zgrajenih več zaobljubljenih cerkvic posvečenih sv. Roku tudi zaščitniku pred kugo.

Knjiga je bogato ilustrirana. Objavljeni so posnetki objektov povezanih s kugo (cerkvice, oltarne slike, skulpture ipd.), faksimili rokopisa *Libro degli Signori*

Chazamorbi in faksimil testament Anđela de Leticia. Dodani sta dve prilogi: v prvi daje kronološki pregled epidemij kuge in protiepidemijskih ukrepov v Dubrovniški republiki; v drugi pa je objavljena oporočka Anđela de Leticia v hrvaškem prevodu. Proložen je obsežen spisek virov in literature. Kratek povzetek je objavljen v angleškem, nemškem in francoskem jeziku. Na koncu najdemo še register imen, geografskih nazivov in pojmov.

Doslej obstaja v zgodovinopisju nekaj poskusov predstavitve javnega zdravstva v srednjeveškem Dubrovniku. S temi problemi se je ukvarjal Mirko Dražen Grmek (o proglasitvi uredbe o karanteni leta 1377), posamezna področja zdravstva sta obdelala v obliki sinteze Jorjo Tadić in Risto Jeremić, krajši pregled zdravstvene kulture Dubrovniške republike je napisal Vladimir Bazala. Zlata Blažina Tomić je v mnogočem izpolnila praznino, ki je vezana predvsem na aktivnost kacamortov, podrobno osvetlila razmere v eni najhujših epidemij kuge v Dubrovniku leta 1527 in odgovorila na mnoga odprta vprašanja delovanja zdravstvene službe v Dubrovniški republiki. Njena, na novih virih temelječa študija, bo zadostila tako zgodovinsko kot medicinsko stroko.

Ignacij Voje

Benedikt Kotrulj, **Libro del arte dela mercatura. Knjiga o vještini trgovanja.** (priredila i prevela Zdenka Janeković-Römer). Zagreb–Dubrovnik : HAZU Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku i Hrvatski računovođa, 2009. 504 strani. (pos. izdanje serije: Monumenta historica Ragusina, Knjiga 9).

Zdenka Janeković-Römer je uvodni študiji, ki jo je obdelala v treh poglavjih, dala naslov »Benedikt Kotrulj u potrazi za savršenim trgovcem«. Najprej razčisti s priimkom pisca. Izvirna oblika naj bi bila *Cotrugl*, *Cotrul*, *Cotrull* in je bila dominantna do konca 15. stoletja. Šele tedaj se je začela uporabljati italijanska oblika *Cotruglio*, oziroma *Cotrugli*. Zgodovinopisje je sprejelo hrvaško obliko *Kotruljević*, čeprav ni bilo potrditve v virih. Latinsko obliko priimka *Chotrullis*, *Cotruli*, *Cotrullis* so priredili notarji in ni bila v govorni uporabi. Po raziskavah Nenada Vekarića o priimku te rodbine, je zgodovinopisje začelo uporabljati izvirno obliko priimka *Kotrulj*. Tudi avtorica nove izdaje Kotruljevega dela o trgovini je dala prednost znanstveni argumentaciji pred dosedanja običajno obliko.

Prvo poglavje je avtorica posvetila analizi ohranjenih rokopisov in tiskanih izdaj. Benedikt Kotrulj je delo napisal leta 1458 in ga posvetil dubrovniškemu trgovcu Franu Stjepanovu. Več kot stoletje je ostalo delo v rokopisu. Tiskal ga je v Benetkah leta 1573 Frane Petris in to na podlagi rokopisa, ki ga je v Benetke prinesel Dubrovčan Ivan Josipović leta 1568 ali 1569 iz družinske zapuščine. Prvo tiskano izdajo je Ivan Josipović posvetil dubrovniškemu trgovcu Antuninu Franu Radaljeviću in to pod spremenjenim naslovom »Della mercatura e del mercante perfetto« (O trgovini in popolnem trgovcu) Dosedanje sodobne izdaje so izšle pod tem naslovom. Ker je bilo Kotruljevo delo hitro razprodano, je drugo izdajo tiskar Petris posvetil beneškemu trgovcu Giacomu Ragazzoniju. Kasneje je izšlo še več izdaj. Npr. leta 1528 je v Lyonu izšel francoski prevod, leta 1602 v Bresciji še ena italijanska izdaja, Do danes je ugotovljenih trideset ohranjenih primerkov starih izdaj.

Originalni rokopis se ni ohranil, pač pa se je ohranilo več prepisov Kotruljevičevega dela o trgovini. En izvod se je ohranil v Bogišićevi biblioteki v Cavtatu, eden pa v biblioteki Marciani v Benetkah. Dva prepisa so odkrili v Firencah od katerih je eden nepopoln. V novejšem času pa je bil odkrit še en rokopis Kotruljevega dela v nacionalni biblioteki v La Valetti na Malti. To je najstarejši poznani rokopis Kotruljevega dela, ki ga je v Neaplju leta 1475 prepisal dubrovniški trgovec Marin Rafaelo. Ta prepis je kronološko najbližji času nastanka. Kodeks najden na Malti poleg najstarejšega znanega prepisa Kotruljevega dela o spretnosti trgovanja vsebuje še nepodpisan dodatek, ki predstavlja najstarejši priročnik dvostavnega

knjigovodstva na svetu. Prvi hrvaški prevod Kotruljevega dela je izšel leta 1975. Na podlagi ohranjenega primerka iz Bogišićeve biblioteke v Cavtatu ter izvoda, ki ga hranijo v Benetkah, je pripravil tekst za objavo Žarko Muljačić, spremno besedo pa je prispeval Anđelko Runjić (glej mojo oceno ZČ 44/3, 1990, str.472–474). Ta prevod je kasneje doživel še nekaj izdaj. Prvi prevod Kotruljevega dela v srbskem jeziku pa je objavil leta 1463 Milorad Zebić v delu »*Život i rad Dubrovčanina Benka Kotruljevića i njegov spis o trgovini i savršenom trgovcu*« (Titograd:Udruženje knjigovođa Crne Gore, 1963)

Drugo poglavje avtorica podrobneje posveti življenjski poti Bededikta Kotrulja. Po poreklu izhaja dubrovniška meščanska rodbina Kotrulj iz Kotora. Kotruljevi predniki naj bi se naselili v Dubrovniku okrog leta 1350. Kotrulji so se posvetili predvsem trgovini, višek kapitala pa so vlagali tudi v zemljiško posest, predvsem v na novo pridobljenih Konavljih. Avtorica razkriva Kotruljeva potovanja in trgovske posle, ki jih je imel s tujimi trgovci. Ugotavlja, da je imel razpredeno trgovsko mrežo v Genovi in Firencah v Kalabriji in južni Italiji. V odnosih med Dubrovniško republiko in Neapeljskim kraljestvom, kjer so v 15. stoletju vladali Aragonci, je družina Kotrulj zavzemala posebno mesto. Že Benediktov oče Jakov je bil trgovec in diplomat, ki je pridobil od Aragoncev pomembne trgovske privilegije za Dubrovnik. Benedikt pa je imel osebno od kralja Alfonza, ki mu je bil zelo naklonjen, velike koristi. Bil je kraljev poslanik, opravljal je tudi službo upravnika kovnice. Velika želja Kotruljevih je bila, da bi postali konzuli Dubrovniške republike v Neaplju, toda dubrovniška vlada za to ni pokazala velikega interesa. Leta 1463 pa je prišel Benedikt v dolgotrajen spor v Dubrovniško republiko in someščani. Šlo je za povračilo škode, ki so jo dubrovniški trgovcem povzročili gusarji s Korzike. V to zadevo se je vmešal Benedikt. Prevezel izterjavo dela dolga v višini 16.000 dukatov, ki naj bi pripadal oškodovanih dubrovniških trgovcev. S pogodbo si je pridobil pravico, da prevzame izplačilo dolga od kralja oz. od gusarjev. Obvezal se je, da bo v roku petih let oškodovancem izplačal 15 % od omenjene vsote, ki jo bo uspel izterjati. Dubrovniška vlada je na to pogodbo pristala in proglasila Benedikta za svojega prokuratorja, ki naj bi rešil to vprašanje. Vendar Benedikt ni spoštoval pogodbe z dubrovniško vlado in ni izplačeval 15 % izterjane odškodnine. Pri tem poslu je dobro zaslužil. To ga je privedlo v dolgotrajen spor z dubrovniško vlado, ki pa je bila do njega zelo popustljiva zaradi njegovega položaja na aragonskem dvoru. Iz kasnejših pisem, ki jih je vlada pošiljala Benediktu je razvidno, da ga je vlada pozivala, naj se javi na sodišču. Zapisniki senata izpričujejo, da so senatorji samo razpravljali o možni kazni, posebnega sklepa pa niso sprejeli. Dejstvo je, da se je Benedikt večkrat pojavljal v Dubrovniku kot poslanec aragonskega kralja, pri čemer ga je ščitila imuniteta. Čeprav se je izognil kazni, neizpolnjena obveza poravnati dolg do Republike oz. njenih podanikov ni bil pozabljen vse do njegove smrti leta 1469.

Avtorica se tudi sprašuje, kakšna je bila Benediktova izobrazba. V omenjenem delu ne omenja svoje izobrazbe. Možno je, da je začel študirati »artes«, toda ne vemo kje. Iz dela je razvidno, da je poznal celotno filozofsko tradicijo. Kljub temu je bil zelo izobražen, saj je deloval na dvoru kralja Alfonza Aragonskega, enem

najsvetlejših središč umetnosti, kulture in književnosti na področju Italije. Bil je v stiku s firenškim humanističnim svetom, zato ga avtorica skuša predstaviti kot humanističnega pisca. Poleg knjige o spretnosti trgovanja naj bi Benedikt napisal še nekaj del, od katerih so nekatera izgubljena. Kot je razvidno iz posvetila Stefaniyu, je Benedikt razmišljal, ali naj delo napiše v latinščini ali italijanščini. Menil je, da bi spis napravil vtis večje učenosti in pomembnosti, če bi ga napisal v latinščini. Odločil se je za italijanski jezik (vulgato), ker bi bil spis tako bolj dostopen najširšim krogom uporabnikov, torej trgovcem, katerim je bil v prvi vrsti namenjen. Avtorica nadalje raziskuje kakšnih virov in literature se je Benedikt posluževal pri svojem delu. Zaradi kuge se je moral umakniti iz Neaplja ter je pisal knjigo v kastelu Serrico. Tam ni imel na razpolago svoje knjižnice, zato se je pri mnogih vprašanjih, ki jih je obdelal, moral zanesti na svoj spomin. Dejstvo je tudi, da je imel v Neaplju dostop do bogate kraljeve biblioteke. Brez dvoma je moral mnoga starejša dela povezana z vprašanji trgovine poznati, kar je razbrati iz citatov, ki jih navaja. Mnogi avtorji so že pred Benediktom pisali o trgovini, vendar nihče ni k tej problematiki pritopil tako temeljito in poglobljeno kakor on. V središču njegovega interesa so predvsem moralne in etične vrednote trgovca.

Benedikt Kotrulj naj bi bil prvi, ki je obdelal teorijo o dvostavnem knjigovodstvu. V tem pogledu izstopa 13. poglavje prve knjige, ki je posvečeno dvostavnemu knjigovodstvu. Čeprav je bilo dvostavno knjigovodstvo znano že pred že pred Kotruljem, kot ugotavlja avtorica, vendar ni bilo teoretično obdelano. V Italiji so zabeležni prvi primeri dvostavnega knjigovodstva že v začetku 13. stoletja. V času ko je Kotrulj pisal svoje delo, pa so ga uporabljali že v Dubrovniku. Najbolj znane so trgovske knjige bratov Luke in Nikole Kabužuća (de Caboga) iz leta 1426, ki so v celoti objavljene in komentirane (glej mojo oceno: Desanka Kovačević-Kojić, *Trgovačke knjige braće Kabužić /Caboga/ 1426–1433*. Beograd, SANU 1999, 366 strani. – *Annales* 10, Koper 2000, št. 2, str.588–589). Kabužići so se posluževali pri vodenju svojih poslov dvostavnega knjigovodstva. V tiskani izdaji Kotruljevega dela o trgovini iz leta 1537 je 13. poglavje brez navajanja praktičnih primerov dvojnega knjigovodstva. Preobrat v interpretaciji Kotruljeve teorije o dvostavnem knjigovodstvu je pomenila najdba firenških in nato še malteškega rokopisa, v katerem je 13. poglavje popolno z navajanjem cele vrste praktičnih primerov knjiženja dvostavnega knjigovodstva.

Avtorica se še posebej posveča obdelavi pogledov Benedikta Kotrulja na trgovsko in stanovsko etiko, pri čemer se posebej ukvarja z obrestmi, prikaže njegov pogled na trgovčev družino in odnose v njej. Pri obdelavi teh vprašanj v knjigi je sledil pogledom humanistov na družino. Kotruljev trgovec je univerzalen človek, ki se mora zavedati svojega dostojanstva in pomena v družbi. Prav tako je popolen trgovec tudi predan državljan. Kodeks krščanskih vrlin se pri Kotrulju povezuje s klasičnimi meščanskimi in profesionalnimi vrlinami.

Tekstu uvodne študije o delu in osebi Benedikta Kotrulja dodaja avtorica spisek neobjavljenega arhivskega gradiva iz Državnega arhiva v Dubrovniku ter obsežen spisek objavljenih virov in literature. V drugem, obsežnejšem delu knjige objavlja celoten tekst ohranjenega malteškega rokopisa v italijanščini s številnimi

opombami ter celotni hrvaški prevod. V tekstu so objavljeni tudi originalni posnetki rokopisa nekaterih poglavji in nekateri zapisniki iz Dubrovniškega arhiva.

Zdenka Janeković-Römer objavlja tekst rokopisa knjige Benedikta Kotrulja o spretnosti trgovanja, ki je najbližji originalu, zato je njena objava vredna posebne pozornosti.

Ignacij Voje

Ante Gulin, **Hrvatski srednjovekovni kaptoli. Loca credibilia Dalmacije, Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Istre.** Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne i društvene znanosti, Odsjek za povijesne znanosti, 2008. 434 strani.

V pričujoči knjigi so prikazani rezultati večletnih znanstvenih raziskav, zbiranja, obdelave in sintetiziranja objavljenih in neobjavljenih virov iz cerkvenih in javnih arhivov ter knjižnic v okviru projekta »Izvori, studije i pomagala za hrvatsku povijest od 7. do 19. stoljeća«. Znotraj tega projekta je nastala in bila objavljena predhodna knjiga Hrvatski srednjovekovni kaptoli – Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske (Zagreb 2001), ki vsebuje zgodovinski prikaz in javno delovanje kanoniških kapitljev severne in osrednje Hrvaške (Zagrebskega, Čazmanskoga, Požeškega, Bosansko-Đakovačkoga, Sremskoga in Krbavsko-Modruškega). V prvi knjigi obravnavani kapitlji so bili edina središča hrvaške pismenosti in kulture, ki so s svojim ohranjenim diplomatičnim in drugim pisnim materialom v cerkvenih in javnih arhivih zapustila zelo pomembna pričevanja o svoji dobi.

Podobno pomembno vlogo so poleg teh izvorno cerkvenih dejavnosti pri teh javnih poslih imeli dalmatinski kapitlji, ki so v primerjavi s kapitlji severne in osrednje Hrvaške kot cerkvene ustanove nastali zdavnaj prej, toda kot ustanove javne vere ali loca credibilia mnogo pozneje. Kapitlji dalmatinskih mest, kvarnerskih otokov in Istre niso imeli takega statusa. Med njimi so samo nekateri po običajnem pravu ali po kraljevskem dekretu dobili to pravico in so opravljali službo javne vere. Taki so bili kapitlji v Ninu, Splitu, Skradinu, Kninu, Zadru, Trogiru, Šibeniku in Senju. Vsi drugi kapitlji v Dubrovniku, Stonu-Korčuli, Hvaru, Biogradu, Pagu, Krku, Rabu, Cresu, Poreču, Pulju, Pićnu in Novigradu javne dejavnosti niso smeli opravljati in so jo prevzeli javni notarji v svojih pisarnah.

V knjigi je najprej predstavljena ustanovitev kapitljev, njihov ustroj in nastanek dalmatinskih loca credibilia. Ti so javno dejavnost začeli opravljati v začetku druge polovice 13. stoletja, najprej po uzakonjenem dekretu kralja Andreja II. iz leta 1231, pozneje v 14. in 15. stoletju pa z odobritvijo ogrsko-hrvaških kraljev Ludovika I., kraljice Marije in kralja Sigismunda, ki so nekaterim, kapitljem dali pravico novega pečata – znak javne vere na vseh njihovih dokumentih. Prvi je s tako prakso začel Ninski kapitelj sv. Anselma (1251/53), nato Skradinski sv. Marije (1283), Splitski (1365), Zadarski (1371), Trogirski sv. Lovrenca (1383), Senjski sv. Marije (1392) ter Šibeniški sv. Jakoba (1407). Čeprav javna dejavnost dalmatinskih loca credibilia ni bila tako obsežna kakor kapitljev v severni in osrednji Hrvaški, je bila vseeno

izjemno pomembna. Bila je namreč v neposredni konkurenci s pristavom, kot prvo inštitucijo javne vere na tem območju, ki je trajala do 14. stoletja, a odtlej z notariatom, ki se je kot druga inštitucija javne vere v dalmatinskih mestih v 13. in 14. stoletja toliko razvejal, da mu kapitlji niso mogli konkurirati. Kakor notarji tako so tudi kanoniki za svoje storitve – sestavljanje, pisanje, prepisovanje, izdajanje in pečatenje dokumentov s kapiteljskim pečatom – prejeli neke pristojbine, ki so bile do pripada dalmatinskih mest pod Beneško republiko 1420, dokaj izdatne. Tedaj ali malo pozneje je zaradi razširjenosti javnih notarjev, verjetno pa tudi zaradi nekih beneških odredb javna dejavnost dalmatinskih loca credibilia usahnila, razen Trogirskega in Skradinskega kapitlja, ki sta jo opravljala še v 16. stoletju. Povzeti je mogoče, da javna dejavnost dalmatinskih kapituljev ni imela tako velikega vpliva na pravno življenje v njihovih mestih kakor notariat. Kapitlji kot cerkvene ustanove seveda niso bili le loca credibilia, ampak so opravljali svoje naloge znotraj ustrezne škofije v pomoč rezidencialnemu škofu.

V nadaljnjem so opisani posamezni kapitlji po naslednji shemi: Uvod, Ustanovitev kapitlja, Izbor kanonikov, Namen in ustroj kapituljev oz. kanonikov. Opisani so razni nazivi in funkcije: arhidiakon (prošt), arhiprezbiter (nadduhovnik), primicer (kanonik, ki je bil prvi svojega reda zapisan na voščeni ploščici (*primus in cera*), sicer pa je imel na skrbi izobrazbo diakonov, subdiakonov in minoristov ter cerkveno glasbo. Drugi nazivi so bili še: zakristan ali zakladničar, vikar, magister, notar, eksaminator, dekani in prokurator. Kanoniki notarji so bili člani kapitlja, ki so opravljali notarske posle za cerkveno in civilno (občinsko) sfero že od 11. stoletja. Med njimi so bili dignitarji (predstojniki kapituljev), navadni kanoniki, duhovniki in diakoni. Ti so sestavljali, pisali in izdajali razne (notarske) zapise, zasebnopravne in kupoprodajne pogodbe. Ti dokumenti so imeli javno vero (*fidem publicam*). Te pravne posle so najprej opravljali v zakristijah stolnic, pozneje tudi na javnih mestih, ali tudi na terenu, odvisno od potreb. Ti kanoniki, prezbiterji in diakoni so bili najstarejši cerkveni pisarji (*scribae*). Nadalje so opisane ekonomske razmere in javna dejavnost kapitlja. Glede na velikost kapituljev, njihovo dejavnost in stanje arhivskih virov, pri vsakem obravnavanem kapitolju seveda opisana shema ni mogla biti v celoti upoštevana. Najbolj izčrpno sta predstavljena Splitski in Zadarski kapitelj.

Nato sledi obravnava dalmatinskih srednjeveških kapituljev. Na prvem mestu je **Splitski metropolitanski kapitelj** – Capitulum ecclesiae (v nadaljnjem besedilu C. e.) Spalatensis (str. 19-74), ki je obdelan najtemeljiteje. Sledi **Dubrovniški kapitelj** – C. e. Ragusinae (str. 75-92). Ta kapitelj sicer ni veljal kot locus credibilis, vendar pa so bili njegovi kanoniki prvi uradni notarji Dubrovniške pisarne. Tako je v letu 1168 omenjen diakon Marko (...*diaconus et communis notarius*...). Navedena je dolga vrsta takih uradnih notarjev do 1459. **Kotorski kapitelj** – C. e. Catarensis (str. 95–107). Kdaj je Kotorska škofija nastala, še do zdaj ni dognano. Mogoče je, da je obstajala že v poznoantičnem času. Glede na ohranjeno arhivsko gradivo je tamkajšnji kapitelj obstajal že v 13. stoletju. Ta kapitelj pa ni bil locus credibilis. Pač pa so njegovi kanoniki opravljali službo notarjev v javnih notarskih pisarnah. **Stonsko-korčulski kapitelj** – C. e. Stagnensis Curzulensis (str. 108-117). Srednjeveško Korčulsko škofijo je 1300 ustanovil papež Bonifacij VIII. kot naslednico stare

Stonske škofije, ki se omenja že 877 kot sufraganska škofija Splitske metropolije. Kapitelj je na Korčuli obstajal, ni pa slovel po vzornem duhovniškem življenju. Vsekakor ta kapitelj ni bil uvrščen med loca credibilia. **Hvarski kapitelj** – C. e. Pharensis (str. 118-126). O njegovi ustanovitvi ni podatkov. Vendar se domneva, da je to bilo kmalu po ustanovitvi Hvarske škofije 1145/1147. Ta kapitelj pa se je ukvarjal le s cerkvenimi zadevami in ni bil uvrščen med loca credibilia. **Trogirski kapitelj** – C. e. Traguriensis (str. 128-169). Domneva se, da trogirski kapitelj ni bil ustanovljen hkrati s tamkajšnjo škofijo v 7. stoletju, ko je Trogir imel status mesta (*civitas*), temveč pozneje, 988. Ta kapitelj ni bil uvrščen med loca credibilia, temveč so njegovi kanoniki poslovali kot javni notarji. **Šibeniški kapitelj** – C. e. Sibenicensis (str. 170-201). Izčrpno je opisano prizadevanje šibeniške duhovščine za ustanovitev svoje škofije, kar se je uresničilo 1298, ko je bil osnovan tudi kapitelj, ki ga je sestavljalo 12 kanonikov. Kapitelj pa do 1407 ni bil locus credibilis. Tedaj mu je kralj Ladislav podelil pravico uporabe pečata, s katerim je mogel potrjevati in izdajati vse vrste javnih in zasebnih dokumentov. Kljub temu pa ta kapitelj ni razvil take dejavnosti, ker so jo opravljali javni notarji. **Skradinski kapitelj** – C. e. Scardonensis (str. 202). Sedanji Skradin je imel škofijo že v prvi polovici 6. stoletja. Obstajal je tudi kapitelj, ki je bil locus credibilis, zadnja njegova listina je iz 1498. Kapitelj je usahnil 1522, ko so Turki zavzeli najprej Knin, nato še Skradin in so se kanoniki razšli po drugih škofijah. **Kninski kapitelj** – C. e. Tininiensis (str. 208–235). Kninsko škofijo je ustanovil že kralj Krešimir. Njen kapitelj je bil locus credibilis. Zadnji ali verjetno zadnji dokument je kapitelj izdal 1514. Kninski kapitelj je bil po ustroju zelo podoben zagrebškemu. **Biogradski kapitelj** – C. e. Belgradensis (str. 236–237). Biogradska škofija je bila ustanovljena sredi 11. stoletja. Imela je kapitelj z dvema dignitarjema. Nato je škofija prešla v skradinsko. **Zadarski kapitelj** – C. e. Jadrensis (str. 238–273). Ta zelo pomembna škofija je imela seveda svoj kapitelj s celovito strukturo. Kapitelj je bil locus credibilis, ki je deloval do 15. stoletja. Pozneje so bili nekateri kanoniki zapriseženi javni notarji. **Ninski kapitelj** – C. e. Nonensis (str. 274–292). Srednjeveška Ninska škofija je bila ustanovljena kot prva na hrvaškem političnem območju že v 9. stoletju. Zaradi političnih razlogov je bila ukinjena na splitskih cerkvenih zborih 925–928. Obnovljena je bila na splitskem cerkvenem zboru 1075. O kapitlju ni podatkov do 12. stoletja. Ninski kapitelj je imel tri dignitarje, arhidiakona, arhiprezbitra ter neverjetno veliko število kanonikov, kar 72. S tem naj bi se potrdilo apostolsko pričevanje ninskega cerkvenega patrona. Ti kanoniki pa seveda niso vsi živeli v Ninu, ampak so bili župniki na bližnjih ali bolj oddaljenih farah. Ninski kapitelj je bil priznan kot locus credibilis, pozneje so kanoniki delovali kot javni notarji. **Paški kolegiatni kapitelj** – C. collegiatum Pagensis (str. 294–307). Prebivalci Paga so se hoteli rešiti cerkvene nadoblasti zadarskega nadškofa, kar jim ni uspelo, pač pa je bila njihova cerkev povzdignjena na stopnjo kolegiatne cerkve s kolegiatnim kapitljem. Ta kapitelj ni bil priznan kot locus credibilis, pač pa so njegovi kanoniki bili javni notarji.

Med kapitlji Hrvaškega primorja in Kvarnerskih otokov je na prvem mestu **Senjski kapitelj** – C. e. Segnensis (str. 310–327). Senjska škofija je bila ustanovljena 1169, kmalu je dobila tudi kapitelj s tremi dignitarji in ustreznim statutom,

verjetno iz 1340. Dokumente javne vere je začel ta kapitelj izstavlјati proti koncu 14. oz. v začetku 15. stoletja. Na Pagu sta hkrati delovala notar svete rimske palače (*sacri palatii notarius*) in od cesarske oblasti zapriseženi notar (*imperiali auctoritate notarius*), ki se jima je proti koncu 15. stoletja pridružil še kapitelj kanonikov senjske stolnice. ta kapitelj je izstavlјal dokumente v latinici in glagolici. **Rabski kapitelj** – C. e. Arbensis (str. 328–335). Srednjeveška Rabska škofija s sedežem na Rabu se šteje za eno najstarejših dalmatinskih škofij, omenja se že 530 in 533 na cerkvenih zborih v Solinu. Nastanek kapitlja je treba postaviti v starejše obdobje. Kapitelj ni bil uvrščen med loca credibilia. **Krški katedralni in kolegiatni kapitlji** – C. e. Veglensis et c. colegiata (str. 336–345). Ostanki starokrščanske bazilike na Krku izvirajo iz 5. stoletja. Na njih je bila v 12/13. stoletju zgrajena romanska katedrala sv. Marije. Kdaj je nastal tamkajšnji kapitelj z gotovostjo ni znano. Ni bil priznan kot locus credibilis, vendar so njegovi kanoniki opravljali javne posle. Na Krku pa so bili pri drugih cerkvah tudi kolegiatni kapitlji, ki jih Bolonić imenuje vaške, ruralne, letoviščarske ali kuratne. Ti kapitlji niso imeli pooblastil za javno delovanje.

Osorski katedralni in Creski kolegiatni kapitelj – C. catedralis e. Absaren-sis et C. colegiatae Crepsensis (str. 346–351). Mala Osorska škofija je bila najbrž ustanovljena v istem času kakor Rabska. V srednjem veku je imela dva kapitlja, stolnega v Osoru in kolegiatnega na Cresu. Prve navedbe o osorskem kapitlju izvirajo iz 1018, vendar se je ta kapitelj ukvarjal izključni s cerkvenimi zadevami, ker so javne zadeve opravljali tamkajšnji državno postavljeni notarji. Creski kapitelj se navaja prvič proti koncu 12. ali v začetku 13. stoletja. Zdi se, da njegovi kanoniki niso imeli javnih pooblastil.

Med istrskimi srednjeveškimi katedralnimi kapitlji je na prvem mestu **Porečki kapitelj** – C. e. Parentinae (str. 354–358). Porečka škofija je najstarejša med istrskimi, saj izvira iz 2./3. stoletja. Imela je kapitelj s tremi dignitarji. Ta kapitelj ni bil priznan kot locus credibilis. javne posle so opravljali zapriseženi javni notarji, med njimi so bili tudi kanoniki porečkega kapitlja. **Puljski kapitelj** – C. e. Polensis (str. 360–361). V dosedanji historiografiji prevladuje mnenje, da je mesto Pulj imelo svojega škofa že v 4. stoletju. Stolni kapitelj je obstajal, vendar o njem skoraj ni podatkov. **Novigradski kapitelj** – C. e. Aemonensis (str. 362–363). Nastanek Novigradske škofije sega v leto 520 ali kako desetletje pozneje. Domneva se, da je bil tamkajšnji kapitelj ustanovljen v 10. stoletju. O njegovem delovanju ni znanega nič. **Pićenski kapitelj** – C. e. Petensis (str. 364–365). Pićenska škofija je bila ustanovljena med leti 539 in 579 v mestu Pićnju. V okviru te škofije je v srednjem veku obstajal vsekakor manjši kapitelj, v njem sta bila dva dignitarja. O delovanju tega kapitlja ni znanega nič.

Po prikazanih opisih kapitljev sledi kratek povzetek v hrvaškem jeziku, nato pa besedila v enakem obsegu še v angleškem, italijanskem in nemškem jeziku. Nato sledi popis virov in literatura. V njej je zajetih 177 del, med njimi tudi šest objav rajnega profesorja na ljubljanski filozofski fakulteti, dr. Gregorja Čremošnika. Sledi še indeks oseb in krajev.

Desanka Schwara, **Unterwegs. Reiseerfahrung zwischen Heimat und Fremde in der Neuzeit.** Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. 392 strani.

Desanka Schwara na univerzi v Bernu predava na oddelkih za novejšo in sodobno zgodovino. Med drugim se ukvarja z evropsko primerjalno zgodovino od 15. do 19. stoletja in z judovsko zgodovino. Napisala je monografijo, katere namen je pojasniti, kako so ljudje, predvsem tisti, ki so se odločili ali bili prisiljeni v katero izmed oblik migracije, doživljali premike v prostoru in dotike z različnimi družbenimi skupinami. Njeno raziskovanje naj bi bilo omejeno na tri velike multietnične imperije novega veka: Habsburško monarhijo, Osmansko cesarstvo in Rusko carstvo, ki so v primerjavi z nacionalnimi državami s svojo pisano narodnostno podobo ustvarjali primerno okolje za judovski življenj. Kljub temu ji tvorci zgodovinskega dogajanja, ki ga opisuje, bežijo po celotni Evropi, Bližnjem vzhodu in severni obali Afrike, sem ter tja pa mora za njimi celo čez Atlantik. V delu se na dobrih 250 straneh teksta dotakne občutij in odnosov, ki se vzpostavijo na potovanjih, družinskih odnosov, ki so zaradi odhoda člana na preizkušnji, jezikovne rabe, motivacije in ciljev potovanja, pa tudi zgolj judovske problematike, rekonkviste, *novih judov in novih kristjanov* ... S podatki najbolj bogati viri so poročila, dnevniki, pisma, skratka, paleta egodokumentov, skozi katere je ustvarjalec ubesedil svoj odnos do sveta, pa tudi odnos sveta do sebe. Avtorji zapisov, ki jih je Schwara uporabila, so po verski pripadnosti judje, skupina, ki je zaradi svoje specifičnosti v evropskem prostoru idealen model raziskovalcu historičnih gibanj. Njena specifičnost ni v homogenosti znotraj judovstva, na njen neobstoj avtorica tudi izvrstno pokaže, pač pa dejstvo, da jo lahko s prostim očesom, torej brez poglobljenih jezikovnih, kulturnih in historičnih raziskav, razločujemo od ostalih družbenih skupin. Ravno ta zaznamovanost judovske skupnosti in iz nje izhajajoč odnos večine preprečuje, da bi večino dognanj kar tako posplošili na širšo potujočo populacijo.

Potovanje (naj gre za prostovoljno ali vsiljeno obliko gibanja) je avtorica definirala s tremi skupinami ljudi: tistimi, ki potujejo, tistimi, ki ostajajo doma, in z ljudmi, ki jih potujoči srečujejo. Med temi tremi skupinami neobhodno prihaja do stikov, preko katerih se izmenjavajo ideje, kulture, predmeti in ne nazadnje tudi ljudi. Vsaka izmed treh skupin je vpeta v idejni korpus, ki so ga v stiku druga z drugo prisiljene spreminjati ali dopolnjevati. V tem procesu so najbolj izpostavljeni ljudje, ki potujejo. Ti tako imenovani *go-betweenes* so nosilci sprememb in vezni člen med ostalima skupinama. Prisiljeni so (pre)oblikovati svoj vrednostni sistem tako, da bo odgovarjal obema, in hkrati ohranjati pripadnost domači skupini. Odnos do

njih je bil namreč tako doma kot v tujini sumničav. Narava potovanja jih je silila v odrekanje določenim verskim ritualom (spoštovanje sabata, čistost, nečistost živil) in k adaptaciji zunanjšega videza. Posebno pozornost avtorica namenja občutjem pripadnosti. Ugotavlja, da se ta občutja razvijajo na podlagi svojih nasprotij, na primer: pojem domovine se vzpostavlja nasproti pojmu tujine ipd. S spremembo političnih okvirov pride do spremembe občutij pripadnosti. Težava Judov je ta, da se, kljub temu da sami sebe umeščajo v določen prostor in izkazujejo lojalnost določeni politični entiteti, znajdejo v situaciji, v kateri jih okolica zaradi njihovega judovstva ne sprejema (senat Serenisime konec 17. stoletja nikakor ni želel pisno priznati stalno naseljeni judovski skupnosti njihove »beneškosti«, ko so se ti čim bolj jasno želeli opredeliti proti Judom, ki so bivali v Republiki začasno ali zgolj prečkali njeno ozemlje). Zanimiva so tudi avtoričina opažanja o dodeljevanju »nacionalnih« ter ostalih identitet. Primer judovskega mladeniča z začetka 20. stoletja, ki se je odrekel tradicionalnemu življenju in ga zato sodobnica iz Krakova označuje kot »Nemca«, sebe in pravoverno skupnost pa kot »Poljake«, lepo pokaže ohlapnost takih poimenovanj, predvsem pa obstoj kompleksnega identitetnega sistema, ki še zdaleč ni enoznačen. Podobno se vzpostavi dojemanje Špancev kot Judov v Angliji, kamor je precejšen del judovstva pribežal po rekonkvisti. Po drugi strani pa potekajo procesi menjave identitet, ki jih na podlagi tega, kako naj ga dojema skupnost, sproži posameznik sam. Identifikacija z določeno skupino je obratno sorazmerna z oddaljenostjo osebe od skupine. V primeru prej omenjenih *go-betweens* je sestavljena iz treh korakov; identifikacije, deidentifikacije in končno reidentifikacije, ki vodi čim bližje k prvotnemu stanju. Če želi popotnik stalno bivati v novem okolju in se podvreči izseljenstvu, ki je, kot pravi avtorica, nadgradnja potovanja, ga čaka proces »nove identifikacije«. Pomemben dejavnik pri slednji je zamenjava maternega jezika z jezikom okolja, ki naj posameznika integrira in mu skozi jezikovne značilnosti uzavesti tudi del kulture, ki ga bo poslej obdajala. Nekoliko prenagljena se zdi sodba o množičnem prevzemu nacionalizma v času nastanka nacionalnih držav, zgolj zaradi tega, ker je tovrstna identifikacija najbolj enostavna (v izvirniku udobna). Avtorica pa ponudi še drug način konstituiranja prostora, ne okrog različnih oblik gospostva, temveč z vezmi, ki jih ustvarja migracija ljudi in predmetov skozi ta prostor.

Glavna pomanjkljivost študije je nasičenost z različnimi temami (samo besedilo je dolgo 258 strani), kar v praksi pomeni, da je vsaka ošvrknjena s poglavjem, ki je lahko kratko dobro stran. Dejstvo pa je tudi, da sta prostor in čas, ki uokvirjata študijo, preširoko zastavljena. Primerjava popotovanja s skrajnih časovnih meja, ki si jih je izbrala avtorica, je lahko zanimiva, vendar brez ustreznega razmisleka prej ali slej pripelje do mešanja jabolk in hrušk. Analiza okolij, iz katerih izhajajo pisci zapisov, ki jih navaja kot vire, bi pokazala neprimerljive razlike med ljudmi, ki so zapustili notice s svojih potovanj. Njihov odziv na tuje kraje in ljudi ter uspešnost njihovega stika s tujino bo odvisen najprej od domačega okolja, morebitnega znanja tujih jezikov, značajskih lastnosti posameznika ... Na tujino in neznano okolje se človeka iz podobnega okolja odzoveta popolnoma drugače (kar pravzaprav viri, ki jih navaja, tudi pokažejo), kaj šele posameznika, ki sta živela stoletja narazen.

Prvi živi v dokaj stacionarni družbi, drugi pa doživlja vznik moderne mobilnosti. Pohvaliti je sicer treba poskus oddaljevanja od pisanja nacionalne zgodovine in upoštevanje nezamejenosti okolja, v katerem se je gibal posameznik pred pojavitvijo modernega pojmovanja države. Hkrati pa je potrebna previdnost pri generalizaciji izsledkov, do katerih pridemo s takšnim opazovanjem. In ker pravijo, da je tudi odsotnost znaka znak: zunanja podoba knjige (pri čemer je mišljeno besedilo obeh platnic) ne daje z ničemer slutiti, da bo govora o judovski zgodovini.

Anja Paulič

Nataša Podgoršek, **Slovensko-hrvaška vzajemnost. Zgodovina slovensko-hrvaških političnih odnosov v drugi polovici 19. stoletja (1848–1903)**. Maribor : Zgodovinsko društvo dr. Franca Kovačiča v Mariboru, 2009. 286 str.

Aktualnost slovensko-hrvaških odnosov težko zanikamo. V zgodovinopisju je bilo raziskovanje slovensko-hrvaških odnosov zapostavljeno, na račun raziskovanja srbsko-hrvaških odnosov, čeprav je bila jugoslovanska ideja prevladujoča med slovenskimi politiki, kot ugotavlja avtorica (str. 13). Danes je jugoslovanska ideja preživeta, a slovensko-hrvaški odnosi so (še vedno) aktualni. Avtorica dr. Nataša Podgoršek raziskuje obdobje, ko so slovenski (in hrvaški) politiki, narodni buditelji in kulturniki medsebojne povezave šele vzpostavljali, o njih razmišljali, pisali, razpravljali in jih goreče zagovarjali.

Knjiga nas spomni, da so odnosi med narodi stvar sodobnosti. Slovencev pred dobrimi sto leti ni bilo na političnem zemljevidu; kot narod so se šele konstituirali. Neizogiben, sestavni del tega je bilo vzpostavljanje odnosov do sosedov, »zunanjepolitična strategija«. In tako kot narodi niso večni, je podobno z (geo) političnimi zavezništvi, koalicijami in ideološkimi premisami na katerih so utemeljena. In ker vsak odnos zajema več subjektov, ni enoznačen, enostranski, monopol ene strani.

Na to nas opozori avtorica, ki razišče začetek, nastanek in razvoj slovensko-hrvaških političnih stikov, vzajemnosti, v dobrega pol stoletja. Temo raziskuje kronološko, »linearno«, evolutivno; v 25 poglavjih (zadnje je sklep) nas vodi od začetkov slovensko-hrvaških stikov, od marčne revolucije leta 1848, do začetka 20. stoletja, do leta 1903, ko je prišlo do upora proti režimu bana Khuen-Hédervarya na Hrvaškem (str. 265–272). Glede na cilje je razumljiva tudi metodologija; avtorica ne izpostavlja nekega teoretskega okvira, ne predpostavlja ampak se osredotoči na vire, ki jih večkrat navaja neskrajšane.

Ker monografija pokriva obdobje več kot 50 let, je primeren tudi tok pripovedi; je počasen, »nespektakularen«, tako da ustreza heterogeni vsebini: od prvih stikov po marčni revoluciji med letoma 1848–1849, preko kulturnih odnosov v času neoabsolutizma, do sodelovanja slovenskih in hrvaških poslancev v državnem zboru na Dunaju, do pogledov in zamisli glede povezovanja s Hrvati, ki sta ga imeli prevladujoči politični usmeritvi na Slovenskem, do problematike, ki je ovirala sodelovanje, ko je vzajemnost večkrat iz višav idealističnega zanosa trčila ob interese »realpolitike«. Avtorica je raziskala tudi sodelovanje med slovenskimi in hrvaškimi politiki v Istri, ki je bilo »posebej intenzivno« (str. 192). Pogojevala ga

je politična deprivacija in ekonomska odvisnost Slovencev in Hrvatov od Italijanov (str. 194–199). Tukaj so opazne paralele glede narodnostnega položaja Slovencev v Istri s tistim na Spodnjem Štajerskem. Takšne raziskave so koristne zaradi možnosti medsebojnih primerjav raziskovalnih spoznanj, kar je ena izmed glavnih zahtev sodobnega zgodovinopisja.

Kot je ugotovil že akademik dr. Melik, so ideje o povezovanju, združevanju, vzajemnosti Jugoslovanov oziroma Slovanov »nastale iz občutka majhnosti, ogroženosti, strahu pred osamljenostjo«. (Vasilij Melik, v *Slovenci in Država*, Ljubljana 1995, str. 70).

Podobno ugotavlja avtorica; piše, da so koncepcije južnoslovanskih povezav leta 1848 nastale predvsem kot odgovor na vprašanje, kakšen naj bo odnos Slovencev do Nemčije oziroma do volitev v frankfurtski parlament. Strah pred nemškim »Drang nach Osten« oziroma v Primorju pred Italijani, je pogojeval razmišljanja oziroma koncepcije glede slovensko-hrvaške vzajemnosti, čeprav so bile v ozadju tudi politične kalkulacije (npr. o razpadu monarhije, str. 68). Narodna ogroženost od (pre)močnih sosedov, kratenje političnih pravic in ekonomska odvisnost, so pogojevale koncepcije glede slovensko-hrvaških povezav; vzroki zanje so ostali v obdobju, ki ga obravnava avtorica, večinoma isti, spreminjali so se le koncepcije, ki so se prilagajale glede na okoliščine, politične programe, tudi osebne preference posameznikov, čeprav je večinoma šlo za »jugoslovanski okvir«. (Prim. str. 25–26, 80–81, 82, 84, 97–98).

Tako kot so bile pomembne idejne platforme, na katerih so temeljile koncepcije o povezovanju s Hrvati oziroma Južnimi Slovani, so bile pomembne tudi idejne (ideološke) osnove političnih strank, ki so realizirale politiko vzajemnosti. Avtorica ugotavlja, da so na politične odnose med Slovenci in Hrvati, bolj kot spremembe v monarhiji, vplivale notranjepolitične spremembe na Slovenskem in Hrvaškem, tj. moč političnih strank, koalicijske povezave itd. (str. 170). Problematiki je avtorica posvetila več poglavij; za stališča hrvaške politike npr. ugotavlja, da so se Hrvati zavzemali za zvezo s Slovenci, vendar, da je iz njihovih izjav in člankov razbrala več samozavesti. »Ne morem se znebiti občutka, da so Slovenci v združitvi s Hrvaško gojili nek romantični mit o združitvi dveh bratov, ki sta bila v preteklosti nasilno ločena (dualizem) zdaj pa se mlajši brat (Slovenija) vrača v naročje starejšega (Hrvaška), ki ga bo obvaroval vsega hudega. Na drugi strani pa se mi zdi, da so hrvaški politiki in drugi, ki so soustvarjali politiko, precej bolj realno gledali na položaj Slovencev in na slovensko-hrvaške politične odnose, predvsem pa so bili bolj samozavestni ... « (str. 191–192).

Spremljevalni pojav slovensko-hrvaške vzajemnosti so bila, poleg političnih sestankov in shodov razna srečanja, proslave in množični shodi, ki so v dobi pred elektronskimi mediji predstavljali osnovno sredstvo politične agitacije. Ravno zaradi arhaičnosti besedja, patetičnosti in brezvsebinskosti fraz, zdravic, napitnic in govorov, nam poročila s teh manifestacij pričajo, da je bila ideja slovensko-hrvaškega sodelovanja (za)mišljena resno in da je vanjo večina verjela, čeprav je šlo večinoma za manifestacije, ki so, če parafraziramo nek hrvaški časnik, bolj sledile »srcu kot razumu« (str. 49). A ravno zato, ker so uspele vzbuditi čustva

množic, so bile pomembne; intelekt namreč vselej potrebuje skandiranje, »srčno« podpora množic.

Nenazadnje so, kot v vsakem odnosu, tudi slovensko-hrvaško vzajemnost zaznamovali spori, pomisleki in vprašanja, ki so ostala brez odgovorov. Problemi so se najprej pojavili pri temeljnem komunikacijskem sredstvu, ki je naše osnovno razumevanje in pojmovanje sveta, pri jeziku. Leta 1857 so npr. v *Novicah* objavili prevod nekega Karadžičevega spisa, v katerem je trdil, da so Hrvati iz Zagreba, Varaždina, Križevcev in okolice zaradi jezika, ki da je prehod iz kranjskega v srbski, Slovenci. Zapis je, logično, razburil Hrvate, še bolj pa to, da ga je podprl Ferdo Kočvar – Žavčanin. Vendar je takšne radikalne teze večina Slovencev zavračala (str. 33–34). Na zgledu vidimo, da so nekatere koncepcije, ki so izvirale iz 19. stoletja, doživele reinkarnacijo kasneje; mestoma so povzročile tudi tragične posledice. V obdobju med letoma 1848–1903 je šlo, kljub vsemu, le za benevolentno in akademsko razpravljanje politikov, kulturnikov, slavistov. Razvidno pa je, da je kontinuiteta ne le političnih ampak tudi jezikovnih, kulturnih in še kakšnih koncepcij na Balkanu dolga, »globoka« in intenzivna.

Glede bistva slovensko-hrvaških odnosov med letoma 1848–1903 lahko zapišemo, da so, ne glede na vzajemnost in intenziteto, ki je bila impresivna, čeprav je danes pozabljena, ostala brez odgovora vprašanja, ki si jih je Ivan Hribar zapisal kot izhodišča, o katerih bi razpravljali na sestanku slovenskih in hrvaških politikov, enkrat v letu 1894: »1. Ali lahko Slovenci na temelju hrvaškega državnega prava težijo k zedinjenju s Hrvaško? (...) 2. Ali bi združitev slovenskih dežel s Hrvaško bilo za Slovence privlačno z narodnogospodarskega stališča? 3. Kako bi se naj delovalo, da bi se Hrvati in Slovenci čim bolje spoznali in da se en na drugega navežejo?« Povedno je, da do sestanka ni prišlo (str. 179).

Marko Žuraj

Milica Emilija Kacin Wohinz, **Alle origini del fascismo di confine : Gli sloveni della Venezia Giulia sotto l' occupazione italiana 1918-1921**. Gorizia-Gradisca d'Isonzo : Fondazione-Sklad Dorče Sardoč – Centro Isontionio di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale »Leopoldo Gasparini«, 2010. 310 str.

Knjiga o Slovencih v Julijski krajini pod italijansko zasedbo, 1918–1921, ki jo imamo sedaj v italijanski verziji, je v originalu izšla leta 1972 kot doktorska disertacija Kacinove. Za sabo ima torej štiri desetletja študija in spopadanja z italijansko dokumentacijo in publicistiko. Spomnimo se, med drugim, njenega sodelovanja pred davnimi leti s tednikom »Resistenza«, dedičem glasila piemontskega partizanstva »Giustizia e Libertà« in revije »Il Ponte«, ki jo je urejal Piero Calemandrei. Predhodne študije so dejansko iz začetka sedemdestih let; njena obsežna razprava Slovensko revolucionarno gibanje v Julijski krajini v letih 1920–1921 je bila predstavljena marca 1971 na zborovanju ob petdesetletnici »Labinske republike« in jo lahko jemljemo kot prvo verzijo devetega poglavja te knjige. Tega dogodka se rad spominjam, kajti odtlej trajajo najina občasna srečanja in najino soočenje idej o nujnosti sodelovanja med dvema historiografijama na tej in na oni strani meje.

Knjiga, ki je sad raziskav v italijanskih arhivih in pozornega soočenja z italijanskimi študijami, kakršne so bile tedaj na razpolago (Sestan, Schiffrer, Silvestri, Apih), obravnava sorazmerno kratko razdobje: dve leti in dva meseca, od novembra 1918 do januarja 1921. Toda, gre za dve leti, ki sta na ruševinah avstro-ogrskega imperija radikalno spremenili teritorialne meje in odnose med tu bivajočimi narodnostmi. V tem času je vojaško zasedbeno upravo zamenjala italijanska civilna uprava, da bi uresničila dejansko aneksije že kar v obdobju tako imenovane »okupacije«, torej prej, kot je bila 5. januarja 1921 formalno proglašena aneksija dežele h kraljevini Italiji. To dogajanje kaže na stopnje progresivnega prevzema oblasti s strani italijanske države, države, ki je spadala med vojne zmagovalke in, kot taka, ni bila podvržena pravilom o spoštovanju in zaščiti narodnih manjšin, ki so pripadle njenemu nacionalnemu teritoriju, kakor je bilo, nasprotno, vsiljeno premaganim ali na njihovih ruševinah na novo ustanovljenim državam. Julijska krajina je pripadla italijanski državi in je bila, tako kot južnotirolsko ozemlje naseljeno z Nemci, podrejena upravnemu aparatu, ki je bil popolnoma nesposoben soočenja z nacionalnimi vprašanji. Podrejena pa je bila tudi vojaškemu aparatu, ki je bil že zastrupljen z ekspanzionističnimi muhavostmi nacionalističnega imperializma in je bil torej skoraj po naravi nagnjen k spremembi vprašanja odnosov z narodnimi manjšinami v vprašanje javnega reda, dosegljivega le z avtoriteto. Predvsem pa je

bil to čas krize liberalne države, nesposobne, da bi reševala nove probleme, kakršni so nastali po vojni, obenem pa je stopala na globoko pot preroditve.

V knjigi Kacinove oživijo na lokalni ravni velika poveljna vprašanja, vključno z odmevi boljševiške revolucije v Rusiji ter velike a zmedene širitve socialističnega gibanja in se srečajo s posebnostjo, kakršna je navzočnost različnih narodnosti. Bralec bi moral danes brati to knjigo vzporedno z najnovejšimi raziskavami italijanske historiografije Angela Visintinija *L'Italia a Trieste. L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia 1918–1919* (izšlo leta 2000), ki zahteva potrebno in koristno soočenje. Kacinova analizira na osnovi slovenskih, v manjši meri tudi hrvaških virov in ne samo uradnih virov italijanskih političnih in vojaških okupacijskih oblasti. Gre predvsem za realnost in duševno stanje slovenskega in hrvaškega prebivalstva, ki je do Rapalske pogodbe upalo, da je navzočnost Italije na tem prostoru začasna, medtem ko bi moralo biti jasno, da je bila za italijansko okupacijsko oblast zasedba tega ozemlja le predigra njegove priključitve. Podčrtati je treba prvo značilnost njenega dela, ki je v tem, da stremi po razširitvi vizije dogajanja s tržaškega epicentra, ki je še vedno središče raziskav italijanskih zgodovinarjev, na območje, ki ga naseljuje pretežno slovansko prebivalstvo. Tako je na regionalni ravni močno obogatena dialektika center-periferija, v perspektivi pa postane tudi jasnejše prizadevanje fašističnega režima v naslednjih letih, da si zagotovi nadzor nad pretežno slovanskim ozemljem. Druga značilnost knjige je pozornost Kacinove do družbene in politične organiziranosti Slovencev in Hrvatov ne glede na njihove notranje delitve in politične preobrazbe, do njihovega postopnega prehoda iz pozicije čakanja in pričakovanja priznanja s strani okupacijske oblasti v držo večje rigidnosti in nepopustljivosti ter končno v odporniško stremljenje, ki je predigra odkrite sovražnosti, kakršno bo povzročil fašistični pritisk. Pojasnjena je tudi zrušitev mita o internacionalnem socializmu julijske dežele, ki je za kratek čas kazal, da bo združil pod svojo zastavo Italijane in Slovane, nakar se je, sklicujoč se na razrednost in nacionalna stremjenja, razcepil, s čimer je bilo omogočeno obema nancionalnima komponentama, da sta se razvrstili v strugi nacionalizmov. Ko je izpuhtela hipoteza o svetovni revoluciji, kateri so socialisti zaupali rešitev in preseganje nacionalnih vprašanj, in ko je bila izrabljena tudi razcepitev delavskega gibanja, je izpuhtela tudi iluzija o hegemonizmu socializma nad italijanskimi in slovanskimi ljudskimi množicami.

Italijanski in slovenski zgodovinarji so si, kot potrjuje Kacinova, enotni v priznavanju, da je požig Narodnega doma prelomnega značaja, pri čemer je po mnenju Kacinove rekonstrukcija dogodka, kot jo je predložil Carlo Shiffer, dokončna. Mimo dogodka, kot takega, je bil požig hotela Balkan resnično in pravo razvodje: bil je začetek ofenzive in agresivnosti fašistov, ki so, kakor piše Kacinova, »združili nacionalne sile in postali gospodar položaja« (str. 246). S tendenco napihovanja »slovanske nevarnosti« so dosegli približevanje meščanskih nacionalističnih sil svojim vrstam, tako, kot so kasneje izrabili razcep delavskega gibanja, da so sprožili dokončno ofenzivo in milostni strel proti delavskim organizacijam in proti popularnemu italijanskemu in slovanskemu socialističnemu društvenemu življenju.

K mnogim refleksijam nas vabi ta knjiga in, ne da bi prizanašal kakršnemu koli determinizmu, ni mogoče zanikati nekakšne povezave z vsem tistim kar naj bi se zgodilo v desetletjih, ki so sledila obravnavanemu dvoletju. Pomisliti je treba le na posledice povezave vojaške oblasti s porajajočim se skvadrizmom, le-ta se je razraščal prav po zaslugi teh povezav in tega kritja. Pomisliti je treba na vlogo, ki jo je imela nacionalistična elita pri upravljanju lokalnih zadev (navzočnost Francesca Salate v Uradu za nove province pri predsedstvu ministrskega sveta), vlogo, ki je bila odločilna za spojitev lokalnega antislavizma z ambicijami po italijanski ekspanziji na Balkan. Pomisliti je treba na prezgodnje uresničevanje represivnih mer, kakršni so bili izgoni ali konfinacije slovenskega prebivalstva. Toda pomisliti je treba predvsem, kako zgodaj se je odprlo vprašanje jezika in šole za manjšino in vprašanje zaščite lastne identitete in prav tako, kako osrednje je bilo to vprašanje pri tistih, ki so zatirali te osnovne pravice in odvzemali manjšini možnost izražanja ter končno tudi možnost živeti v svoji kulturi. In fašizem še ni bil na oblasti.

Gre torej za poglavje, ki ne spada samo v zgodovino Julijske krajine, ki ni samo lokalna zgodovina, temveč tudi zgodovina erozije in inkubacije liberalnega režima, zatem pa tudi zgodovina eksplozije fašističnega gibanja, tja do nasilja, kot preludija diktature nad vsakršno opozicijo in nad vsakršno manjšino.

Enzo Collotti

Italia e Slovenia fra passato presente e futuro. Ur. Luciano Monzali, Massimo Bucarelli. Roma : Edizioni Studium, 2009. 240 strani.

Knjiga o Italiji in Sloveniji med preteklostjo, sedanjostjo in bodočnostjo je izšla v Rimu, pri njenem izidu pa je imela poglobljen delež univerza v Bariju. Slovenskemu prostoru se je knjiga približala pomladi leta 2010, ko sta jo njena urednika Luciano Monzali, profesor univerze v Bariju in Massimo Bucarelli, profesor rimske univerze *La Sapienza*, predstavila italijanskemu občinstvu v Gorici in Trstu. Knjiga je zasnovana kot zbornik, v katerem se poleg političnozgodovinskih objavljene tudi teme, povezane predvsem z gospodarsko problematiko italijansko-slovenskega sodelovanja. Poleg urednikov so avtorji teh objav Anna Milo, Olinto Mileta Mattiuz, Alessandro Duce, Giulio Cainelli, Paola Papa e Luca Zamparini. Med navedenimi je, vsaj med slovenskimi zgodovinarji, najbolj poznana Anna Milo, ki je prispevala komentar k v zborniku objavljenem poročilu italijanskih in slovenskih zgodovinarjev iz leta 2000. Objava tega poročila naj bi še bolj potrdila namen izdajateljev knjige, da želijo italijansko javnost seznaniti s Slovenijo in Slovenci, ker da je ta država s svojim prebivalstvom le malo navzoča v kolektivni zavesti in v italijanskem javnem mnenju in da so Italijanom narodi, ki živijo vzhodno od Trsta, skoraj neznani. Taka, odločno napisana trditev, seveda le deloma ustreza dejstvu, saj poleg drugega del Slovencev že od leta 1866 oziroma leta 1918 (1921) živi v Italiji. Tako imenovana Ljubljanska pokrajina pa je bila v letih 1941 do 1943 del italijanske države.

Dobronamernost knjige se preoblikuje v dvom že v uvodnem besedilu urednika Luciana Monzalija, ki pa sicer zatrdi, da prijateljstva ne more ogroziti različnost pogledov na zgodovino in na lastno istovetnost. Zaustavili se bomo predvsem pri tem prispevku, ki nazorno kaže, kako italijanska stran še danes ne zmore razumeti slovenskega političnega gibanja od leta 1848 dalje. Julijska krajina je še vedno ozemlje, ki naj bi bilo italijansko ne oziraje se, da je bilo to slovensko prebivalstvo v večini. Tako meni Monzali, da je vprašljiva preprostost trditve nekaterih slovenskih zgodovinarjev, kako da je zunanja politika Italije stalno sovražna do Slovencev. Tak strah pa so po njegovem poznali tudi slovenski narodnjaki še v času, ko se je rojevala slovenska nacionalna politika. Po mnenju avtorja sta diskusije vredni tudi trditev mnogih Slovencev o pozitivni izkušnji Titovega komunizma in teza o defenzivnem nacionalizmu Slovencev, saj dogodki na Koroškem, po prvi svetovni vojni in v Julijski krajini po drugi svetovni vojni, dajejo drugačno podobo, agresivnost. Velja pa tudi opozoriti na avtorjevo trditev, da so osimski

sporazumi leta 1975 dokončno zadušili ekspanzionistične ambicije, ko so bile pri zvezi slovenskih komunistov in pri skrajni italijanski desnici. Tako povezovanje je na moč hipotetično in daleč od resničnosti. Tako je Monzali zapisal: *»Če so imeli narodnostni boji v habsburški monarhiji značaj legalnega in miroljubnega dejanja ter so se najbolj kazali v predvolilnih rivalstvih ter v parlamentarnem življenju, je kasneje prevladal italijanski fašizem, avtoritarni jugoslovanski nacionalizem in titoistični komunizem. Desetletja se je tako rojevalo in širilo nasilje, kar je imelo dramatične posledice v življenju julijskih Italijanov in Slovencev.«* Toda prav titoistični komunizem, odgovarjamo na tako trditev, je prispeval k novi slovenski zahodni meji od septembra 1947 dalje. Določanje meja med Italijo in Jugoslavijo/Slovenijo naj ne bi bilo rezultat, kot piše Monzali, samoodločbe ljudstva pač pa posledica vojne.

Med uporabljenimi literaturo pri pisanju članka navaja pisec tudi italijanske prevode del štirih drugih slovenskih zgodovinarjev (Pirjevec, Kacin Wohinz, Marušič, Verginella). Do svojih sodb se avtor članka v resnici ni dokopal tako, da bi se poglobil v objave slovenskih piscev. Očitno je, da se tudi ni dovolj poglobil v že omenjeno poročilo zgodovinarjev, a je vendar v zaključku svojega članka zapisal: *»Pomemben korak za to, da bi ustvarili resnično prijateljstvo in bolj učinkovito sodelovanje je prav to, da bi se bolje poznali in da bi se odprto in dialektično srečevali pri reševanju različnih pogledov, z voljo, da bi, če je mogoče kompromisno dobili sintezo, koristno za obe strani.«* Taka sinteza je bila opravljena z že omenjenim poročilom slovenskih in italijanskih zgodovinarjev, žal pa, da ni dosegla tisto, kar bi morala doseči. Poročilo že deset let čaka, da ga na ustrezen način objavi tudi italijanska vlada, ki je bila njegov sonaročnik.

V problematiko družbenoekonomske vsebine knjige se ta zapis ne spušča. Na predstavitvi knjige (21. april 2010) v Gorici je njen sourednik Monzali povedal, da naj bi bila knjiga tudi napotilo, kako vzpostaviti gospodarsko sodelovanje in tako še bolj odpreti italijanski prostor svojemu sosedu. Ta proces se kajpak že desetletja odvija. Če pa se za napotilom skriva gospodarski ekspanzionizem močnejšega sosedu, pa postane želja po utrjevanju prijateljstva neiskrena. Vredno je še omeniti, da se je raziskovanja italijansko-slovenskih odnosov lotila univerza v Bariju, v mestu, ki je daleč ozemelj, kjer poteka narodnostna in državna meja med Italijani in Slovenci.

Branko Marušič

Bogdana Marinac, **Med valovi in oblaki, Iz spominov mornariškega častnika, hidroletalca in profesorja Ivana Konteja**. Piran : Pomorski muzej – Museo del mare »Sergej Mašera«, 2009. 120 str.

Bogdana Marinac nam v delu: *Med valovi in oblaki, Iz spominov mornariškega častnika, hidroletalca in profesorja Ivana Konteja* (120 strani), predstavi življenjsko zgodbo slovenskega intelektualca, ki je bil rojen leta 1910 v Trstu in je umrl leta 2008 v Ljubljani. Delo je izdal in založil Pomorski muzej »Sergej Mašera« – Piran, Museo del mare »Sergej Mašera«- Pirano ob podpori Ministrstva za kulturo Republike Slovenije in Občine Piran, izšlo pa je z manjšo zamudo šele v letu 2010. Junija 2010 je bila nato odprta še razstava s sicer istim naslovom, vendar s podnaslovom: *O hidroletalcih jugoslovanske kraljevske mornarice, na kateri Kontejevo videnje časa in dogodkov dopolnjujejo še poročanja drugih tedanjih hidroletalcev, podoficirjev in oficirjev ter njegovih nekdanih sošolcev*.

Ivana Konteja je Bogdana Marinac spoznala ob raziskovanju načina življenja in kulture pomorščakov. Zato ga je najprej spraševala na osnovi vnaprej pripravljenih vprašalnic za pomorščake vojne mornarice. Pozneje pa je, tedaj že krepko čez devetdeset let starega gospoda pustila, da je sam pripovedoval zgodbo o svojem življenju. Ta jo je spodbudila, da je svoja vprašanja nato še razširila na čas življenje med hidroletalci pred in med drugo svetovno vojno. Konte je muzeju podaril ali posodil tudi več svojih osebnih dokumentov in fotografij, prav tako pa tudi že predhodno za različne namene napisanih avtobiografij ter spominov na čas, ki ga je preživel v zaporih. Njegovo pričevanje je avtorica dopolnila s podatki iz literature in različnimi drugimi viri ter z dokumentarno izredno zanimivem fotografskim gradivom. Ker jo je zanimalo predvsem njegovo življenje v mornarici in med hidroletalci je temu razumljivo namenila pretežni del knjige. Zelo pa je zožila svoj izbor spominskega in drugega gradiva v delu, ki govori o Kontejevem življenju v italijanskih in v povojnih jugoslovanskih taboriščih in zaporih ter o službovanju na ljubljanski univerzi, najprej v biblioteki na Fakulteti za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo ter končno na oddelku za germanske jezike in književnost Filozofske fakultete v Ljubljani. Ker ga v Sloveniji poznamo predvsem kot germanista in soavtorja angleške slovnice (skupaj z Dano Blagne), ki še danes med anglisti velja za evangelij, je zares škoda, da sta temu delu njegovega življenja v knjigi namenjeni le dve strani. Vsekakor je bil Ivan Konte človek, ki se je vsakega dela, ki ga je preden postavilo življenje, lotil zavzeto in se z vsem srcem trudil, da bi ga opravil kar najbolje.

V knjigi, ki je opremljena s popolnim znanstveno-tehničnim aparatom, imenskim kazalom in prevodom povzetka v italijanskem in nemškem jeziku, je Kontejevi življenski zgodbi (str. 22–90) dodan še seznam častnikov hidroletalcev slovenske narodnosti oziroma s slovenskega etničnega ozemlja, ki so bili do 6. aprila 1941 še aktivni v vojni mornarici Kraljevine Jugoslavije. Kot v svojih raziskavah o življenju pomorščakov ugotavljajo kustosi v piranskem pomorskem muzeju, je bil med pomorščaki, zlasti med hidroletalci, delež Slovencev zelo visok. Poleg ljubezni do morja in do vojaškega poklica so temu botrovali pogosto tudi možnost brezplačnega šolanja, po študiju pa dober zaslužek in sorazmerno visoka uvrstitev na socialni lestvici.

Ivan Konte je otroštvo preživel v Trstu v družini poštnega uradnika, v kateri sta oba otroka z materjo, Istranko Katarino Krivičić, govorila italijansko, z očetom Ivanom pa slovensko. Oče je svoja sinova vpisal najprej v nemško osnovno šolo. Po razpadu Avstro-Ogrske pa sta šolanje nadaljevala na italijanski šoli. Vendar se je družina kmalu preselila v Ljubljano, kjer je Ivan leta 1924 končal nemško nižjo gimnazijo, obenem se je z bratom s pomočjo inštruktorja učil slovenskega jezika, da se je lahko vpisal na slovensko državno realno gimnazijo. Po maturi leta 1928 je sicer želel študirati medicino ali germanistiko. Ker je oče že plačeval študij starejšemu bratu, vzdrževati dveh študentov pa si z uradniško plačo enostavno ni mogel privoščiti, je mlajšega sina vpisal na triletno Pomorsko vojno akademijo v Dubrovniku. Ta je tedaj veljala za najbolj elitno vojaško šolo v Jugoslaviji in je imela rang fakultete. Po diplomi leta 1931 je moral odslužiti še določeno število let v mornarici. Kljub temu, da ga vojaška služba ni nikoli privlačila, mu je življenje na šoli in poznejše službovanje na ladji ostalo v lepem spominu.

Takoj po diplomi, že oktobra 1931, se je vpisal na ljubljansko pravno fakulteto, naslednje leto pa še na hidroletalski tečaj za častnike oz. izvidnike. Študij prava na daljavo in to poleg službe, je bil zelo težak. Leta 1934 se je nato vpisal v 3. semester pravne fakultete v Beogradu. Imel pa je vedno večje domotožje, ki ga ni omilila niti poroka s srednješolsko ljubeznijo, Ljubljančanko Ivico Peterlin.

Zelo zanimivi so opisi življenja na pomorski vojni akademiji ter po končanem šolanju na ladji in nato še med hidroletalci. Tu je bil razporejen na različna mesta, zadnje tri leta pred drugo svetovno vojno je bil razredni starešina v Pomorski letalski šoli v Divuljah pri Splitu, ki je imela rang srednje šole. Od oktobra 1940 je bil Konte najprej namestnik komandirja, nato pa komandir šolske eskadrilje. Pod vplivom brata Vilija, ki je bil komunist, je postal vnet simpatizer levo usmerjene politike. Ker si je z bratom, ko je bil ta zaradi komunistične dejavnosti zaprt v Sremski Mitrovici, ves čas dopisoval, mu pošiljal denar in ga obiskoval, je bil sicer razglašen za politično sumljivo osebo, vendar zaradi tega ni bil nikoli kaznovan.

Ko je 16. aprila 1941 štab flote pristal na brezpogojno kapitulacijo so pomorščaki morali naslednji dan predati Italijanom ladjeve, podmornice in hidroletala ter se vrniti domov. Sergej Mašera in Milan Spasić sta se zato odločila razstreliti ladjo in sta se skupaj z njo potopila, nekaterim pa je uspelo prebegniti k britanskim silam. Vsi za prebeg niso imeli možnosti, saj vsa plovila in hidroletala niso bila primerna za daljšo pot. Konte se je z ženo vrnil v Ljubljano, kjer se je povezal z

osvobodilno fronto ter se ponovno vpisal na pravno fakulteto v Ljubljani. Vendar so ga Italijani že marca 1942 internirali v taborišče Gonars, od koder so ga z drugimi oficirji prepeljali v taborišče v Padovi, kjer so taboriščniki umirali predvsem zaradi lakote. Kot mnogi drugi je tam tudi sam zbolel za tuberkulozo. Taborišče je obiskal celo general Rupnik, ki naj bi z višjimi oficirji in oficirji suhozemske vojske pripravljel seznam oficirjev, simpatizerjev osvobodilne fronte, ki naj bi bili obsojeni na smrt.

Po kapitulaciji Italije so internirance iz Padove v odprtih vagonih peljali proti Münchnu, zaradi ameriškega bombardiranja železniške proge pa je vlak zavil proti Zagrebu. Konteju je na zagrebškem kolodvoru uspelo prebegniti k partizanom, kjer se je priključil partizanskemu letalstvu. Kot hidroletalca so ga premestili k britanskemu letalstvu (RAF) v Libiji, kjer so z angleško pomočjo in angleškim materialom organizirali 1. in 2. letalski polk NOVJ. Angleži so obema polkoma dali tudi prva letala. Od tu so Konteja razporedili v letalsko enoto RAF in poslali v Kairo. Postal je britanski podporočnik in po opisu življenja in dela v svoji letalski enoti mu je ta čas ostal v najlepšem spominu. Zanimiva je njegova pripoved o tajni misiji, ko so zavezniki prepeljali v Španijo in podarili diktatorju Francu več letal, in to v času, ko so se tudi španske enote na vzhodni fronti borile proti Sovjetski zvezi.

Oktobra 1944 je VŠ NOVJ ukazal vsem letalcem, ki so delali v okviru RAF, da takoj zapustijo RAF in se vrnejo v Jugoslavijo. Na Visu je tedaj že delovala letalska šola in eskadrilja za zvezo. Slednja je bila ustanovljena za pospešitev kurirske povezave z enotami NOVJ na osvobojenem ozemlju in osvobojenih otokih ter bazami v Italiji. Novembra 1944 so eskadriljo za zveze premestili v Zemun, kjer so takoj po prihodu organizirali letalsko šolo in tečaje. Konte je bil najprej načelnik šolskega oddelka poveljstva jugoslovanskega vojnega letalstva, pozneje pa načelnik obveščevalnega oddelka. Na šoli je predaval teoretično navigacijo in za svoj predmet je pripravil tudi ustrezna skripta.

Po koncu vojne je ostal v vojnem letalstvu v Zemunu in postal letalski podpolkovnik. Napisal je nekaj člankov o radarju, ki ga je spoznal v Afriki, v jugoslovanskem vojnem letalstvu pa so zanj komaj kaj vedeli. Zato je za to napravo zainteresiral Generalni štab, saj se mu je radar zdel zelo pomemben zlasti za zaščito velikih mest. Kot člana jugoslovanske vojaške komisije in strokovnjaka za mornarico so Konteja julija 1946 poslali za svetovalca na mirovno konferenco v Pariz. Določanje meje tedaj ni bilo diplomatsko, temveč vojaško vprašanje, saj je bilo treba mejo postaviti tako, da jo je bilo mogoče čim bolje braniti. Po vojno so ga tudi sicer večkrat poslali z različnimi nalogami v tujino: v Bolgarijo, Albanijo in Čehoslovaško.

Resolucija informbiroja o Jugoslaviji je boleče zarezala v življenje Kontejevih. Najprej so od obeh bratov aretirali Vilija, rudarskega inženirja, ki je bil tedaj v Beogradu vodja oddelka za rudarstvo v ministrstvu za industrijo. Brez sojenja so ga zaprli v Glavnjačo v Beogradu in nato transportirali na Goli otok. Ker se ni strinjal z aretacijo brata, čeprav je izjavil, da se z njegovimi idejami ne strinja, so Ivana najprej izključili iz komunistične partije, nato pa so avgusta 1948 aretirali

tudi njega, ne da bi mu dovolili posloviti se od žene in dveh otrok. Aprila 1949 ga je vojaško sodišče v Beogradu obsodilo »zaradi agitacije in propagande« na osem let strogega zapor. Kazen je prestajal v kaznilnici Stara Gradiška. Tu je bil dolgo zaprt v samici, ker ni pristal, da bi ovajal sojetnike in nekdanje soborce. Marca 1951 so ga premestili na Sveti Grgur. Po sistematičnih mučenjih in stradanju v Stari Gradiški in Grgurju so Konteja premestili za krajši čas na otok Ugljen in od tod v Bilečo ter od tu v še zapor v Beogradu, kjer je bilo zanj zaporniško življenje nekoliko lažje. V Bileči je poučeval zasliševalce nemški in angleški jezik, ob tem je zanje napisal tudi kratki slovnici obeh jezikov, v Beogradu pa je skupaj z nekaterimi novinarji, ki so se zamerili oblastem, delal v zaporniški prevajalski skupini. Konec leta 1954 so ga pomilostili, rehabilitirali pa šele po upokojitvi.

Po 6 letih in treh mesecih bivanja v zaporih, od tega je preživel v samicah osem mesecev in triindvajset dni, se je Ivan Konte vrnil k družini v Ljubljano. Poleg redne zaposlitve je končal tudi študij nemščine in angleščine ter si v Ljubljani končno ustvaril pravi dom. Kljub temu, da se je iz taborišča in zaporov vrnil s tuberkulozo na ledvicah in pljučih, je dočakal visoko starost 98 let. Njegov brat Vili ni imel take sreče, zaradi posledic prestajanja kazni v zaporih je umrl že leta 1951.

Spomini Ivana Konteja so odraz življenja posameznika v določenem obdobju zamenjave zgodovinskih dob: uveljavljanje starega, ki se povampiri s prihajajočim novim. Zaradi razkroja koncepta novoveškega subjekta so ljudje iskali močne leaderje, ki so bili populist. Že prva polovica stoletja je čas zaključevanja metafizičnih paradig novega veka ter začetek vzpostavljanja tretje faze kapitalizma in nastopa postmoderne epohe, za katero pa na začetku drugega desetletja 21. stoletja še vedno lahko le ugibamo, kakšna bo. Le redkim slovenskim intelektualcem je v tem obdobju uspelo ohraniti avtonomijo duha. Ivanu Konteju je to uspelo in kljub visoki ceni, ki jo je za to plačal, je do smrti ostal socialist – zvest svojim načelom in idealom. Prav tako je do smrti ostal hvaležen vodstvu ljubljanske univerze in tedanjim kolegom za razumevanje in podporo ob prihodu iz povojnega zapor. Za razliko od sotrpinov – političnih zapornikov iz drugih republik Jugoslavije, je sam takoj po prihodu v Ljubljano dobil službo in na fakulteti za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo so ga zelo lepo sprejeli. Morda bi tudi zato veljalo razmisliti o izdaji ne le izbora, temveč njegovih celotnih spominov.

Ljudmila Bezlaj Krevel

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva:

Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskiacasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začenjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepljeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);

- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12) , naslov knjige (okrepljeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepljeno.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepljeno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov)* (v poševnem tisku) *monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19.). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, str. 78–95.).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1, 5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions.

Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center)
- Author's name and surname (font size 12, bold, center)
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text.

When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji*. *Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19.). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga: *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941)*. *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, pp. 78–95.).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

